ئۇشبۇ كتاب ئېلكتاب تورى تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كتاب ئېلكتاب تورى ئوقۇرمەنلىرى
تەرىپىدىن سكانىرلىنىپ تارقىتىلدى.

ئېلكتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitab.org

ئېلكتاب

ئېلكتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitap.org

خارالد مۈللېر [گېرمانىيە]

مەدەنىيەتلەرنىڭ
بىللە مەۋجۇتلۇقى

ـ سامۇئېل خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىگە تەنقىد

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن ـ سىن نەشرىياتى

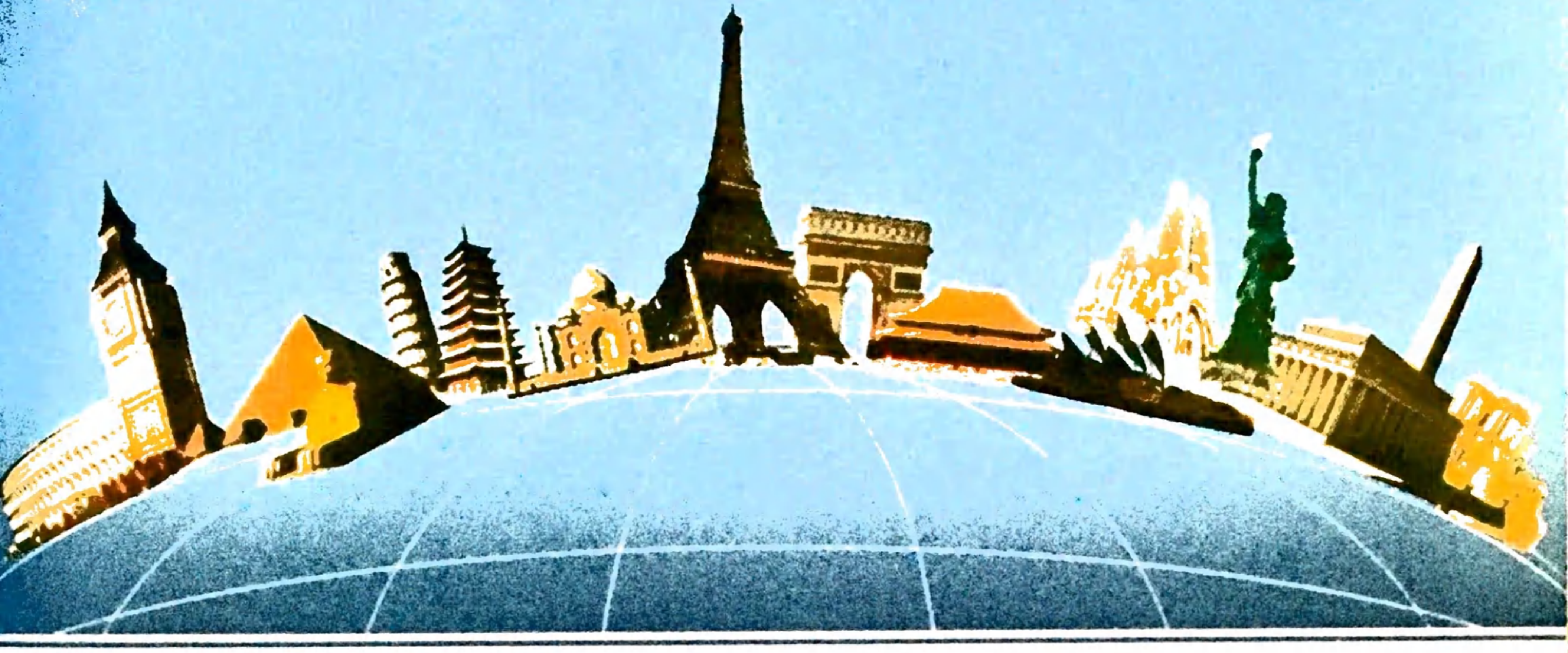

The Coexistence of Civilizations

خارالد مۆللېر [گېرمانىيە]

مەدەنىيەتلەرنىڭ

بىللە مەۋجۇتلۇقى

—— سامۇئېل خۇنتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىگە تەنقىد

تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن - سىن نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

文明的共存：维吾尔文 / (德) 米勒著；哈力克·阿吾提译. — 乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社；新疆电子音像出版社，2014.2
ISBN 978-7-5469-5131-7

Ⅰ. ①文… Ⅱ. ①米… ②哈… Ⅲ. ①国际政治-研究 Ⅳ. ①D5

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第045185号

策　　划　艾尔肯·伊布拉音·湃达
责任编辑　扎帕尔江·乌其洪
特约编辑　伊斯坎代尔·艾尼瓦尔
责任校对　阿不都热依木·阿不里米提
美术编辑　努尔买买提·艾买尔
责任复审　海拉提江·吾斯曼
责任决审　艾尼瓦·库迪力克
责任印刷　刘伟煜

书　　名　文明的共存（维吾尔文）
作　　者　哈拉尔德·米勒[德]
翻　　译　哈力克·阿吾提
出　　版　新疆美术摄影出版社
　　　　　新疆电子音像出版社
地　　址　乌鲁木齐市经济技术开发区科技园路5号（邮编 830026）
制　　版　新疆奥敢图书发行有限公司
发　　行　新疆新华书店
印　　刷　乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开　　本　880mm×1230mm　1/32
印　　张　16.25
版　　次　2014年2月第1版
印　　次　2015年8月第1次印刷
书　　号　ISBN 978-7-5469-5131-7
定　　价　60.00元

كىرىش سۆز

مەن 1996 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سەيمىل خۇنتىنگتون ئەپەندى بىلەن ئۇنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۈيۈك ئەسىرى توغرىسىدا بىر قېتىم ئاشكارا مۇنازىرىلىشىشكە مۇۋەپپەق بولدۇم. بۇ قېتىملىق پائالىيەتنى فىرانكفوردتىكى «ئامېرىكا ئائىلىسى» تەشكىللىگەنىدى، مۇنازىرە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، فىشۆر نەشرىياتىدىكى دومزالىسكى ئەپەندى ماڭا خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ئوخشىمايدىغان قاراشلىرىمنى رەتلەپ كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى، مېنىڭمۇ بۇنداق ئوبدان تەكلىپنى رەت قىلغۇم كەلمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قولىدىكى بۇ كىتاب روياپقا چىقىپ قالدى.

بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى قىسمىدا خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى پىرىنسىپچانلىق بىلەن تەنقىد قىلدىم (بىرىنچى باب بىلەن ئىككىنچى باب). ئىككىنچى قىسمىدا نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى ئېنىق شەرھلىدىم. بىرىنچى بابتا «مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيلىك» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنىڭ پەرقىنى سېلىشتۇرۇپ، هازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان هەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى تەتقىق قىلدىم. ئىككىنچى بابتا مەدەنىيەت بىلەن سىياسىي ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى مۇهاكىمە قىلىپ، مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ قانداق ئەهۋالدا، قانداق شەكىل بىلەن «سىياسىي مەسىلە» گە ئايلىنىدىغانلىقىنى

تەھلىـل قىلدىـم. ئۈچىنـچى بابتـا زوراۋانلىق تـوقۇنۇشلـىرىنىڭ سەۋەبى ۋە مۇساپىسىنى تەتقىق قىلىپ، ھالقىلىق مەسىلىنى، يەنى خۇنتىنگتوننىڭ قىياسىنىڭ بۇگۈنكى ئۇرۇشلاردا ئىسـپاتلانغـان ـ ئىسپاتلانمىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم.

ئۈچىنچى قىسمىدا خەلقئارالىق سىياسىيدىكى چوڭ رايونلار، يەنى غەرب دۇنياسى، ئاسـىيا، ئىـسلام دىنـى ھـۆكۈمران ئـورۇنـدا تۇرىدىغان رايونلار، رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، ئافرىقا ۋە لاتـىن ئامېـرىكىـسـى قاتارلـىـق «چەت رايونـلار»نـى كونكـرېت كۆزىتىپ تەھلىل قىلدىم. بەش بابنىڭ ھەربىرىدە ئىقتىساد، دۆلەت ۋە جەمـئىيەت ئـوتتۇرىـسىدىكى مـۇناسىۋەتـنى چوڭـقـۇر تەھلـىل قىلىـپ، خەلقـئارالىق سـىياسـىينىڭ تـەرەققىيـات يۆزلىنىـشىنـى قىياس قىلىپ باقتىم ياكى بولمىسا مۆلچەرلەپ باقتىم.

كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمى (تۆتىنچى قىسمى)دا رايونلار ئـارا مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تەسۋىرلەپ، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان «بۇزغۇنچىلىق ئامىللىرى» — تېررورىزم، مۇھىت بۇلغىنىش، كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر مەسىلىسىنى شەرھلىدىم. ئاخىرقى بابتا بۇ تەھلىللەردىن سىياسىيدا قوللىنىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەكۈنلەرنى چىقاردىم.

كىتابتا مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاددىي يوسۇندا «دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش» تەك خۇنتىنگتونچە ئەندىزىگە سېلىۋېلىشقا ئىجابىي يول بىلەن رەددىيە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ ئوقۇرمەنلەردىن بەش قىتئەدە يۈز بېرگەن، مۆلچەرلەش ئاسان مۇمكىن بولمىغان مۇرەككەپ ۋەقەلەرگە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە باھا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن مۇنداق بىر شەك ـ شۈبھىسىز پاكىتنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

دەۋرىمىزدىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان قۇدرەتلىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئىنسانلارغا غايەت زور خەۋپ تۇغدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تېپىلغۇسىز پۇرسەتمۇ يارىتىپ، ھەر مىللەتتىن بولغان ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك دۈشمەنلىشىشلەرنى ياراشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرىدۇ. دېمەك، مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇش ھادىسىسى تەبىئىي كۈچ تۈرتكىسىدە كېلىپ چىققان ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئادەملەر كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇڭا ئىنسانلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، بۇ توسۇقتىن تامامەن ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ.

پۈتكۈل خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرگە چېتىلىدىغان بىر ئەسەرنى بىرلا ئادەمنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ ۋۇجۇدقا چىقىرىش تەس گەپ، مەن بۇ يەردە رايونلار سىياسىيسىنى تەتقىق قىلىشتا تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان بارلىق مۇتەخەسسىسلەرگە سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمەن ۋە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن، دەل شۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بولغاچقىلا، مەن بۈگۈنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى تونۇشتا بىر يېڭى پەللىگە يېتەلىدىم. بۇنىڭدىن سىرت، مەن يەنە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خېسسېن ئىشتاتلىق تىنچلىق ۋە توقۇنۇش تەتقىقات فوندى جەمئىيىتىدىكى خىزمەتداشلارغا سەمىمىي رەھمىتىمنى بىلدۈرمەكچىمەن، ئۇلار ماڭا نۇرغۇن پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەردى ۋە ياردەم قىلدى. يەنىس بېگخاۋ، جىنكا گېرك ۋە ئاشىم سىپانىېلار كىتابنىڭ قىسمەن باب، پاراگرافلىرىنى ئوقۇپ چىقتى ھەمدە ئورۇنلۇق پىكىرلەرنى بەردى. رېيشانىنا دېتاسد، شابىنا فىشېل ۋە كېئارستېن ۋېستفالنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەسىنىڭ كىتابىمدىكى مۇھىم نۇقتىئىنەزەرلەرنى

شەكىللەندۈرۈشكىمۇ كۆپ پايدىسى بولدى. يەنىس بېگخاۋ، ئۇننا بېگى ۋە ستېفىن سونىئۇسلار تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش جەھەتتە ناھايىتى زور ياردەم بەردى. كومپيۇتېرىمدا ساقلانغىلى بولمايدىغان بەزى كاشىلىلار كۆرۈلگەندە، ماكس مىئۇلمان خۇددى پەرىشتىدەك يېنىمدا پەيدا بولدى.

خانىمىم ئۇلرىيك مۇللېر گەرچە خىزمىتى ئالدىراش بولسىمۇ، بىراق ئويلىغانلىرىمنى دېگۈم كەلگەن چاغدا، ئېيتقانلىرىمنى خۇشاللىق بىلەن ئاڭلاپ، ئىدىيەمدە ھەمىشە تۇراقسىزلىق كۆرۈلۈپ تۇرغان بۇ رېئاللىقنى ئۇن - تىنسىز قوبۇل قىلدى، شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ ئائىلىدىكى ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى تەرتىپلىك بىر ياقلىق قىلىپ، پۈتۈن ئەس - يادىم بىلەن كىتابنى يېزىپ پۈتكۈزۈشۈمگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. خانىمىمنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئىنتايىن مىننەتدار بولدۇم.

خارالد مۇللېر

1998 - يىلى ئاۋغۇست

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم تەنقىد 1
خۇنتىنگتوننىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا ....
1
ئىككىنچى قىسىم ئىدىيە 47
مەدەنىيەت، مەدەنىيلىك، دۆلەت ۋە جەمئىيەت 47
ئىجتىمائىي كىرىزىس ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىق 104
ھازىرقى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار 138
ئۈچىنچى قىسىم تەھلىل 179
بىز كىم؟ — گەپنى «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ كېلىپ چىقىش
مەنبەسىدىن باشلايلى 179
«سېرىق تەنلىكلەردىن كېلىدىغان خەتەرلىك ئاپەت» —
ئاسىيانىڭ قەد كۆتۈرۈشى 226
ۋېينا شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىيە يىراققا يۈرۈش
قىلغۇچى قوشۇنى — ئىسلامىيەتنىڭ كۆپ ياقلىمىلىقى 288
مۇقىم بولمىغان يادرو چوڭ دۆلىتى: روسىيە ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى رايونلار 346
خەلقئارالىق سىياسىيدىكى چەت جايلار: ئافرىقا ۋە لاتىن
ئامېرىكىسى 383
تۆتىنچى قىسىم نەزەر 423
خەلقئارالىق سىياسىنىڭ تەرەققىيات يۈنىلىشى: كەلگۈسىگە
نەزەر 423
بىز نېمىلەرنى قىلىشىمىز كېرەك؟ 476

بىرىنچى قىسىم
نەنقىد

1

خۇنتىنگتوننىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا

ئىنسانلار ھەمىشە قاتتىق قورقۇنچ ئىچىدە ئېسەنگىرەپلا يۇ-رۇشىدۇ، چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتى شۇنداق نازۇك بولۇپ، ئاسانلا زىيان ـ زەخمەت يېتىپ قالىدۇ ھەم ھەر ۋاقىت تەھدىتكە ئۇچراپ تۇرىدۇ. باياشات تۇرمۇش، ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۆز سالاھىيىتى دېگەنلەرگە ھەمىشە يۇقىرىقى-دەك ئىشلار سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانلار ئۆزىنىڭ كىملىكى-نى ئىپادىلەيدىغان ئىسپاتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى، نەدىن نەگە بارىدىغانلىقىنى بىلىشنى ئارزۇ قى-لىدۇ ھەم.شۇلارنى بىلىشكە ئېھتىياجلىق. سالاھىيەتنى بەلگىلەش-تىكى چەك ـ چېگرانىڭ ئايرىلىشى مەلۇم بىر كىشىنىڭ باشقا بىر كىشىگە ئايلىنىپ قالمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىدا ئىپا-دىلىنىدۇ. ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان، كىرىزىسلار كۆرۈلۈۋاتقان ۋە كۆلپەتلەر يېغىۋاتقان دەۋردە، بۇ ئىككى خىل ئاساسىي ھادىسە بىرلىشىپ كېتىدۇ، يەنى قورقۇنچنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چاك ـ پاسىللارمۇ بارغانسېرى مۇھىم بولۇپ قالىدۇ. بىرەر دۈشمەن تېپىش ياكى بىرەر قۇربانلىق تېپىش مۇئەييەن ئېھتىياجغا ئايلى-

نىپ قالىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئېھتىياجلار ئېنىق ھالدا ئاشۇ ئا-
تالمىش «ياتلار»غا قارىتىلغان بولىدۇ. دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تەھدى-
تىدىن قورقماي بولمايدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا ئوخشاشلا
قورقۇنچلۇق بىر نەرسە، يەنى دۈشمەنىنىڭ ئارزۇسى يوشۇرۇنغان بو-
لىدۇ، بولۇپمۇ ۋەزىيەت يامان بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دەل مۇشۇنداق يېتەرسىزلىكلەر
ئىچىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئەڭ چوڭ دۈشمەن كۈچ بولغان كوم-
مۇنىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ،
غەرب سىياسىي جەمئىيىتىنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بۇرۇنقىغا
قارىغاندا ئاز ـ تولا ئاشتى، ھەتتا ئۆزىنى خېلى بىخەتەر سېزىد-
غان بولدى. ئۇلار ئۇرۇشنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى،
يادرو قوراللىرى ئارقىلىق قارشىلىشىشمۇ ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا
بىۋاسىتە يۈز بەرمەيدىغان بولدى، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى، كۈن-
دىلىك دۇنياسى بۇنىڭلىق بىلەنلا تېخىمۇ بىخەتەر بولۇپ كەتمە-
دى. ئەكسىچە، نۇرغۇن ئىشلار قالايمىقانلىشىپ كەتتى، بۇ غەرب
بىلەن شەرقنىڭ ئىختىلاپى ئاخىرلاشقانلىقىدىن كېلىپچىققان
بىۋاسىتە ئاقىۋەت ئەمەس، بىراق ئۇنىڭ پۈتكۈل دۇنيانىڭ تەرەق-
قىيات مۇساپىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدە شەك يوق؛ ئۈزلۈك-
سىز تەرەققىي قىلىۋاتقان دۇنيا ئىقتىسادى ۋە ئۇنىڭ بىلەن زىچ
باغلىنىشلىق بولغان سودا، پۇل مۇئامىلە ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ
ئۈزلۈكسىز يۇغۇرۇلۇشى ۋە تېزلىشىشىگە، كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ
كۈنسايىن ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىمىز
ئىلگىرىكىگە ئوخشىماي قالدى، كەلگۈسىمىز توغرىسىدا بىرنەر-
سە دېيەلمەكمۇ تەس بولدى، ئەمدىلىكتە يەنە ھەممە گۇناھنى يىر-
گىنچلىك سوۋېت ئىتتىپاقىلىقلارغا ئارتىپ قويساق بولمايدۇ-
دە، ئەلۋەتتە.

خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنىيەت نەزەرىيەسىدىكى ئاساسلىق نۇقتىئىنەزەرلەر

خۇنتىنگتون بىزگە ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىدىن بېشارەت بېرىپ: «مىللەتلەرنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئىدېئولوگىيەنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈرتكىسىدە، ھازىر دۇنيا تارىخىدىكى ھەر خىل مەدەنىيەتلەر تىركىشىشكە يۈزلەندى. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىر-بىرى بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان غايەت زور گۇرۇھلارنى شەكىللەندۈردى، ئەمەلىيەتتە بۇنداق قارشىلىشىش ھازىر شەكىللىنىپ بولدى. ئۇيۇق سىزىقىدا ئىسلامىيەت بىلەن كونفۇزىچىلىقنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاسىتە تەھدىت پەيدا قىلىدۇ» دەيدۇ. بۇ يەردە، «سېرىق تەنلىكلەر تەھدىتى» (غەربكە يۈرۈش قىلىپ دوناي دەريا ۋادىسىغىچە بارغان موڭغۇل چەۋەندازلىرىنى كۆرسىتىدۇ — تەرجىماندىن) ۋە «ۋېيىننا شەھەر سېپىلىغىچە قىستاپ كەلگەن تۈركىيە جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى» مول ئىجادچانلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، بۇ ئىككى خىل كۈچ غەرب مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئەسلىمىسىدە چوڭقۇر جاراھەت قالدۇرغانىدى.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دۇنيانى يېڭىباشتىن تونۇشىمىزغا يېڭىچە يول كۆرسەتتى، ئۇ ئەمەلىيەتتە دۇنيانى يېڭىباشتىن پىلانلاش يولىدىكى ئىنتايىن قەيسەرانە ئىزدىنىشتۇر. ئۇ بىزنى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىشنىڭ دەل ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى «ئەڭ ماھىيەتلىك ئەھۋال» ئىكەنلىكىگە؛ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭلا كىشىلەرنىڭ ئورتاق ھەرىكەت قوللىنىش، ئورتاق ئىدىيە شەكىللەندۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدىغان مەنبە ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. خۇنتىنگتون ئىنـ-

سانلار مەدەنىيىتىنىڭ چەك ـ چېگراسىنى يېشىباشتىن ئايرىپ چىققان، ئۇ تارىخىي مەنبە، قىممەت سىستېمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇ-لى، دۇنيا قاراش ۋە مۇناسىپ ئىجتىمائىي، سىياسىي تەپەككۇر شەكلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەتنىڭ ھەل قىلى-غۇچ ئامىللىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئارقىلىق يېڭىچە بىر دۇنيا خەرىتىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەدەنىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنى لايىھەلەپ چىققان ۋە تەسەۋۋۇر قىلغان. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، خۇنتىنگتون مەدەنىيەتنىڭ چەك ـ چېگراسىنى ئاي-رىشتا دىنىي ئېتىقادنى ئاساس قىلغان. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرى-دا دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ دىندىن خالىيلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقانلى-قىغا نەزەر سالساقلا، ئۇنىڭ قاراشلىرىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇ-رىدىغانلىقىنى ھېس قىلماي قالمايمىز. بىراق، خۇنتىنگتون ئە-پەندى ھازىرقى جەمئىيەتتىكى بۇنداق «ئاتېئىزم»لىق (خۇداسىز-لىق) يۈزلىنىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دىنىي ئاساسنى تې-خىمۇ مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچ تەرەققىيات يۈزلىنىشى دەپ قارايدۇ، بۇ گەپتە مەسىلە بارلىقىدا شەك يوق، ئۇ مۇشۇ ئاساستا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى مۇنداق بىرقانچە بۆلەككە ئايرىغان:

ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيەنىڭ غەرب خىرىستى-يان مەدەنىيىتى؛

سلاۋيان، گىرېك ئەللىرىنىڭ پراۋۇسلاۋىيە مەدەنىيىتى؛

ئوتتۇرا ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ ھىندونېزىيەگىچە بولغان دائىرىنى قاپلىغان ئىسلام مەدەنىيىتى؛

ئافرىقا مەدەنىيىتى ــ گەرچە قالايمىقان، بىرلىككە كەلگەن ئىپادىلىنىش شەكلى يوق بولسىمۇ؛

ھىندىستاننىڭ ھىندى دىنى مەدەنىيىتى؛

ياپونىيە مەدەنىيىتى؛

جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىدىكى-كۇڭزىچىلىق مەدەنىيىتى.

بۇلاردىن سىرت، لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا سىستېمىسى بولۇپ، ئاساسەن خىرىستىيان ـ غەرب مەدەنىيىتى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ، خۇنتىنگتون ئۇنىڭغا قارىتا ئېنىق يەكۈن چىقارمىغان.

خۇنتىنگتوننىڭ قارىشىچە، غەرب مەدەنىيىتى تېخنىكا جەھەتتىكى ئىلغارلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ھەمدە دۆلەت ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى تۈپەيلىدىن ئۇزاقتىن بېرى دۇنيادا ئاساسلىق يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ئەمما، بۇ دەۋر كەلمەسكە كەتتى. باشقا دۆلەتلەرمۇ شىجائەت بىلەن ئىلگىرىلەۋاتىدۇ، يېقىن كەلگۈسىدە غەرب ئەللىرىدىن تېزلىكتە ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. ئاسىيا ياۋروپاغا يېتىشىۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ، 21 ـ ئەسىردە جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنيادا 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. غەرب جاھانگىرلىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاندا، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن باشقا ئەللەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوقۇلۇش بولغان ھەم بۇنداق سوقۇلۇش ئۇزاققىچە داۋاملاشقانىدى. ھازىر غەربنىڭ قىممەت قارىشى گۇمان قوزغاۋاتىدۇ ۋە تەنقىدكە ئۇچراۋاتىدۇ، كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرگە پايدىلىق يۆنىلىشكە قاراپ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، غەرب مەدەنىيىتىنى چەتكە قېقىش ئۇزۇكسىز كۈچىيىۋاتىدۇ.

نوپۇس ئىستاتىستىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دۇنيا نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش ۋەزىيىتىنى توغرا، تېز بىلىۋالالايدىغان بولدۇق. ئىستاتىستىكىلىق ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، غەرب

مەدەنىيەتكە قارشى كۈچ كۆرۈنەرلىك ئاشماقتا. بۇ غەربتىن باشقا رايونلار نوپۇسىنىڭ تېز كۆپىيىۋاتقانلىقىدا كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. دۇنيادىكى باشقا ئەللەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى غەرب ئەل- لىرىدىن ئېشىپ كەتتى. ئافرىقا ۋە ئىسلام دۇنياسى نوپۇسىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى 3% كە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ دۆلەتلەردە 25 ياشتىن تۆۋەنلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى سە- ۋەبىدىن تۇرمۇشتا باشپاناھسىز قالغان بۇ ياشلار ھەممىدىن ئۇمى- دىنى ئۈزگەن، ئۇلار ئىشەنچىنى يوقاتقان، رايى قايتقان ھەم كۆڭلى ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان بولۇپ، ئاچچىقىنى چىقىرىۋالىدىغانغا توختىماستىن ئوبيېكت ئىزدىشىدۇ. غەرب مەدەنىيىتىگە قارشى ئېقىمنى تەرغىب قىلىدىغان ئۆزىنى تونۇش قارىشى ئۇلارنىڭ ھا- ياتلىقتا ئۆزىنى يېڭىباشتىن تېپىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ياشنىپ قالغان ئەجدادلارغا قارىغاندا، ياش بىر ئەۋلادلار تېخىمۇ قارشىلىق ۋە زوراۋانلىق خاھىشىغا ئىگە بولىدۇ. 80 - يىللاردىن بېرى، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ قىزىققان ياشلار ئورتودوكس خىرىستىيان مەدەنىيىتىگە قارشى تۇرىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك سورۇن تاپتى، شۇڭا غەربنىڭ سىياسىي- سى ۋە مەدەنىيىتىگە قارشى غايەت زور سەپەرۋەرلىك كۈچى مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن.

مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈرى ئادەتتە مەلۇم يادرو دۆلەتنى چۆرىدەپ ئايرىلىدۇ: ئامېرىكا ۋە باشقا غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئىتتىپاقى تەبىئىيلا خىرىستىيان مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى؛ شەرقىي ئاسىيا رايونلىرىدا جۇڭگونى مەركەز قىلغان كۇڭزىچىلىق مەدەنىيەت چەمبىرىكى شەكىللەنگەن؛ مەيلى ئېتىراپ قىلايلى - قىلمايلى، ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن ئورغۇن مەنبە-

داش تەرەپلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا خاسلىقى بار؛ رۇسىيە پىراۋۇسلاۋىيە مەدەنىيىتىدىكى يادرو دۆلەت؛ ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى بىلەن ئۇنىڭ دۆلەت دائىرىسى ئۆزئارا جىپسىلىشىدۇ؛ ئافرىقا مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىدە مەركىزىي دۆلەت يېتەرسىز. خۇنتىنگتون تۈركىيەنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا رەھبەرلىك رولىنى ئويناش مۇمكىنچىلىكىنى ئاندا - ساندا تىلغا ئېلىپ قويغان، شۇڭا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەنقەرە ئاخىر بېرىپ ياۋروپادىكى نىيىتى يامان ھەمراھلىرىغا رەت قىلىش قارارىنى چىقىرىپ قالسا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بۇ كونا ئىتتىپاقدىشىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرۈشى لازىم.

خۇنتىنگتوننىڭ قارىشىچە، ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەر ئاتالمىش «ھۆكۈمرانلىق ئېڭى»نى نامايان قىلغان، گەرچە ئۇلارنىڭ پەرقى بولسىمۇ، بىراق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا سوقۇلۇشتىن ساقلىنىش تەسكە چۈشىدۇ، توقۇنۇشمۇ تەبىئىيلا توختىماي يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ھازىر ھەر خىل مەدەنىيەتلەر گىرەلەشكەن جايلار سۈركىلىش، تالاش - تارتىشلار كۆپ يۈز بېرىدىغان جايلار بولۇپ قالدى. كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتتىن تەركىب تاپقان دۆلەتلەر، مەسىلەن، بوسنىيە، سۇدان، مالايشىيا ۋە ھىندونېزىيەلەردە ئىچكى دەز كۆرۈلۈۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن بەلكىم تېخىمۇ كەسكىن زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى يۈز بېرىشى، ھەتتا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىشى مۇمكىن، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىدىكى «قانلىق چېگرا» لاردىكى مەسىلە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇشى مۇمكىن. دەل شۇ سەۋەبتىن، بۆلۈنۈش تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىردىنبىر يول بولۇپ قالدى: كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتكە خاتىمە بېرىپ، مەدەنىيىتى ساپ بولغان دۆلەت قۇ-

روْش؛ مەدەنىيەت چەك ـ چېگراسى ۋە دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىـ
غان ۋەزخانلىقنى توختىتىش دېگەندەك ھەرىكەتلەر دىن ۋە مەدەنىـ
يەت تارقىتىش، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەـ
ھەتتە، يەنى ئىنسانىي ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش، ھاكىمىيەت بىـ
لەن دىننى ئايرىش ۋە ئاياللار ئازادلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە زور
مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بىر خىل سىياسىي دەل مەدەـ
نىيەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ئورنىدا تۇرۇۋاتقاندا، ئىچكى قىسىمدىكى
ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇلۇش ۋە سۈركىلىشـ
لەرنى ئازايتقاندىلا، ئاندىن دۇنياۋى توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى
توسىغىلى بولۇشى مۇمكىن.

خۇنتىنگتون بۇنىڭلىق بىلەن قالماي يەنە بىز كۆڭزىچىلىق
بىلەن ئىسلام دىنىدىن غەربكە قارشى ئېتتىپاق ھاسىل بولغانلىـ
قىنى كۆرەلەيمىز دەپ قارىغان. بۇ بىر قاباھەتلىك چۈشتۇر: مەدەـ
نىيەتلەر ئارا ئۇرۇش كۈچلۈك ئۆچمەنلىك ۋە توقۇنۇشلارنىڭ كۆپ
خىللىشىشى ۋە تۆيۇقسىز يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن كەڭ كۆلەملىك
يوقىتىش خاراكتېرىدىكى قورالىلارنىڭ ئىشقا سېلىنىشىنى كەلتۈـ
رۈپ چىقىرىشى، ھەتتا ئاخىرىدا دۇنياۋى يادرو ئۇرۇشىغا ئۆزگىرىپ
كېتىشى مۇمكىن. ئىش شۇنداق بولىدىغان بولسا ئىنتايىن قورـ
قۇنچلۇق ھادىسە يۈز بېرىپ، ئىنسانلار شۇ تۈپەيلىدىن بارلىق غايە
ۋە ئارزۇلىرىدىن مەھرۇم قېلىپ ئىستىقبالىنى تۈگەشتۈرىدۇ.

كىشىنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىققىنى شۇكى، خۇنتىنگتون
مۇشۇنداق چۈشكۈن يەكۈننى چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن،
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابىنىڭ ئاخىرقى بابىدا
توساتتىنلا نۇقتىئىنەزىرىنى ئۆزگەرتىپ، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى
ھەمكارلىق ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئاقلاشقا چۈشىدۇ، بۇ ئالدىنقى باب،
پاراگرافلاردا ئىپادىلەنگەن باش تېمىغا قىلچە ماس كەلمەيدۇ.

ئەجەبا، بۇ ئۇقۇرمەنلەرنى ئەركىن تەسەۋۋۇر قىلىشقا يېتەكلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان تاكتىكىلىق يېزىقچىلىق ۋاسىتىسىمۇ ياكى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتەك ئىدراكىي ئۇسۇلنىڭ ئاخىرى دوگما، قاتمال تەپەككۇر ئەندىزىسى ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكىمۇ؟ مەيلى نېمىلا دېيىلى، دېتېر سېڭخاۋسنىڭ باھاسى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولغان. ئۇ ئەمەلىي پاكىتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا يېزىلغىنى «ياراشتۇرۇش پىلانىدۇر، ئەگەر بىز ئۇنىڭ تەپەككۇر يولىنى بويلاپ كۆپ ئويلىنىپ يۇرمەيلا تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ پىلاننى راست دەپ كېتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلالايمىز»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ.

دۇنيا ئەندىزىسى ۋە دۇنيادىكى رېئاللىق

بۈگۈنكى دۇنيا ئەندىزىسى شەرق ـ غەربنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى دۇنيا ئەندىزىسىدۇر. ئۇنىڭ بىر خىل خەلقئارالىق يېڭى تەرتىپ ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بىز ئۇ توغرۇلۇق جىق گەپلەرنى قىلىشىپ، ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى مۇرەككەپ دۇنياغا ئۇزاق مەزگىللىك تىنچلىق ئېلىپ كېلىشىنى كۈتكەنىدۇق. خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە، ئاتالمىش ئەركىن دۇنيا ۋە كوممۇنىزم دۇنياسى دەپ ئايرىغىنىمىزغا ئوخشاش، بۈگۈنكى كۈندىمۇ دۇنيانى ئاشۇنداق ئاددىي ئۇسۇل بىلەن يۈزەكى ئايرىپ قويۇۋاتىمىز. «مەدەنىيەت» جەھەتتىكى پەرق بىزنىڭ مەسىلىلەرگە يېڭى نەزەر بىلەن قارىشىمىزغا شا-

---

① دېتېر سېڭخاۋس «‹مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى›دىكى تەرسالارچە قاراشلار» «Blaetter fuer Deutsch and Internationale Politik»نىڭ 1997 ـ يىللىق 2 ـ سان، 215～226 ـ بەت.

رائىت يارىتىپ بەردى، ئەمما ئۇنىڭ كەينىگە غايەت زور مەنپەئەت تۇرتكىسى يوشۇرۇنغان، شۇڭا بىرقەدەر چوڭ پەرق كېلىپچىقىشىدىن ساقلانماق تەس. شۇنىڭ ئۇچۇن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا خاتالىق ئۇچۇن زور بەدەل تۆلىشىمىز مۇمكىن. يەنە كېلىپ، مەدەنىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ پىكىرباشتىن ئايرىپ چىقىلغان دۇنيا ئەندىزىسى رېئال دۇنيادىكى نۇرغۇن پاكىتلارغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىپ كەتمەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇنتىنگتون تەرتىپنى يېڭىدىن ئورناتماقچى بولغان رېئال دۇنيانى تېخىمۇ مۇلچەرلىگىلى بولمايدۇ ھەمدە تىزگىنلىمەك تېخىمۇ تەس. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسىدە تەجرىبىچىلىك خاتالىقى ئىنتايىن كۆپ. بۇ نۇقتىئىنەزەرلەر كىشىدە ئۇزۇكسىز گۇمان پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ، بىر خىل ئىدىيە سىستېمىسى رېئاللىقتىن بەكلا ئايرىلىپ قالسا، دەرۋەقە كەسكىن تەنقىدكە ئۇچرايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ بىزگە نىسبەتەن ئەھمىيىتى بار ـ يوقلۇقىدىنمۇ گۇمان قىلىمىز. بۇنداق مودا نەزەرىيەلەر نەزەرىيەچىلەر ۋە ئەمەلىيەتچىلەرنى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا تۇيۇق يولغا باشلاپ قويىدۇ، شۇڭا بۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ. دۇنيا تارىخىدىكى نۇرغۇن ئىشلار بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ: ماركسىزم ـ لېنىنىزم نەزەرىيەسى بىرمەھەل ھۆكۈم سۈرگەندى، بىراق بىز ھازىر ئۇنىڭدىن ئاخىر ۋاز كەچتۇق.

مەن بۇ يەردە خۇنتىنگتوننىڭ كىتابىدىكى بەزى خاتالىقلارنى ھەم مۇشۇ بۇرمىلانغان پاكىتلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان «ئاقىلانە» يەكۈنلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن، بۇ يەردە نەزەرىيە ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن يېڭى دۇنيا ئەندىزىسىنىڭ ئىجادچىلىرى قۇربانلىققا ئايلىنىپ قالغان:

1 ـ مىسال: خۇنتىنگتون «قانلىق ئىسلام چېگراسى» دېگەننى

ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىستاتىستىكىلىق مەلۇمات ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان. ئۇ يېقىندا يۈز بەرگەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى 31 قېتىملىق قوش تەرەپلىك ياكى كۆپ تەرەپلىك زورلۇق كۈچ توقۇنۇشلىرىنىڭ 21 قېتىملىقى، يەنى 2/3 قىسىم توقۇنۇش مۇسۇلمانلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولغان① دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلار ئىنتايىن ئۇرۇشقاقتەك كۆرۈنىدۇ. بىراق، بىز مەسىلىنى كۆزىتىشتىكى نۇقتىنى ئالماشتۇرساقلا، ئىسلام قوغدىغۇچىلىرىنىڭ «مەدەنىيەتلەر ئارا توقۇنۇش»تا ئىسلامدىن باشقا دىنىدىكىلەرنىڭ رەقىبى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى بايقايمىز. بىز مۇشۇ تەپەككۇر ئاساسىدا بۇ سانلىق مەلۇماتلارنى تۆۋەندىكى شەكىللەر ئارقىلىق يېڭىباشتىن ئوقۇپ چۈشىنىپ باقساق بولىدۇ: مەدەنىيەتلەر ئارا زوراۋانلىق تالاش - تارتىشىغا ئارىلىشىپ قالغان 62 دۆلەت ياكى گۇرۇھلار ئىچىدە، پەقەت 21 دۆلەت، يەنى تەخمىنەن 1/3 قىسمى ئىسلام دىنىدىكى دۆلەت ياكى گۇرۇھ. بۇ ئاڭلاشقا پۈتۈنلەي باشقىچىدەك بىلىنىدۇ. ئەگەر بىز خەرىتىگە يېڭىباشتىن قاراپ باقساق ھەم ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرانى تەپسىلىي كۆزىتىپ باقىدىغان بولساق، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تاشقى چېگراسى ھەرقانداق بىر رايوننىڭ تاشقى چېگراسىدىن كۆپ ئۇزۇن ئىكەن دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە مىللەتلىرى ساندۇۋىچنىڭ قېتىغا سۈركىگەن ئىرىمچىككە ئوخشاش باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىغا قىسىلىپ تۇرغان، باشقا دۆلەتلەر چېگرالىرىنىڭ كۆپ قىسمى بىپايان دېڭىز بىلەن ئورىلىپ

① سەيمىل خونتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى — 21 - ئەسىردىكى خەلقئارا سىياسىينىڭ قايتا ئورنىلىشى» (The Clash of Civlizations)، Munich /Wien 1996 420 - بەت.

تۇرغان، مەسىلەن: «لاتىن» مەدەنىيىتىنىڭ بىرلا كېسىشىش پاسىلى بار، ئۇ بولسىمۇ مېكسىكا بىلەن ئامېرىكا. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇنتىنگتوننىڭ ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلىرى بىزگە مەلۇم بولغان نەرسىلەرنىمۇ ئېيتىپ بېرەلىگىنى يوق: ئۆزئارا چېگرالىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىماللىقى ئەڭ چوڭ. ناۋادا ئەتراپلىق ئويلىنىپ كۆرىدىغان بولساق (بەلكىم كىشىلەر بىر ئالىمدىن مۇشۇلارنى كۈتسە كېرەك)، ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى ئۇرۇشقاقلىقنىڭ «باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقى»نى ھەم ئۇلار «قان تۆكىدىغان چېگرا»نى ئوڭايلا كۆرۈۋالالايمىز، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر تەرەپلىمە قاراش تۈپەيلىدىن ماتېرىياللارنى خاتا تاللاپ، خاتا يەكۈن چىقارغانلىقتىن بولغان. ئۇ سانلارمۇ ئوتتۇرىچە ئىستاتىستىكىلىق كۈتۈلمە قىممەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

2 ـ مىسال: خۇنتىنگتون ئىسلام ـ كۈڭزىچىلىق ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتنى دەلىللەش ئۈچۈن، جۇڭگو بىلەن شىمالىي چاۋشيەننىڭ ئىسلام ئەللىرىگە قورال ـ ياراغ سېتىش قىلمىشىنى، بولۇپمۇ پاكىستان، ئىران، ئىراق ۋە سۇرىيەگە ھەربىي قورال ـ ياراغ ساتقانلىقىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. ئۇ يەنە جۇڭگو بىلەن ئىراننىڭ يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەمكارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.[1] بىراق نېمە ئۈچۈنكىنتاڭ، ئۇ غەرب ئەللىرى ــ بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ ئىسلام ئەللىرىگە قورال ـ ياراغ ساتقانلىقىدەك پاكىتنى تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ، شۇڭغىنىسى بۇلارنىڭ ساتقان قورال ـ ياراغلىرىنىڭ سانى جۇڭگو ۋە شىمالىي چاۋشيەننىڭكىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق، ئەجەبا، بۇ غەرب

---

① خۇنتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»، 387 ـ بەت.

بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئەمەسمۇ؟ ھازىرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئىراننىڭ پۇقراۋى يادرو تېخ-نىكىسى جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ھەمراھى رۇسىيە، ئىككى تەرەپ ئېنېرگىيە يادرو رېئاكتورىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، يەنە يېڭىدىن ئىككى رېئاكتور ياسىماقچى بولۇۋاتىدۇ، شۇنداقلا يادرو تېخنىكىسى تەتقىقاتى ساھەسىدىنمۇ كۆپ تۈرلۈك ھەمكارلىق شەرتنامىلىرىنى ئىمزالىدى، ئەجەبا بۇ پىراۋوسلاۋىيە ـ ئىسلام ئىتتىپاقىنىڭ شە-كىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەمدۇ؟ ھازىر يادرو تېخنىكىسى جە-ھەتتە ئەڭ كەڭ ھەمكارلىشىۋاتقىنى ئارگېنتىنا بىلەن ئىسلام دۇن-ياسى بولۇپ قالدى. ئارگېنتىنا ئالجىرىيەدە تەتقىقات ئىشلىرىدا قوللىنىدىغان بىر يادرو رېئاكتورىنى پۈتكۈزدى، مىسىردىمۇ بىر يادرو رېئاكتورى قۇردى، شۇنداقلا سۇرىيە بىلەنمۇ شۇنىڭغا ئوخ-شاش ھەمكارلىق كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. ئارگېنتىنانىڭ ياد-رو يېقىلغۇلىرى ئالجىرىيە ۋە ئىرانغا توشۇلدى، بۇ ئىشلاردىن بىز «لاتىن ـ ئىسلام ئىتتىپاقى» نىڭ تەھدىتىنى ھېس قىلىمىزمۇ ـ قانداق؟

3 ـ مىسال: بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا توقۇنۇشىدا خۇنتىنگ-تونىڭ گېپى بويىچە بولغاندا، غەرب ئەللىرى كاتولىك دىنىغا ئې-تىقاد قىلىدىغان كىرودىيەلىكلەرگە يان باستى، ئەمما رۇسىيە، گىرېتسىيە دېگەندەك پىراۋوسلاۋىيە ئەللىرى سېربىيەلىكلەرگە ياردەم قىلدى، ئىسلام ئەللىرى ئىزچىل تۈردە بوسنىيەدىكى مۇ-سۇلمانلارنى قوللىدى. بىراق بۇلار پاكىتنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى بو-لۇپ، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. توقۇنۇش يۈز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، گېرمانىيە (پىروتېستانتلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دۆلەت) ۋە ئوخشاشلا پىروتېستانىزم دۆلىتى بولغان دانىيە كىرودىيەنى قوللىدى، ئەمما كاتولىك دىنى ئەللىرى، مەسى-

لەن، فىرانسىيە، ئىسپانىيە، ئىتالىيە ۋە ئېپىسكوپۆل مەزھىپىدىكى ئەنگلىيە سېرىبلار بىلەن بىر سەپتە تۇردى. ئۇرۇشنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ھېسداشلىقى ئەھۋالنى ئۆزگەرتىۋەتتى، غەرب ئەللىرى جامائەت پىكرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا باشقىچە يول تۇتۇپ، بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنى قوللاشقا باشلىدى، ئۇلار خېلى ۋاقىتقىچە ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي يۈرگەندىن كېيىن، ئاخىر بۇ توقۇنۇشقا قورال كۈچى بىلەن ئارىلىشىش قارارىغا كېلىپ، توقۇنۇش يۈز بەرگەن رايونغا تەۋەككۈل قىلىپلا 50 مىڭ ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك بولغان بۇ رايوندىكى سېرىبلاردىن باشقا ئاھالىلەرنى قوغدىماقچى بولدى، بۇ ئەلۋەتتە مۇسۇلمانلار ئاپتونوم رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. روسىيە كۆپ ئارىلىشىشنى خالىمىغانلىقتىن، سىياسەت جەھەتتە سېرىبلار مەنپەئەتىنىڭ ئەڭ يادرولۇق قىسمىنى قوغداش بىلەنلا چەكلەندى. ئۇ دەسلەپتىلا يۇگوسلاۋىيەنىڭ باشقا رايونلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالاشقا قوشۇلۇپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ يۇگوسلاۋىيەنى جازالاشتا ھەرىكەت قوللىنىشىنى توسىمىغانىدى. ئەگەر بۇ ئۇرۇش «مەدەنىيەتلەر ئارا ئۇرۇش»نىڭ ئەندىزىسى بويىچە بولغان بولسا، ئۇنداقتا غەرب بىلەن پىراۋوسلاۋىيە ئىتتىپاقى كۈچلىرى مىلوشېۋىچ بىلەن تۇئوچمانىنىڭ تەسەۋۋۇرىغا قوشۇلغان، يەنى كىرودىيە بىلەن سېربىيەگە ئىگە بولۇپ، بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنانى ئايرىپ بەرگەن بولاتتى. شۇنداقلا، ئۇلار مۇشۇ پىلانىنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرگەن بولاتتى، ئىش ھەقىقەتەن شۇنداق بولدى، بۇ خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە نىسبەتەن كۈچلۈك قوللاش ھېسابلىنىدۇ. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ دەپ ئۆتەي، خۇنتىنگتون بۇنى دېيىشنى «ئۇنتۇپ قاپتۇ»، گېرىتسىيەنىڭ سېرىبلارغا يېقىنلىشى-

شىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ماكېدونىيە (ئوخشاشلا پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ) ئىتتىپاقىغا تاقابىل تۇرۇش ئىدى. چۈن-كى، ئافىنا بەزى كۆچلەرنىڭ گىرېتسىيەنىڭ ئوخشاشلا ماكېدونىيە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۆلكىسىگىمۇ يېرتقۇچلاردەك خىرىس قىلىۋات-قانلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئۇرۇشى» دېگەندىن ئەمەلىيەتتە ئەندىشە قىلىپ كەتكۈ-دەك ئىش يوق، يامان يېرى شۇكى، خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسىدە ئۇرۇشقا بېرىلگەن ئەڭ ئاخىرقى باھادا بىتەرەپلىمىلىك بار: «بوس-نىيەدە مۇسۇلمانلار بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سېربلار ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان ئاپەت خاراكتېرلىك قانلىق ئۇ-رۇش بولدى ھەمدە كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىرودىيە-لىكلەرگىمۇ زوراۋانلىق ھەرىكىتى قوللىنىلدى.»① بۇ يەردە ئاق — قارا ئاستىن — ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن، كاللىكېسەرلەر بىلەن زى-يانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئارىلاشتۇرۇۋېتىل-گەن. بىراق، خۇنتىنگتون ئۇرۇش توغرىسىدا گەپ بولسىلا «قانلىق ئىسلام» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن، تارىختىكى ئەينەن ئەھ-ۋال بىر چەتكە تاشلىنىپ قالغان.

شۇڭا، بىز كۆپچىلىكنىڭ سەمىگە شۇنى سېلىپ ئۆتىمىزكى: ئاشۇ قۇرۇق گەپ بىلەن توشۇپ كەتكەن «بۇيۇك نەزەرىيە»دىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ، كىمكى رەڭلىك كۆزەينەك تاقىۋال-دىكەن، ئۇ دۇنيانى شۇ كۆزەينەكنىڭ رەڭگىدىلا كۆرەلەيدۇ ــ دە، ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن دۇنيا شۇ رەڭدە ئوخشايدۇ دەپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردە ئاسمانغا قارايدىغان بولساق، كۆز ئالدىمىزدىكى رېئال دۇنياغا خاتا

① خۇنتىنگتون، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»، 416 ـ بەت.

ھۆكۈم قىلىپ سالمايدىغىنىمىزدا گەپ يوق. بىراق، ناۋادا نەزىرىمىزنى يەر يۈزىگە ئاغدۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، سەزگۈ ۋە تەسىرگە ئاساسلىنىپ ئۆزىمىزمۇ سەزمىگەن ھالدا بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگىگە خاتا ھۆكۈم قىلىپ قويۇشىمىز مۇمكىن. خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىمۇ ئەنە شۇنداق، بىراق نەزەرىيەنىڭ كۆزەينىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان رېئاللىقنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ.[1]

دۇنيا قاراش ۋە يۆنىلىشلىك ئېھتىياج — «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەرنىڭ بازىرى چىقىپ كېتىشىدىكى سەۋەب

مەن يۇقىرىدا كەلتۈرگەن ئۈچ مىسال «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردىكى ئايرىم ھادىسە ئەمەس، بىراق شۇنىسى ئېنىقكى، خۇنتىنگتوننىڭ بۇ مەشھۇر ئەسىرى، يەنى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى خەلقئارا مۇناسىۋەت ساھەسىدە غايەت زور ئىنكاس پەيدا قىلىپ، كۆپ ماختاشلارغا ئېرىشتى. ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى سەردارلارنىڭ زۇۋانى بولغان نوپۇزلۇق «تاشقى ئىشلار» ژۇرنىلىنىڭ خەۋىرىدە ئېيتىلىشىچە، بۇ ئەسەردە تۆھمەتلىك سۆز - ئىبارىلەر ئارىلىشىپ كەتكەن، بېرىلگەن باھا بىردەك بولمىغان بولسىمۇ، جامائەت پىكرى ساھەسىدە بۇنداق داغدۇغا قوزغاپ باققان ئەسەر بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىقىپ باقمىغانىكەن. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئەسەر

---

① دېتېرسىڭخاۋس «‹مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى›دىكى تەرسالارچە قاراشلار»، «Blaetter fuer Deutsche and Intirnationale Politak»نىڭ 1997 - يىللىق 2 - سانىنىڭ 215~221 - بەتلىرىدىن ئېلىندى.

گېرمانىيەدىمۇ ناھايىتى داغدۇغا قوزغىدى، كىتابىنىڭ بازىرىمۇ ئوبدان بولدى، ئاپتور سەيمىل خۇنتىنگتون ھەر خىل مۇھاكىمە يىغىنلىرى ۋە مۇنازىرە پىروگراممىلىرىنىڭ تالىشىپ تەكلىپ قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى، ھەتتا گېرمانىيە فېدېراتسىيە پالاتاسى ئۇنى تاشقى مەدەنىيەت، سىياسىي جەھەتتە مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلدى. تېخىمۇ مۇھىمى، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئۇقۇم سىياسىي ۋە مەتبۇئات تىلىمىزدا دائىم ئۇچرايدىغان خاس سۆزگە ئايلىنىپ قالدى، بۇنداق ئەھۋال كىشىنى ئەندىشىگە سالماي قالمايدۇ. تىلنىڭ ئىدىيەمىزگە بولغان چوڭقۇر تەسىر كۈچى ئىدىيەمىزنىڭ تىلغا بولغان بەلگىلەش رولىغا ئوخشاشلا مۇھىم. بىز بەزى ئۇقۇملارنى تولا دەۋەرسەك، توساتتىنلا شۇ ئۇقۇمنىڭ ئىخلاسمەنىگە ئايلىنىپ قېلىشىمىز مۇمكىن؛ بىر ئۇقۇم قانچىكى كەڭ تارقالسا، ئۇنىڭغا كىشىلەرنىڭ قارىغۇلارچە ئەگىشىشىدىكى خەۋپ ـ خەتەر كوئېففىتسېنتى شۇنچە يۇقىرىلاپ بارىدۇ. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردە تەرغىب قىلىنغان ئۇقۇم پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتىۋالغان مەركىزىي نۇقتا بولۇپ، ئۇ بىر دۇنيا قاراشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

خەتەرلىك سىگنال ئەمەلىيەتتە بۇرۇنلا بېرىلىپ بولغانىدى، مەن يۇقىرىقى مىسالدا بۇ ئۇقۇمنىڭ كېيىنكى يوشۇرۇنغان نەزەرىيە-نىڭ ناھايىتى ئېغىر ھەم تۈزەتكىلى بولمايدىغان يېتەرسىزلىكلە-رىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. شۇبھىسىزكى، بۇنداق ئاساس ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان ئىدىيە ۋە ھەرىكەتنى ئەستايىدىل كۆزىتىپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەكۈن ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ «مە-دەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتاب ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلەرگە بولغان ئوخشىمىغان ئىنكاسلىرى، بولۇپمۇ بەزى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ۋە كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ باھاسى ئا-

ساسىدا چىقىرىلغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ئىن-
كاسلاردىن ھەممە بىردەك ماقۇللۇق بىلدۈرگەنلىك ئالامەتلىرىنى
كۆرگىلى بولمايدۇ. ئەمەلىي پاكىتلار دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ،
مەدەنىيەت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە رايون مەسىلىلىرىنى تەتقىق قى-
لىدىغان مۇتەخەسسىسلەر ئاپتورغا ئۆز گۇمانلىرى ئۈستىدە نۇرغۇن
سوئاللارنى قويدى، تارىخشۇناسلار ۋە سىياسىيونلار بۇ نەزەرىيە ۋە
ئۇقۇملارغا جەڭ ئېلان قىلدى. بۇنچە كۆپ تەنقىدلەر ئالدىدا، بىز
شۇنى سورىماي تۇرالمايمىزكى، ئاپتورنىڭ ئاشۇ نۇقتىئىنەزەرلىرى-
رىگە بولغان قۇۋۋەتلەش، ئالقىشلارنى بېسىپ چۈشۈشكە كېتىدىغان
كۈچ زادى نەدىن كەلگەن؟

گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، كىرىش سۆزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان
بەزى ئىزاھاتلارنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىپ قالدى، كونكرېت
مەسىلىلەرنى كېيىنكى باب ـ پاراگرافلاردا مۇھاكىمە قىلىپ ئۆ-
تىمىز. بىز ئۇزۇكسىز ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان بىر دەۋردە ياشاۋاتى-
مىز. دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا ئالەمشۇمۇل ئۆز-
گىرىشلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ، بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرى-
ماي قالغان بىرەر جايمۇ بولمىسا كېرەك، تەرەققىي تاپقان سانائەت
دۆلەتلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئىنسانىيەت تا-
رىخى بۇنداق باسقۇچلارنى بېشىدىن كۆپ ئۆتكۈزگەن، باربارا تۇخ-
مان خانىم تارىخ تەتقىقات ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «14 ـ
ئەسىردىكى خاتالىق» مۇشۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئۇ دەۋردە فېئودال-
لىق مۇناسىۋەتلەر يىمىرىلىشكە باشلاپ، كاپىتال ئىقتىسادى
سۇبستانسىيەلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، جەم-
ئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا چېتىلىغان بىر مەيدان ئۆزگى-
رىش ئەۋج ئالدى. زامان ئاخىرى بولىدۇ دەيدىغان كەيپىيات، مەز-
ھەپچىلىك ۋە يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك زوراۋانلىق قىل-

مىشلىرى ئاشۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى[1]. يەنە ئالاي-
لۇق، 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، دۇنيا سودىسى ئۇچقاندەك تەرەققىي
قىلدى، ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە، ئالدى بىلەن ئاسترونومىيەدە بۆ-
سۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، «يەر مەركەز تە-
لىماتى»غا نىسبەتەن گۇمان پەيدا بولدى، ئىنسانلارنىڭ ئالەمگە
بولغان تونۇشى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ياۋروپادىكى دىن ئىسلاھاتى
پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىپ قويدى؛ ھازىرقى دەۋرد-
مىزگە يېقىنلا بولغان 19 ـ ئەسىردە، سانائەتلىشىش ۋە شەھەرلى-
شىش ھەرىكىتى ئەسلىدىكى غەرب جەمئىيىتىنى ئۈزۈل ـ كېسىل
ئۆزگەرتىۋەتتى. دىنىي ئىسلاھات ۋە دىنىي ئىسلاھاتقا قارشى كۆ-
رەشتە، غەرب جەمئىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خرىس-
تىيان دىنىدا ئىككى خىل ئېتىقاد بارلىققا كەلدى؛ سانائەت ئىن-
قىلابى داۋامىدا، دۆلەتچىلىك ۋە ئىرقچىلىق كېلىپچىقتى.

بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيا «يەر شارىلاشتۇرۇش» شوئارى ئاستىدا
بىر مەيدان بۈيۈك ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرمەكتە[2]. بىز بىرلا
ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش جەريانىنى مۇشۇ ئۇقۇم بىلەن تەس-
ۋىرلەيمىز، كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاخىرىدا ئومۇميۈز-
لۈك غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە بىرىنچى
ئورۇندا تۇرىدىغان ئۆزگىرىشتۇر. ئۇنىڭ نۇرغۇن تۇسالغۇلارغا
ئۇچرىغان چاغلىرىمۇ بولغان. تېخى ئۆتكەندىلا كومپارتىيە ھۆكۈم-
رانلىقىدىكى ئەللەردە يەنىلا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلگەن پىلان-

---

① باربارا تۇخمان: «يىراقتىكى ئەينەك ــ كومېدىيەلىك 14 ـ ئە-
سىر» مىيونخېن، 1882 ـ نەشرى.

② لوفار بىروك، مافىئاس ئالبېرىت: «دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۇن-
ياۋى چېگرانىڭ يوقىلىشى ــ خەلقئارادىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ
يۈزلىنىشى ئۈستىدە تەھلىل».

لىق ئىگىلىك، ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا ئەۋج ئالغان قورۇقچىلىق ۋە چات كېرىۋېلىش تۇسىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بۇگۈنكى كۈندە ئاللىقاچان يوقىلىپ، كۆلى كۆككە سو-رۇلدى. بۇ دۆلەتلەردە ئىگىلىكنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى (دۆلەت ئىلكىدىكى چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تېز-خى كونا قېلىپتىن چىقىپ كېتەلمىدى، بۇنداق كېتىۋەرسە پايدى-سىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ. يۈز مىليونلىغان ئاۋام-پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى قامداش شەكلىدە جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرمەكتە؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقئارالىق كاپىتالنىڭ ئو-بوروت سۈرئىتىدىمۇ ئېشىش ۋەزىيىتى كۆرۈلمەكتە. ئىقتىسادىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتىمۇ شۇ سەۋەبتىن ئىلگىرىكىگە قا-رىغاندا كۆپ تېزلىشىپ كەتتى، ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تېز بو-لۇۋاتىدۇ، بىز بۇنى 1997 - يىلىدىن بۇرۇن ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ گۈللەنگەن ئاسىيا ئەللىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. خىزمەت ئورنىنىڭ مۇقىم بولۇشى، يەنى بىز ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسۇلىمۇ ھازىر تازا كاپالەتكە ئىگە بولماي قېلىۋاتىدۇ. يەر شارى قاتناش سىستېمىسىنىڭ قولايلىشىپ كېتىشى، ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان يەر شارىلاشقان ئالاقە ۋە تېخىمۇ چوڭ ماكان ئىچىدە كۆرۈلۈۋاتقان كۆچمەنلەر دولقۇنى تۇيۇقسىزلا بىر-بىرىگە يات، ئوخشىمايدىغان قىممەت سىستېمىسىدا تۇرۇۋاتقان كىشىلەر تېخىمۇ كۆپ ۋە تېخىمۇ قويۇق ئارىلىشىدىغان بولۇپ كەتتى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ھەركىم ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش قىلىدىغان كۈندىلىك ئەمەلىيەت خىرىسقا دۇچ كەلدى.

بەزى كۆزەتچىلەر تېخىمۇ كەڭ ماكاندا، بولۇپمۇ ئائىلىسى بىرلا مىللەتتىن تەركىب تاپقان جەمئىيەتتە مۇنداق يېڭى نۇقتى-

ئىنەزەرلەرنى بايقىدى، ئۇلار «ئىككىنچى خىل زامانىۋىلىشىش» دەيدىغان بىر ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ بىرىنچى خىلدىكىسىدىن ماھىيەتلىك پەرقلىنەتتى[1]. باشقا بەزى ئالىملار: يەر شارىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا تەبىئىي پەن، تېخنىكا بىلەن كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق يېڭى دەۋردىكى ئويغىنىشقا تۈرتكە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. مەنمۇ شۇنداق قارايمەن. بىراق، بۇ ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر مۇنداق بىر نۇقتىدىن ئېتىقاندا بىردەك، يەنى مۇشۇ خىل ئۆزگىرىش ئارقىسىدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ئاقىۋەت ئىنتايىن ئېغىر بولىدۇ.

مۇشۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ مۇقىمسىزلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان غايەت زور خىرىسنى توغرا كۆزىتىش ۋە تىزگىنلەش ئاسان ئىش ئەمەس، ناۋادا ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىدا تەۋرىنىش كۆرۈلۈپ، ماددىي تۇرمۇش ئاساسىدا مەسىلە چىقسا، ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك غايىسىنى مۇستەقىل ئىشقا ئاشۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ[2]. بۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەر بىر يېڭى يولنى تاللاپ، شۇ بويىچە ئىش كۆرسە بەلكىم بۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان، خەۋپ ـ خەتەر بىلەن تولغان دۇنيادىن چىقىش يولى تاپالىشى مۇمكىن. شۇڭا، كۆپچىلىك دۇنيا خەرىتىسى، قىممەت ئۆلچىمى ۋە ھەرىكەت قىبلىنەماسىنى ئىنتايىن ئالقىشلايدۇ. خۇنتىنگتوننىڭ كىتابى كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق ئېھتىياجىغا ئۇيدانلا ماس كەلگەن، ئۇ تەۋسىيە قىلغان دۇنيا قاراش بىر قۇراشتۇرۇلغان ئاددىي ئەندىزە بولسىمۇ، بىراق ئۇ غايەت زور سىرلىق ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىگە يوشۇرۇنغان. خۇنتىنگتون تارىخ،

---

① ئۇلرىچ بېك: «يەر شارىلاشتۇرۇش دېگەن نېمە؟ ـــ يەر شارىلاشتۇرۇش ئىدىيەسىدىكى خاتا نۇقتىلار»، 1997 ـ يىلى فىرانكفورت نەشرى.

② دېيتېر سېڭخاۋس: «يەر شارىلاشتۇرۇش بىلەن رايونچىلىق ئوتتۇرىسىدا: دۇنياۋى تەرتىپ توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر ئۈچۈن»...

مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە توغرىسىدىكى نۇرغۇن تەسۋىرلەر، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن سانسىز ھادىسىلەرنىڭ تەپسىلاتىـ. نى كۆپلەپ نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، بۇ قۇراشتۇرۇپ چىقىلغان ئەندىزىنى خېلى قايىل قىلىش كۈچىگە ۋە نوپۇزغا ئىگە قىلغان، بۇ كەسىپ ئەھلى ئەمەسلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. ئەمما، كىتابتىكى نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلەر، مەسىلەن، بىز ئالدىدا كۆر. سىتىپ ئۆتكەن بەزى مىساللارنى بىر بولسا كىشىلەر بايقىماي قال. غان، بىر بولسا نەزىرىدىن ساقىت قىلىنىۋەتكەن. چۈنكى ئەسەر كى. شىگە ھەمىشە ھەقىقىي ئىشەنچلىكتەك ھەم ناھايىتى ئەستايىدى. لىق بىلەن يېزىلغاندەك تۇيۇلىدۇ. بۇ نۇقتا دەل «مەدەنىيەتلەر تو. قۇنۇشى» دېگەن ئەسەرنىڭ مېغىزى ھەم خەۋپلىك يېرى.

بىزگە كېرىكى ئاشۇنداق ئاددىي خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيەمۇ؟

ئوكخامنىڭ «ئۇستىرا»سى ۋە نەزەرىيەنىڭ ئەسلىي قى. ياپىتى

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەر خەلقئارالىق مەسىلى. لەرنى ئامېرىكىچە پەن تەتقىقات ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تەھلىل قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئامېرىكىدا مەيلى تەبىئىي پەن ئالىملىرى بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى بولسۇن، تەتقىقاتتا تەبى. ئىي پەن نەزەرىيەسىدىن ئېلىنغان مۇنداق بىر قىياس ئەندىزىسىگە ئەمەل قىلىدۇ، يەنى نەزەرىيەنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئاز ساندىكى ئاسا. سىي تەسەۋۋۇرلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، رېئاللىقتا سىناپ كۆ. رۈشكە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىخچام ھەم توغ. را بولۇشى كېرەك. بىراق مۇنداق سىناشلار ئارقىلىق بۇ نەزەرىيەنى ۋاقىتىنچە ئىسپاتلىغىلى ياكى رەددىيە بەرگىلى بولىدۇ، بارلىق

ئىسپاتلار ۋاقىتلىق بولىدۇ، چۈنكى كەلگۈسىدە مەلۇم سىناقنىڭ
نەتىجىسى بۇ نەزەرىيەنى ئاغدۇرۇۋېتەمدۇ دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا
ئالىملارغا قويۇلغان تەلەپ ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ
قىياسلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن «پەردازلىشى» كېرەك. چۈنكى،
نۇرغۇن سىناقلاردا ئاغدۇرۇلۇپ كەتمىگەن نەزەرىيەلا كەسپداشلار
ۋە جامائەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلەيدۇ، ئالدى بىلەن كارل
پوپپېر راۋاجلاندۇرغان ئىلمىي نەزەرىيە «بىردىنبىر تەنقىد نەزەرد-
يەسى»نى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ تەبىئىي پەن تەجرىبىلىرىنى را-
ۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن[①].

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ۋايىغا يەتكەن بىر خىل نەزەرىيە ئاز مىق-
داردىكى، ئاددىي ئاساسىي قىياسلار ئۈستىگە تۇرغۇزۇلۇشى كېرەك
ئىكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇنى تەپسىلىي شەرھلىمە-
سە بولمايدىكەن. بىز ئوخشاش بولمىغان نەزەرىيەلەرنى تەكشۈرۈپ
كۆرۈش داۋامىدا ھەممىشە ئاز مىقداردىكى قىياسلار ئارقىلىقلا ئوخ-
شاش مەزمۇننى ئىپادىلىگەن نەزەرىيەلەرگە يېپىشىپلا قالىمىز،
گەپنىڭ قىسقىسى نەزەرىيە دېگەن «ئاددىي، ئىخچام، چۈشىنىش-
لىك» بولۇشى كېرەك. پەن تارىخىدا نەزەرىيەلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇش
بىر خىل گۈزەل ئەخلاق سۈپىتىدە كەڭ تارقالغان، بۇنداق ئىلمىي
روھ مەشھۇر مەدرىسە پەيلاسوپى، زامانىۋى ئىلىم ـ پەننىڭ پېشۋا-
سى ۋىلىيام فونگ ئوكخامنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ، «ئوكخام-
نىڭ ئۇستىرا»سى دېيىلىدۇ. ئومېېر توئېكاۋ بىلەن شاۋ كونىېرى
«ئەتىرگۈلنىڭ ئىسمى» دېگەن كىتابىدا بۇ پېشۋا ئۇستازنى چوڭ-
قۇر شەرھلىرى بىلەن مەڭگۈلۈك خاتىرىلىگەن.

---

① كارل پوپپېر، «تەتقىقات لوگىكىسى» 1969 ـ يىلى تۈبىگېن نەش-
رى.

ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ھازىر نۇرغۇن ئامېرىكىلىق ئالىملار ئاددىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ گۈزەل ئەخلاقنىڭ مەنىسىنى يۇزە چۈشىنىۋېلىپ، ئۆز نەزەرىيەلىرىنى شۇنداقلا ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا. ئۇلارنىڭ نەزەرىيەلىرىدە، ئوشۇقچە نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى چىقىرىپ تاشلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن ئەسقاتىدىغان ئىدىيەلەرمۇ چىقىرىۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ ئىدىيەلەر رېئاللىقنى چۈشىنىشتە كەم بولسا بولمايتتى. دۇنيا سىياسىيسى ئۇزۇكسىز مۇرەككەپلىشىپ بېرىۋاتىدۇ، ئەمما بۇ ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ نەزەرىيەلىرى ۋە ئەندىزىلىرىدە تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇلمەي ۋە نامايان قىلىنماي، شۇنچە كۆپ نەرسىلەر قىسقارتىۋېتىلىۋاتىدۇ، ھەتتا دۇنيا تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئۆزگىرىشچان مىقدار ۋە ئامىللارمۇ نەزىرىمىزدىن ساقىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.

بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى دەل رېئالىزملىق نەزەرىيەنى خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەرىيەسىدىكى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان «جەلپكار نۇقتا»غا ئايلاندۇرغانلىقتۇر، ئۇ يەنە «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا تەرغىب قىلىنغان نەزەرىيەنىڭ يول باشلىغۇچىسى ۋە ئەسلى تىپى ھېسابلىنىدۇ. رېئالىزمدا دۇنيادا يۈز بەرگەن بارلىق ئىشلار خەلقئارالىق سىستېمىدىكى ھۆكۈمەتسىز ھالەتنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ تۇرۇپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. تۆۋەندە بىز رېئالىزملىق ئەندىزىدىن پايدىلىنىپ بىرلا مىللەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدىكى كۈچ سىنىششلارنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى. بۇنداق سىنىششتا «رېپىر» بولمىغانلىقتىن، بۇنىڭغا ئارىلىشىپ قالغان دۆلەت ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ۋە ئۆزىنى قوغداش ئارقىلىقلا مۇشۇنداق ناچار مۇھىتتا داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان قوراللارنى توپلايدۇ ۋە كۆپەيتىدۇ، بۇنىڭ ئىچ-

ـدە ھەربىي كۈچىنىڭ ئېشىشى ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار بەزىدە يەنە ئۆزىگە ئوخشاش تەھدىتكە ئۇچرىغان دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدۇ ياكى بولمىسا ئۆزئارا ھەمكارلىقنى كۈ- چەيتىدۇ. مەسىلەن: سودا ئالاقىسى ۋە مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردى- كى ھەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بايلىق مەن- بەسىنى كۈچەيتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق ھەمكارلىق كەمدىن - كەم، ۋاقىتلىق بولىدۇ، چۈنكى بۇنىڭ ئىچىدە بىر خىل تەۋەك- كۈلچىلىك ئامىلى مەۋجۇت؛ ھەمكارلىق تۈپەيلىدىن ھاسىل بول- غان مەنپەئەتنى تەقسىم قىلىشتا پەرق كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بۇ مەنپەئەتلەر ھوقۇقنىڭ بايلىق مەنبەسىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەت- لىك بولىدىغانلىقتىن، ھەر قېتىملىق تەڭسىز تەقسىمات زىيان تارتقۇچىغا نىسبەتەن ئىنتايىن خەۋپلىك: پايدا ئالغۇچى يوشۇرۇن رەقىبكە ئايلىنىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پايدىلىق شارائىت كېيىنكى قېتىملىق تۇتۇشۇشلارغا ھەربىي جەھەتتە ئەۋزەللىك يارىتىپ بېرىشى مۇمكىن. ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىمۇ ئور- تاق تەھدىت مەۋجۇت بولغان ئەھۋالدىلا ساقلىنىدۇ، بۈگۈنكى ئىتتىپاقداشلار ئەتىسى خەتەرلىك دۈشمەنگە ئايلىنىپ قېلىشى- مۇ مۇمكىن.

«رېئالىزمچىلار» خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى مۇشۇنداق ئاد- دىي ئەندىزىدىن پايدىلىنىپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇستا، ئۇلار ھەرقانداق دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ دېموكراتىك، مۇستەبىت ياكى ھاكىممۇتلەق تۈزۈلمە بولۇش ياكى ھەرقانداق دۆلەتنىڭ پاراۋان، تىنچ دۆلەت ياكى ھەربىي ئىشلارغا «قاتتىق» مايىل دۆلەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوخشاش ھەرىكەت ئەندىزىسىگە ئەمەل قىلىدۇ. خەلقئارالىق تۈزۈل- مىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان مۇھىم ئامىل، يەنى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمە- رانلىق تۈزۈمىنىڭ زىددىيەتلىكلىكى ئاددىيلا يوسۇندا ھوقۇق، باي-

لىق مەنبەسىنىڭ ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى تەقسىمات پەرقىگە يىغىنچاقلاپ قويۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق ئەندىزىگە ئاساسلىنىشى كېرەك، يەنى، ھوقۇق، بايلىق مەنبەسىنىڭ تەقسىملىنىشىدىكى ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، ھازىرقى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلىدۇ، بەزى دۆلەتلەر شۇ تۇپەيلىدىن كۈچىيىپ كەتسە، بەزى دۆلەتلەر ئاجىزلاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭپۇڭلۇق مېخانىزمىنى قايتىدىن ئورنىتىشقا ئۇرۇنىدىغان ئىتتىپاق شەكىللىنىدۇ. ئەگەر باشقىچە يول قالمىسا، بۇنداق «كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى» بۇزۇلىدۇ ـ دە، ئۇرۇش پارتلايدۇ.

بۇ نەزەرىيەدە باشقا نۇرغۇن ئامىللارغا سەل قارالغان. مەسىلەن، دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتى، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى «ئوكخامنىڭ ئۇستىرا»سى بىلەن شەپقەتسىزلەرچە قىرىپ چىقىرىۋېتىلگەن. بۇ يەردە رېئالىزمچى نەزەرىيەچىلەر بىلەن تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلگەن راتسىيونالىستىك قاراشتىكى ئالىملار ئوتتۇرىسىدا مۇھىم بىر پەرق نامايان قىلىنغان، كېيىنكىسى تۇرمۇش ھەرىكەت مىزانى ۋە زامانىۋى تەبىئىي پەن تەرەققىياتىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىسپاتلانغان. ئامېرىكىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەت ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق نەزەرىيەچىلەر، يەنى يېڭى رېئالىزمچىلاردىن تارتىپ سەيمىل خۇنتىنگتونغىچە ھەممىسى ئاشۇ «ئۇستىرا»نى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئوينىتىپ، تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتقان راتسىيونالىزمچىلارنىڭ تەجرىبىنى سىناق قىلىشقا يۇقىرى تەلەپ قويغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭكىنى راست قىلىپ بولالمىدى. ئۇلار ئۆز پەرەزلىرىنى بىتەرەپ ئورۇنغا قويماقچى بولۇشتى، ئەمما ئەمەلىيەتتە كۈچىنىڭ بارىچە ئادۋوكاتنىڭ «گەپ ئويۇنى قائىدىسى» بويىچە ئىش تۇتتى، يەنى ئۆز دەۋالاشقۇچىسىغا پايدىلىق دەلىل ـ ئىسپاتلارنىلا يىغىپ،

بىر تەرەپ قىلماق تەس بولغان پايدىسىز دەلىل ـ ئىسپاتلارنى ھەمىشە كۆرمەسكە سېلىۋالدى.

شۇڭا نەزەرىيەنىڭ تەرەققىياتىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، توماس كۇئىن شەرھلىگەن تارىخىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى ئىلمىي ئىنقىلاب نەزەرىيەسىگە ئۇتتۇرۇپ قويغان①. كۇئىننىڭ قارىشىچە، تەجرىبە ئاساسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈمنىڭ پاكىتقا مۇخالىپ كېلىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىسا، ئىلمىي دۇنيا قاراش (بۇ ھەر خىل ئۆلگىلىك مىساللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىرىزىس پاتقىقىغا پېتىپ قالىدۇ. ئالىملار بۇنداق خەتەرلىك سىگنالغا باشتىلا سەل قارىغان بولسا، ئۇلار يېڭى يەكۈننى شەكىللىنىپ بولغان ھۆكۈمگە تىرىشىپ ئۇيغۇنلاشتۇرغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشىنى قوللايدىغان قائىدىلەرنى يەنە بىر قېتىم مۇئەييەنلەشتۈرگەن ھەمدە بۇ قائىدىلەرگە يېڭىچە تەسەۋۋۇرلارنى قوشۇپ، بۇ تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق زېرىكىشلىك تەجرىبە ھۆكۈملىرى ئارىسىغا كۆۋرۈك سالغان بولاتتى. نەزەرىيەدە بۇنداق بەلگىلەر قانچىكى كۆپ بولسا، نەزەرىيە شۇنچە تومتاقلىشىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ياردەم تۇسىنى ئالغان قىياسلار بىلەن لىق تولغان «نەزەرىيە ئىمارىتى» بىلەن «ئاددىيلاشتۇرۇلغان نەزەرىيە» ئەندىزىسى ئوتتۇرىسىدا غايەت زور پەرق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ بەزى قورقماس پېشۋالارنىڭ ئاشۇ ئاساسىي قىياسلارنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇپ، يېڭى ئاساستا «ئوخشىمىغان» تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرىنى چۈشەندۈرمەكچى بولۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. ناۋادا بۇنداق ئۇرۇنۇشلار كىشىلەرنى قايىل قىلىپ غالىب

---

① توماس كۇئىن «ئىلىم ـ پەن ئىنقىلابىنىڭ قۇرۇلمىسى». فىرانكىدفورد، 1973 ـ يىلى نەشرى.

ئورۇنغا ئۆتۈپلا قالسا، قائىدىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ دەل كۇخنىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات نەزەرىيەسىدۇر. بۇ ئىلمىي قانۇن شۇنى كۆرسىتىپ بەردىكى، نەزەرىيە ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىنچىكە سىناقلاردىن ئۆتكەندىلا، ئاندىن ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولالايدۇ. بۇ ئالدىنقى شەرت بولمىسا، تەرەققىيات دېگەندىن سۆز ئاچقىلىمۇ بولمايدۇ، بۇنداق نەتىجىنى كۆرۈشنى ۋاقتى ئۆتكەن قائىدىلەرگە ئەگىشىپ يۈرگەنلەرمۇ ئەڭ ئارزۇ قىلىدۇ.

شۇڭا، ھەرقانداق بىر قائىدىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە قارشى نەزەرىيەنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى ئىنتايىن قۇدرەتلىك بولىدۇ. ئۇ پەيدا قىلىدىغان خەۋپلىك ئاقىۋەت شۇ بولىدۇكى، ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيە ھەمىشە سىياسىي پائالىيەتكە نىسبەتەن مەلۇم ياردەم بېرىش خاراكتېرىدىكى تەكلىپ ھېسابلىنىدۇ ياكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەرنى تاللاشقا بولىدىغان سىياسەت - فاڭچېنلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەمما، شەپقەتسىز «ئۇستىرا» بىلەن ئەستايىدىللىقتىن مۇستەسنا بولمىغان، «ئادۋوكاتلارچە ئاڭ»، گۇرۇھۋازلىق تەسىرىگە ئۇچرىغان تەجرىبىچىلىك «نەزىرى» ئۆزئارا بىرلىشىپ كەتسە، كىشىلەرنى ئەتراپلىق بولمىغان، چولتا نەزەرىيەلەرگە يۈزلەندۈرۈپ قويىدۇ - دە، بۇ نەزەرىيەلەردىكى چولتىلىقمۇ سېزىلمەي، شۇنداقلا تۈزىتىلمەي ئۆتۈپ كېتىدۇ. چۈنكى، بۇ نەزەرىيەلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلار تىلغا ئېلىنمايدۇ؛ بۇ نەزەرىيەلەرگە ياندىشىپ كەلگەن نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاساسلار پەرۋاسىز قېلىۋېرىدۇ. پەقەت ئەپلاتونچىلارچە تۈس ئالغان، بۈيۈك «سەرخىل» نەرسىلەرلا ئېشىپ قالىدۇ. مۇنداق ھەرىكەت مىزاننىڭ يېتەكلىشىدىكى سىياسىي پائالىيەتلەر روشەن ئوبيېكتىپلىققا قارشى تەۋەككۇلچىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئەڭ ئوسال ئەھۋالدا ئۇ قورقۇنچ-

لۇق ئېغىر ئاقىۋەت پەيدا قىلىشى مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، نەزەرىيەنىڭ بەك ئاددىيلىشىپ كېتىشى ئاۋامنى تەپ-سىلىي ئىزاھلانغان مەلۇم بىر مۇرەككەپ «ھەقىقەت» ئەندىزىسىنى چىق كۆچمەيلا چۈشىنىشۈپلىش ئېھتىياجىغا باب كېلىدۇ. دەل شۇ ئامېرىكىدا ئىنستىتۇتلار ئارىسىدىكى كەسكىن رىقابەت تۈپەيلىدىن رەھبەرلەر بەزىدە بازارلىق كىتابلارنىڭ رەت تەرتىپ ئېلانى ۋە باش-قىلار پۇل چىقىرىپ ئۇيۇشتۇرغان تېلېۋىزىيە سۆھبەت پىروگرام-مىلىرىنىڭ كۆرۈرمەنلىرىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى تەقەززالىق بى-لەن كۆرۈشىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئوقۇرمەنلەر ۋە كۆرۈرمەنلەرنىڭ رايىغا بېقىش ئۈچۈن، ئاددىيلاشتۇرۇش بىر ئالدىنقى شەرتكە ئايلىنىپ قا-لىدۇ. رېئال مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زىددىيەتلەرنى، تويۇقسىز يۈز بېرىدىغان تاسادىپىي ھادىسىلەرنى ۋە ئېتىكا، ئەخلاق جەھەتتىكى «كۈل رەڭ» بەلباغلارنى ئومۇمىيۇزلۇك، تارىخىي يوسۇندا ئۇبيېكتىپ نەزەر بىلەن توغرا چۈشەندۈرۈش ناھايىتى تەس، دۇنيا سىياسىيسى-دىكى رېئال كۆپ خىللىقنى دېمەيلا قويايلى، چۈنكى بۇنداق قاپ بەلدىن باشلاپ «يۇقىرىغا چىقىش» ئىنتايىن تەس. شۇڭا، «ئوكخام-نىڭ ئۇستىرىسى» بىر ئىلمىي قورالدىن بىلىپ - بىلمەيلا شەرەپ مۇنبىرىدىكى پىچىمچى ئالىملارنىڭ خالىغانچە قىيىپ - كېسىپ ئوينايدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالغان.

«بىز» «ئۇلار»غا قارشى — بەكلا ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىل-گەن سىياسىي نەزەرىيەنىڭ ئاساسىي ئەندىزىسى

تاكامۇللاشمىغان ھەرقانداق نەزەرىيەنىڭ ئوخشاش بىر ئاددىي قېلىپقا چۈشمەيدىغىنى يوق، بىز بۇلارنى «سىياسىيدىكى مانىي دى-نى» دېسەك بولىدىغاندەك قىلىدۇ. مانىي دىنى مۇرىتلىرى قەدىمكى دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى مەلۇم دىنغا ئېتىقاد قىلغان

تەلۋە مۇرىتلار بولۇپ، ئۇلار دۇنيانى قارىمۇقارشى ئىككى قۇتۇپقا ئايرىغان. ئۇلار ئاشۇ ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش، يەنى يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشنىڭ دۇنيا-نىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىدۇ. مانىي دىنى مۇرىتلىرى ئۆزلىرى ھىمايە قىلىدىغان گۇرۇھلار بويىچە قارىمۇ-قارشى ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلغان، يەنى «بىز» «ئۇلار»غا قارشى، سىياسىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، كارل سىمىت ھېچقانداق ئۇسۇلغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان بۇنداق ھادىسىنى سىياسىي ئۇقۇم دە-رىجىسىگە كۆتۈردى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن گېرمانىيە تارىخىدا مۇ-شۇ ساھەدىكى مەشھۇر شەخسكە ئايلاندى. ئۇ يەنە «ناتسىزمنىڭ ئور-دا قانۇنشۇناسى» دېگەن ئاتاققىمۇ ئېرىشتى، چۈنكى ئۇ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت ئۈچۈن ئىلمىي ئاقلىغۇچى بولدى. سىمىت: سىياسىينىڭ ماھىيىتى دوست بىلەن دۈشمەننى ئايرىش، سىياسىينىڭ ئىچكى قىسمىغا ۋە سىرتقا قارىتىلغان ۋەزىپىسى دوست بىلەن بىرلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش، بۇ تاكى ئاخىر-قى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگىچە داۋاملىشىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ دۈش-مەنگە قارىتىلغان ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۇرۇشلاردا سىياسىي قورالنى «چاقلاپ ئىتتىكلىتىش» ئۈچۈن، سىمىت ھوقۇق مەركەز-لەشكەن دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەرغىب قىلغان، چۈنكى ئۇ تەبىقە قاتتىق ئايرىلغان بىر دۆلەتتە ۋە بۇ ھاياتلىق ئۇرۇشىدا ھايات قال-غۇدەك ئىقتىدار بولىدۇ، دەپ قارىغان[1].

ماركسىزم - لېنىنىزممۇ «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان تە-پەككۇر ئەندىزىسىنى تەرغىب قىلىدۇ، بۇ ئالدى بىلەن سىنىپىي كۆرەش نەزەرىيەسىدە ئىپادىلىنىدۇ. سىنىپىي كۆرەش دىيالېكتىد-

---

[1] كارل سىمىت: «سىياسىينىڭ ئۇقۇمى»، بېرلىن، 1963 - يىلى نەشرى.

كىلىق تارىخىي ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى قىلىپ قويۇلغان
بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئېزىلگەن سىنىپ كونا جەمئىيەت سىستېمى-
سىنى ئۆزۈل - كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلايدۇ. كونا تۈزۈمنىڭ
خارابىسىدە يېڭى ئىجتىمائىي قۇرۇلما بارلىققا كېلىدۇ، ئاندىن
ئۇلار يەنە بىر - بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان سىنىپلارغا ئايرى-
لىپ، بىر - بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ ھەمدە جەمئىيەتنىڭ تە-
رەققىياتىنى داۋاملىق ئالغا سىلجىتىدۇ. مانا بۇ دىيالېكتىكىلىق
ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بولۇپ، ئۇ ئاساسىي قارشى تەرەپ-
لەرنى تارىخنى ئالغا باستۇرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىۋا-
لىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزمچىلار بىلەن لېنىنىزم-
چىلار تامامەن گېگېلنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسىگە ۋارىسلىق قىلغان.
ئەلۋەتتە، گېگېل تارىخنى «روھىي» نەرسە دەپ قارىغان؛ ئۇنىڭغا
نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەنزىلگە تۇتاشقان ھەربىر پەلەمپەي ئىلگىرى
بىر - بىرى بىلەن قارشىلاشقان شەيئىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھا-
سىل بولغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، لېنىنىزم - ستالىنىزمنى تەرغىب
قىلىدىغان سىنىپىي كۈرەشچىلەر دۈشمەن كۈچلەرنى بىتچىت قى-
لىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. پەقەت پىرولېتارىياتنىڭ ئۆزۈل - كې-
سىل غەلىبىسىلا ئىنسانلارنى كوممۇنىزمنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە
يېتەكلىيەلەيدۇ. بۇ مەيدان ئۆرۈشتا كاپىتالىزم يوقىتىلغاندىلا، تا-
رىخ تەرەققىياتىنىڭ ئاندىن تېخىمۇ قىممەتلىك بولىدۇ، رۇسىيە ئاق-
سۆڭەكلىرىنىڭ كاللىسى ئېلىنغاندىن تارتىپ، كارتو ئورمانلىقىدا
پولشا خەلق ئارمىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىرى
سوۋېت ئىتتىپاقى ئىجراچى ئەمەلدارلىرىنىڭ مىلتىقى ئاستىدا
يىقىلغۇچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە لېنىنىزم نەزەرىيەسىنىڭ
قانلىق ئىزنالىرى ئىپادىلەنگەن. ستالىنىزمچىلارنىڭ قارىشىچە،
غەرب بىلەن شەرقنىڭ توقۇنۇشى يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەتنىڭ قار-

شىلىشىشى بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزمنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، يەنى بۇ مەيدان غەلىبە ئاتوم قوراللىرى ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ[1].

«ئاددىيلاشتۇرۇشقا بولغان تەلۋىلەرچە چوقۇنۇش»: ئامېرىكا تارىخىدىكى «بىز ئۇلارغا قارشى» نەزەرىيەسى

نەزەرىيەنى ئاددىيلاشتۇرۇش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان يۇقىرىقى قانلىق تارىخىي پاكىتقا سېلىشتۇرغاندا، تاكى بۈگۈنگە قەدەر دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكا خېلى يۈز - ئابرۇيىنى ساقلاپ ئىش قىلىدىغان بولدى. ئەمەلىيەتتە دۇنيانىڭ تارىخ مۇساپىسىدە ئاجىزلارغا بۇنداق «دوستانە مۇئامىلە قىلىدىغان»، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى تولۇپ - تاشقان مۇشتۇمزور تېخى مەيدانغا كەلمىگەندى. بۇ نۇقتا ئامېرىكىنى تەنقىد قىلىدىغان سىياسىي باياناتلاردا ئامېرىكىنى قوللاش ئاساسىي ئېقىمىدىكى جامائەت پىكىرلىرىنىڭ رەددىيە بېرىشىگە ئۇچرىدى، بۇ گېرمانىيە جامائەت پىكىرىدىمۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە ئىپادىلەندى. ئەمما، «مانىي دىنى»غا بولغان رىشتە ئامېرىكا تارىخىدا ۋە سىياسىي مەدەنىيەت تۇرمۇشى جەريانىدا ھەقىقەتەن ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن. ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنىڭ ياراتقۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى ئاڭلىق تۈردە گېپى ئۆزى بىلەن بىر يەردىن چىقمايدىغان، كونىلىقتا ئېسىلىۋالىدىغان، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ياقلايدىغان، دىنىي چەكلىمە تۇيغۇسى كۈچلۈك بولغان ھەم ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىغا ۋە دەپسەندە قىلىشقا ئۇچرىغان كونا ياۋروپا بىلەن

① سېباستىيان خافنېر: «گېتلېر ئۈستىدە تەھلىل» مىيۇنخېن، 1978 - يىلى نەشرى.

قارشى قويۇۋېلىپ، ئۆزىنى جىنايەت بىلەن تولغان دۇنيادىكى «يېڭى يېرۇسالېم» قىلىپ پەردازلاپ كۆرسىتىشىدۇ. مۇستەملىكە ئاچقۇ- چىلار يەرلىك ئاھالىلەرگە قارشى؛ شىمالدىكى ئىشتاتلار جەنۇبتىكى ئىشتاتلارغا قارشى؛ ئەركىن، دېموكراتىك ئامېرىكا ياۋايى مۇستەم- لىكە زومىگەرلىرىگە قارشى كىشىلەر ئامېرىكا تارىخىدىكى بۇ ئىشلارنى ھېلىمۇ ئەسكە ئالالايدۇ، بۇ دەۋردە «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئىدىيەنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا گەۋدىلەنگەن. بارلىق كۈچلەر ئالدى بىلەن ئۇرۇشقاق گېرمانىيە پادىشاھى ۋىلھېلىمغا تاقابىل تۇرۇشقا، ئاندىن رەزىل كۈچلەرنىڭ غەلىتە مەھسۇلى گىتلېرنىڭ ناتسىستلار گېرمانىيەسىگە ۋە توجوخېدىكى باشچىلىقىدىكى مىلد- تارىستىك ياپونىيەگە تاقابىل تۇرۇشقا مەركەزلەشكەن. ئىككى قې- تىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ سىنىقىنى باشتىن كەچۈرگەن ئامېرىكا دۇنيانىڭ داھىيسىلىق رولىنى قانداق ئوينىشنى تېزلا بىلىۋالغان، ئۇلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ تارىخي ۋەزىپىسى ۋە بۇرچىنى «ھەققانىد- يەت» (دېموكراتىيە، ئىنساني ھوقۇق دېگەندەك)نى قوغداپ، «رە- زىللىك»كە قارشى تۇرۇش، دەپ چۈشىنىۋالىدۇ.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە ياپونىيەدىن ئىبارەت ئۈچ فاشىست دۆلەتنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگد- شىپ، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوت- تۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشمۇ باشلاندى، جون تاغا بىلەن ئۇرۇش داۋامىدا بۇ ئىتتىپاق ھەمراھىنىڭ مەنتىقىگە ئۇيغۇن مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى، ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، ستالىندىن ئىبارەت بۇ قىزىل ھاكىمىيەتنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانى گىتلېرنىڭ ۋارد- سىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ پارت-

لىشى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ئوخشاشمايدىغان باياناتلارنىڭ ئورنىنى ئەڭ ئاددىي بولغان دۈشمەنلىشىش نەزەرىيەسى ئالدى، دىپلومات ۋە تارىخشۇناس گېئورگى كېننان 1946 ـ يىلدىن 1947 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئومۇمىيۈزلۈك «ئىسكەنجىگە ئېلىش» سىياسىتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى. كېننان ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، بىر مۇرەككەپ «تور» ھاسىل قىلىپ، كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىش «پاسىلى» ۋە «تۆمۈر پەردە» ئارقىسىدىكى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرگۈچىلەر دۇنياسىنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بىراق، ئۇزاققا بارمايلا بۇنداق نىسپىي «يۇمشاق» سىياسەت يىراقلارغا چۆرۈپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەنئەنىۋى ھەربىي زوراۋانلىق سىياسىيسى ئىگىلىدى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى بىلەن ھەربىي «ئىسكەنجىگە ئېلىش» سىياسىتى ئىستراتېگىيەسى مۇشۇ ئاساستا تەرەققىي قىلغانىدى①. شۇبھىسىزكى، خۇنتىنگتون مۇشۇ نەزەرىيەدىن ئۈلگە ئالغان، چۈنكى ئۇنىڭدا دائىرىسى ئېنىق بولغان بىر پارچە دۇنيا سىياسىي «خەرىتىسى» سىزىپ چىقىلغان، ئۇ كۆپچىلىككە ھەر ۋاقىت نىشاننى ئېيتىپ بېرىپ، يولدىن ئېزىپ قالغانلارغا يولنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى دۇنيانى ئىككى چوڭ لاگېرغا ئايرىۋەتتى: بىرى، ئامېرىكا رەھبەرلىكىدىكى «ئەركىن دۇنيا»؛ يەنە بىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھوقۇقنى مەركەز-

---

① يوسۇف ئىستالىن: «لېنىنىزمنىڭ ئاساسى توغرىسىدا»، Berlin، 1952 ـ يىلى نەشرى.

لەشتۇرۇش ھۆكۈمرانلىقىدىكى كوممۇنىزم لاگېرى ئىدى. دۇنيادى-
كى باشقا ھەممە ئىش مۇشۇ ئىككى چوڭ لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى
تىركىشىشنى چۆرىدەپ قانات يېيىشى لازىم ئىدى. «ئۈچىنچى دۇن-
يا»دا دۆلەت ھالقىغان كارخانىلارغا قارىتا دۆلەت ئىلكىگە كىرگۈ-
زۈۋېلىش يولغا قويۇلدى، ھۆكۈمەت مىللەتچىلىك خاھىشىغا ئىگە
بولدى، مۇستەملىكىچىلىككە قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى
تەشكىلاتلىرى ۋە بەزى سوتسىيالىستىك سىياسىي پارتىيەلەر (مۇ-
شۇ دۆلەتلەر ياكى سىياسىي پارتىيەلەر مەلۇم خاتا خاھىشقا ئىگە
ھەم تۇيۇق يولغا ماڭغان دەپ قارىلىدۇ) بىر بولسا 5 ـ كالونناغا
قېتىلىشى ياكى بولمىسا سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىزمىنىڭ كەڭ-
مىنىنى چاپىدىغان دەلدۈشلەردىن بولۇشى كېرەك. كوممۇنىزمغا
قارشى بەزى ئىستىبدات ھۆكۈمرانلار، مەسىلەن، ئىسپانىيەدىكى
فىرانكو، فىلىپپىندىكى ماكس ئىشەنچلىك ئىتتىپاقداشلار دەپ
تەرپىلەندى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىنىڭ سىياسىيسى ئىتى-
تىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىنى قىلچە چۈشەنمەيدۇ، شۇغىنىسى بۇ
دۆلەتلەر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەپچىل-
لىك بىلەن موكىدەك قاتراپ يۈرۈشىدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئىچكى
قىسمىدىكى ئۆكتىچىلەرمۇ ئەسەبىيلىكنىڭ مىسالى سۈپىتىدە
ئوخشاش ئاقىۋەتكە دۇچار بولدى: 50 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكىدىكى
«ماك كارتى دەۋرى»دە، مەلۇم جەھەتتە كوممۇنىستىك پارتىيەگە
ھېسداشلىق قىلدى، دەپ گۇمان قىلىنغان ئامېرىكا سول قانات
لىبېراللار پارتىيەسىدىكىلەر بىكاردىن ـ بىكارغىلا سىياسىي
زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. بۇنىڭغا چېتىشلىق ئادەمنىڭ كۆپلۈكى،
ساھەسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتىن مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىش ھې-
سابلىناتتى. «ئاتوم بومبا ئاتىسى» روبېرت ئوپپېنخېيمىدىن تارتىپ
خامفۇردى بىركاتقىچە ھېچقايسىسى بۇ بالا ـ قازادىن قېچىپ قۇ-

تۆلىنىدىغان ئەمەس.

ئەمەلىيەتتە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەڭ مۇھىم خەلقئارالىق
تەشكىلات بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىمۇ ئىلگىرى مۇشۇنداق
تەپەككۇر ئەندىزىسى بويىچە ئىش كۆرگەن، شۇڭا غەرب ئەللىرى ۋە
ئامېرىكاپەرەس ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى (ئاساسلىقى لاتىن ئامېرى-
كىسىدىكى ئەللەر) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا كۆپ سانلىقنى
ئىگىلىگەندە، ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى ئۆزى
ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورال، دەپ بىلگەن. بۇنداق پايدىلىنىش
ئالدى بىلەن چاۋشيەن ئۇرۇشىدا ئىپادىلەندى، ئاسىيادا كوممۇ-
نىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشىلىغان بۇ بىر مەيدان ئۇرۇشنى ئامې-
رىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى-
نىڭ تۇغى ئاستىدا قوزغىدى. ئەمما، 50 ـ، 60 ـ يىللاردىن بېرى،
مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى دولقۇننىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگە-
شىپ، ئىتتىپاق تۈزمىگەن دۆلەتلەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلا-
تى يىغىنىدا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەپ، بىلەت تاشلاپ ئاۋاز بېرىشتە
بارغانسېرى تېخىمۇ كۆپ سوتسىيالىزم لاگېرى ئەللىرى بىلەن يەڭ
ئىچىدە يېقىنلىشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرلەشكەن دۆلەت-
لەر تەشكىلاتى ئامېرىكا تەرىپىدىن خەلقئارالىق سىياسىيدىكى
ئۆكتىچىلەرنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى دەپ قارالدى، ئامېرىكا سى-
ياسەتچىلىرى شۇنىڭدىن تارتىپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا
قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنداق ھالەت تاكى بۈگۈنگە قەدەر دا-
ۋاملىشىپ كەلمەكتە. كىشىنى چۆچۈتىدىغان ۋەقە 1997 ـ يىلى
ئاخىر يۈز بەردى، ئامېرىكا پارلامېنتى ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەت-
لەر تەشكىلاتىغا قەرز بولۇپ قالغان بىر مىليارد ئامېرىكا دوللىرى-
غا يېتىدىغان ئەزالىق بەدىلىنى تۆلەشنى رەت قىلدى. بۇ نۇقتىدىن
ئېيتقاندا، بۇنىڭ مەنىسى نېمىدېگەن چوڭقۇر ـ ھە!

ئامېرىكا خەلقئارا مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىدىغان زور بىر تۈركۈم كۆزگە كۆرۈنگەن مۇتەخەسسىسلەرگە ئىگە، ئۇلار مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى ئىنتايىن چوڭقۇر چۈشىنىش ۋە تەھلىل قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىغانىدى، بەزىدە ئۇلارنىڭ نەزىرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ھەيران قالىمىز. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنىمۇ كۆرۈپ يېتىشىمىز كېرەككى، شەيئىلەرنى ئاددىيلا يوسۇندا ئىككى تۈرگە ئايرىش، يەنى «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دېيىدىغان ئىدىيە ھەم ياخشى بىلەن يامان ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىش قاتارلىق نۇقتىئىنەزەرلەر ئامېرىكىنىڭ سىياسىي ساھەسىگە ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن ئەڭ يادرولۇق بىر قىسىم بولۇپ قالدى. مەسىلەن، كىشىلەر ناھايىتى ياقتۇرىدىغان زۇڭتۇڭ رونالد رېگان ھەمىشە سوۋېت ئىتتىپاقىغا «رەزىللىك پادىشاھلىقى» دېگەن قالپاقنى كىيدۈرەتتى. ئامېرىكىدا تاشقى سىياسىيدىكى ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىش سىياسىي سەردارلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى، بۇمۇ ئامېرىكىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتى ۋە سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئامېرىكىنىڭ سىياسىيسى «ئىچكى تارتىش كۈچى»نىڭ تەسىرىگە خېلى زور دەرىجىدە ئۇچرىغان، بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان قىزىقىشى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرىغان. يەنە بىر جەھەتتىن، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ تاشقى دۇنيانى تونۇشىمۇ ئىنتايىن چەكلىك بولغان. شۇڭا، ئايرىملىق سىياسىي ئېقىمى سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەن. ناۋادا بىز زۇڭتۇڭ غايەت زور بايلىق سەرپ قىلىپ بىر قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشماقچى ۋەياكى خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى رەقىبى بىلەن

ئۆزاققىچە كۆرەش قىلماقچى بولسا، ياكى داھىيسىنى يوقىتىپ قويغان دۇنيادا داھىيلىق رولىنى ئالماقچى بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئامېرىكىنىڭ دۆلەت بايلىقىنى، يەنى مۇشۇ ئەسىردە ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان ئاشۇ بايلىقنى ئىشلىتىشى كېرەك. بۇ زۆرۈرلۈك ئەپەندىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شەك - شۈبھىسىز ئىنتايىن قىيىن بىر مەسىلە، ئۇ ئايرىمچىلىقنىڭ قاتمۇقات توسالغۇلىرىنى قەدەممۇ قەدەم يېڭىپ، ئىئوۋا ئىشتاتىدىكى دېھقانچىلىق مەيدان ئىگىلىرى، ۋيومىڭ ئىشتاتىدىكى چارۋىچىلار، تېكساس ئىشتاتىدىكى نېفىت ئايرىش ئىشچىلىرى ۋە چىكاگودىكى ئايال كاتىپلار تاپشۇرغان باج پۇللىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن دۆلەت ئىچىدىكى پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلمەي، بەلكى تاشقى سىياسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى ۋە ئامېرىكا ئەسكەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي يىراقتىكى دۆلەتلەرگە بېرىشى كېرەكلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرمىسە بولمايدۇ، چۈنكى پۇقرالار بەزىدە مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ يەر شارىنىڭ قايسى بىر بۇلۇڭ - پۇچقىقىغا جايلاشقانلىقىنىمۇ بىلمەيدۇ. ناھايىتى روشەنكى، خېلى تەسكە توختايدىغان بۇنداق سۆز بىلەن قايىل قىلىش خىزمىتى يۈزەلا ئاددىيلاشتۇرۇش ئىقتىدارى ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېزلا تاماملىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئالدىدا خەتەرلىك، رەزىل ھەم قۇدرەتلىك بىر دۈشمەن نامايان بولۇپ، «بىز» بوكس مەيدانىدىكى رەقىبلەرگە ئوخشاش شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، «ئۇلار» (دۈشمىنىمىز)نى يەر چىشلىتىشىمىز كېرەك، دېگەن قاراش پەيدا بولىدۇ، بۇ خىل قاراش ئامېرىكا پۇقرالىرى ئارىسىدا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا ئامېرىكىدا خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيەنى شەكىللەندۈرۈشتە «ئاددىيلىقتىن ئىبارەت تەلۋىلىك

كېسەللىكى» ئەۋج ئالغان، ياكى بولمىسا نەزەرىيەدە (قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپتىكى) مانىي دىنىچە خاھىش ئىپادىلىنىدۇ، ياكى بۇ نەزەرىيە سىياسىي سەردارلار ئارىسىدا كەڭ قوللاشقا ۋە ئاۋاز قوشۇشقا ئېرىشىدۇ، بۇنىڭمۇ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق.

ئاددىي نەزەرىيە ئۈچۈن تۆلىنىدىغان يۇقىرى بەدەل

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى بۈگۈنكى كۈندە توغرا ھەم مۇۋەپپەقىيەتلىك دەپ قارىلىدۇ. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب دۇنياسى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، كىشىلەر 90 ـ يىللاردا بۇ غەلىبىگە ھەدەپ مەدھىيە ئوقۇۋاتقاندا، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان بەزى «ئەمەلىي پاكىت»لارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆزدىن نېرى قىلماي بولمايتتى، يەنى بۇ «غەلىبە» ئۈچۈن تۆلەنگەن بەدەل بەك يۇقىرى بولۇپ كەتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى نۇرغۇن نەرسىلەر ئەمەلىيەتتە بىھۇدە قۇربانلىق بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ دەۋرنىڭ ھەمدەپىنىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسىنىڭ زىيادە ئاددىيلىقى، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ زىيادە ئەسەبىيلىكى بۇنداق ئاقىۋەتنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى بىۋاسىتە سەۋەب ئىدى. بۇنىڭدىن كېلىپچىققان يامان ئاقىۋەتنى بۈگۈنمۇ ھېس قىلالايمىز[1].

بىرىنچىدىن، ئامېرىكا كوممۇنىزم دۇنياسىنى بىكىنمە لاگېر قاتارىغا چىقىرىۋەتكەنلىكتىن، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇنىڭ جۇڭگو مەسىلىسىگە قاراتقان سىياسىتىدە نۇرغۇن ئېغىشلار كۆرۈلدى، ھەتتا مىللەت ئامىلىنىڭ جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىدىكى رولىغا پۈتۈنلەي سەل قاراپ، ستالىنىزمنىڭ

---

① جون لېۋس گاددىس «يۇقىرى دەرىجىدىكى تەھلىلچى»

جۇڭگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئۆزۈكسىز كۈچىيىشىگە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، شۇڭا ئۇ جۇڭگو مەسىلىسىدە تۇرلۇك «بېسىش» سىياسەتلىرىگە باشتىن ـ ئاخىر ئەمەل قىلدى ھەم ئۇنى ئەڭ قاتتىق ئىجرا قىلدى. چاۋشيەن ئۇرۇ-شى ۋە 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەيۋەن بوغۇزى كىرىزى-سىدا، ۋاشىنگتون ھەتتا جۇڭگوغا ئاتوم بومبىسى ئاتىمىز، دەپ تەھدىت سالدى، بۇنىڭ تەسىرىدە ئىككى ئەۋلاد جۇڭگولۇقلار ئامې-رىكىغا ھەم پۈتكۈل غەرب دۇنياسىغا قەتئىي ئىشەنمەس بولۇپ قال-دى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ جۇڭگونىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زاتلىرى يەنىلا جۇڭگونىڭ 19 ـ ئەسىردىكى پاجىئەلىك تارىخى — ئاجىزلار كۈچ-لۈكلەرگە يەم بولۇش، خەلق خالىغانچە تالان ـ تاراج قىلىنىشتەك ئاشۇ كۆلپەتلىك كۈنلەرنى توختىماي ئەسلەپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىدە بۇ ئىشلار چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان. مۇشۇ ئىشلار تۈپەيى-لىدىن بۈگۈنكى كۈندە ئاسىيا رايونىدا تىنچلىق شەكلى ئارقىلىق تەرتىپ ساقلاش ناھايىتى تەس. يەنە بىر جەھەتتىن، ھىندىستاننىڭ «بىتەرەپلىك» سىياسىتى ۋە يېڭى دېھلىنىڭ موسكۋا بىلەن دوستا-نە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈستىدە ئىزدىنىشىنىمۇ ئامېرىكا چۈشى-نەلمەيدۇ ۋە قوبۇل قىلالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئامېرىكا بىلەن ئا-سىيادىكى ئىككىنچى گىگانت ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىدە بۈگۈنگە قە-دەر باش ئاغرىقى توختىماي كەلدى.

ئىككىنچىدىن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئىزچىل تۇردە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن بېكىنمە دۆ-لەت دەپ قارىغانلىقتىن، خىرۇششىفنىڭ ئىسلاھاتتىكى تىرىشچان-لىقلىرىنى — ئىنتايىن قىيىنغا توختىغان «پولات ئارقاندا مېڭىش ھەرىكىتى»نى خاتا چۈشىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتى-پاقىنىڭ بۇ رەھبىرى رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ستالىنىزمچىلارغا

نىسبەتەن ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ئىتتىپاق ئارقىلىق ئىسلاھ قىلىشتەك زور تەدبىرنى قوللىنىشقا ئۇرۇنغانىدى. خىرۇششىف ئەمەلىيەتتە ھەربىي ھازىرلىقلار خام چوتىنى كېمەيتىش، ھەربىي كۈچنى تىزگىنلەشكە قىزىقاتتى، ئەمما بەش بۇرجەكلىك بىنا ۋە ئاقساراي بۇ ئىشلارغا دىققەت قىلمىدى. ناۋادا ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى چەكلىمىگە ئازراق ئۇچرىغان يوسۇندا بايقىۋالالىغان بولسا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى توقۇنۇشنى بەلكىم تېخىمۇ بالدۇرراق ئېرىتكىلى بولغان بولاتتى؛ 70 ـ يىللاردىكى ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىدىنمۇ ساقلىنىش مۇمكىن ئىدى. بولۇپمۇ، بەزى رايونلاردا كىشىلەر شۇ تۈپەيلىدىن ئېغىر ئاقىۋەتلەرگە قالمىغان بولار ئىدى. مەسىلەن، سابىق دېموكراتىك گېرمانىيە (شەرقىي گېرمانىيە) ئاھالىلىرىنىڭ ئەركىنلىكى بېرلىن تېمىنىڭ سېلىنىشى بىلەن چەكلىمىگە ئۇچرىدى، تېخىمۇ يامان بولغىنى شۇكى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان 90 ـ يىللاردا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى يەنىلا 50 ـ يىللاردىكى سەۋىيەدە توختاپ قالغانىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشلاردىن تامامەن ساقلىنىشقا بولاتتى.

ئۇچىنچىدىن، ئامېرىكا ھەمىشە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى تەبىئىيلا موسكۋا رەھبەرلىكىدىكى كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى قىلىۋالىدىغانلىقتىن، بۇنداق خاتا قاراش ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ ۋيېتنامدىكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرىنى قاتتىق بۇرمىلىۋېتىشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇلار ئۇرۇشنى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىنكى مىللىي بىرلىككە كېلىش ئۇرۇشى دەپ قارىماي، بەلكى ۋيېتنام ئىنقىلابىي پارتىيەسىدىكىلەرنى كوممۇنىزمنى كېڭەيتكۈچى چاپارمەن، ئەركىن دۇنياغا بولغان تەھدىت دەپ قارىدى، تۈپتىن خاتا بولغان بۇنداق ھۆكۈم

ۋاشىنگتوننى ئۆزاقا سوزۇلغان، تۈتۇرۇقسىز، قانلىق ھەم مەغلۇ-
بىيەتلىك بىر مەيدان ھەربىي ھەرىكەتكە سۆرەپ كىردى، ۋىيېتنام
ئۇرۇشىدىن ھېچقانداق نەتىجىنىڭ چىقماسلىقى ئامېرىكىنىڭ ئۇ-
چىنچى دۇنيا ئەللىرى ۋە ياش ئىنتىپاقداشلىرى ئارىسىدىكى نوپۇ-
زىنىمۇ چوڭقۇر زەخىمگە ئۇچراتتى، ھەتتا بۇگۈنكى كۈندىمۇ كۆپ-
چىلىك بۇ چوڭقۇر جاراھەت ئىزلىرىنى يەنىلا كۆرۈۋالالايدۇ. بۇ
تۇتۇرۇقسىز ئۇرۇش تۈپەيلىدىن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئامېرىكا
ئەسكەرلىرى ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى نەچچە مىليون ئاۋام -
پۇقرا تېنىدىن، ھەتتا قىممەتلىك جېنىدىن ئايرىلدى، بۇنىڭ بەدە-
لىگە كوممۇنىستىك يېڭى ۋىيېتنام دۇنياغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن
غەرب ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى تەسىر كۈچىدىن ئۇزۇل -
كېسىل ئايرىلىپ قالدى. بىراق، بۇ رايونلاردا نەزەرىيەچىلەر بېشا-
رەت بەرگەندەك «دومىنو ئېففېكتى» يۈز بەرمىدى؛ شەرقىي جەنۇبىي
ئاسىيا ئەللىرى بىر - بىرىگە ئەگىشىپ كوممۇنىزمغا ئۆتۈپ كەت-
مىدى، ئەكسىچە ئۇلار ئەينى چاغدا كىرىزىس پاتقىقىغا پېتىپ قال-
غان بولسىمۇ، ئاخىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كاپىتالىستىك تە-
رەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتكە ئايلاندى. بۇ ئارىلىقتا ۋىيېتنامىمۇ كوم-
مۇنىزمدىن خوشلىشىپ، بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات يولىدا قوش-
نىلىرىغا يېتىشىۋېلىش ۋە قوشنىلىرىدىن ئېشىپ كېتىش ئارزۇ-
سىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتتى[①].

خۇلاسە كالام شۇكى، ئاتالمىش مۇۋەپپەقىيەت قازانغان
«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى ئۆزىدىكى ئەجەللىك
كەمتۈكلۈك تۈپەيلىدىن ماھىيەتتە بىزنى ئېغىر بەدەل تۆلەتكۈزدى

① ئولېگ گىرىنېۋسكىي: «توڭنى ئېرىتىش دەۋرى»، «بوشىشىش،
كىرىزىس ۋە يېڭى مۇز دەريا ئېراسى»، بېرلىن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

ۋە بىرگە قىسقا مۇددەتتە داۋالاپ ساقايتقىلى بولمايدىغان جاراھەتلەرنى قالدۇردى. شۇڭا، كوممۇنىزم لاگېرىنىڭ «غەلىبىسى» ئۇنىڭغا مەنسۇپ، بۇنى ھەقىقەتەن بىر كۆلكىلىك گەپ دېمەي بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە 70 ـ يىللارنىڭ دەسلەپدىكى يۇمشاق سىياسەت دۇنيا ۋەزىيىتىدە تەدرىجىي كىچىك ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغاندى، نىكسون جۇڭگوغا قارىتىلغان «دۇنيانى ئۆزگەرتكەن بىر ھەپتە»لىك زىيارىتى ئارقىلىق ئاسىيادا يۇمشاق سىياسەتنىڭ مېۋىسىنى كۆردى. ئامېرىكا شۇ ۋەجىدىن بۇ رايونغا بولغان يۇمشاق قوللۇقنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەچكە، ھەربىي جەھەتتىكى چەكلەش ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېمەيتىش ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقتا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى ئىتتىپاقداشلىرىغا قاراتمىلىق ھالدا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىنىدىغان بولدى. يۇمشاق سىياسەتنىڭ تەسىرىدە سوتسىيالىزم لاگېرىدىكى ھەرقايسى ئەللەر، گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئارازلىق كۈچىيىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گۇرۇھ ئەزالىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «ئىككىنچى قېتىملىق سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى»نىڭ تەسىرىدە «گورباچېف ھادىسىسى»نىڭ يۈز بېرىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بىراق، بۇ ھەرگىزمۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى نەزەرىيەسىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ تۆھپىسى ئەمەس.

خۇنتىنگتون بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇنى مەدەنىيەتلەر توقۇ-نۇشى دېمەي، يەنە نېمە دەيمىز؟» دەيدۇ ھەم مۇشۇنداق مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ نەزەرىيەسىدە پاكىت ۋە تەبئىي پەنگە توغرا كەلمەيدىغان جايلار بار، دەپ تەنقىد قىلىشىدۇ، ئۇمۇ بۇنىڭغا ئىقرار، ھەممىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ كېتەلەيدىغان نەزەرى-

يە تېخى يوق ـ تە. ئۇ چاغدا بىز ئۇنىڭ مەدەنىيەت نەزەرىيەسىدىن باشقا يەنە كۆپچىلىك تاللىۋالغۇدەك باشقا نەزەرىيەسى بارمۇ؟ دەپ سورايمىز. دۈشمەنلىك ۋە قارشىلىشىشنى تۈگىتەلەيدىغان ئاددىي ئۇسۇل بىلەن بۇ دۇنيانى ئۆز يولىدا تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيمىز. خۇنتىنگتون بۇ مەسىلىدىن ئەپچىللىك بىلەن ئۆزىنى قاچۇرغان. ناۋادا «ھەممە»نى چۈشەندۈرۈشكە قۇربى يەتمەيدىغان نەزەرىيەنى قۇ- رۇق گەپكە چىقىرىۋەتسەك، ئوخشاشلا خەلقئارا سىياسىيدىكى كۆپ قىسىم رېئاللىقنى سەل قارايدىغان، توغرا بولمىغان، ئاغزىغا كەل- گىنىچە ئېيتىپ قويۇلغان ۋە يالغان ـ ياۋىداق گەپلەر بىلەن تولغان بىر خىل نەزەرىيەنىڭمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا، ھەممىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان، ئوخشاشلا ئاددىي بولغان باش- قا بىر خىل نەزەرىيەنى ئىزدەپ يۈرۈش ئارتۇقچە ئىش بولۇپ قال- دۇ، چۈنكى بۇنداق نەزەرىيە قەتئىيلا مەۋجۇت ئەمەس، ئۇنى ئىزدەپ ئاۋارە بولۇشنىڭمۇ زۆرۈرىيىتى يوق، ئەلۋەتتە. «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئەندىزىدىكى نەزەرىيەدە (بۇ خۇنتىنگتوننىڭ «غەرب بىلەن باشقا رايونلارنىڭ قارشىلىشىشى» دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدۇ) ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى، سوتسىيال دارۋىنىزم، ماركسىزم، لې- نىنىزم ۋە رېئالىزم توغرىسىدىكى ئىشلار شەرھلەنگەن بۇ نەزەرىيە- لەردە، ھەقىقەتنى قۇربان قىلىۋېتىش ھېسابىغا ئۆزىدىكى ئاد- دىيلاشتۇرۇش گۈزەل ئەخلاقىنى قوغداپ قالغان ئىشلار كۆپ. ئاشۇ ئاددىي نەرسىلەرنىڭ نۇقسانلىرىمۇ يېتىپ ئاشقۇچە بار، ئاشۇ نەر- سىلەر ھەمىشە كىشىلەرنى ئۆزىگە بەك ئىشەندۈرۈۋالىدۇ، بۇ كى- شىلەرنىڭ ئاسان چۈشىنىۋېلىشىدەك يېتەكچى پىرىنسىپ بىلەن باشلىنىپ، ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى، ئۇرۇش ۋە قىرغىن قىلىشلار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بىز بۇنداق نەزەرىيە- لەرگە موھتاج ئەمەس.

بىر خىل خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيە بىزگە نېمە-لەرنى تونۇتۇشى كېرەك؟

«ئوكخامنىڭ ئۇستىرىسى» نائۇستا ساتىراشنىڭ قولىغا چۈ-شۈپ قالىدىغان بولسا، بىرلا سىيرىلىش بىلەن ئەجەللىك جاراھەت پەيدا قىلىپ قويۇشتەك خەۋپ ـ خەتەردىن ساقلانغىلى بولمايدۇ يا-كى خۇنتىنگتوننىڭ گېپى بويىچە ئېيتساق، ئاددىيلا سىزىلغان بىر ۋاراق خەرىتىنى ئەمەلىي يەر شەكلىنى چۈشەنگەن ئەھۋالدىلا پايدىلانغىلى بولىدۇ. تاغقا چىقىش تەنھەرىكەتچىلىرى ماسشتابى 1 :25000 لىك خەرىتىنىڭلا ئۆزىگە ياردىمى تېگىدىغانلىقىنى ئوب-دان بىلىدۇ، ماڭغۇدەك يول يوق، قورام تاشلار چوقچىيىپ تۇرغان يەرلەردە (ئەڭ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا)، ئاددىي ماسشتاب-لىق خەرىتە كىشىنى توۋۇق يولغا باشلاپ قويىدۇ. خەلقئارالىق مۇ-ناسىۋەتلەردە نەزەرىيەنىڭ رولى خەرىتىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ بىز-نىڭ رېئاللىقتىكى تىك قىيالارغا يامىشىپ چىقىشىمىزدا يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقئارالىق مۇناسىۋەت نەزەرىيەسى شەرھلەيدىغان ۋە چۈشەن-دۈرىدىغان مەزمۇنلار رېئاللىقنىڭ كەڭ دائىرىلىكلىكى بىلەن ماس-لىشىشى كېرەك. بۇ دېگەنلىك ئۇ نەزەرىيە رېئاللىقتىكى ھەربىر تەپسىلاتلارنى بىر ـ بىرلەپ شەرھلەپ بېرىشى كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇ رېئاللىقنىڭ تولۇق ئىنكا-سى بولۇپ قالىدۇ ـ دە، بىزگە ھېچقانداق ياردەم بېرەلمەيدۇ. بى-راق، بىز خەلقئارالىق سىياسىينىڭ مۇھىم مۇساپىسىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان بارلىق ئامىللار ۋە ئۆزگەرگۈچى مىقدارلارنى نەزەرد-يەگە كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلىشىمىز كېرەك. مۇناسىپ كەلمەيدى-غان بىر ئۆلچەم ماسشتابى بىلەن دۇنيانى كىچىكلىتىمەن دېسەك

قاملاشمايدۇ.

مەبلەغ پۈتكۈل دۇنيادا كۆپلەپ ئوبوروت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك؛ زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا ئەڭ كەڭ تۈردە تارقىلىشى كېرەك؛ ئىچكى يۆلەنچۈكىمىز بولغان يەر شارى ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسى قوغدىلىشى كېرەك؛ دۆلەت ھالقىغان ئاخبارات يەتكۈزۈش ۋاسىتىسى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى كېرەك. بىز مانا شۇنداق «يەر شارىلاشتۇرۇش» مۇساپىسىگە ئىنتىلىمىز. بىز سىياسىي تەشكىلىي شەكىل (دۆلەت ۋە ئۇلارنىڭ خەلقئارالىق تەشكىلاتلىرى) دىن ئۇنۇملۈك باھا بېرىشنى تەلەپ قىلساق بولىدۇ. خەلقئارالىق مۇناسىۋەت پائالىيەتچىلىرىنىڭ قوشۇنى مۇھىم غەيرىي دۆلەت تەشكىلاتى، مەسىلەن، دۆلەت ھالقىغان كارخانا ۋە غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى چۆرىدەپ ئىش كۆرسە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تارىخىي ئامىل ۋە مەدەنىيەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قىممەت سىستېمىسىغىمۇ ئاخىرىدا تېگىشلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ.

خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر نەزەرىيەسىدە مۇنداق بىر پاكىتنى تولۇق نەزەرگە ئالماي بولمايدۇ، ئۇ بولسىمۇ بۈگۈنكى دۇنيانىڭ «زاماندىشىسىزلىقىنىڭ زاماندىشلىقى»دۇر، ئۇ كەسكىن يەر شارىلىشىش داۋامىدا كېلىپچىققان. ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە ئاددىيلىق ھەممە مەسىلىنىڭ تۈگۈنىنى يېشىدىغان ئالتۇن ئاچقۇچ ئەمەس. ئۇلار ئامېرىكىنىڭ ۋاسىتىلىرى ياكى سىياسىي مەدەنىيىتى ئۈچۈن بازارلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرالىسىمۇ، بىراق خەلقئارالىق سىياسىينى تەھلىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزى تەلىيىنىڭ كاج كەلگەنلىكىدۇر. كۆپ مەنبەلىك دۇنيا بىزگە كىرىزىس ۋە خىرىس ئېلىپ كېلىدىغان دۇنيا، شۇڭا بىز كۆپ مەنبەلىك كۆزىتىش نۇقتىسىغا موھتاج.

ئىككىنچى قىسىم
ئىدىيە

1

مەدەنىيەت، مەدەنىيەتلىك، دۆلەت ۋە جەمئىيەت

بىز «مەدەنىيەت» (Kultur) دېگەن چوڭقۇر مەنىلىك بۇ سۆزنى زادى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك؟ نېمىس تىلىدا «مەدەنىيەت» (Kultur) نى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ مەنىسى ئىنگلىز ياكى فىرانسۇز تىللىرىدا «مەدەنىيلىك» (Zivilisation) دېگەننى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. دېمەك، نېمىس تىلىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمى باشقا ئىككى تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ، دېگەن گەپ. بۇ تاسادىپىيلا چىقىپ قالغان پەرق ئەمەس، بۇ ئوخشاشمايدىغان ئىدىيە تارىخى شەكىللەنگەن تۇپراقتىن قوبۇل قىلىنغان ئوزۇقلۇقنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن تەبىئىيلا ئوخشاشمايدىغان نەتىجە چىققانلىقتىن بولغان. بىزنىڭ ياۋروپادىكى قوشنىلىرىمىز ۋە ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، «مەدەنىيەت» مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ياشاش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغان ئىجتىمائىي قوراللارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادىي شەكىل، تەسىر كۈچكە ئىگە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، سىياسىي جەھەتتىكى ئىجتىمائىي ئالاقە، كۆچمەنلەر سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلمىسى، مائارىپ سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىن، قىممەت سىستېمىسى ۋە ئېستېتىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىسى، مەدەنىيەت ئۇقۇمى ئىجتىما-

ئىي ئەمەلىيەتنى قاپلىغان ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بىر ئۇقۇم شۇڭا ئورتاق مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت سىستېمىسى ئوخشاش «مەدەنىيەت» توپى دەپ قارىلىشى كېرەك.

گېرمانىيەدە «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەزەلدىن «ھەقىقىي يەرلىكلىشىش»نى ئىشقا ئاشۇرالمىدى، چۈنكى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيەدىكى ياخشى تەربىيە ئالغان شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىدا «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم ۋە ئىش ـ ھەرىكەتنى چۈشىنىشكە قارىتا چەتنەش پەيدا بولدى ھەمدە ئۇنى كۆزىتىدىغان نەزەرلەرمۇ ناھايىتى تار دائىرىلىك بولدى. بۇ ئىجتىمائىي قاتلام «مەدەنىيەت» (kultur) دېگەن بۇ سۆزنىڭ گېرمانىيەدىكى مەنىسىگە ناھايىتى مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزگىلدىكى گېرمانىيە شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنىڭ ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي رېئال پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس ئىدى. ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىش ئۇچۇن، مەخپىي ياكى يېرىم ئاشكارا دائىرىدە «سەمىمىيلىك، ئاق كۆڭۈللۈك، گۈزەللىك» ھەرىكىتىگە ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلدى.① شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي يېتەكچى كۈچ ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بۈگۈنگىچە گېرمانىيەدە «مەدەنىيەت سىياسىتى» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنسا، كىشىلەرنىڭ ئېسىگە ئالدى بىلەن ئوپېرا، رەسساملىق، ئەدەبىيات قاتارلىقلار كېلىدۇ، ھەرگىزمۇ پەن ـ تېخنىكا كەلمەيدۇ. ئوسۋولد سپېڭلېر ئىلگىرى يازغان «مەدەنىيەت، مەدەنىيلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە يوقىلىشى» ناملىق نېمىسچە ئەسىرىدە، ئۇ مەدەنىيلىكنى مەدەنىيەت

---

① جېرگېن خابېرماس: «جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى — شەھەر ئاھالىلىرى ئىجتىمائىي كاتېگورىيەسىنى تەكشۈرۈش»، نيۇۋېد/ بېرلىن، 1968

نىڭ يىمىرىلىش باسقۇچى دەپ چۈشەندۈرىدۇ، بۇ باسقۇچتا نوپۇس-نىڭ شەھەرلىشىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر رېئال تۇرمۇشقا بەكرەك كۆڭ سەرپ قىلىدۇ، بولۇپمۇ سودا ساھەسىدىكىلەر مەنىۋىلىك، ئەخلاقىي - پەزىلەت ۋە سەنئەت دېگەنلەرنى ئانچە بەك تەكىتلەپ كەتمەيدۇ، بۇ بىر خىل ئۆزگىچە بولغان گېرمانچە چۈشىنىش ئۇ-سۇلىدۇر.[①] ئەكسىچە، ئانگلو - ساكسون مىللىتى مەملىكىتى ۋە فىرانسىيەدە بۇ باسقۇچ راۋاجلىنىپ، شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنى ئازاد قىلدى، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىدىكى ئاساسىي كۈچ ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلان-دى. بۇ ۋاقىتتا كىشىلەر «مەدەنىيلىك» ئۇقۇمى ئارقىلىق، بىر دەۋرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ئويلاشتى، لېكىن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش دائىرىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىرنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىكى مەنىسىنى ئويلاشمىدى.

شۇبھىسىزكى، «مەدەنىيەت»نىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسىدە، ئەنگلىيەلىكلەر بىلەن فىرانسىيەلىكلەرنىڭ ئەنئەنە-ۋى تەپەككۇرى گېرمانىيەچە تەپەككۇرغا قارىغاندا تېخىمۇ قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى بارلىق

① ئوسۋولد سپېڭلېر: «ياۋروپانىڭ زاۋاللىقا يۈزلىنىشى»، «دۇنيا تا-رىخى يەر شەكلى تۈزۈلۈشىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، مۇنچ، 1980؛ باسسام تىبى يەنە بىر يۈرۈش سىستېما ئىجاد قىلىدۇ، ئۇ مەدەنىيەت سىستېمىسى يەرلىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، مەدەنىيلىكنىڭ مەنىسى تېخىمۇ كەڭ بو-لىدۇ، ئۇ ئادەتتىكىچە قىممەت سىستېمىسىغا ئىگە، دەپ قارايدۇ (مەسىلەن، مىسىر مەدەنىيىتى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى دېگەندەك). مەدە-نىيەت ۋە مەدەنىيلىك ئۇقۇمىنىڭ ئانچە چوڭ پەرقى يوق، ئۇلارنى ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدۇ. باسسام تىبى: «مەدەنىيلىك جېڭى» ناملىك كىتابىنىڭ «ئاقىلانىلىك بىلەن ئىپتىدائىي دىنىي ئەقىدىچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى سىد-ياسىي ۋە دىن» دېگەن بابى، ھامبۇرگ، 1995

«ساقلاپ قېلىنىدىغان تۇرلەر»گە قارىتىلغان. بۇنداق قاراش بىر خىل مەدەنىيەت شارائىتىدا ئىناق ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە مەۋجۇتلۇق مەسىلىسىدە كاپالەتكە ئىگە بولۇشىغا پايدىلىق. ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنە گېرمانىيە ئەنئەنىسىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن. ئىنسانلارنىڭ «گۈزەل» ھەرىكەت- لىرىنى مۇشۇنداق لايىقىدا ئۇقۇم ئارقىلىق چۈشىنىش ۋە تەسۋىر- لەش پۈتكۈل «ساقلاپ قېلىنىدىغان تۇرلەر»نىڭ بىر قىسمى، ئەگەر مۇشۇ بىر قىسمى بولمىسا، بۇنداق «گۈزەل» ئىش - ھەرىكەتلەرنى تارىخىي پاكىتلار ئىچىدە چۈشىنىدىغان كىشىنىڭ چىقىشى ئىنتا- يىن تەس.

ھايۋانلار ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىغا تايىنىپ ياشايدۇ، ئەم- ما ئىنسانلار بىيولوگىيەلىك بىۋاسىتە سەزگۈ جەھەتتە دېگەندەك سەزگۈر بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئۆزىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى «مەدە- نىيەت ئەسۋابلىرى» ئارقىلىق تولۇقلايدۇ. «كوللېكتىپ ئۇقۇ- مى»نىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. تەبىئىي خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىمەن دەيدىكەن، ئالدى بىلەن ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئالدىنقى شەر- تى بولغان مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى توپلاپ، كوللېكتىپ ھەمكارلىشىشى كېرەك. ئۇ ئومۇمەن ئىجتىما- ئىي ئىش تەقسىماتىنىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ھۆكۈم- رانلىق ئۇسۇلى، تاشقى خەۋپكە تاقابىل تۇرۇش جەھەتتىكى خەۋپ- سىزلىك تەدبىرلىرى، تالاش - تارتىشلارنى پەسەيتىش ئۇسۇللىرى، ياش ئەۋلادلار قاتناشقان مەلۇم خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانداق تەشكىللەش قاتارلىقلار. بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپ مەۋ- جۇت بولۇپ تۇرىمەن دەيدىكەن، مۇشۇ شەرتلەرنى ھازىرلىمىسا بول- مايدۇ. ئىنسانلار كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى مۇرەككەپ، چىگىش مۇ-

ناسىۋەتلەر ئىچىدىن ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، ئىش ـ ھەرىكىتى بىلەن كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى ياخشى ماسلاشتۇرۇپ تۇرۇشى كېرەك، بولمىسا ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىققا دەخلى يېتىدۇ. كىشىلەر ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ ئەھمىيىتىگە نىسبەتەن ئۆزئارا بىردەك قاراشنى شەكىللەندۈرۈپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ماسلاشتۇرۇشى كېرەك. بۇلاردىن سىرت، كۈندە دۇچ كېلىۋاتقان ھەر خىل ئەھۋال ۋە خىرىسلارغا ئۆزىمىز ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسۇلى بويىچە يۈزلەنسەك بولمايدۇ، بەلكى ئۇنى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتىپ تۇرۇشىمىز كېرەك. جەمئىيەت ئەزالىرى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ھادىسىلەرگە تېزلىكتە مۇناسىپ تەدبىر قوللىنالىسا، پۈتكۈل جەمئىيەت تەشكىلى ھەرگىزمۇ يىمىرىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۆزىدە ياخشى بولغان زۆرۈر ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ھازىرلاش ئۈچۈن، قىممەت سىستېمىسى ۋە بىلىم سىستېمىسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇش (مەدەنىيەت تارقىتىش) ئەلۋەتتە زۆرۈر. ئىقتىسادىي شەكىل بىلەن پەن ـ تېخنىكا بۇ جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت، يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىدىن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگە تەرەققىي قىلىشى مۇشۇ ئىككى ئىجتىمائىي ئۆزگەرگۈچى مىقدارىنىڭ ئۈزۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. كىشىلەر ناۋادا ئۇلارنىڭ رولىغا سەل قارىسا، ماشىنا دەۋرىدە ئىلاجىسىز قالىدۇ. ئەگەر 19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى كىشىلەرنى ھازىرقى كومپيۇتېر دۇنياسى ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈر، دەيدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ قانچىلىك تەس كۈنگە قالىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزم، لېنىنىزمنىڭ «ماددا ئاڭنى بەلگىلەيدۇ» دەپ دوگ-

مىلارچە تەكىتلەپ كېتىشى بەكلا يۈزەكى بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە، پەن - تېخنىكا بىلەن ئىقتىسادىي شەكىللىنىڭ «مەدەنىيەت»كە نىسبەتەن پەيدا قىلغان تەسىر كۈچىگە ئوخشاشلا، ئىنسانلارنىڭ قىممەت سىستېمىسىمۇ بىزنىڭ پەن - تېخنىكىنىڭ تەسىر كۈچىگە بولغان پوزىتسىيەمىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇنداق ئۆزئارا تەسىرگە سەل قاراشقا قەتئىي بولمايدۇ. بىراق، بىر خىل «مەدەنىيەت»نىڭ تېخنىكا سەۋىيەسى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەستايىدىل كۆزەتمەي تۇرۇپ، بۇ خىل «مەدەنىيەت»نى چۈشىنىمىز ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىمىز دېسەك، تامامەن خاتالاشقان بولىمىز. ھەتتا، بۇنداق ئىشلار ئەقلىگىمۇ سىغمايدۇ. خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىغا بولغان چۈشەنچىسى قىممەت سىستېمىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىننى ھەل قىلغۇچ ئۆلچەم قىلىۋالغان، بۇنداق چەكلىمىك پايدىلىنىشقا بىر «سىر» يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇ بىزنى خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسى بىلەن رېئال دۇنيا ئوتتۇرىسىدا بۇنچە كۆپ ئوخشاشلىق ۋە ماسلىقنىڭ بارلىقىغا ئىشەندۈرۈپ قويىدۇ، ئەمما بۇنىڭدا ئاسىيا، ياۋروپا ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق ئورتاقلىقلار نەزەردىن ساقىت قىلىنغان، بىز كېيىن بۇ مەسىلىنى يەنە تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىمىز.

ماھىيەتتە، مەنمۇ مۇشۇ خىل تونۇشنى بويلاپ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىن ۋە خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسىدىن پايدىلانسام بولىدۇ، لېكىن بۇنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى توغرا شەرھلەشكە قىلچە پايدىسى يوق. خۇنتىنگتوننىڭ ئىدىيەسى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ماركا بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، بۇ پاكىتقا سەل قاراش، ئاقىلانىلىك بولمايدۇ.

ئەگەر بىز بىر خىل مەدەنىيەتنى مۇكەممەل تەسۋىرلەيمىز

دەيدىكەنمىز، ئۇنداقتا تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى، ئىقتىسادىي شەكىل، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ئايرىلىشى، قانۇن - تۈزۈم ۋە قىممەت سىستېمىسىدىن ئىبارەت بىرقانچە جەھەتنى ئەتراپلىق ئويلىشىشىمىز كېرەك. بۇ مەسىلىدە دىيېتېر سېنگخاۋس «ئالتە تەرەپلىك» نەزەرىيەسى — مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئالتە تەرەپلىكنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇنى جەمئىيەتنى ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۆلچەملىك مەنىدىكى ھەرىكەت مىزانى قىلىۋالغان بولۇپ، بۇ ئالتە تەرەپلىكنىڭ ئالتە تەرىپى دۆلەتنىڭ ھوقۇق مونوپوللۇقى، قانۇن - تۈزۈم سىستېمىسى، دېموكراتىك قاتنىشىش، زورلۇق كۈچى بولمىغان زىددىيەت مەدەنىيىتى، جەمئىيەتنىڭ ئادىللىقى ۋە ھېسسىياتنى تىزگىنلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[1]. ئاخىرىدا بۇ ئۇقۇم مائارىپ ۋە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ رەت قىلىۋېتەلمەيدىغان بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئەمدى بىز مۇشۇ ئىجتىمائىي ئامىللارغا ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان رولى ۋە تەسىرىگە قارايدىغان بولساق، ھەممىسى ئايدىڭلىشىدۇ، دېمەك، بۇ يەردە ھېچقانداق مەدەنىيەت تۇرغۇنلۇقىنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ھەمىشە ئۈزلۈكسىز ئالماشتۇرۇلۇش، قوشۇلۇش نەتىجىسىدە ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇلار ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش كۆپ چاغلاردا ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ، بىراق بەزىدە شىددەتلىك ئىلگىرىلەش يۈز بېرىپ، سۈپەت جەھەتتە ئۇچۇش كۆرۈلىدۇ. بىز ئۇلارنى

① دىيېتېر سېنگخاۋس: «دۇنيا نەگە بارىدۇ — تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشنىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا»، 20~30 - بەت، فرانكفۇرد، 1994 - يىلى نەشرى.

مەدەنىيەتنىڭ قايتا تەشكىللىنىشى ۋە قايتا بەرپا قىلىنىشى دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ، بۇ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان بىر خىل تەرەققىيات جەريانى ھېسابلىنىدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەنلىكگە قاراپلا، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش بولىدىغانلىقى ۋە ئۇلارنى ياراشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا جاھىللارچە بېشارەت بېرىپ يۈرسەك قاملاشمايدۇ.

زامانىۋىلىشىش ــ مەدەنىيەتكە بولغان خىرىس

بىز مەدەنىيەتنىڭ نىسپىي تۇرغۇنلۇق ھالىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئادەتلىنىپ قالغان ئۇسۇل بەلكىم ئۆتكەن بىرقانچە ئەسىردە ئىنتايىن مۇۋاپىق كەلگەن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا زور كۆلەملىك كۆچمەنلەر ھادىسىسى كۆپ كۆرۈلمىگەندى، مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە ئالماشتۇرۇشمۇ چەكلىكلا بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زامان ۋە ماكان ئارىلىقىمۇ ئىنتايىن يىراق ئىدى. ئەينى چاغدا قاتناش قوراللىرى ۋە خەۋەرلىشىش ئۇسكۈنىلىرى چاغلىقلا بولغاچقا، ئۇچۇرلارنىڭ يەتكۈزۈلۈشىمۇ ئىنتايىن ئاستا ئىدى. شۇڭا، مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش پۇرسىتىمۇ ئىنتايىن چەكلىك بولۇپ، ئاكتىپ ياكى پاسسىپ بويسۇندۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمىي ئەھۋال يۇقىرىقىدەك ئىدى. بۇ ھالدا، نىسپىي تۇرغۇنلۇقتىكى پەرقنى چىقىش قىلىپ، سىياسىينىڭ ئىستىقبالىنى پەرەز قىلىشقا بەلكىم يېتەرلىك سەۋەب ۋە ئاساس تېپىلىپ قالار، ئەمما بۇنداق دەۋر ئەمدى كەلمەسكە كەتتى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدە قىسقىغىنا بىرقانچە دەۋر

ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولدى، بەزىدە بۇنداق ئۆز-گىرىشلەر ھەتتا بىر دەۋر كىشىلىرى ئىچىدىلا يۈز بەردى. كومپيۇ-تېر تۇرمۇشىمىزنى ئۆزگەرتىپ، ئادەتلىنىپ كەتكەن تۇرمۇشىمىز-غا شىددەت بىلەن بۆسۈپ كىردى. ئۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە بىزگە يېڭى ئۆلچەم تۇرغۇزۇپ بەردى. مەسىلەن، بىلىم قۇرۇلمىسى، بىلىم ئېلىش يوللىرى ۋە بىلىمنىڭ يېڭىلىنىشى دېگەندەك. يەنە كېلىپ ئۇ قىسقىغىنا بىرنەچچە يىل ئىچىدە خەۋەرلىشىش ئۇسۇلىمىزنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەدەنىيەتنىڭ مۇ-ھىم ۋە يېڭى ئالاھىدىلىكى دېمەي بولمايدۇ.

كومپيۇتېر ئىنسانلار بۈگۈنگە قەدەر يەتكەن يۇقىرى پەللە، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئىككى ـ ئۈچ يۈز يىلغا سوزۇلغان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىنقىلابىنىڭ بىر باسقۇچى. غەرب مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاقارتىش دەۋرىدىن باشلاپلا زامانىۋىلىشىشقا قەدەم قويغان بولۇپ، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ غايەت زور نەتىجىسى دۇنيا-نىڭ ھەربىر بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىنىمۇ زىلزىلىگە سېلىۋەتتى، شۇ دەۋردىكى بارلىق مەدەنىيەتلەر مۇشۇ ئۇلۇغۋار، نەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدىكى «تالاش ـ تارتىش»نىڭ مەھسۇلى بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق تارىخ مۇساپىسىگە قارشى ھالدا، ھەقىقىي «ئالتۇن دەۋر»گە قايتىشقا ئۇرۇنۇش بارلىق چېكىنمە ئى-دىيەۋى ئېقىمنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولسا كېرەك. ئۇلار كى-شىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىشىمۇ، ھەيرانلىق ئىچىدە تەئەججۇپ-لەندۇرۇپ قويۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق بۇ بەھۇدە ئاۋارىچىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

زامانىۋىلاشتۇرۇش جەمئىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر قاتار جەريانلار بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، پۇل ئىگىلىكىدىن ئى-بارەت زەپەر قۇچقان قوشۇن بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر ھالقا، بۇ يەنە

تېخنىكا دەۋرىدىكى نەتىجىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئۇلار مەھسۇلات قۇرۇلمىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىنىمۇ ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىۋەتتى. كۈنسېرى ئىنچىكە ئايرىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەمئىيەتتىكى ئۇل ساھەلەردە بۆلۈ-نۈش پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ رايون ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت-لەرنىڭ چەكلىمىسىنى قايرىپ قويۇپ، كەسپىي ئىش تەقسىماتىنى شەكىللەندۈرۈشكە تۈرتكە بولدى؛ كىشىلەر يەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى، جەمئىيەتتە سىنىپ، قاتلام، تەبىقە ياكى سالاھىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى. سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مۇ-ۋاپىق ئىسلاھ قىلىنىپ، دىنىي ئاساستىن ئاجرىتىلىپ، ھاكىمىي-يەت بىلەن دىن ئايرىلدى. باشقۇرۇش بيۇروكراتلىشىپ كەتتى؛ قانۇن ئۆزى باب كېلىدىغان ئىجتىمائىي دائىرىنى «مۇۋاپىق تاللى-ۋالدى». سۇيىئىستېمالچىلىق ۋە مۇناسىپ قائىدە - يوسۇنلار ئۆز لايىقىدا ھەرىكەت مىزانىغا ئايلىنىپ، كىشىلەر دىنىي ئەھكاملار ياكى ئۆرپ - ئادەتنى سەۋەب قىلىپلا بىرەر ئىشقا تۇتۇش قىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەنلىك مۇشۇ ئالاھىدى-لىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ياكى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ زەربىسىگە قىسمەن ئۇچرىغان جەمئى-يەت، مەسىلەن، ئىلگىرى مۇستەملىكە قىلىنغان دۆلەتلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار مىللەت ۋە ئىرق مەسىلىسىنى ھەل قىلالماي چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلارنىڭ يېڭىباشتىن تەڭپۇڭلىشىشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ.

زامانىۋىلىشىش ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە جەڭ ئېلان قىلدى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىكى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن نەرسى-لەرنىڭ بۇنداق تېز ئۆزگىرىشكە ماسلىشىپ كېتىمىكى تەسكە چۈش-تى، بۇنداق ئۆزگىرىش ھايت - ھۇيت دېگۈچىلا ئۇلارغا شىددەت

بىلەن تاشلاندى. جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ۋە سىياسىي مۇقىملىق
دېگەنلەرمۇ مۇشۇنداق خىرىس تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇشى مۇمكىن،
زامانىۋىلىشىش مەدەنىيەتنىڭ ئاستا بولغان تەدرىجىي تەرەققىيات
جەريانىنى بۇزۇپ، ئۇنى ئۇچقاندەك ئالغا ئىلگىرىلەتتى. مەدەنىيەت-
نىڭ ئىنېرتسىيەسى ناھايىتى زور بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا زامانىۋىلى-
شىشنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ۋە مەجبۇرلاشلىرىغا بەرداشلىق
بېرەلمىدى. مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى تېز، ئەمما ئازابلىق بولغان
ئۆزگىرىش قايىنىمىغا كىرىپ قالدى.

زامانىۋىلىشىش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى بۇزۇلۇش: گېرمانىيە مىسال قىلىنىدۇ

ئەمدى بىز قىممەت سىستېمىسى ھەمدە ئۇلار ۋە باشقا جانلىق
مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆزئار تەسىرىگە نەزەر سېلىپ باقايلى،
ئۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىمىزكى، ئۆزگەرمەس مەدەنىيەت
ئۇقۇمىغا ئېسىلىۋېلىش كىشىنى قايىل قىلالمايلا قالماي، بەزىدە
ھەتتا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىز
دۆلىتىمىزنى مىسال ئېلىپ كۆرۈپ باقايلى: 19 ـ ئەسىردە گېرما-
نىيە تەبىقە تۈزۈمى قاتتىق، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقتىكى دۆلەت
بولۇپ، ئۇنىڭ قىممەت قارىشى ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ ئىدى، تى-
رىشچانلىق، ئىنتىزام، بويسۇنۇش، نوپۇزنى ئېتىراپ قىلىش، ئائى-
لىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە ئىقتىسادچانلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈش
جەمئىيەتتە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان قىممەت قارىشى ئىدى[1].

---

① توماس نىپپېردېي: «1866 ـ يىلىدىن 1918 ـ يىلىغىچە بولغان گېرمانىيە تارىخى» 1 ـ قىسىم، «خىزمەت دۇنياسى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ روھى»، مىيۇنخىن، 1990 ـ يىلى نەشرى. ھانس ـ ئۇلرىچ ۋېخلېر: «گېرمانىيەنىڭ جەمئىيەت تارىخى» 3 ـ قىسىم، مىيۇنخىن، 1995 ـ يىلى نەشرى.

غەربىي ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئەركىن سودىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ۋېيمار دەۋرىدە قائىدە ـ يوسۇن بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان قىسقىغىنا خۇشاللىق پەيتى باشتىن كەچۈرۈلگەن بولسىمۇ، بىراق گېرمانىيە جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولغان ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە ئوتتۇرا، يۇقىرى قاتلامدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر تاكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانغا قەدەر يەنىلا ئەنئەنىۋى قىممەت ئۆلچىمىدىن ۋاز كەچمىدى. دەل مۇشۇنداق قىممەت پەلسەپەسى ۋە بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي تەبىقە ئايرىمىسى نەتىجىسىدە ناتسىستلار ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كېلىپ، ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇن چىقىرىش پىرىنسىپى ھېچقانچە تەسىر پەيدا قىلالماي قالدى[1]. ناتسىستلار مۇشۇنداق قىممەت سىستېمىسىدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پايدىلىنىپ، بىر مەيدان قاباھەتلىك تىراگېدىيەنى ئويناپ چىقتى (شۇ ۋەجدىن ئۇرۇشتىن كېيىنكى نەچچە ئەۋلاد كىشىلەر خانىۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى)، ئۇلارنىڭ قەبىھ قىلمىشلىرى كونا جەمئىيەتنىڭ ئۇلىنى ۋە قىممەت سىستېمىسىنى ۋەيران قىلىۋەتتى.

تارىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى، «غەرب» دېيىلگەندە تېخى گېرمانىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى، بۇ خىل قاراش گېرمانىيەدىلا شۇنداق بولۇپ قالماي، ھەتتا ئەينى چاغدىكى «غەرب دۇنياسى»دىمۇ گېرمانىيەنىڭ زادى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تەۋە ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە گۇمان بار ئىدى. گېرمانىيەنىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىپ زاتلار ئۆز دۆلىتى بىلەن غەرب مەدەنى-

---

① Heinrich August Winkler «ۋېيمار جۇمھۇرىيىتى 1918 ـ يىلىدىن 1933 ـ يىلىغىچە» گېرمانىيەدىكى تۇنجى دېموكراتىيەنىڭ تارىخى، Munich 1993.

يىتى ئوتتۇرىسىدا پەرق بارلىقىدا چىڭ تۇرۇۋېلىپ، غەرب مەدەنىـ
يىتىنى چۈشكۈنلىشىش ۋە گېرمانىيەدىن ياتلىشىشنىڭ سىمۋولى
دەپ قاراشتى. ئۈچىنچى ئىمپېرىيەنىڭ قۇرۇلۇشى غەرب ئەللىرىـ
نىڭ غەرب مەدەنىيىتى تۈزۈمىنىڭ گېرمانىيەنىڭ سىياسىي، قانۇن
ۋە قىممەت سىستېمىسىدا پۇت تىرەپ تۇرۇش ـ تۇرالماسلىقىغا
بولغان گۇمانىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئەنگلىيە ئىككىنچى دۇنـ
يا ئۇرۇشىغا ئائىت تەشۋىقاتلاردا گېرمانىيەلىك دۈشمەنلەرنى «ياۋاـ
يى هۇنلار» دەپ ئاتاپ، گېرمانىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىـ
گە بولغان گۇمانىنى بەس ـ مۇنازىرە شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە، فىرانسىيە،
ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى گېرمانىيەنى رايونغا
ئايرىپ ئىشغال قىلدى، گېرمانىيەنىڭ غەربىي قىسمىدا ئامېرىكا
قوللىغان دوكتور ئادېناۋېر ئۇرۇشتا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان
بۇ دۆلەتنىڭ رەهبىرى بولۇپ قالدى. ئادېناۋېر هاكىمىيەت يۈرـ
گۈزگەن مەزگىلدە، غەرب دۇنياسى گېرمانىيە مەدەنىيىتىگە ئىشەنـ
مەسلىك تۇيغۇسىنى تەدرىجىي تۈگەتتى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي
گېرمانىيە ئۇلارنىڭ كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى تۇرۇشـ
تىكى «يېقىن هەمراه»ى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
ئادېناۋېر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا چەكلىك دائىرىدە مەدەنىيەتنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويدى. «كونا قىممەت پەلـ
سەپىسى» يېڭىباشتىن ئىش ـ هەرىكەتنىڭ باشلامچىسىغا ئايلاندى،
بىراق ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇشتىن ئىبارەت بۇنداق غايەت
زور قۇرۇلۇشقا سەپەرۋەر قىلىش شەكلى (ئىدىيەۋى تەييارلىق)
بولغان مەدەنىيەتنى قىسمەن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر
ئىدى. ياشراق بىر ئەۋلاد كىشىلەر زامانىنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىشلىدـ
رىنى تولا كۆرگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە قىممەت

سىستېمىسىدا مەسىلە كۆرۈلۈشى چوقۇم ئىدى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قىممەت قارىشى ناتسىستلارنىڭ سەۋەبىدىن تىلغا ئالغۇچەلىكى يوق بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. 1968 - يىلىدىكى ھەرىكەت غەربنىڭ قىممەت قارىشىغا قارشى تۇرۇشتىكى خېلى چوڭ بىر قېتىملىق ھەرىكەت بولدى، گەرچە ئۇ سىياسىي تۇس ئېلىپ قالغان بولسىمۇ، شۇنداق دېمەي بولمايدۇ. فېدېراتىپ گېرمانىيە مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى بولغان ئەركىن ئىدىيە دەل شۇ دەۋرنى مەنبە قىلىپ شەكىللەنگەن. كىشىلەر «كونا قىممەت قارىشى»نى بىراقلا چۆرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭدىكى بەزى نەرسىلەرنىڭ جەمئىيەتكە پايدىسى بار - يوقلۇقى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئويلاشمىسا، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ناۋادا بىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئورۇنلايدىغان قورالنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى (بۇمۇ ئوخشاشلا بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىز ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىمىزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىلغىمايلا پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلىساق، ئۆزىمىزنى بالاغا ئىتتىرمەي قالمايمىز. بۈگۈنكى ئىسلاھات دەۋرىدە كىشىلەر ئىلگىرى تاشلىۋەتكەن «ئانچە مۇھىم ھېسابلانمىغان گۈزەل ئەخلاق» كېرەك بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، بىراق بۇ گۈزەل ئەخلاقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش - كەلتۈرمەسلىك يەنىلا ئويدان باش قاتۇرۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

شۇنداق بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، گېرمانىيەلىكلەرنىڭ قىممەت سىستېمىسى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تارىخىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار ئۆزۈل - كېسىل بۇرۇلۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، گېرمانىيە مەدەنىيىتىنى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەۋرەنمەس تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇردى. شۇڭا، بىز

شۇنداق دېيەلەيمىزكى، بىر مىللەت مەدەنىيىتىگە چىقىرىلغان ھۆكۈم مەڭگۈلۈك بولماستىن، بەلكى دەۋرنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

زامانىۋىلىشىش بىلەن مەدەنىيەتنىڭ يېقىنلىشىشى: ياپونىيە مىسال قىلىندۇ

ئىككىنچى مىسالدا بىز نەزىرىمىزنى ياپونىيەگە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى يەنە بىر مەغلۇبىيەتچىگە ئاغدۇرۇپ باقايلى، چۈنكى ياپونىيەمۇ ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇشتا غەلىبە قىلغان. سىرتتىن قارىغاندا ياپونىيە مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قىلچە ئوخشاشلىقى يوقلۇقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياپونىيە ئۆز ئەنئەنىسى ۋە مەدەنىيىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا زامانىۋى دۆلەتكە ئايلاندى. ئەمما ئىنچىكە كۆزىتىدىغان بولساق، بۈگۈنكى ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناتونۇش ۋە قىلچە ئالاقىسى يوق مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئەمەسلىكىنى بايقىۋالماق تەس ئەمەس.

ياپونىيە ئېدوباكو دەۋرى (جامىس كىلىۋېرسىنىڭ بازارلىق كىتابى «شوگىنات دەۋرى»دە توكوگاۋا شوگىناتىنىڭ قورغۇچىسى بولغان توكوگاۋا ئېياسۇ تەسۋىرلەنگەن)دىن تارتىپلا دۆلەتنى بېكىنمىلىك بىلەن قامال قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلغان ھەمدە «باشقا دۇنيا» بىلەن ئۇچرىشىشنى قاتتىق تىزگىنلىگەن. توكوگاۋانىڭ مەقسىتى ياپونىيە جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى سىرتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتماسلىق ئىدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ ساموۋرايلار قاتلىمى مۇقىم، ئىنتىزامچان بىر خىل بيۇروكرات

ئىمتىيازلىقلار سىنىپىغا ئايلىنىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-
قىتتا ئۇلار يەنە كېيىنكى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئىنتايىن مۇھىم
ئاساس سالدى. 1853~1854 - يىللىرى ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيە-
سىنىڭ بىرىگادا گېنېرالى بۇرلېيىنىڭ ھەربىي جەھەتتە ئاجىز ئو-
رۇندا تۇرغان ياپونىيەنى چېگرانى ئېچىۋېتىشكە قورال كۈچى ئار-
قىلىق مەجبۇرلىشى نەتىجىسىدە، شوگۇنات تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىل-
دى. بۇنداق زەربە ئاستىدا ياپونىيە «مېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش» ھە-
رىكىتىنى يولغا قويدى، يەنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى ئىسلاھات
يۇقىرى قاتلامدىن باشلاپ تەۋرەنمەستىن يولغا قويۇلدى. بۇ جەريان-
دا ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن ياپونىيەنىڭ سىياسىي تۈ-
زۈلمىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى زور دەر-
جىدە ساقلاپ قېلىندى، بولۇپمۇ ئەڭ قاتتىق بولغان تەۋەلىك ئىن-
تىزامى، قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتى ۋە يۇقىرى ھەربىي
ئۇنۋان بىلەن مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەبىقە تۈ-
زۈمى تېخىمۇ شۇنداق بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار قور-
بان بېرىش روھى، باتۇرلۇق ۋە شەرتسىز بويسۇنۇشتەك پەزىلەتنى
يۈكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

ئەلۋەتتە، مېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش دەۋرى ياكى 30~40 -
يىللاردىكى تېننو خىروخىتو دەۋرىدىكى ياپونىيەگە نەزەر سالىدىغان
بولساق، ياپونىيەنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتىدا زامانىۋىلىشىش
ئىزنالىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاقسۆڭەكلەر (سامۇرايلار قاتلىمى)
بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق ئايرىمچىلىق
بىكار قىلىندى. ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ساھەسىدىكى يۇقىرى
قاتلامدىكىلەرنىڭ تەشكىللىنىشى جەھەتتە، ئۇنىڭ تۈزۈلمىسى
تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ دەۋردە
ئىقتىسادىي ساھەدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقانلارنىڭ سىياسىي

هوقۇققا يېقىنلىشىش يولى قاتتىق قامال قىلىنمايدىغان بولدى، چۈنكى زامانىۋىلىشىش سىياسىي بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆزگەرگەن، ئىگىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېغىر سانائەتتە هۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دەۋردىلا ئىشقا ئاشىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادشۇناسلىق دەل هۆكۈمرانشۇناسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، هاكىمىيەت تۇتقانلار ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ باهالاپ بېكىتىشىنى رەت قىلالمايدۇ، شۇڭا دۆلەت ۋە جەمئىيەت «ياماتو مەدەنىيىتى»نىڭ نوقۇل يوسۇندىكى قانلىق تەبىقە غايىسىگە يەنە ماسلىشىپ كېتىۋەرمەيدۇ.

رايون خاراكتېرلىكى كۈچلۈك دۆلەت ياپونىيە زور كۆلەملىك قوراللىق كۈچكە ئېهتىياجلىق بولغاچقا، ئاۋام ـ پۇقرالارمۇ هەر- بىي ئىشلارغا مايىل ئادەتنى يېتىلدۈرگەنىدى، بۇ خىل كەيپىيات يۇكسەك ئىنتىزامچان ياپونىيە ئارمىيەسىدە تېخىمۇ ئەۋج ئالغانى- دى. شۇنىڭ بىلەن ياپونىيەنىڭ هەرقايسى ئىجتىمائىي قاتلاملىرى ئارىسىدىكى پەرقمۇ ئاخىر تۈگىگەندەك بولدى، بىراق بۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان هەربىي ئىشلارغا مايىل ئاقسۆڭەكلەر بىلەن قورالسىز ئاۋام ـ پۇقرالار ئارىسىدىكى سىنىپىي ئايرىمچىلىق بىلەن ماسلىشىپ كېتەلمىدى، مېيجى يېڭىلىقتا كۆچۈش دەۋرىدى- كى ياپونىيە تەسىرى ئۇزاققىچە داۋاملىشىدىغان زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىنىڭ زىلزىلىگە سېلىشى نەتىجىسىدە، ئىنتايىن زور تە- رىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىراق «ياماتو مەدەنىيىتى»نى تو- لۇق قوتقۇزۇپ قېلىشقا ئامال قىلالمىدى.

زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بۇنداق جەمئىيەت كونىلىقتىن چېكىنىپ يېڭىلىققا ئۆتمىسە بولمايتتى، گەرچە هۆ- كۈمرانلىق قاتلىمىدىكىلەر ياپونىيەنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى

ئىمكانىيەتنىڭ بارچە قوتقوزۇپ قىلىپ، زامانىۋى جەمئىيەتتە يە-
نىلا ساقلاپ قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق پەسەيتكىلى بول-
مايدىغان زىددىيەتلەر پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. بۇنداق ئەنئەنچىلىك
ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چىققاندى،
20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ئەركىن تەدرىجىي تەرەققىيات
نەزەرىيەسى ياپونىيەدە باش كۆتۈرۈپ، ئاخبارات ئەركىنلىكى ۋە
جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ھەرىكىتى ئەينى
چاغدىكى ھاكىمىيەتكە تەھدىت سالدى، ياپونىيە جەمئىيىتىدە شۇ
ۋەجىدىن پەيدا بولغان جىددىي ۋەزىيەتنى تاشقى دۇنياغا تايىنىپ
پەسەيتىشكە توغرا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن يېقىنقى، ھازىرقى زاماندىكى ياپونىيە جان تىكىپ كېڭەيمىچىلىك قىلىدىغان دۆلەتكە ئاي-
لىنىپ، ھەربىي كۈچىنى ئالدىراپ ـ تېنەپ چەت ئەللەرگە ــ
چاۋشىيەن يېرىم ئارىلى، جۇڭگوغا يۆتكەپ، ئاخىرىدا پۈتكۈل شەر-
قىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىغا كېڭەيمىچىلىك قى-
لىپ، شۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى جىددىي كىرىزىسنى پەسەيت-
مەكچى بولدى. بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ياپونىيەنىڭ غەرب ئەن-
دىزىسىگە ئەمەل قىلماي زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغىنى بىلەن
قىلچە ئالاقىسىز بولغاچقا، ياپونىيە شۇ تۈپەيلىدىن ئىككىنچى دۇن-
يا ئۇرۇشى پاتقىقىغا پېتىپ قالدى، بۇ گېرمانىيەدىكى ئۇرۇشخۇمار
كۈچلەرگە ئوخشاشلا ئۆزىگە لايىق پەۋقۇلئاددە زامانىۋىلاشتۇرۇش
يولىنى تاللاشتىكى بىر خىل مەغلۇبىيەتنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيتتى.
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇشتەك ئېچىنىشلىق
پاكىت ياپونىيە مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن زامانىۋىلىشىش يولىغا مې-
ڭىشتىكى ئىككىنچى قېتىملىق زور بۇرۇلۇشتىن دېرەك بەردى،
مىلىتارىزمنىڭ تەسىر كۈچى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن ئېغىر ئو-
ڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن «سامۇ-

راي جەمەتى» تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭمۇ ئابرۇيى قالمىدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇلارنى ھىمايە قىلماي- دىغان بولدى. مۇتەئەسسىپ ھەتتا ئۆزگىچە تۇس ئالغان كۆپ پارتى- يە دېموكراتىيەسى ئامېرىكىنىڭ تورتكىسىدە سىياسىي سەھنىگە چىقتى. ئۇلار ياپونىيە جەمئىيىتىدىكى تەبىقە تۈزۈمىنى تۈپتىن يوقىتىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆپ مەنبە- لىكلىكى ۋە سىڭىشچانلىقىنى ئىشقا ئاشۇردى. «غەرب» مەدەنىيى- تىنىڭ مۇھىم يېڭى ئامىلى بولغان «سۆز ئەركىنلىكى» ۋە «تەش- كىللىنىش ئەركىنلىكى» ياپونىيەگە كەلدى، بايلىقتا قاراپ رەتكە تىزىش رەھبەرلىك ئورنىدىكىلەرنى سايلاشنىڭ ئاساسلىق ئۆلچىمى قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق ياشراق بولغان قابىل كۈچلەر بارغانسېرى رەھبەرلىك قاتلىمىغا كۆپلەپ كىرىپ، كونسېرى كۆ- پىيىۋاتقان قابىل ئايالالارمۇ كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتى ئۇزاقتىن بۇيان ياپو- نىيەنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسىم بولۇپ كەلگەنىدى، ئەمما كىشىلەر بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ پەقەت كارخانىلاردىلا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىغا سەل قاراشتى. شۇغىنىسى، ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلاردا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدىغىنى كاپىتال بىلەن ئەمگەك مىقدارىنىڭ نىسبەت مۇنا- سىۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تەرىپى غەرب ئەندىزىسىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. ھازىرقى يەر شارىلاشتۇرۇش دەۋرىدە ياپو- نىيە ئىقتىسادىي ساھەسىگە تورتكە بولۇۋاتقان گىگانتلار، يەنى چوڭ كارخانىلار تەدرىجىي بۇنداق قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزىنىڭ ياللانما خادىملىرى ۋە خىزمەتچىلىرىگە قاراتتى.

شۇڭا، بىزنىڭ ياپونىيە تېخى پۈتۈنلەي غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ كېتەلمىدى، دەپ قاراشقا ئاساسىمىز بار. ياۋرو-

پا ۋە ئامېرىكىنىڭ مەھسۇلاتلىرى ياپونىيە بازارلىرىغا كىرگەن چاغدا، «مەدەنىيەت» قورغىنى مۇتلەق مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالال-مىغان بولسىمۇ، باشتىن - ئاخىر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، يەنە كېلىپ نىشانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئەتراپلىق پىلانلانغان با-زار تاكتىكىسى ئارقىلىق بۇ توسۇقتىن ئۆتۈپ كەتكىلى بولاتتى. سانائەت تارماقلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش ۋەكىل-لىكىدىكى سىياسىي مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسى بىلەن چوڭ كونسېرىن كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق مەۋجۇتلۇق مۇناسىۋىتى ئۇزاقتىن بېرى ساقلىنىپ كەلدى، ناۋادا بىز 150 يىل ئاۋۋالقى شوگۇنات دەۋرىدىكى ياپونىيە، مېيجى يېڭىلىقچىلىق دەۋرىدىكى ياپونىيە ۋە بۈگۈنكى دېموكراتىك ياپونىيەنى غەرب جەمئىيىتى بىلەن بىر - بىرلەپ سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بۇ ئىككىسى ئارىسىدىكى پەرقنىڭ بار-غانسېرى كىچىكلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەلۋەتتە، بۈگۈنكى ياپونىيە ياۋروپا جەمئىيىتىگە مەنسۇپ ئەمەس، بىراق مە-دەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئورتاق جايلىرى ئىل-گىرىكىگە قارىغاندا خېلى كۆپەيدى، ھازىر ئۈنۈملۈك بولغان زاما-نىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى ياپونىيەنى غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىنلە-شىشقا مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن زور قۇربانلىقلارنى بەردى.

زامانىۋىلىشىش ۋە كۆپ مەنبەلىشىشنىڭ باشلىنىشى: جۇڭگو مىسال قىلىندۇ

دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان، ئەمما غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە نىسبەتەن ئىنتايىن ناتونۇش بولغان كىگانىت ـــ جۇڭگودۇر. شەرقتىكى بۇ كىگانتىنىڭ 5000

يىللىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بار، ئۇ كۆڭزىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، ئۇ ھازىرغا قەدەر كوممۇنىستىك پارتىيەدىن ئىبارەت بىر پارتىيە تۈزۈمى ۋە ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا كېتىۋاتىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر جۇڭگو ئۆزاقتا بارماي غەرب جەمئىيىتى بىلەن ھەقىقىي ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان بىردىنبىر كۈچ بولۇپ قالىدۇ، دەپ پەرەز قىلىشماقتا. خۇنتىنگتوننىڭ قارىشىچە بولغاندا، جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور پەرق شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان دۆلەت زامانىۋىلاشتۇرۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. ئۇ جۇڭگو 21 ـ ئەسىردە بارلىق توقۇنۇشلارنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، دەپ پەرەز قىلغان.

جۇڭگو زامانىۋى جەمئىيەتكە كىرىشتە ياپونىيە ياكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشاش يول تۇتۇشى ناتايىن، چۈنكى بۇ ئىككى دۆلەت ئېغىر سانائەت ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن دەۋردە بۇ مۇساپىنى تاماملىغان، ئۇ دەۋردە مەركەزنىڭ تەقسىماتى ۋە قاتتىق تەبىقە ئايرىمىسى تېخىمۇ پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. بۈگۈنكى دۇنيا ئۇ چاغدىكىگە ئوخشىمايدۇ، ئىنسانلار ھازىر كېيىنكى سانائەت دەۋرىگە قەدەم قويدى. ناۋادا جۇڭگو رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولۇشنى ياكى مەلۇم جەھەتلەردە ئۆز ئەۋزەللىكىنى ساقلاشنى، شۇنداقلا كەلگۈسىدە يەنىلا ئىقتىسادنىڭ تېز ئېشىش نىسبىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، ئۇنداقتا سودا ئىشلىرىنى ئېلېكترونلاشتۇرۇشتەك دەۋر تەلىپىگە تىرىشىپ ئۇيغۇنلىشىشى كېرەك. بۈگۈنكى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ بۇنچە تېز تەرەققىي قىلىشىدىكى سىر خەۋەرلىشىشتە، ناۋادا ھەرقانداق بىر دۆلەت ئۇ چۇر ئالماشتۇرىدىغان ئېلېكترونلۇق تور سىستېمىسىغا كىرەل-

ـمىسە، دۇنيادىكى بۇ مەيدان رىقابەتكە قاتنىشالمايدۇ. جۇڭگومۇ مۇ-
شۇنداق جەرياننى باشتىن كەچۈرۈپ، نۇرغۇن ساھەلەردە قوللىنىل-
غان سىياسەتلەر سىياسىي تۈزۈلمىسى بىلەن ماسلاشمىسىمۇ يەنىلا
ئازابلىق ھەم مەجبۇرىي يوسۇندا پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگى-
لىكىگە ئۆتتى. مەسىلەن، ئالاقە تورىدىكى ئۇچۇر ئەركىنلىكى بى-
لەن ئاخبارات تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپچى-
قىشتىن ساقلانماق تەس. بىراق، بۈگۈن مىڭلىغان جۇڭگو ئالىملى-
رى ئېلېكترون پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىكى مۇتەخەسسىسلەر
سۆھبىتىگە قاتناشتى، سان ـ ساناقسىز ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچى-
لىرى ۋە ئالىملار ئالاقە تورىدىن نۇرغۇن پايدىلىق ئۇچۇرلارغا ئې-
رىشتى.

جۇڭگو ھازىر ئىقتىسادىي خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ئىستراتېگى-
يەسىنى تەۋرەنمەي يولغا قويۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونلى-
رىنى ئايرىپ ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى
قوللىنىپ، پۈتكۈل دۇنياغا قارىتىلغان ئېلېكترونلۇق ئالماشتۇ-
رۇلىدىغان ئۇچۇر ساھەسىنى ئىلاجسىز ئېچىۋەتتى. بۇ ئۇچ جەريان
جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى ئۈزۈكسىز تۈردە
خىرىسقا يۈزلەندۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. بولۇپمۇ، ھۆكۈمرانلىق شەك-
لى جەھەتتە تېخىمۇ شۇنداق بولدى. ماۋ زېدۇڭ دەۋرىگە سېلىش-
تۇرغاندا، بۈگۈنكى جۇڭگودا ئۆزگىرىش چوڭ، يەنە كېلىپ مۇشۇن-
داق ئۆزگىرىش جەرياننى ئىزچىل ساقلاپ، 5000 يىللىق قەدى-
مىي جەمئىيەتكە ئىمكانقەدەر ماس كېلىدىغان سۈرئەتتە ئالغا قاراپ
ئىلگىرىلىمىسە بولمايدۇ. ياپونىيە بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپا-
قىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانى مۇئەييەن بېسىمنىڭ ئۈزۈكسىز
ئېشىپ بېرىشى ئارقىسىدا داۋاملاشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا

سىرتقى دۈشمەن كۈچلەرگە قارشى كۈچنى قوزغىتىش ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملىدى، بىراق بۇنداق ئىش جۇڭگودا ئاقمايدۇ. بۈگۈن تاشقى مۇھىتتا مىسلىسىز ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، پەن ـ تېخنىكا ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى، بۇنى پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن كەڭ تۈردە ئالاقە باغلاش ئاساسىغا تۇرغۇزۇش زۆرۈر، شۇڭا جۇڭگو ئۆزىنىڭ بازىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېچىشى كېرەك، ئۇنداق بولمىسا، ئۇنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.

بىز جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى تەدرىجىي غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىۋاتىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق بولىدۇ. بىراق، بىز بۇ مۇساپىنىڭ ھېچقانداق قىيىنچىلىقسىز، توقۇنۇشسىز تاماملىنىدىغان ـ تاماملانمايدىغانلىقىنى پەرەز قىلالمايمىز. ئەمدى ھەر قايسى دۆلەتلەردىن تەشكىل تاپقان دۇنيا توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمەيمۇ بولمايدۇ.

مەدەنىيەت ۋە دۆلەتلەر دۇنياسى

«مەدەنىيەت» قانداقسىگە خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى جاڭلىق ئامىلغا ئايلىنىپ قالدى؟ بۇ مەسىلە نەزىرىمىزنى تەبئىيلا «دۆلەت» ئۇقۇمىغا بۇرايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، تېررىتورىيە ئايرىشنى ئۆزىنىڭ بەلگىسى قىلغان دۆلەت ئەڭ ئاساسلىق سىياسىي تەركىبكە ئايلاندى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەڭ مۇھىم «ئاكتىپ»قا ئايلىنىپ قالدى. دۆلەتنىڭ رولى ھەممىگە قادىر بولمىسىمۇ، ئۇلار بىردىنبىر شەكىل ۋە ھوقۇق ئېلېمېنتى ئارقىلىق بىرىكتى، بۇنداق بىرىكىشنى ئۇلارنىڭ «رىقابەتچىلىرى» (دۆلەت ھالقىغان چوڭ كارخانىلار، خەلقئارالىق

تەشكىلاتلار خەلقئارالىق جىنايەت گۇرۇھلىرى) دورىيالمايدۇ؛ ئۇنىڭ باج كىرىمىدىن ئۇزۇكسىز كېلىپ تۇرىدىغان مالىيە مەنبەسى، چېنىقتۇرۇلغان ساپالىق ئارمىيەسى ۋە ساقچىسى، مەخپىي ساقچىلارنىڭ ئۇچۇر مەنبەسى، نوپۇس باشقۇرۇش ئاپپاراتى، جامائەت خەۋپسىزلىك تەكشۈرۈش ئورگىنى ۋە ئىستاتىستىكا ئاپپاراتى، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، قانۇن ئىجرا قىلىش ھوقۇقى ۋە كېسىم چىقىرىش ھوقۇقى قاتارلىق قانۇن بايلىقى مەنبەسى ۋە دۆلەتنىڭ مەمۇرىي تەشكىلىي بايلىقى مەنبەسى بولىدۇ. بۇ ھوقۇق يوشۇرۇن كۈچلىرى دۆلەتنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىنىڭ ئۇنۇمىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ، ھەربىر دۆلەتنىڭ «ياد-رو»سىدا ساقلىنىپ تۇرىدۇ. ھۆكۈمرانلار ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلاپ چۈشۈشى ياكى ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇشىنى خالىمىسىلا، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنالايدۇ.

مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھوقۇق يۆرگۈزۈش ھەم خەلقئارا-لىق تەسىر كۆچكە ئىگە بولۇش ئىدىيەسى مۇقەررەر ھالدا ئارمىيە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ ھامان بىر كۈ-نى دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشىغا تۈرتكە بولاتتى. ئۇلار دۆلەت-نىڭ ھازىرقى ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشى ياكى دۆلەتنىڭ ھوقۇق يادروسىغا قاتنىشىشى ۋەياكى زېمىنىنى بۆلۈۋېلىپ، يېڭىدىن بىر دۆلەت قۇرۇشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە زور قوراللىق كۈرەشلەر-نىڭ ھەممىسىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، دىن، جەمئىيەت ياكى ئىدېئولوگىيەنى چىقىش قىلىشتىن قەتئىينەزەر، مۇشۇ ئەندىزىگە ئەمەل قىلاتتى.

ئەكسىچە، مەدەنىيەت ئامىللىرى سىياسىي سەھنىدىكى ئاك-تىپلاردىن بولمىغاچقا، خەلقئارالىق سىياسىي جەھەتتە رولىنى بە-ۋاسىتە جارى قىلدۇرالمايدۇ، مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دېگىنى ئەمە-

لىيەتتە بىر ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەنى كۆزگە سىغمىشىپ قالغان سىياسىي رېئاللىق ئەمەس. سىياسىي دۇنيا شەكىللىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىك دۆلەت تېررىتورىيەسىنىڭ ئايرىلىشىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىدۇ، يەنى دۆلەت جۇغراپىيەلىك پاكىت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ھۆكۈمران ۋە ئۇنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن نامايان بولىدۇ، كىمكى دۆلەتنىڭ شەكىللىك مەۋجۇتلۇقىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويىدىكەن، دۆلەتنىڭ نوپۇزىنى قوغدايدىغان ساقچى بىلەن ئارمىيە ئۇنى تېزلا ئېسىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا «ئازاب»نىڭ تەمىنى تېتىتقۇزۇپ، تېگىشلىك بەدەل تۆلەتكۈزىدۇ.

ھازىرلا خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر نەزەرىيەسىدە باش كۆتۈرگەن كېيىنكى مودېرنىزم ئىلمىي مۇلاھىزىلەردە دۆلەت ئۇقۇمىنى تارايتىپ، نوقۇل بىر قۇرۇلما شەكلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە ھەر خىل ئەھدىنامىلەر ۋە شەرتنامىلەرگە ئاساسەن شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان دۆلەت ئەندىزىسىنىڭ چېگرا پاسىللىرىنى يېڭىباشتىن ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ھاكىمىيىتىدىكى دۆلەتنىڭ كونكرېت مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت ئوبيېكت ئەمەلىيەتتە كۆپ سانلىق دۆلەت پۇقرالىرىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشتا «دۆلەت»نىڭ قانۇنلۇق يوسۇندا مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشنى مۇقەررەر تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ كېيىنكى مودېرنىزمچە پىكىر ئەمەس، ماكس ۋېبېر بۇ نۇقتىنى بۇرۇنلا ھېس قىلغان. يەنە بىر جەھەتتىن دۆلەتنىڭ ئېنىق، شەكىللىك مەۋجۇتلۇقى ئۇنىڭ ئۇقۇمىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشتەك ئىدىيە ئېقىمىغا ئېنىقلا قاتتىق «قارشى» تۇرىدۇ، چۈنكى دۆلەتنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى خەلقئارالىق سىياسىي ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتىكى زۆرۈر ئالدىنقى شەرت.

بۇنىڭ ئەكسىچە، مەدەنىيەتتە بۇنداق شەكىللىك ئالاھىدىلىك كەمچىل بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى ئۈزۈلكسىز تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە مۇئەييەن تېررىتورىيە ياكى ئىرقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت ئۆلچىمى تېخى ھېچقانداق بىرەر قانۇنغا كىرگۈزۈلگىنى يوق، ھەتتا تەسىرى زور، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان مۇقەددەس دىنىي كىتابلارغىمۇ مەدەنىيەتكە دائىر ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم مەزمۇنلارلا كىرگۈزۈلگەن. شۇڭا، مەدەنىيەت بىلەن سىياسىينىڭ ماسلىشىشچانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك تامامەن «نامايان قىلىش»تىن ئىبارەتتۇر. خۇددى بەزى ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردە تەسۋىرلەنگەندەك، ئەرۋاھ ياكى جىن ئادەم تېنىگە قوشۇلۇپ كەلگەندىلا، ئاندىن بۇ شەكىللىك دۇنيادا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تاپالايدۇ.

خۇنتىڭتون بۇ نۇقتىنىمۇ ئېنىق كۆرۈپ يەتكەن، ئۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ، ئۆزىنىڭ گېپىنى قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، بىر «ئەپچىل چارە» تاپقان، يەنى ھەر بىر ئۇرۇشخۇمار مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدىن بىردىن يادرو دۆلەتنىڭ ئىسمىنى كۆتۈرۈپ چىقىرىپ، شەكىلسىز «مەدەنىيەت ئەرۋاھى»نى شەكىللىك دۆلەت گەۋدىسىگە يۈكلىگەن. ئوخشاش بىر مەدەنىيەت فورماتسىيەسىدىكى باشقا دۆلەتلەر مۇشۇ يادرو دۆلەتنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان. خۇنتىڭتون بۇنداق ئۇقۇمنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويمىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ يەردە شۈبھىسىزكى بىر ئەنئەنىۋى زومىگەر دۆلەتلەر ئىتتىپاقى تەسەۋۋۇرى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى يادرو دۆلەت (مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىكى ئورنى) سىياسىي داھىيلىق رولىنى ئالىدۇ، مەدەنىيەتنى

ئوخشاش بولغان باشقا دۆلەتلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇنىڭغا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئەگىشىدۇ. بۇنداق ئوق مەركىزى ۋە ئەتراپتىكى جايلاشتۇرۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىيەت ئاخىر ئۆز تېررىتورىيە گەۋدىسى ۋە خەلقئارالىق سىياسىيغا ئارىلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ. بىراق، خۇنتىڭتون قوللانغان بۇ، ئۇستىلىق بىلەن يۆتكەش ۋاستىسى كىشىنى ھەقىقەتەن قايىل قىلالارمۇ؟

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ پائالىيەتچانلىقى

ئەمەلىيەتتە، ھەرقايسى دۆلەتلەر خەلقئارالىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش شەكلى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتە، ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرەلمەيدۇ، دۆلەتلەر دۇنياسى خاسلىق، قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالدىنقى شەرتنى ئالاھىدىلىك قىلىپ تەشكىللەنگەن توپ بولغاچقا، شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە شۇ دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەرىكىتىدىكى «ئەركىن ـ ئازادلىك»كە چەك قويۇلغان. ئاتالمىش «خەۋپسىزلىك مۇشكۇللۇكى» بۇ خىل قۇرۇلما شەرتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تۈزۈلمىسى ئاساسەن «ھۆكۈمەتسىز ھالەت»تە تۇرۇۋاتقانلىقتىن، يەنى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئىشلارغا كېسىم چىقىرىپ، دۆلەت ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ ئادىل، قانۇنلۇق بولغان ـ بولمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىدىغان سوتچى بولمىغانلىقتىن، تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش، ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مۇستەقىللىق مەسئۇلىيىتىنى ھەربىر دۆلەت ئۆزى ئۈستىگە ئالمىسا ھەم ئۆزىدە تاشقى بېسىم، قورقۇتۇش ۋە تەھدىت سېلىشلارغا بەرداشلىق بەرگۈدەك ئىقتىدار ھازىرلىمىسا بولمايدۇ. ھازىر مەسىلە شۇ يەردىكى، دۆلەتنىڭ ئۆزىنى قوغداش تەدبىرلىرى ھەمىشە قوشنا ئەللەر تەرىپىدىن بىر خىل تەھدىت دەپ

قارىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ تەدبىر قوللى-
نىدۇ. بىراق، ئۇلار ئۆزىنى قوغداش تەدبىرلىرىدىن ۋاز كېچىپ،
تىنچ قوشنىدارچىلىقنى ساقلاش ئارزۇسىنى ئىپادىلىسە، كۆنلەر-
نىڭ بىرىدە قوشنا ئەللەر ئىچىدىن بەختكە قارشى ئۇرۇشقاق «باس-
مىچى دۆلەت»تىن بىرەرسى چىقىپ قالغاندا، ئۇلار ئىنتايىن ئېغىر
خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ، دېگەن گەپ. ئىغۋاگەرلەرچە ھەربىي ھازىر-
لىقلارنى كۆچەيتىپ، ئۇرۇشقا ھازىرلىق كۆرۈش بىلەن «ياخشى نى-
يەتتە ياردەم بېرىش»تەك تىنچلىق سىياسىتى ئارىسىدا، دۆلەتلەر
ھەر ئىككىلا جەھەتتە مۇشكۇل ئەھۋالغا قالىدۇ. ئۇلارنىڭ قىلغان -
ئەتكەنلىرى خاتا بولۇشى، بۇ قىلچە زۆرۈرىيىتى بولمىغان ھەربىي
ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىگە سەۋەبچى بولۇپ، ھەربىي كىرىزىس ۋە
ئالدىن ئۇرۇش قوزغاشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ياكى قۇدرەتلىك
قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ، كۈچلۈك دۈشمەن ئالدىدا
ئۆزىنى قوغداشقا قۇربى يەتمەي قېلىشىمۇ مۇمكىن[1].

«رېئالىزمچىلار»نىڭ قارىشىچە، پەقەت ئۆزىنى قوتقۇزۇشلا
بىردىنبىر چىقىش يولى ئىكەن، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئۆز كۈچىگە
تايىنىپ، گاھىدا پەۋقۇلئاددە خەۋپلىك تاجاۋۇزچىلارغا قارشى
تۇرۇش يۈزىسىدىن باشقا دۆلەتلەر بىلەن ۋاقىتلىق ئىتتىپاق
تۈزۈشى كېرەك ئىكەن. ياخشى بولغىنى شۇكى، دۆلەتلەر دۇنياسى
سىستېمىسى ھازىر مۇكەممەل ھەم تاللاشقا بولىدىغان ھەر خىل
ھەل قىلىش يوللىرىنى ھازىرلىغان بولۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر
تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشى بىلەن ھەققانىي ھەرىكەتنى
پەرقلەندۈرۈشنى بىلىۋالدى؛ مۇلايىملىق سىگناللىرىنى

---

[1] پاۋل كېننېدي: «چوڭ دۆلەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە زاۋال تې-
پىشى: 1500 ـ يىلدىن 2000 ـ يىلىغىچە بولغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش
ۋە ھەربىي توقۇنۇشلار»، فىرانكفورد، 1989 ـ يىلى نەشرى.

چۈشەندۈرۈش ۋە چۈشىنىشنى ئۆگىنىۋالدى؛ ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش ئارقىلىق خەۋپسىزلىك مۈشكۈلاتلىرىدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىۋالدى. ئەمما، يەنە بەزى دۆلەتلەر پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش نۇقتىسىدىن چىقىپ ۋە بىر گەۋدىلىشىش قەدىمىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق خەۋپسىزلىككە تەھدىت سالىدىغان يوشۇرۇن مەسىلىلەرنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىش ئارزۇسىدا بولدى.

ناۋادا ئۇرۇشقاق قوشنا ئەللەر تاللاشقا بولىدىغان بۇ يوللارنى ياقتۇرمىسا، بۇ تەدبىرلەرنىڭمۇ رولى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشتا زۆرۈر ئالدىنقى شەرت كەم بولسا بولمايدۇ، يەنى دۆلەت زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە خەلقئارالىق قانۇنلاردىكى باراۋەرلىك پرىنسىپى ھەقىقىي تۈردە ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، تەھدىت خاراكتېرىنى ئالغان مۇشتۇمزورلۇق ھەرىكەتلىرى دۆلەتلەر دۇنياسىنى «ئۆزىگە ئۆزى ياردەم قىلىدىغان» كونا ئەندىزىگە بىراقلا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، بىر رايوندىكى كۈچلۈك دۆلەت ھەمراھلىرىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئۇنداقتا ئاتالمىش ھەمكارلىق يوسۇنىدىكى خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرى ناھايىتى تېزلا چوڭقۇر پاتقاققا پېتىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇردىكى «ئەگەشكۈچىلەر» تەھدىتكە ئۇچرىغاندەك ھېس قىلىدۇ ـ دە، «كۈچلەر باراۋەرلىكى» نەزەرىيەسىنىڭ مۇۋاپىقلىقى «شەپقەتسىز»لەرچە كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ؛ تەھدىتكە ئۇچرىغان دۆلەتلەر بىرلىشىپ، مەنمەنچىلىك قىلىدىغان مۇشتۇمزورلارغا قارشى چىقىدۇ. ناۋادا ئۇلارنىڭ ئورتاق كۈچىمۇ بۇ قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ كۈچىگە

تەڭ كېلەلمىسە، كىشىلەر بۇ رايوننىڭ سىرتىدىن مۇۋاپىق ئىتتىد-
پاقداش ئىزدەيدۇ.

تەھدىتكە ئۇچرىغان چاغدا، نېمە ئۇچۇن كۆچلەر باراۋەرلىكى پرىنسىپىنىڭ ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توسۇقنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ كەتمەك تەس. ئىنسانىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇنداق مىساللار ساماندەك. ئۇ ئاساسەن دۆلەتلەر دۇنيا-سىنىڭ «تارىخىي تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرى» بىلەن مۇناسى-ۋەتلىك، ئەگەر مەدەنىيەت خەلقئارالىق سىياسىيغا تەسىر كۆرسى-تىمەن دەيدىكەن، ئۇنداقتا دەل شۇنىڭ ياردىمىگە تايانمىسا بولماي-دۇ. تەڭپۇڭ سىستېمىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدىغىنى دۆ-لەتلەر تەشكىلى (ئىتتىپاقى)نىڭ ھەرىكەت مىزانى بولۇپ، ھەر-قايسى دۆلەتلەرنىڭ كەينىدىكى ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەت ئۆزىدىكى ئەسلىي قانۇنىيەتتىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ، ئۇنداق قىل-ماي، مەدەنىيەت قائىدىسىگە چىڭ ئېسىلىۋالغان دۆلەتلەر خەلقئا-رالىق كۆچلەر رىقابىتىدە ئىلاجسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، سەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مەدەنىيەت «ئوخشاشلىقى» تەڭپۇڭلۇق قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى يوقىتالايدىغان ئىش بولسا، بىز نۆۋەتتە بۇنىڭغا تېخىمۇ تولۇق ھەم مۇۋاپىق ئاساس تېپىشقا ئامالسىز. تارىختا تەڭپۇڭلۇق تۈزۈلمىسى بىلەن ئىچكى قىسمىغا قارىتىلغان ئىتتىپاق ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تە-ئەللۇق بولغان دۆلەتلەرنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويغان[1].

---

① خېلمۇت ۋىلكى: «دۆلەت سېھرىي كۆچنىڭ يوقىلىشى — جەمئى-يەتنى تىزگىنلەش نەزەرىيەسى توغرىسىدا تەپەككۇر»، كوئېنكستېين، 1982 - يىلى نەشرى. «دۆلەتكە كىنايە — كۆپ مەنبەلىك ئىجتىمائىي دۆلەت نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسىي لوشيەنى»، فىرانكفورد، 1992 - يىلى نەشرى.

بۇنداق مەسىلىلەر توغرىسىدا كېيىنكى باب ـ پاراگرافلاردا يەنە بىر ـ بىرلەپ توختىلىمىز. ئەمەلىيەتتە، ئاسىيادىكى بارلىق ئاـ سىيا ئەللىرى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىشلىرىدىن شۇ ئايان بولـ دىكى، بۇ ئۆزگەرمەس سىياسىي قانۇنىيەت ئۇ يەرلەردە ھەل قىلـ غۇچ رول ئوينىماقتا.

ئەمما، خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى «يادرو دۆلەت» توغرىسىدىكى بايانلىرى يەنىلا كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ پىكرى بويىچە بولغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەربىر يادرو دۆلەت ھەرىكەت جەھەتتە ئۆزى تەئەللۇق بولغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتـ تا يەنە مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى باشقا دۆلەتلەرگە ھۆكۈمـ رانلىق قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىشى كېرەك. ناۋادا دۆلەت دائىـ رىسى ۋە مەدەنىيەت چەك ـ چېگراسى ھىندىستاننىڭكىگە ئوخشاش تولۇق بىرىكمىگەن بولسا، ئۇنداقتا ئوخشاش بىر پارچە زېمىندا يۇـ قىرىقى مەقسەتكە يېتىشتە، تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئۇسۇلغا تايـ نىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، «دوستانە»، ئەمما ئۆزگە ئانچە چوڭ تەھدىت سالالمايدىغان «مۇشتۇمزور»دىن بىرنى تېپىش ئارقىلىق تىزگىنلەش كېرەك. بۇ «مۇشتۇمزور» چوقۇم ئەتراپتىكى رايونلاردا مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا ئۇـ نىڭغا قارشى چىقىشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ، شۇنـ داقلا قارشىلىقتىن ھېچقانداق نەتىجىمۇ چىقمايدۇ، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئورنى بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئەڭ روـ شەن مىسالى بولالايدۇ. ئىككىنچىسى، دۇنيانىڭ باشقا ھەرقانداق راـ يونىدا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاتالمىش «يادرو دۆلەتلەر»نىڭ ھەمـ مىسىلا ئۇنچە قۇدرەتلىك ئەمەس، ئەگەر تىزگىنلەش مەقسىتىگە يېتىشكە توغرا كەلسە، بېسىم قىلىش چارىسىنى قوللىنىش كېـ

رەك، زوروۇر تېپىلغاندا ھەتتا قورال كۈچى ئىشلىتىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزلۈكىدىنلا دۆلەتلەر ئارا ئىتتىپاق شە-كىللىنىپ، ئورتاق قارشىلىق ئۆزىنى ئۇستۇن چاغلايدىغان مەدەنىيەت يادرو دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە تىزگىنلىشىدە بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ئىتتىپاق ئۆزى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوخشاش بىر مەدەنىيەتتە چاك پەيدا قىلىپ، يادرو دۆلەتنىڭ مەدەنىيەتكە «كۆپ پايدىسى تېگىدىغان» سىياسىي ئىشلارنى قىلىشىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ. تېخىمۇ چاتاق يېرى شۇكى، ناۋادا بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ھەر خىل كۈچلەرنىڭ تەقسىملىنىشى تەكشى بولماي، تەڭپۇڭلۇقنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمىسا، بەزى دۆلەتلەر بۇ مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ھالقىپ چىقىپ، بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشى مۇمكىن.

بىز «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسى بويىچە تەپەككۇر قىلساق، تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقىدىغانلىقى ئېنىق: بۇ سىستېمىدا، پەقەت مەلۇم مەدەنىيەت دائىرىسىدىكى ئەۋزەللىككە ئىگە يادرو دۆلەت ئەتراپىدا مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ تەڭپۇڭ ھالىتى شەكىللەنگەندىلا، بۇنداق ئۆزگىرىش جەريانى ئاندىن سىستېمىلىق ئېتىراپ قىلىنغان بىردىنبىر جەريانغا ئىگە بولىدۇ. بۇ خۇنتىنگتون ئوتتۇرىغا قويغان پۈتكۈل نەزەرىيە ئىمارىتىنىڭ بىر پارچە ئۇل تېشى. ئەمما، بۇ جەرياندا شۇنىڭغا مۇناسىپ ئەكس تەسىر كۈچ چوقۇم قارشى يۆنىلىشلىك ھەرىكەتنى پەيدا قىلىپ، بۇنداق نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئاقىۋەتتە مەدەنىيەت ئامىلىنىڭ خەلقئارا سىياسىيدىكى رولى ئاجىزلاپ كېتىدۇ، چۈنكى رېئال دۇنيادا مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىن ھالقىغان خەلقئارالىق ئىتتىپاق شەكىللىنىشىمۇ ئېھتىمالغا يېقىن، دۆلەتلەر دۇنياسى-

نىڭ «ئۆزىنى جانلاندۇرۇش» قائىدىلىرى ئاتالمىش «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»نى يوققا چىقىرىۋېتەلەيدۇ.

دۆلەت ۋە جەمئىيەت

يېقىنقى سىياسىي ئىلىم تەتقىقاتىدا، دۆلەت ئۇقۇمىنىڭ مەنىسىدىكى ئۆزگىرىش كىشىلەر كۆپرەك مۇلاھىزە قىلىدىغان نۇقتا بولۇپ قالدى. بۈگۈنكى «دۆلەت»نى ئۆتمۈشتىكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى هازىر قالمىدى. دۆلەت مەنىسىنىڭ يوقىلىشى، مەزمۇنىنىڭ تارىيىشى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ، بۇنىڭغا شەك كەتمەيدۇ. دۆلەتنىڭ يېڭى ئۇقۇمى كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك هۆكۈمرانلىق، تىزگىنلەش نەتىجىسىنى روياپقا چىقىرالمايدۇ. ئىجتىمائىي ۋە خەلقئارالىق ئامىللارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى بارا - بارا تۆۋەنلەپ كەتتى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يەر شارىلاشتۇرۇش مۇساپىسى دۆلەتنىڭ «جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ يوقىتىلىشى»نى تېزلەتمەكتە[①].

شۇبهىسىزكى، بۇنداق «جەلپ قىلىش كۈچىنى يوقىتىش» ئەھۋاللىرى ھەقىقەتەن يۈز بەردى، ئەمما بىز بۇ جەھەتتە سوغۇققانلىق بىلەن تەپەككۇر قىلىپ، توغرا هۆكۈم چىقىرىشىمىز، شۇ ئارقىلىق توغرا يەكۈنگە ئېرىشىشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق هادىسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئىگىلىك ھوقۇقى ئىگە دۆلەتنى تارىخنىڭ ئارخىپ ئىشكاپىغا سېلىۋېتىشكە بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، خۇددى بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ

① ئېرنېست - ئوتتوكزىمپېيل: «ئۆزگىرىۋاتقان خەلقئارالىق سىياسىي»، 2 - نەشرى، 3 - باب. مىيونخىن 1996 - يىلى نەشرى.

ئۆتكەندەك، ھوقۇق بايلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، «دۆلەت» ئۆزىگە تەھدىت پەيدا قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان دۇشمەن كۈچلەرنى ئۇزۇكسىز تۇردە «كىشىنى قايىل قىلغۇدەك ھالدا» يوقىتىپ تۇرۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ھازىرقى ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇستەبىت دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بىلەن بىر يەرگە قويۇشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىش ئىقتىدارىنى گىتلېر ۋە ستالىنىنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشكەن دۆلىتى بىلەن سېلىشتۇرغىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. بىراق، ھازىرقى زاماندىكى دېموكراتىك دۆلەتلەر يەككە خەلقئارا پائالىيەتچى سۈپىتىدە بارلىق مۇھىم خەلقئارالىق مەسىلىلەردىكى تەدبىر بەلگىلەش تورىغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ، بۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بەلگىلەش مەسىلىسى؛ ئىقتىسادىي ساھە، پۇل مۇئامىلە ساھەسى؛ مائارىپ ئىشلىرى ۋە تېخنىكا تەرەققىياتى؛ قانۇن ـ تۈزۈم قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراش قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەلۋەتتە، دۆلەتلەر مۇشۇ پائالىيەتلەردە ھەممىشە ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ بولالمايدۇ ھەمدە مەڭگۈ جەمئىيەت ئۈچۈن بەخت يارىتىپ بولالمايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، دۆلەت جەمئىيەتكە نىسبەتەن ياخشى ـ يامان، كۈچلۈك ـ ئاجىز، چوڭ ـ كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھامان تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدۇ.

«دۆلەت»نىڭ ئەھمىيىتى دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتە ئىزچىل مەركەزلىك ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە، ھەر قېتىم بۇ ئىككى تەرەپ تىلغا ئېلىنسا، ئۇلارنىڭ «دۆلەت» بىلەن بولغان قوشكېزەكلىك مۇناسىۋىتىنى بايقىيالايمىز، دېمەك ئۇلار ئايرىلماس بىر گەۋدە. ئەگەر دۆلەتنىڭ بۇ ئۇقۇمىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دىپلوماتىيە ۋە خەۋپسىز-

لىك سىياسىتى توغرىسىدا چوڭ گەپ قىلىپ يۈرسەك، شۈبھە-
سىزكى ئەخمىقانە ھەم كۈلكىلىك ئىش قىلغان بولىمىز. بىراق،
خۇددى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھازىر خەلقئارا مۇناسى-
ۋەتلەردە، بەزى ئامىللارنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن تەدرىجىي كۈچەي-
مەكتە. بۇ ئامىللار دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ مەنپەئەتىنى مەلۇم شە-
كىللەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشى كېرەك. بۈگۈنكى ھەرقايسى
ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى، بولۇپمۇ دېموكراتىك ئاساسىي قانۇننى ئا-
ساس قىلغان ھۆكۈمەت ھەرگىزمۇ ماكىياۋىللى (15 - ئەسىردە ئۆت-
كەن ئىتالىيە سىياسىيونى ھەم تارىخشۇناسى، ئۇ سىياسىي مەق-
سەتكە يېتىش ئۈچۈن ۋاستە تاللىماسلىقنى تەۋسىيە قىلغان.
«كېيىنكى ماكىياۋىللىزم» ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىش، سىياسىي
جەھەتتە ۋاستە تاللىماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ
قالغان) ئېيتقاندەك فېئودال پادىشاھ - تۆرىلەرگە ئوخشاش مەنپە-
ئەت ئۈچۈن خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە خىيالىغا كەلگىنىچە ئىش
قىلىدىغان بولمايدۇ. بۈگۈنكى ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى دۆلەت
ئامىلىدىن باشقا ئامىللارنىڭ رولىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ كۆ-
رۈشى كېرەك. ناۋادا دۇنيا بانكىسى ئارىلاشمايدىغان ئىش بولسا،
دۆلەتنىڭ خەلقئارا مالىيە سىياسىتىنى ئەسلا تۈزۈپ چىقالمايمىز؛
نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر ئورتاق قاتناشمايدىغان ئىش
بولسا، دۇنيا ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ مۇۋاپىق تەمىنلىنىشى ۋە
تەقسىملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ؛ خىمىيەلىك قو-
راللارنى چەكلەيدىغان تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش سىستېمىسىنى بەرپا
قىلىشتا، ھۆكۈمەت خىمىيە سانائىتىگە ئارىلىشىشى كېرەك؛
خەلقئارالىق مۇھىت ئاسراش سىياسىتىنى تۈزۈشتە، بەزى ئىلىم -
پەن تەشكىلاتلىرى ياكى خەلقئارالىق ئېكولوگىيەنى قوغداش تەش-
كىلاتى (مەسىلەن: يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى)نىڭ تۆرتكىلىك رو-

لىغىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. بۇلار ئارقىلىق شۇنى بايقايمىزدىكى، ھەر خىل «پائالىيەتچى» سالاھىيىتى ۋە قىياپىتىدىكى «ئىجتىما-ئىي» ئامىللار (ۋاستىلىك، شۇنداقلا ئىمكانىيەتلىك يوسۇندا) بۇ-گۈنكى كۈندە سۆھبەت ئۇستىلىگە چىقتى ھەمدە بارغانسېرى مۇ-ھىم رول ئوينىماقتا.

بۇلاردىن سىرت، خەلقئارالىق سىياسىيدا ئىجتىمائىي كول-لېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىككىنچى خىل يول ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. دېمەك، جامائەتچىلىك ۋە مەدە-پەنئەت گۇرۇھلىرى ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى سىياسەتلىرىنى بەلگىلەش جەريانىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە بىرقانچە مىسال كەلتۈرد-مىز: ناۋادا 80 ـ يىللاردىكى ھەربىي ھازىرلىقلارنى كەڭ كۆلەمدە قىسقارتىش توغرىسىدىكى جامائەت پىكرىنىڭ چاقىرىقى ۋە تىنچ-لىق ھەرىكىتى بولمىغان بولسا، جاھىل رېگان ھۆكۈمىتى «پىلانې-تالار ئۇرۇشى»دىن ئىبارەت تەلۋىلەرچە خىيالدىن ۋاز كېچىپ، بۇنداق تېز لا ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش سۆھبىتىگە چۈش-مىگەن بولاتتى؛ زۇڭتۇڭ كلىنتوننىڭ توساتتىنلا شىمالىي ئاتلاز-تىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىگە پايدىلىق قارارنى چىقىرىشى كەم دېگەندىمۇ پولشا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇنۇملۇك پائالىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئاز ـ تولا ئۇچرىماي قالمىغان، پولشا كۆچمەنلىرى ئاساسلىقى دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ مۇھىم بازد-لىرىدىن بىرى بولغان چىكاگو ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان؛ سىكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارالىق ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداشقا نىسبەتەن قوللاش سىياسىتىنى قوللىنىشىمۇ ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ دۆلىتى-دە كۈچى زور مۇھىت ئاسراش تەشكىلاتىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھۆكۈمەت سىرتقا قارىتا ۋەكىللىك قىلغان «خەلق مەنپەئەتى» ئاساسەن دېگۈدەك ئىجتىمائىي كول-لېكتىپ مۇھاكىمىسىنىڭ نەتىجىسى. جەمئىيەت جامائەتچىلىك-نىڭ بەس - مۇنازىرىسى، پارلامېنتنىڭ قارارى ۋە تەدبىر بەلگىلە-گۈچى ھەم بىيۇروكراتلارنىڭ ۋائىزلىق قىلىشى قاتارلىق شەكىل-لەر ئارقىلىق ئۆز تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ئا-تالمىش «دىپلوماتىيە سىياسەت ئىمتىيازى» ئەمدى ئۆزىنى كۆر-سىتەلمەيدۇ[①].

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، پەقەت دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىلا يۇقىرىقى تەھلىلىمىزگە ماس كېلىدۇ، دېموكراتىك بولمىغان ھۆكۈمەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، جەمئى-يەتنىڭ رولى بۇنچە كۈچلۈك بولمايدۇ. بىراق، مۇستەبىتلىكتە ئۆچىغا چىققان ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، جەمئىيەتنى تۆمۈر تاپىنى ئاستىغا بېسىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھاكىمىيەتلا جەمئىيەتتە بولۇۋاتقان جامائەت پىكرىگە قارىماي، ئۆز خاھىشى بويىچە دىپلو-ماتىيە سىياسىتى يۈرگۈزىدۇ. بىراق، مۇستەبىتلىك بىلەن ھو-قۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان ھۆكۈمەتمۇ، جامائەتچىلىكنىڭ ئىرا-دىسىگە خىلاپ سىياسەتنى زورلۇق بىلەن يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى ھەر ھالدا ئويلىنىشىپ ئىش قىلىدۇ. گەرچە مۇستەبىتلەر «جەمئى-يەت»تىكى جامائەت پىكرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆزىنىڭ دېگەن يېرىگە ئەكېلىپ، ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرسىمۇ، بىراق ئۇلار جامائەت پىكرىنىڭ تەسىرىنى كۆرمەسكە سېلىشقا پېتىنال-مايدۇ.

---

① نوكلاس لۇخمان: «ئىجتىمائىي تۈزۈم — ئومۇمىي نەزەرىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، فىرانكفورد 1984 - يىلى نەشرى.

سودا دۆلىتى ۋە جامائەت پىكرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى

ھازىرقى جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي كوللېكتىپ (سىياسىي تەشكىلات) ۋە سودا تەشكىلاتى بارغانسېرى كەڭ دائىرىلىك بولۇۋاتقان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەريانىدا ئايرىلىپ چىقتى، «لۇخمان سىستېمىسى» نەزەرىيەسىدە بۇنىڭغا ئېنىق چۈشەنچە بېرىلگەن، ئۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى بېقىندى سىستېما، مەسىلەن، قانۇن ـ تۈزۈم سىستېمىسى، مائارىپ سىستېمىسى، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سىستېما قاتارلىقلار ئۆز سىستېمىسىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۆز ئىشلىرىنى بىخەتەر يۈرگۈزىدۇ ھەمدە ئۆز سىستېمىسى ئىچىدە ئۆزىنىڭ سىستېما شىفىرى ئارقىلىق ئالاقە قىلىدۇ، بۇ شىفىرلارنى باشقا بېقىندى سىستېمىلار «يېشەلمەيدۇ»[1] دەپ كۆرسىتىلگەن. مۇشۇنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغاندا، كىشىلەرنىڭ جەمئىيىتىمىزدىكى ھەرقايسى كوللېكتىپلارنىڭ نىسپىي ئوڭۇشلۇق كېتىۋاتقان ماس مۇناسىۋىتىنى چۈشەنمىكى تەسكە چۈشىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئىشنى نەدىن باشلاشنى بىلمەيدۇ، شۇنداقلا بىز ئۇلارنىڭ شىفىرىنى ئەسلا بىلەلمەيمىز. گەرچە بۇ خىل چۈشەندۈرۈشتە بەزى ئېغىپ كېتىش ئەھۋاللىرى بولسىمۇ، بىراق بۇنى يولسىزلارچە چۈشەندۈرۈش دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، بۇ نەزەرىيەدە تەكىتلەنگىنى ھازىرقى جەمئىيەتتە سىياسىي كوللېكتىپ بىلەن سودا تەشكىلاتىنىڭ پەرقلىنىشى ۋە كەسىپلىشىشى بولۇپ، بۇلار ئىنتايىن پايدىلىق نۇقتىئىنەزەرلەردۇر[2].

---

[1] ئۇۋۋې سىچانىڭ: «ئىجتىمائىي پەرق نەزەرىيەسى»، 1996 ـ يىلى نەشرى.

[2] فىرىتز شارف: «20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەرىكەت ئىقتىدارى»، 93~115 ـ بەتلەر.

ناۋادا بۇنداق تۈزۈلمە ئەمەلگە ئاشمىغان بولسا، ھوقۇق مەر-
كەزگە مەركەزلەشكەن دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەكلىدىن ۋاز كېچىش
كېرەك، شۇنداق بولغاندا «دۆلەتنىڭ سېھىرسىي كۈچىنى يوقىتى-
شى»دەك ۋەزىيەت زامانىۋىلىشىش جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللىنى-
دۇ، ئىقتىساد ئۈزۈكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان، «ئالاقە تورى» ئارقى-
لىق ئۇچۇر تېز تارقىلىۋاتقان ۋە ئالماشتۇرۇلۇۋاتقان ئېلېكتىرون
دەۋرىدە، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى بېقىندى سىستېمىلارنىڭ جاز-
لىقلىقىمۇ ئۈزۈكسىز تېز تەرەققىي قىلىدۇ. بىراق، جەمئىيەتتىكى
بېقىندى سىستېمىلارغا قارىتا ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۆكۈم-
رانلىق قىلىشتىن ۋاز كېچىش شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، يېڭى
تۈزۈلمىدە جەمئىيەتتىكى بۇ بېقىندى سىستېمىلار سىياسىي تەد-
بىر كۆرۈشكە تەسىر كۆرسىتىدىغان كۈچكە ئىگە بولۇپ، تارقاق
تور سىستېمىسى ئارقىلىق جەمئىيەتنى تىزگىنلەشنىڭ پۈتكۈل
جەريانىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. بۇنداق قاتنىشىش سىنىپ
بىلەن ئىجتىمائىي قاتلام ئارىسىدىكى ھوقۇق تەقسىمات مەسىلى-
سىلا بولۇپ قالماي، بەلكى دۆلەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ رولىنى جا-
رى قىلدۇرۇشىدىكى ماھىيەتلىك «زۆرۈر بۇيۇم» بولۇپ قالدى.
ھازىر ئېغىرلىق مەركىزى «جەمئىيەت»كە پايدىلىق يۆنىلىش-
كە قاراپ سىلجىماقتا، شۇڭا ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ دۆلەت
سىياسىتىگە ئارىلىشىشى ۋە سىياسەت تۈزۈشكە چوقۇم كاپالەتلىك
قىلىش كېرەك. دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقلۇقى ھەمدە مۇ-
قىملىقى «سادىق چاكارلار» ياكى «بۇرۇندىن ئەگىشىپ كەلگەن-
لەر»گە باغلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتنىڭ
ئوچۇق ـ ئاشكارا بولۇشىغا، ئۆلچەپ بېكىتكىلى بولىدىغان سىيا-
سىي نەتىجىگە، يەنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەر-
نىڭ قانائەتلەندۈرۈلۈش دەرىجىسىگە تېخىمۇ بەكرەك باغلىق بولى-

دۇ. بۇ تەلەپلەرنىڭ پۇتكۇل جەمئىيەت ۋە ھەرقايسى ئەزالارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى ئاشۇرۇشتىن باشقا مەقسىتى يوق. شۇڭا، دۆلەتنىڭ ھەرىكەتتىكى مۇھىم نۇقتىسى زوراۋانلىق سىياسىيسى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە تاشقى كېڭەيمىچىلىكتىن پۇت-كۇل جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيەسىنى كاپالەتلەندۇرۇش ۋە ئۆستۈرۈشكە يۆتكىلىدۇ. بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات مۇساپىسىگە بىۋاسىتە كىرىشۈن ـ كىرمىسۇن، يەنىلا لايىقىدا تەدبىر قوللىنىپ، خۇسۇ-سىي ئىگىلىك پائالىيىتى ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك ئىقتىسادىي مۇ-ھىت (يەنى يېڭى لىبېرالىزم ئوتتۇرىغا چىقارغان مۇھىتتەك)نى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يارىتىش ئىنتايىن مۇھىم، چۈنكى بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، دۆلەتنىڭ مەقسىتى بىردەك.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشقى سىياسەت جەھەتتە تۈرلۈك ئامىللارنىڭ رەت تەرتىپىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. زېمىن كېڭەيمە-چىلىكى قىلىش تامامەن ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ، خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرىمۇ مۇھىم بولغىنى بىلەن دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى مەركەزنى ئىگىلىيەلمەيدىغان قوشۇمچە شەرتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەكسىچە، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە پەن ـ تېخنىكا قاتارلىق ئا-مىللار تاشقى سىياسەت تىزىملىكىدە ئالدىغا تىزىلىدىغان بولدى. بۇ جەرياننىڭ زادى قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى مې-نىڭچە شەرق، غەرب لاگېرلىرىدىكى توقۇنۇش ئۈزۈل ـ كېسىل ئا-خىرلاشقاندىن كېيىن چوقۇم ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

شۇڭا، ھازىرقى زامان خەلقئارا سىياسىي سىستېمىسىدىكى تىپىك يەككە گەۋدە زومىگەر دۆلەتلەر ئەمەس، بەلكى سودا دۆلەتلىرىدۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى: ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي تەلەپكە بولغان «سەمىمىيلىك دەرىجىسى»؛ مەنپەئەت

گورۇھلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى ۋە ھەمكارلىشىشى؛ تاشقى سىياسەتنىڭ نىشانى جەھەتتە، ھوقۇق ۋە خەۋپسىزلىك مەسىلىلىرىگە قارىغاندا، ئىقتىسادنىڭ روشەن ئالدىدا تۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى؛ ھەربىي ھازىرلىقلار خامچوتىنىڭ بىرقەدەر تۆۋەن سەۋىيەدە ساقلىنىشى، تاشقى سودىنىڭ ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ توپلىنىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان رولغا ئىگە ئىكەنلىكى، بىكىنمىچىلىكتىن ھامان ۋاز كېچىلىدىغانلىقى، بىر - بىرىگە تايىنىۋېلىشنىڭ ئەمەلىيەت ئىكەنلىكى، يەنە كېلىپ ئاجىزلىق دەپ قارالماستىن، مۇۋەپپەقىيەت دەپ قارىلىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىتى خەلقئارالىق قانۇنلارنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە يولغا قويۇلۇشىنى كۈچەيتىلىدۇ، ئەگەر خەلقئارا قانۇن بىخەتەرلىكنىڭ دائىرىسى كېڭەيسە، ھەرقايسى ئەل ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىدىكى سۈركىلىشلەرمۇ مۇناسىپ ئازىيىدۇ. شۇڭا، سودا دۆلەتلىرى كۆپ تەرەپلىك سودا تۈزۈلمىسى ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتلار سىستېمىسىغا ناھايىتى خۇشتار. «قورقۇتۇش»نى دىپلوماتىيە سىستېمىسىدىكى بىر خىل ۋاستە قىلىۋېلىش ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى، قويۇق پۇقراۋى دىپلوماتىيە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

ھازىرقى زامان سودا دۆلەتلىرى ئىچكى سىياسەتلىرىنى پۇقرا ۋە كۈچلەر ئارقىلىق تولۇقلاپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي قىممەتنى باھالاشتا ھەربىي ئىشلار نىسبەتەن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ. جەمئىيەتتە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بىر خىل ساقلاپ قېلىش پوزىتسىيەسى نامايان بولۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭدا ھەربىي ئىشلاردىكى تەۋەككۈلچىلىككە قارشى كەيپىيات تازا ئېنىق ئىپادىلەنگىنى يوق، بىراق بۇنداق كەيپىيات ھەربىي ھازىرلىقلارغا كېتىدىغان سېلىنما جەھەتتىكى

غايەت زور خەۋپ ـ خەتەر ۋە زور چىقىمغا نىسبەتەن ئىنتايىن سەزگۈر. ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان بىر تىنچلىقپەرۋەرلىك يوشۇ- رۇن ئېقىمى جامائەت پىكرىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورنىنى ئى- گىلەپ، خەلقئارالىق پائالىيەتلەر ئۈچۈن توپلانغان ۋە ھازىرلانغان زور بايلىقلار ئاساسلىقى پۇقراۋى ئىشلارغا ئىشلىتىلمەكتە. فى- رانسىيەلىكلەرنى چۆچۈتكەن «گېرمانىيەنىڭ ئاتوم بومبىسى — گېرمانىيە فېدېراتسىيە مەركىزىي بانكىسى» بۇ تارىخىي رېئاللىق- نىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگدى. ھازىر ياپونىيە ۋە گېرمانىيە زامان- ۋى سودا دۆلىتىنىڭ تىپىك مىسالى دەپ قارالماقتا؛ ئۇلارنىڭ تا- يانغۇدەك قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچى يوق، ئەمما ئۇلار ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچ ۋە پۇقراۋى كۈچكە تايىنىپ، غايەت زور ھوقۇق ۋە پەۋقۇلئاددە خەلقئارالىق تەسىر كۈچىنى قولغا كەلتۈردى. بۇنىڭغا قايىل بولماي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە!

سودا دۆلەتلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى

فىزىكىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى پىرىنسىپىنىڭ مەنتىقىسىگە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامان خەلقئارالىق سىياسىي سىستېمىسىدا، سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىمۇ ئوخشاشلا تەسىر كۈچ — «ھاياتىي كۈچ» پەيدا قىلىدۇ. ئۇ خەلقئارادىكى ئۆزئارا تايىنىش پىرىنسىپى ئاستىدا پەيدا بولغان سىستېمىلىق ھالەت، بۇ ئۇقۇم پۈتكۈل دۇنيا ئىقتىسادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانى مىللىي بايلىقنى كۆپەيتىش، بۇنى ھەرگىز بېكىنمە ھالەتتە ئۆزى يالغۇز ئورۇنلاپ كېتەلمەيدۇ. خەلقئارادىكى ئۆز مەيلىچە رىقابەتلىشىش پەيدا

قىلىدىغان سەلبىي ئاقىۋەتتىن ساقلىنىشتا، مۇۋاپىق خەلقئارالىق پىرىنسىپ كەم بولسا بولمايدىغان ھەل قىلغۇچ شەرت ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئىشلار ئاڭلىماققا ھېچقانچە ئىش ئەمەستەك بىلىنىدۇ، بىراق رېئال دۇنيادا بۇ نىشانغا يەتمەك ئىنتايىن تەس. ھەرقايسى سودا گۇرۇھلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى ئۆز ئىلكىدىكى بايلىقنى ئەڭ تېز سۈرئەتتە كۆپەيتىشكە ئالدىرىغانلىقتىن، دۆلەت ۋاكالەتچىسىنىڭ خەلقئارالىق سۆھبەتلەردە مۇۋاپىق يول قويماسلىقى ئىنتايىن تەس، بىراق زۆرۈر كېلىشتۈرۈش ۋە يول قويۇش بولمىسا، سودا، پۇل مۇئامىلە، بانكا، تېلېگراف، ئاۋىياتسىيە قاتارلىق ساھەلەردە خەلقئارالىق ئىقتىساد، سودا كېلىشىمى ھاسىل قىلىش مۇمكىن بولمايدۇ. بۇ مەسىلىدە قىيىنچىلىق زور بولسىمۇ، بىراق نەچچە ئون يىلدىن بۇيان خەلقئارا سودا ۋە ئالاقە يەنىلا ئۈزۈكسىز ئېشىپ بارماقتا، بۇ ئۆزئارا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ سودا دۆلەتلىرىنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە توسقىلى بولمايدىغان تارىخىي يۈزلىنىش بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سودا دۆلەتلىرىنىڭ «ھاياتىي كۈچى» تۆۋەندىكىدەك قانۇنىيەت بويىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ: ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ مەنپەئەتكە ئېرىشىشىدە، دۆلەت ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىشى زۆرۈر، شۇنداق بولغاندا ئۇلار خەلقئارالىق سۆھبەتلەرگە ئۇخشىمايدىغان شەكىلدە قاتنىشىپ، خەلقئارلىق قائىدىلەرنى تۈزىدۇ، ئادەتتە قانۇنىي شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغان بۇنداق كېلىشىملەر ئارقىلىق رىقابەت جەريانىدا كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئەھۋاللارنىڭ كېلىپچىقىشىدىن

ساقلانغىلى بولمايدۇ. بەزى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بۇ خەلقئارالىق قائىدىلەرگە بويسۇنۇش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشنى ھەمىشە ھاۋالە بويىچە باشقۇرىدۇ ۋە نازارەت قىلىدۇ. ھەرقايسىسىنىڭ بۇ قائىدىلەرنى چۈشەندۈرۈشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ھەمىشە بەزى سۈركىلىشلەر كۆرۈلۈپ، قائىدىگە خىلاپ ئۆششاق ئىشلارمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ قائىدىلەرنى ئۈزۈكسىز تولۇقلاش ۋە تەپسىلىيلەشتۈرۈش ھەم ئۇلارنى كونسايىن مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. خەلقئارالىق تالاش ـ تارتىشلارنى كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى بىكىتىلسە ھەم خەلقئارالىق جازالاشلار ئارقىلىق بۇ قائىدىلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى ساقلانسا، خەلقئارالىق قانۇن ۋە خەلقئارالىق تەشكىللەر ئۈزۈكسىز مۇكەممەللىشىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىپ زورىيىدۇ. كۆچ تەڭپۇڭلۇقى مەنتىقىسىدىن باشقا ئىشلاردا، بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پىرىنسىپىنىڭ تۇرتكىسىدە خەلقئارالىق ھەمكارلىقنىڭ ئۈزۈكسىز كۈچىيىشى خەلقئارالىق سىياسىيدىكى ئىككىنچى مۇھىم جانلاندۇرۇش مۇساپىسى بولۇپ قالىدۇ.

سودا دۆلەتلىرىدىكى چەكلىمىلەر

يۇقىرىقى ئىككى مۇساپىنى ھامان يېقىن ھەمكارلىشىپ كې- تىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. بەزىدە ئۇلار بىر ـ بىرىگە قارشى يول تۇ- تۇپمۇ قالىدۇ. ھازىر خەلقئارا جەمئىيەتتە، سودا دۆلەتلىرى ھادى- سىسى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زومىگەر دۆلەتلەر تېخى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگىنى يوق. دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىدا بۇ ئىككى خىل ھادىسە ئو- مۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەنگەن، ئۇ خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە باش رول ئېلىپلا قالماي، دۇنيا ئىقتىسادىي سەھنىسىدىمۇ ئەڭ

مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۆتكەن 30 يىلدا ئامېرىكا ئىقتىسادى بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پىرىنسىپىنىڭ ئومۇمىيۈز ـ لۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسى خەلق ئىگىلىكى ساھەسىدىكى ئايرىم تارماقلار بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي سوممىسى مىللىي ئىشلەپ ـ چىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئاران 6% نى ئىگىلەيتتى؛ ئەمما ھازىر، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئو ـ مۇمىي قىممىتىدە 20% تىن ئېشىپ، ئاكتىپ سودا ۋە پاسسىپ سودىدا ئامېرىكا ئوخشاشلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا يەنە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە دۇنيادى ـ كى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى قۇدرەتلىك دۆلەت. دۇنيادا تېخى ھېچقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئامېرىكىدەك يەر شارىنىڭ ھەر بىر بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە مۇۋەپپەقىيەتلىك كې ـ ڭەيتەلىگىنى يوق. بۈگۈن ئامېرىكا ئارمىيەسى «21 ـ ئەسىردە ئۇ ـ رۇش قىلىش»نىڭ ئىستراتېگىيەللىك تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالدى، بۇ ئەڭ ئىلغار ئېلېكترونلۇق رازۋېدكا ۋاسى ـ تىسى، ئۆتكۈر ئېلېكترون تېخنىكىلىق ئىستراتېگىيەلىك يادرو قوراللار، نىشانغا دەل تېگىلىدىغان «ئەقلىي ئىقتىدارلىق» باشقۇ ـ رۇلىدىغان بومبا سىستېمىسى، ئېلېكترونلۇق كاشىلا پەيدا قىـ ـ لىدىغان رازۋېدكىغا قارشى تېخنىكا، رادارغا قارشى (ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم) تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بى ـ لەن بىللە پەقەت ئامېرىكىنىڭلا يېتىشكەن، بۇ ھەربىي تېخنى ـ كىلارنى ئۇنۇملۇك قوللىنالايدىغان كەسپىي قوشۇنى بار. ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى سودا دۆلەتلىرى پەقەت ئامېرىكىدىن ئىبارەت قۇد ـ رەتلىك كۈچنىڭ سايىسىدىلا باش كۆتۈرۈش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

بىراق، بۈگۈنكى دۇنيادا سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئىدىيەسى تېخى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى، كىشىنى خاپا قىلىدىغان تاسادىپىي ۋەقەلەر يەنىلا يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ ھەم ھەر ۋاقىت يۈز بېرىشى مۇمكىن؛ ئىناقلىقتا ئېرەن قىلىپ كەتمەيدىغان تۇراقسىز رۇسىيە؛ ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە پۈككەن جۇڭگو؛ سادام ھۇسەيىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا پارس قولتۇقى رايونىدا تېرىسىگە سىغماي قالغان مۇشتۇمزور دۆلەت ئىراقنىڭ ئىستراتېگىيەچىلىرى بۇنداق خەتەرلىك ئامىللار ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىشماقتا. كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ھەربىي ۋاستىلەر ئارقىلىق خەۋپ ـ خەتەرنى تۈگىتىپ، ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ۋە بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئارزۇ قىلماقتا.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، ياپونىيە ۋە گېرمانىيەنىڭ كەسكىن بەس ـ مۇنازىرىلىرىدىن شۇ نەرسە ئايان بولدىكى (ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەنىڭ ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە دائىمىي ئەزا دۆلەت بولۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرى ۋە جامائەت پىكرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ دەبدەبىلىك سۆز ـ ئىبارىلەردىن ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە باراۋەر كەلگۈدەك خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتلەرنى زىممىسىگە ئېلىش ئارزۇسى چىقىپ تۇرىدۇ ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، پۈقراۋى كۈچلەر بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يولىدا ئىزدەنمەكتە. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن بۇيان، بۇ مەسىلىلەرنى ئاددىي يوسۇندا كۆرمەسكە سالىدىغان، پەقەت ۋاشىنگتوننىڭ «ئاكا» بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتلەرنىڭ رېئاللىقتا ئانچە ماس كەلمەيدىغانلىقى ئايان بولدى. بىراق، بۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ دېڭىز ئارمىيە كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسىگە ئوخشاش يەر شارىنىڭ تەرتىپىنى باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ

تەرتىپكە سېلىشقا ئۇرۇنۇش كېرەك، دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا قەتئىي بولمايدۇ. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، گېرمانىيە ۋە تېپ- خىمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتىدىغان ياپونىيە كۆپ تەرەپلىك ھەربىي ھەرىكەتلەرگە چەكلىك يوسۇندا قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆز- لىرىنىڭ غەرب (ياكى پۈتكۈل دۇنيا) مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى- نىڭ ئىشەنچلىك ئەزاسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىزدەن- مەكتە. كۆپ تەرەپلىك تۈزۈلمىنى قوغداش ۋە خەلقئارالىق ئومۇمىي قانۇننى ھۆرمەت قىلىش سودا دۆلەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسى- تىدىكى ئىككى تۈۋرۈك، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەۋپسىزلىكنى قوغداش جەھەتتىمۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئامىل. پەقەت باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ب د ت نىڭ ياكى بىر يەرلىك خەلق- ئارالىق تەشكىلىنىڭ ھوقۇق بېرىشىگە نائىل بولغاندىلا، گېرمانىيە بىلەن ياپونىيە ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئاندىن بىۋاستە قاتنىشالاي- دۇ. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى دۆلەتنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلار كۈچىنى ئاشۇرۇش ياكى مەلۇم ھەربىي ئۈستۈنلۈكنى ساقلاش ئە- مەس، بەلكى مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى خەلقئارالىق ھەربىي ھەرى- كەتلەرگە قاتنىشىشتىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپ دېگەندە تىنچلىق ساقلاش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، قوراللىق قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن رايونلارنىڭ تەرتىپىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ياردەم بەرگىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەييەن چەكلىمە بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلماقتا. ئەمما، غەربتىكى نۇرغۇن ئىستراتېگىيەچىلەر غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇ- رىسىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئە- گىشىپ، ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەدىكى مىلىتارىزم ئەرۋاھلىرى- نىڭ يادرو قوراللىرىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن يېڭىباشتىن خەلقئارا سىياسىي سەھنىگە چىقىپ، قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن ئەندىشە قىل-

ماقتا. بۇنداق ئەندىشە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ياپونىيە، گېرمانىيەدىكى ئاۋامنىڭ كۆچىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىگە قويغان قاتتىق ئىنتىزامچانلىق تەلەپلىرى بۇ پاكىتنى مەلۇم جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ ھاياتىي كۈچى

تۆۋەندە بىز يەنە ئىلگىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تېما ئۈستىدە توختىلىپ، ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ۋە تەشكىلاتلارنىڭ خەلقئارا سىياسىيدىكى تەسىر كۈچ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى. «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت»تىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى ئۈستىدە، كىشىلەر ئۇزاقتىن بۇيان توختىماي تالاش ـ تارتىش قىلىپ كەلدى: ھەرقايسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ۋە تەشكىلاتلار شۇنچە ئوخشىشىپ كېتەمدۇ ـ يوق؟ ئۇلار پۈتۈنلەي ئوخشاش يەككە گەۋدىلەرنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقىنى يوق، بەلكى ئۇلار ئارىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ بىرلىككە كەلگەن بىر گەۋدىنى شەكىللەندۈرگەن. سەيمىل خۇنتىنگتون ۋە ئاشۇ كوممۇنىزم نەزەرىيەچىلىرى ھەم تەشەببۇسچىلىرى (ئۇلار ھەر خىل مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى، پەۋقۇلئاددىلىكى ۋە ساقلىنىپ قېلىشچانلىقىنى تەرغىب قىلىشىدۇ) يۇقىرىقىدەك ئاتاشقا كۈچلۈك ئېتىراز بىلدۈرۈشى مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى سودا، پۇل مۇئامىلە، قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى كۆپلەپ تەتقىق قىلغان مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت» ئۇقۇمىغا گۇمانىي پوزىتسىيە تۇتىدىغانلىرى نىسبەتەن

ئاز.

سزبىگنىېۋ «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت» ئۇقۇمىنىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي دۇنيا» ئۇقۇمىنى دەسسىتىش تەكلىپىنى بەرگەن. بۇ ئاتالما نۇرغۇن ئالىملارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشـ كەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، بىر جەھەتتىن «دۇنيا خاـ راكتېرلىك جەمئىيەت»نىڭ تەرغىباتچىلىرى تەسۋىرلىگەندەك «كەڭ كۆلەملىك يۇغۇرۇلۇش» تېخى يۈز بەرگىنى يوق، بولۇپمۇ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ھازىر خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ئىگىلىك ھوقۇقتا ئىگە دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى بۆلۈۋېتىۋاتقان پەيتتە تۇرۇۋاـ تىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، «ئىجتىمائىي دۇنيا» ئۇقۇمى يەنە شۇنى ئىپادىلەيدۇكى، ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دۆلەتلەر دۇنياسىـ نىڭ سىرتىدىكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە ئىككىنچى قاتلام شەكىللىنىپ، ھەرقايسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ۋە تەشـ كىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچى ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيە سىـ ياستى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە دۆلەتتىن ھالقىپ ئەركىن، مۇستەقىل پائالىيەت قىلىپ ھەم بىر ـ بىرى بىلەن چىڭ باغلىـ نىپ، بارغانسېرى مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. CNN تېلېۋىـ زىيە ئىستانسىسى، ئالاقە تورى ۋە ھۆكۈمەت خاراكتېرىنى ئالمىغان دۆلەت ھالقىغان ئاپپاراتلار دەل مۇشۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشىـ نىڭ روشەن ئىزناسىدۇر.

سىز ماشىنىڭىزنى ھەيدەپ تېھران ياكى بېيجىڭنىڭ كوچىلىـ رىدىن ئۆتسىڭىز، ئۆگزىلەرگە ئورنىتىلغان سان ـ ساناقسىز سۇنـ ئىي ھەمراھ ئانتېنالىرىنى كۆرىسىز. بۇ يېرىم بېكىنمە ھالەتتىكى سىياسىي گەۋدىلەر بۇنداق ئىشلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قاتتىق باشقۇرۇپ، دۆلەت ئىچىدىكى خەلق ئېرىشەلەيدىغان ئۇچۇر مەنبەـ لىرىنى نازارەت قىلىپ، تىزگىنلەپ تۇرسىمۇ، تەكشۈرۈش مۇمكىن

بولمىغان نۇرغۇن ئۇچۇرلار سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق بۇ يەرلەرگە ئۈزۈكسىز كىرىپ، كىشىلەر دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەھۋاللارنى كۆرۈپ تۇرماقتا؛ ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپلا ئۆزلىرىمۇ سەزمەگەن ھالدا باشقا مەدەنىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بىلەن ئۆزلىرىنى سېلىشتۇرماقتا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرماقتا. بۇنى بىرنەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى بېكىنمىچىلىك بىلەن سېلىشتۇرغاندا، غايەت زور تەرەققىيات دېمەي بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە پۈتۈن دۇنيانى قاپلىغان «ئالاقە تورى شامىلى» بۇ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، دۇنيانى چىڭ باغلاپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىلغا ئايلاندى قويدى.① بۇ خىل خەۋەرلىشىش شەكلىنىڭ نۆۋەتتىكى ئومۇملىشىش نىسبىتى يەنىلا بىرقەدەر تۆۋەن (1997 ـ يىلىغىچە شۇنداق ئىدى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، ئەمما بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. بىزگە مەلۇمكى، كىشىلەر كۆپ مەدھىيىلەر ئوقۇشقان، غەرب مەدەنىيىتىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئىككى ھەرىكەت ـــ ئۆز خاسلىقىنى يېڭىباشتىن بايقاشتىكى گۇمانىتارىزملىق ھەرىكىتى (يەنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى) ۋە فېئودال قامال قىلىنىشلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىدىيە ئەركىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرغان ئاقارتىش ھەرىكىتىگە دەسلەپتە جەمئىيەتتىكى ئىنتايىن ئاز ساندىكى سەركىلەرلا ئاۋاز قوشقانىدى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش ھەرىكىتى ۋە گۇمانىتارىزم ھەرىكىتى لاتىن تىلىنى ۋاسىتە قىلىپ تارقالدى. ئەمما، ئەينى چاغدىكى غەرب دۇنياسىدا، كاتولىك دىنى كاھىنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاز ساندىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە تەربىيە كۆر-

① نوربېرت ئېلىئاس، «مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇساپىسى توغرىسىدا»، «ئىجتىمائىي گېنىنى ۋە روھىي گېنىنى تەكشۈرۈش» فىرانكفورد، 1978 ـ، 1979 ـ يىللىرى نەشرى.

گەن شەھەر ئاھالىلىرىلا لاتىن تىلىدىن خەۋەردار ئىدى. ئاقارتىش ئىدىيەسى دەسلەپ فىرانسۇز تىلىدا ئالماشتۇرۇلدى ۋە مۇھاكىمە قىلىندى، ئەمما فىرانسۇز تىلىنى باشقا دۆلەتلەردە ئوخشاشلا ئاق-سۆڭەكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت تەربىيە كۆرگەن ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەرلا بىلەتتى. بىراق، بۇ ئىككى قېتىملىق بۇ-يۈك مەنىۋى ھەرىكەت شۇ سەۋەبتىن چەكلىمىگە ئۇچراپ قالمىدى، بەلكى ئۇلار غەرب مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن چوڭ-قۇر تەسىر كۆرسەتتى.

نوربېرت ئېلىئاس «مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇساپىسى» دېگەن ئەسە-رىدە، مەدەنىيەت «مىزان» لىرىنىڭ «يۇقىرى»دىن «تۆۋەن»گە تار-قىلىش جەريانىنى جانلىق تەسۋىرلىگەن ۋە ئوبرازلىق، كىشىنىڭ ئېسىدىن چىقمايدىغان بىر مىسالنى كەلتۈرگەن. بەزى خان جەمە-تىدىكى ئاقسۆڭەكلەر تاماق ئۇستىلىدە پىچاق ۋە ۋىلكا ئىشلىتىپ غىزالىنىدىغان بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمى-دىكىلەر بۇنداق يېڭى ئادەتنى ئالدى بىلەن دورىدى. ئارقىدىنلا كا-تولىك دىنى كاھىنلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ شۇنداق قىلىدىغان بولدى، ئاخىر بېرىپ بۇ «مىزان» دېھقانلار ۋە شەھەر پىرولېتارلى-رى ئارىسىغىمۇ تارقالدى، بۇنداق ئومۇملىشىش جەريانى بەلكىم بىرقانچە ئەسىردىن ئۇزاق داۋاملاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ نۇقتىئىنەزەر پۇت تىرەپ تۇرالايدىغان بولسا، خۇنتىنگتون ئېيت-قاندەك، ئىنگلىز تىلىنى ئىگىلىگەن ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى دۇنيا دائىرىسىدە كىچىكلەپ بارغان بولىدۇ (خۇنتىنگتون كۆرسەتكەن سەۋەب شۇكى، ئىسلام دۇنياسى ۋە باشقا ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى-نىڭ ئاھالىسى تېز كۆپىيىۋاتىدۇ، ئەمما غەرب ئەللىرىنىڭ ئاھا-لىسى كېمىيىۋاتىدۇ)، ئەمەلىي ئەھۋال خۇنتىنگتوننىڭ ئېيتماقچى بولغىنىغا ئانچە ئوخشاشمىسىمۇ، نۇرغۇن ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى

ئىنگلىز تىلىنى ئالدى بىلەن ئۆگىنىدىغان چەت ئەل تىلى قىلىپ تاللىماقتا، مەكتەپلەردە ياشلار ئاتا ـ بوۋىلىرىغا قارىغاندا ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشتە تېخىمۇ كۆپ پۇرسەتكە ئېرىشتى. مەسىلەن، جۇڭگودا ئەھۋال شۇنداق بولۇۋاتىدۇ، بىراق نېمىلا دېگەنبىلەن بۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي دۇنيادىكى يېقىن ھەمكارلىقنىڭ مەدەنىيەتكە كۆرسىتىدىغان چوڭقۇر تەسىرىنى ئىنكار قىلىش خىيالىدا بولۇش ئاقمايدۇ. قارىغاندا خۇنتىنگتون نۇرىبېرت ئېلىمئاسىنىڭ بۇيۇك ئەـ سىرىنى ئوقۇمىغان بولسا كېرەك، ئەگەر ئوقۇغان بولسا ئۇنىڭ بىزنىڭ نۇقتىئىنەزىرىمىزنىڭ ئەكسىچە قاراشتا بولۇشىمۇ ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس.

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى دۆلەت، رايون ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە بىر كۆۋرۈكنى شەكىللەندۈرگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ ئاپپاراتلار ماددىي مەنپەئەتنى ئانچە قوغلىشىپ كەتمەيدۇ، گەرچە بەزى چوڭراق خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ بيۇروكراتىك مەنپەئەتىنى قوغداش خاھىشىنى ئاشكارىلاپ تۇرسىمۇ، بىراق كۆپ چاغلاردا ئۇلار يەنىلا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن يەرلىك، رايون خاراكتېرلىك ياكى دۆلەت دەرىجىلىك كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلار ئۆز دۆلىتىدە مەقسىتىنى ئۆزى مۇستەقىل ھالدا ئىشقا ئاشۇرالماسلىق تۇيۇلىدۇ، بىر ئورتاق نىشان ئۈچۈن چەت ئەللەردىكى مەسلەكداش كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلار بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىپ، دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ ھەمكارلىشىدۇ. مەسىلەن: خەلقئارا قىزىل كرېست جەمئىيىتى، قىزىل ھىلال ئاي جەمئىيىتى، ئىنسانىي ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم ياكى يېشىل تىنچلىق

تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقئارالىق تەشكىلاتلار كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىپ زورايماقتا. ئەڭ يېڭى ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇنداق رايون ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتتىن 2000 غا يېقىنى مۇھىت ئاسراش، ئىنسانىيەت تىنچلىقى، ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش ۋە ئىنسانىي ھوقۇق قاتارلىق پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىۋاتقانلىقى ئېنىقلانغان. بۇ ساھەدىكى مۇكەممەل سانلىق مەلۇماتقا ئېرىشىش تەس بولغاچقا، يەنە تېخىمۇ چوڭ «قارا سانلىق مەلۇمات»لار بولۇشى مۇمكىن. 150 دۆلەت ۋە رايوننىڭ 80% ىدە كەم دېگەندىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پاراۋانلىق تەشكىلاتىدىن بىردىن بار، بۇلار بىرگە ھەمكارلىقى دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن، كۆنسېرى يۈكسىلىۋاتقان پۇقراۋى جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىۋاتقانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېموكراتىيەلەشتۈرۈش مۇساپىسى

دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغان دۆلەتلەردە ھەم مۇشۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر ئارىسىدا، پۇقراۋى جەمئىيەت ئەڭ تېز تەرەققىي قىلىدۇ، كۆچىمۇ ئەڭ زور بولىدۇ. چۈنكى، بۇ دېموكراتىك دۆلەتلەردە سۆز قىلىش ۋە جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇش جەھەتتە ئەركىنلىك بولىدۇ، بۇ پۇقراۋى جەمئىيەتلەرنىڭ پائالىيىتىگە نىسبەتەن ئەڭ مۇنبەت تۇپراق ھېسابلىنىدۇ، «دېموكراتىيە» ئىنتايىن ئومۇملاشقان بىر شوئار بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئىجتىمائىي كىرىزىس سىياسىي كىرىزىسقا ئايلىنىپ قالسا، چوقۇم بۇنىڭغا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىش چۇقانلىرى ئەگىشىپ كېلىدۇ. 1974 ـ يىلى پورتۇگالىيەدە سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز

بەردى، شۇنىڭدىن تارتىپ پۈتكۈل دۇنيادا داغدۇغىلىق دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنى قوزغىلىپ، ئاخىرىدا بىرلىن تېمىنىڭ ئۆرۈۋېتىلىشى بىلەن بۇ ھەرىكەت يۇقىرى پەللىگە چىقتى. 100 دىن ئارتۇق دۆلەت، يەنى دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى دېموكراتىك سايلام ۋە دېموكراتىك كېڭىشىش قاتارلىق سىياسىي مۇساپىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتلەردىمۇ دېموكراتىك ئىسلاھاتنى تەرغىب قىلىدىغان ئۆكتىچىلەر، ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار، سەرگەردان بولۇپ يۈرگۈچىلەر ۋە مەخپىي تەشكىلاتلار ئاز ئەمەس. يېقى تىپتىكى تاراتقۇلارنىڭ ياردىمىدە، ئۆزۈكسىز كېڭىيىۋاتقان دۆلەت ھالقىغان خەۋەرلىشىش ئىشلىرىمۇ بۇ خىل «دېموكراتىك دەۋر روھى»نى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغۇسى.

تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر ئىلگىرىكىدەك ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ۋە باي جەمئىيەتتىلا «دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ»، بىرقەدەر نامرات دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇستەبىتلەرچە ئىسلاھات ئارقىلىق جاپالىق دېموكراتىيەلىشىش مۇساپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ساقلانغىلى بولمايدىغان ھادىسە، دەيدىغان خاتا قاراشنى تەدرىجىي ئۆزگەرتتى. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر ئىلگىرى «بۈيۈك ھېكمەت» بولۇپ، ئىلىم ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيتتى. تۇرمۇشتىكى باياشاتچىلىق ئەلۋەتتە دېموكراتىيە ئاپپاراتلىرىنىڭ مۇقىملىقىغا پايدىلىق، بۇ تەرىپىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ، ئەمما ئۇ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئالدىنقى شەرت ئەمەس. بۇگۈنكى كۈندە زامانىۋىلىشىش ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارغا كۈچلۈك زەربە بەرمەكتە، ئۆزىنى چۈشىنىدىغان زىيالىيلار ۋە ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنىڭ شەكىللىنىشى ئىنتايىن ئو-

مۇمىيۇزلۇك ئەھۋال بولۇپ قالدى، دېموكراتىيەگە بولغان كۈچلۈك تەلەپ ۋە ئارزۇلارمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلدى، بەزى پايدىلىق ئەھۋاللاردا، دېموكراتىيە يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى نەرسىمۇ ئەمەس، بەلكى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولغان رېئاللىق. مانا بۇلار بىزنى تېخىمۇ مۇھىم بىر تونۇشقا كەلتۈرىدۇ، يەنى ئىقتىسادىي ئىسلاھات داۋامىدا، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ يۈكسەك جانلىقلىقى ۋە سىياسىي دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. دېموكراتىيە، بازار ئىگىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دۆلەتلەرنى ئوخشاش ئىجتىمائىي بايلىققا ئىگە دېموكراتىك بولمىغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئاۋامنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىقتىدارى 70% كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقىنىڭ سىياسىي نەتىجىگە باغلىق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر باسقۇچ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور[①].

ئىرانمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشىمىزغا ئەرزىيدىغان بىر مىسال. ئەسەبىي ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدىلەشكەن بۇنداق دۆلەت ــ ھۆمەينىچە ئىلاھىي ھاكىمىيەتلىك دۆلەتمۇ ئۆزىنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا دېموكراتىيە ئامىللىرىنى كىرگۈزمەي تۇرالمىدى؛ ھازىر بۇنداق قاتمال تۈزۈلمىمۇ ئەسلىدە ھىم ئېتىۋالغان دەرۋازىسىنى ئىسلاھاتقا كەڭ ئېچىۋەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ-

① خۇنتىنگتون كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇ خىل ئەھۋالغا سەل قارىغان، ئۇ 1992 ـ يىلى دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنىنىڭ ئۆلچەملەشتۈرۈلۈشى توغرىسىدا ئەسەر يازغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلار بىلەن «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»دىكى مەزمۇنلاردا پەرق چوڭ.

كى، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك پىرىنسىپىنىڭ پۈتكۈل دۇنيادىكى تەسىر كۈچى ئەنئەنىچىلەر لاگېرىنىمۇ چوڭقۇرلاپ كىردى. بۇ مەدەنىيەت ئېتىقاندا، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ «ئېكسپورت» قىلىنىشى دەسلەپكى ئۈنۈمىنى كۆرسەتتى، چۈنكى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى، ئۇنىڭ تۈرغۇزۇلۇشىدا يەرلىك ۋە رايون خاراكتېرلىك پەرق بولسىمۇ، بۇ پەرقنى يوق دېيەرلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما، دېموكراتىيە ئىدىيەسىنىڭ تارقىلىشىنى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سۆھبەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم بەلگە دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەڭ مۇھىم سىمۋوللىرىنىڭ بىرى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ.

مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى

ئۆزئارا تەسىر ۋە دۇنيا ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى «ئومۇملاشتۇرۇش» نىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ جەرياندا ئىجتىمائىي دۇنيادىكى يەر شارى خاراكتېرىنى ئالغان ئالماشتۇرۇش ئەسلا ئوخشاشمايدىغان يولغا قويۇش چارىسىگە دۇچ كەلدى ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشىمىغان ئۆلچەم سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. بۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەر بۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەنئەنىۋى ئادەت بىلەن بىرلەشتۈرمىسە بولمايتتى، ئەمما يولغا قويۇش چارىسىنى پەۋقۇلئاددە زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندىلا ئۆزگەرتىشكە بولاتتى، شۇغىنىسى ئىجتىمائىي مىزانىنىڭ ئۆزگىرىشى تېخىمۇ ئاستا بولاتتى. بىراق، مەدەنىيەتنىڭ كۆچۈشى يېشى چوڭ كىشىلەر ئارىسىغا قارىغاندا، ياشلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئاسان ئىشقا ئاشىدىغان بولۇپ، بەزىدە تېخى تەشەببۇسكارلىق تۈسىنى

ئالاتتى. شۇڭا، «زامانىۋىلىشىش» نىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى تەسىرىمۇ ئانچە ئوخشاش بولمايدۇ، بىراق ھەممىسى-دىلا ئورتاق بىر يادرولۇق ساھەگە مەركەزلىشىدۇ. زامانىۋىلىشىش جەريانى ئۇزاق ۋە چوڭقۇر بولغانسېرى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇ-رۇلۇشى شۇنچە قويۇق بولىدۇ، بۇ ساھەنىڭ چېتىلىش دائىرىسىمۇ شۇنچە كەڭ بولىدۇ.

شۇڭا، يېڭى مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىش يو-لىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئارىسىدا، مە-دەنىيەتلەرنىڭ ئوخشاشلىقى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ماسلى-شىش تەلىپى ئارىسىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار بو-لۇپ تۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن بىز مۇنداق ئۈچ جەھەتتىكى مۇھىم تونۇشنى ھاسىل قىلالايمىز:

بىرىنچى، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىنى قوغداش پۇرسىتىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويىدۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇش تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرگە تونۇشلۇق بول-غان «قول ھۈنەر - سەنئەت قورالى» ئارقىلىق روياپقا چىقمايدۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇش تەلىپىنىڭ خاس ئۇسۇللىرى باشقا شەيئىلەرنى چەتكە قاقىدۇ. شۇڭا، زامانىۋىلىشىشنى ئۆزگەرمەس مەدەنىيەتكە ماسلاشتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ماسلىشىشچانلىق ئۆزئارا بو-لىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنىڭ ئورتاقلىقى ئۇ-زۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ.

ئىككىنچى، بۈگۈنكى پەن - تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققى-ياتى تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ قويۇق ھەم كۆپ خىل بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، بۇ مەدەنىيەت-لەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش، ئۆگىنىش ۋە قوبۇل قىلىش جەريانى-

نى نىسبەتەن ئاددىيلاشتۇرغان.

ئۈچىنچى، ھەرقايسى مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمى بىلەن تۇر-لۇك مەدەنىيەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەممىگە ئايان بولغان خەلقئارالىق مۇناسىۋەت ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسى-لەن، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلىشىش جەريانى، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان سودا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى ھەمكارلىقنىڭ چەكلىمىسى؛ دۆلەتتىن مۇستەسنا ئىجتىمائىي دۇن-يانىڭ تورلىشىشى دېگەندەك، بۇ ئۈچ ئامىلدا زىددىيەت ـ توقۇ-نۇشلار بارغانسېرى گەۋدىلىنىپ بارماقتا، بىرىنچىدىن، خەۋپسىز-لىك جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلار دۆلەتلەرنى بىر ـ بىرىگە ئىشەن-مەس قىلىۋېتىدۇ، ھەتتا شۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن مۇقىمسىزلىق ئا-مىللىرى كېلىپچىقىپ، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇ-زۇۋېتىشى مۇمكىن. ئىككىنچىدىن، دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيا ۋە ئىقتىسادنىڭ جانلىنىشى بىزنى «يەر شارى ئىقتىسادشۇناسلىقى» نىڭ كاتېگورد-يەسى ئۈستىدە ئويلاندۇرىدۇ، دېمەك بىز بۈنى تېخىمۇ يۇقىرى نۇق-تىدىن ـــ دۆلەت ۋە رايونلار ئارىسىدىكى بارلىق ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي رىقابەت ئەھمىيىتىدىن چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلمىساق بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەڭ ياخشى مەنپەئەتكە ئېرى-شىش لايىھەسىنى تاللاش ئارزۇسى سىياسىي جەھەتتىكى چەكلىمە ۋە يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بولغان سىياسىي زوراۋانلىقنىڭ بار-لىق مۇمكىنچىلىكلىرىنى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇڭا سىيا-سىي زوراۋانلىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات يولىدىكى كىشىنى بىزار قىلىدىغان پۈتلىكاشاڭ ئۇنىڭ زىيىنى بولسا باركى، ھەرگىز پايدى-سى يوق. ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىي دۇنيادىكى جانلىقلىق «يات مە-دەنىيەت» كە قارشى ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشى ئا-

مىللارنى تېزلا كۆپەيتمۆيتىدۇ ھەم شۇ تۇپەيلىدىن ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىقتىدارىنى قوزغىتىدۇ، شۇڭا مەدەنىيەتلەر قوشۇلغاندا كەسكىن سوقۇلۇش يۈز بېرىدۇ، بىراق بۇ يەنە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئەركىن ئالمىشىش پۇرسىتىنىمۇ كۆپەيتىدۇ.

2

ئىجتىمائىي كىرىزىس ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىق

مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرق قانداق ئەھۋالدا سىياسىي تۇرمۇشقا تەسىر كۆرسىتىپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئىدىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنى بەلگىلەپ قويىدۇ ھەم خەلقئارالىق توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟ نېمىلا دېگەنبىلەن خانتىگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرى ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق سۇبيېكتىپ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانمۇ ئەمەس، ئۇنى قىلچە ئاساسى يوق دېگىلىمۇ بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ بەزى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بار. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا تىلغا ئېلىنغان ئىسلام دىنى ۋە ھىندى دىنىدىكى ئەسلىيەتچىلىك؛ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىكى دۆلەتلەر بىلەن غەرب دۆلەتلىرىنىڭ «ئاسىيا» ۋە «غەرب» قىممەت قارىشى مەسىلىسىدىكى كەسكىن مۇنازىرىلىرى؛ جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىدىكى ئوخشاشمىغان قاراش ۋە تالاش ـ تارتىشلىرى ۋەھاكازا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ئوبيېكتىپ تارىخىي رېئاللىق. بىز بىر جەھەتتىن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەردىكى بۇ پەرقلەرنىڭ بىزگە كەلتۈرگەن ئوبيېكتىپ ئاقىۋىتىگە سىياسىي نۇقتىدىن بەك يۇقىرى باھا بېرىشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، مەدەنىيەتلەردىكى پەرقنىڭ تەسىرىنى ئىنكار قىلىشمۇ ئوخشاشلا خاتا.

«مەدەنىيەت ئۈستىدىكى قايتا ئويلىنىش» تىن پايدىلىنىپ كىرىزىسنى يېڭىش

مەدەنىيەت قىممىتىنىڭ مۇھىملىقى ئېغىر ئىجتىمائىي كىرىزىس دەۋرىدىلا نامايان بولىدۇ. دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ئۆزىگە ئۇمىد باغلىغان ئاۋامنىڭ ئاساسىي تەلىپىنى قاندۇرالمىغاندا، ئىجتىمائىي كىرىزىس يۈز بېرىدۇ. ئاۋامنىڭ تەلىپى ئالدى بىلەن ماددىي قاتلامدا، يەنى كىشىلەرنى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ، يۈرۈش - تۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك زۆرۈر تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە، شۇنداقلا جەمئىيەت ياراتقان ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى، دۆلەت پىلانى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بىر ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئاساسىي ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇشقا قۇربى يەتمىسە، ھامان تەختتىن چۈشمەي قالمايدۇ. ئاۋادا ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تۈزۈلمە بۇ ئاساسىي مەسىلىلەرنى ئۇزاقىچە ھەل قىلالمىسا، ئېغىر كىرىزىسقا دۇچار بولۇپ، ئۆزىنى ساقلاپ قالمىقى تەسكە چۈشىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ماددىي خۇسۇسىيەت بۇنداق كىرىزىسلارنىڭ ئىپادىلىنىشىدىكى بىردىنبىر خۇسۇسىيەت ئەمەس. ئېنىقنى ئېيتقاندا، كىرىزىسنىڭ بىزگە يەتكۈزىدىغان تەسىرى كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا، داۋاملىشىپ كەلگەن تۇرمۇش ئادىتىگە ۋە بارلىق مەدەنىيەت ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر سىڭگەن. ئۇ ھەممىلا يەردە مەۋجۇت، ئۇنىڭ تەسىر كۈچىمۇ ئۇزۇكسىز ئېشىپ بارىدۇ. كىرىزىس رېئال «ھاياتلىق دۇنياسى» نىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان كۆرۈنمەس «ماددا» — ئېنىق بەلگىلىنىپ بولغان ئىشەنچلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى (بىلىم، ئېتىقاد، سېزىم ۋە تەپەككۇر ئادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) گە تاجاۋۇز قىلىدۇ، رېئال

«هاياتلىق دۇنياسى» دا كۈندىلىك ئىش ـ ھەرىكەت بىخەتەرلىككە، شۇنداقلا تەپەككۇرنىڭ قوللىشىغا موھتاج. كىشىلەر ئۆز ئادىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالالمىغان، ئوبيېكتىپ ئەھۋال «ئەنئەنىۋى» تۇرمۇش ئۇسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇشقا يول قويمىغاندا، پىسخىكىلىق بەرداشلىق بېرىش كۈچى ئىنتايىن نازۇكلىشىپ زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت سىرتىدىن كەلگەن خىرىس كۈچەيگەنسېرى مەدەنىيەت ئىچىدىكى جان تالىشىش ئامىللىرى شۇنچە قوزغىتىلىدۇ، بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىگە يىلتىز تارتقان سالاھىيەت تونۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئۆتىدۇ.

ھازىر سالاھىيەتكە بولغان تونۇش كىشىلەردىكى ئاساسىي ئېھتىياجنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، ئۇ كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش نىشانىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كىشىلەر ھازىر «يېگانە بۆرە توپى» ئەمەس، بەلكى ئوخشاش مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە كوللېكتىپ، بىراق تەۋەلىك تۇيغۇسى كىشىلەرنىڭ بەدەن ئالاھىدىلىكى (مەسىلەن: ئۆڭى، چىراي ـ شەكلى ياكى تۇرقى) نى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ ئەمەس، بەلكى كۆپ ھاللاردا مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. شۇڭا، كۈندىلىك تۇرمۇش دۇنياسىدىكى ئىش ـ ھەرىكەت، ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ساقلىنىشى سالاھىيەتنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۇسۇلىغا ئايلىنىپ قالغان.

بىز زامانىۋىلىشىش جەريانىنىڭ بۇنداق كىرىزىسنى ئەڭ زور دەرىجىدە كەلتۈرۈپ چىقىرالايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز، زامانىۋىلىشىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى، دۇنيا ۋە خەۋەرلىشىش تورىنىڭ بەرپا قىلىنىشى، يېڭى بىر نۇۋەتلىك كۆچمەنلەر دولقۇنى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق غايەت زور ئۆزگىرىش كىشىلەرنىڭ

دۇنيا قارىشىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلايدۇ؛ شۇ-نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە كىشىلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيەت ئەنئەنە-نىسىگە يېڭىباشتىن نەزەر سېلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، چۈنكى رېئال ئەھۋاللارنىڭ كۆپىنچىسى ئەنئەنىگە يات بولغاچقا، ئەنئەنىۋى مەدە-نىيەت ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سىرتتىن كەلگەن مەدەنى-يەتكە كۈچلۈك سوقۇلىدۇ، شۇڭا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقتىن ساقلانماق تەس بولۇپ، مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىس-مىدىن سىرتتىن كەلگەن ئامىلغا نىسبەتەن كۈچلۈك ئەكس تەسىر كۈچ گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ ياشاش يولىنى ئۆزگەرتىۋېتىدىغان، ئىجتىمائىي پۈتۈنلۈكنىڭ ئىتتىپاق-لىقىغا تەھدىت سالىدىغان ئامىللار ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش مۇ-ھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن بولمىسا كېرەك؛ بۇنداق تەرەققىيات جەر-يانىنى ھەم ئۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان ئاقىۋەتنى تولۇق مۆلچەرلەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىدىكى تونۇشىدا ئېغىش كېلىپچىققان بولۇپ، مەسىلە چىققاندا ناھايىتى ئاددىي ھەم خاتا بولغان «ئۇستاتلىق نەزەرىيەسى» دىن پايدىلىنىپ، ھەممە سە-ۋەبنى «تاشقى ئامىل» — سىرتتىن كەلگۈچىگە يۈكلەپلا قويۇپ ئىشنى تۈگىتىدۇ، خۇددى ئەينى چاغدا 3 - ئىمپېرىيە دۇنيادىكى بارلىق بالايىئاپەتلەرنى «قارغىش تەگكۈر يەھۇدىيلار» دىن كۆرگەن-دەك، كىشىلەر ئۆز خاھىشىغا ماس كېلىدىغان دۇنياۋى رولنى پۈت-كۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئىزدەشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا يات مىللەت مەدەنىيىتى خەۋپلىك دەپ قارىلىپ، بىر خىل تەھدىتنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ[1].

① باسسام تىبى: «مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى»، «ئىدراك ۋە ئەسلىيەتچىلىك ئارىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن»، 3 - باب. ھامبۇرگ، 1995 - يىلى نەشرى.

زامانىۋىلىشىش جەريانى ئۆزىنىڭ تەسىر كۆچىنى ئىككى جە-
ھەتتە تەڭلا جارى قىلدۇرىدۇ: بىر جەھەتتىن، ئۇ كىشىلەر ئادەتلە-
نىپ قالغان ماددىي تۇرمۇش ئۇسۇلىنى بۇزۇپ تاشلاپ، كىشىلەرنى
رېئال تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن ئاز ـ تولا ئۆزگىرىش ياساشقا
مەجبۇرلايدۇ. ئۇلار خالىمىغان تەقدىردىمۇ بۇنداق ئۆزگىرىش بەرد-
بىر يۈز بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ كىشىلەر كېيىن شەكىل-
لەندۇرگەن ئۆز سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشىغا نىسبەتەن گۇمان
پەيدا قىلىدۇ. ئۆزگىرىش يۈز بېرىۋاتقان يىللاردا كىشىلەر توسات-
تىنلا نېمە قىلارىنى بىلمەي قېلىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالىدۇ.
چۈنكى، زامانىۋىلىشىش ھاياتلىق دۇنياسىنىڭ ئېپتىدائىي ئارقا
كۆرۈنۈشىنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقتىن، كىشىلەر ئەسلىدىكى تۇر-
مۇش يولەنچۈكىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، بوگۇنكى دۇنيا ئۆزگىرىپ
تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ. ئوخشاشلا
مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئۇنۇملۇكلۇكىمۇ كىشىدە گۇمان
پەيدا قىلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ بىر مەيدان ئېغىر كىرىزىسنى كەل-
تۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەم غايەت زور خەۋپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.
ئىنسانىنىڭ ھايۋانغا ئوخشىمايدىغان بىر تەرىپى شۇكى، ئۇلاردا
خەۋپلىك ئەھۋالغا بىۋاستە سېزىم بىلەن تاقابىل تۇرىدىغان ئىق-
تىدار كەمچىل، شۇڭا ئىنسانلار خەۋپلىك ئەھۋالغا يولۇققاندا، ھە-
مىشە ياشاش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا قوللانغان مەدەنىيەت قو-
رالىدىن پايدىلىنىدۇ. ناۋادا مەدەنىيەت قورالى يىمىرىلسە، ئۆزىگە تو-
نۇشلۇق بولمىغان يېڭى ۋەزىيەتتە ئالدىدا رولىنى جارى قىلدۇرالمى-
سا، كىشىلەر خۇددى كاجلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان
ھايۋانغا ئوخشاش جېنىنىڭ بارىچە چىقىش يولى ئىزدەيدۇ. بۇنداق
ئەھۋالدا، ئەجەل ئالدىدا كاجلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان
بۇ ھايۋان بىر بولسا ئالاقزەدىلىك ئىچىدە ۋاسىتە تالىلاپ ئولتۇر-

مايدۇ، رەسۋا بولۇشى بىلەنمۇ ھېسابلاشمايدۇ، بىر بولسا دەھشەتلىك ھۇجۇمغا ئۇتىدۇ ياكى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئارىسىدا دېلىغۇل بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانلارنىڭ مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىكى ئىش - ھەرىكىتىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشىـ-شىپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇنداق ئىشلارنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ زامانىۋىلىشىش ئېلىپ كەلگەن كىرىزىس ئالدىدىكى ئىش - ھەرىكىتىدە روشەن مەدەنىيەت ئىزنالىرى بولۇ-شى مۇقەررەر، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك بەش خىل ئىنكار شەكلى بو-لۇشى مۇمكىن:[①]

بىرىنچى، ئۆزگىرىشكە تامامەن ماسلىشىپ، يېڭى تۇرمۇش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىش. مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى مۇرەككەپ، كۆپ خىل بولىدۇ، ئىش - ھەرىكەت جەھەتتىكى بۇنداق تاللاش ئاز سان-دىكى بىرقانچە مىللەتتىلا كۆرۈلىدۇ. بۇ مىللەتلەر ئارىسىدىكى ياخشى تەربىيە كۆرگەن، بىلىش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارى يۇقىرى بولغان ياش بىر ئەۋلاد تارىخ ئېقىمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەڭ ياخشى ماسلىشىپ كېتەلىشى مۇمكىن، ئۇلار يېڭى شەيئىلەرنى قو-بۇل قىلىشقا ماھىر بولۇپ، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە بولغان قارىشى نىسبەتەن سۇس، شۇڭا ئۇلارنىڭ يات مەدەنىيەتنى چەتكە قېقىشىمۇ نىسبەتەن ئاجىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەت-لىك تۇردە «ماسلىشىپ كەتكەن» لىرى جەمئىيەتتىكى قابىللار يا-كى مەدەنىيەت ساپاسى جەھەتتىكى خاسلىقى ۋە جانلىقلىقى يۇقىرى دەرىجىدە ماس كەلگەن كىشىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، بۇ مە-دەنىيەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئۈزۈلمىسى پەيدا قىـ-

---

① توماس مېيېپىر: «سالاھىيەت تۇيغۇ»، «مەدەنىيەت پەرقىنىڭ سىيا-سىيلىشىش»، بېرلىن، 1997 - يىلى نەشرى.

لىدىغان خەۋپ بىرقەدەر كىچىك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەدەنىيەتلەردىكى «يېڭى» ئادەت ۋە ھەرىكەت شەكىللىرى ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ. بىراق، «يېڭى» ھەرىكەت شەكىللىرىنىڭ ۋەكىللىرى ھەمىشە شۇ تۈپەيلىدىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھىمايىچىلىرى نەرەت ياغدۇرىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئىككىنچى، زىخمۇ كۆيمەيدىغان ھەم كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان بىر تەرەققىيات يولىنى تېپىپ، «كونا - يېڭى» مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا مەلۇم بىر ھەرىكەتچان تەڭپۇڭلۇقنى روياپقا چىقىرىش. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سوقۇلۇش ھەمىشە ھەل قىلماق تەس بولغان نۇرغۇن رېئال مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، كىشىلەر بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلالماي مۇشكۇل ئەھۋالدا قېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا زىيالىيلار ۋە پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى قابىللارغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلار تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئىجابىي ھەم كىشىنى ئالغا بېسىشقا يېتەكلەيدىغان ھەل قىلىش يولىنى ئىزدىشى مۇمكىن، جەمئىيەتتىكى بۇ قابىللارنىڭ نىشانى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، يېڭى تەپەككۇر بىلەن كونا ئەنئەنە ئارىسىدىن مۇۋاپىق بىر مۇرەسسە - مادارا لايىھەسىنى تېپىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنى ياقلايدىغان زىيالىيلار شۇنداق قىلدى، بۇمۇ ئادەمنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان سىناق، ئەلۋەتتە. مىسىرلىق ئەبۇ سەئىد ئۇلار ئارىسىدىكى ۋەكىللىك شەخستۇر. غەربنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يات دىن بولغان خىرىستىيان دىنى دەھرىي جەمئىيەت بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرىككەن، بۇنى قايىل قىلارلىق بىر مىسال دېيىشكە بولىدۇ. شۇغىنىسى ئەڭ تەس يېرى شۇكى، بۇ دانا تەسەۋۋۇرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسىي شارائىتنىڭ بەزى ئوڭ كەلمەيدىغان تەرەپلىرى بولىدۇ. پەقەت شارائىت يار بەرگەن ھەم ئىنتايىن زۆرۈر بولغان ئەھۋالدىلا مۇشۇنداق مەدەنىيەت بىرىكمە

گەۋدىسى شەكىللىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتە تېـ-
گىشلىك رول ئوينىشى ئۈچۈن، ئۇنى تامامەن ئاممىبابلاشقان ئالا-
ھىدىلىك بويىچە پىلانلاش، لايىھەلەشكە توغرا كېلىدۇ. ناۋادا بۇنداق
ئورۇنۇشلار بىر باشقا چىقمىسا، ئۇنداقتا «كونا ـ يېڭى مەدەنىيەتنى
ئۆزئارا يۇغۇرۇش» نى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ۋە ئالدىدا تىلغا ئېـ-
لىنىپ ئۆتكەن «يېڭى مەدەنىيەتكە ماسلاشقۇچى» لار ئاساسىي ئېقىمغا
ئايلانغان مەدەنىيەتنىڭ سىرتىدا يېتىم قالىدۇ؛ ئەكسىچە، بۇنداق
ئورۇنۇشلار بىر باشقا چىقسا، ئەنئەنىۋى مەزھەپنىڭ چوڭ ھوقۇقنى
چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشنى توسىدىغان ياكى ئۇنىڭ ھوقۇقىنى ئا-
جىزلاشتۇرىدىغان ياخشى پۇرسەت چىقىدۇ.

ئۈچىنچى، كىرىزىس ئىچىدە قالغان، مۇشكۇلاتتىن قۇتۇلۇش-
نى ئويلىسىمۇ، بىلىم، ماھارەت جەھەتتىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن
سۇبيېكتىپ جەھەتتە كىرىزىسنى يېڭىشكە ئورۇنۇپ باقماي، ئېـ-
قىمغا ئەگىشىپ ئەتراپتىكى مۇھىتقا پاسسىپ يوسۇندا ماسلى-
شىش، شۇنداقلا ئۆزى بىلىدىغان دائىملىق ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن
يېڭى شەيئىنىڭ بېسىمى ئارىسىدىن تەڭپۇڭلۇق نۇقتىسىنى تېـ-
پىپ، مەدەنىيەت قىممىتىدىن بۇرۇلۇش ياساش. بۇ بىر خىل پاس-
سىپ، ئەمما ئاڭلىق تۈردىكى تاكتىكا بولۇپ، ئىككى قۇتۇپ ئارى-
سىدا ئېنىق بولمىغان، زورمۇزور يۆتكىلىش كېلىپچىقىدۇ. بۇنداق
ئىنكاس ئادەتتە زامانىۋىلىشىشنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان كەڭ ئام-
مىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇلار سالاھىيەت جەھەتتىكى تونۇشنىڭ توقۇنۇشۇپ
قېلىشىدىن ئىمكانقەدەر ساقلانماقچى بولىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ
ئىدىيەسىنى بىر خىل خەۋپ تۇيغۇسى چۇلغىۋالىدۇ. روھىي دۇنيا-
سىدىكى يېڭى تەڭپۇڭلۇق بىلەن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت سالاھى-
يىتىگە بولغان تونۇش مۇقىم بولمىغانلىقتىن، ناۋادا ئەتراپتىكى
مۇھىتتا تاسادىپىي ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، بۇ كىشىلەر ئاسانلا

چەكتىن ئاشقان لاگېرنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ، يات، يار-دەمسىز مۇھىتتا بۇنداق «قايمۇقتۇرۇش» كىشىنى ئەنئەنىۋى مەدە-نىيەتنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسى ساختا ئىكەن، دېگەن ئويغا كەلتۈ-رىدۇ.

تۆتىنچى، تۆۋەندىكى ئىنكاس شەكلى ئالدىنقى ئۈچ خىل ئەھ-ۋالغا ئوخشىمايدۇ، بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىمىز ئەنئەنىۋى مەدە-نىيەتنى چوڭقۇر چۈشىنىش ئاساسىدىكى ئىنكاستۇر. كىشىلەر زا-مانىۋىلىشىش خىرىسىغا دۇچ كەلگەندە، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى تا-رىخنىڭ ئەخلەتخانىسىغا چۆرۈۋەتمەستىن، بەلكى شۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە تايىنىپ ئۆزىنى قوغدايدۇ ھەم شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ شىددەت بىلەن بېسىپ كەلگەن يات مەدەنىيەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا زەربە بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت زامانىۋىلىققا ۋە كەلگۈسىنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان ھەرىكەت ماھارىتىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن تەنقىد نىشانىغا ئايلىنىپ قالماستىن، بەلكى خىرىس قىلغۇچىنىڭ ئۆزى تېخىمۇ ئاسانلا زەربە نىشانىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەر ئۆز مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن پايدىلە-نىپ سىرتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىغا كۈچلۈك زەربە بېرىش ئارقى-لىق، ئۆزىنىڭ كۈنسايىن تەھدىتكە ئۇچراۋاتقان سالاھىيەت تونۇ-شىنى ئىسپاتلايدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ. بۇنداق ئىنكاس شەكلى شەخس ۋە كوللېكتىپنىڭ كىرىزىسنى يېڭىشىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇڭا، كىرىزىس مەزگىلىدە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئورنى ھەمى-شە قىزىقارلىق يوسۇندا يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ھەمدە تەسىر كۈچىمۇ ئادەتتىكى ئەھۋالدىكىدىن خېلىلا ئېشىپ كېتىدۇ. مىللەتلەر ئارى-سىدىكى ئالاقىنىڭ كۆپىيىشى ھەمىشە تاپا - تەنىدىن خالىي بولال-مايدۇ، ئەمما تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنىڭ نەچچە 100 يىلدىن بۇيانقى يۇغۇرۇلۇشىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلار ئارىسىدىكى چەك - چېگ-

-رانى ئىنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. تارىخىي مۇساپىسىدە يېڭى مىللەتلەر ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى سان - ساناقسىز قوشۇلۇش ۋە ئاھالىنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق كۆچۈشى ئەڭ ئىپتىدائىي بولغان «ھەقىقىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت»نى بىر خىل ئارىلاشما يېڭى مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرغان. دىن جەھەتتىن ئال- -ساق، يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن پىراۋوسلاۋىيە دىنى قەد كۆتۈرۈپ، ئەنئەنىۋى دىنىي ئەمرىمەرۇپلارغا بولغان ئىخلاس يەنە ئەۋج ئالدى، بىراق بۇ كونا مەدەنىيەتنىڭ ئاددىيلا قايتا باش كۆتۈرۈشى ئەمەس، بەلكى بۇلارنىڭ ھەممىسى دەھرىيلىشىش، يەرلىكلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، مەدەنىيەتلەر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر خىل يېڭى ئاقىۋەت، روھانىيلار ۋە دىنىي مەزھەپلەرمۇ مۇشۇنـ- -داق شانلىق دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن، كىشىلەر خىرىستىيان مۇخلىسلىرى ئىچىدىن شۇنچە كۆپ ئالىم، تەبىئىي پەن ئالىملىرى ۋە ئىنژېنېرلارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقىدىن ھەيران قېلىشىدۇ. مېنىڭچە، ئەھۋال مۇنداق بولسا كېرەك: مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشنىڭ «ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار» غا بولغان زەربىسى ئەڭ كۈچلۈك بولىدۇ. ئادەتتىكى پۇقرالار رېئال مەۋجۇتلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا بەكرەك ئالدىرايدۇ، دېمەك ئۇلارنىڭمۇ ئۆزى كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشلىرى بار. كىشىلەر بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى شەكلەن كۆچۈرۈپ كەلمەستىن، مەدەنىيەتنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان مۇلاھىزىلەر داۋامىدا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى تارقى- -تىشنى بەكرەك ئارزۇ قىلىشىدۇ. شۇڭا، بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مە- دەنىيەتنى تونۇش مەسىلىسىدە جاپا - مۇشەققەتنى باشتىن كەچۈ- رۈشى تۇرغانلا گەپ.

بەشىنچى، بۇ خىل ئىنكاس شەكلى ئادەتتە تۆتىنچى خىل

شەكلىگە ھەمراھ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، يەنى بۇ يات مەدەنىيەت-
كە نىسبەتەن ھۇجۇم قىلىش خاراكتېرىدىكى چەتكە قېقىش ھەرد-
كىتىدۇر. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تونۇشىغا بولغان خىرىس خۇددى
ئادەملەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىگە ئوخشاشلا بىر «يات دۈشمەن»
نىڭ زېمىنىگە يۆكلەپ قويۇلغان ھەم شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرىغا
چىققان غەرب مەدەنىيىتى، ئامېرىكا، دۆلەت ھالقىغان كونسېرن
(كونسېرن ــ كاپىتالىزمدىكى مونوپول تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل
شەكلى)، يەھۇدىي قىساسچىلىقى، ئىسلام دىنى، تۈركۈملەپ كېلىد-
ۋاتقان يات كۆچمەنلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى «يات دۈشمەن» نىڭ
كونكرېت شەكلىدۇر. بۇ يەردە تولىمۇ قىزىقارلىق بىر ئىشنى تىلغا
ئېلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. ئامېرىكىدىكى ئېكستىرېمىزمچىلار مۇنداق
بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلارنىڭ قىياسىچە ئامېرىكىنىڭ
كەلگۈسىدىكى دۈشمىنى كونكرېت دۆلەت ياكى دۆلەتلەر گۇرۇھى
ئەمەس، بەلكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىكەن. ئەمەلىيەتتە
بىرەر قۇربانلىق تېپىشنىڭ ئۆزى ئېغىر يۈكنى يەلكىسىدىن ئېلىپ
تاشلىغاندەك، جىنايى جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلغاندەكلا بىر ئىش.
كىشىلەر ئۆز تۇرمۇشىغا تاجاۋۇز قىلغان خەۋپ ـ خەتەر ئوچۇق ـ
ئاشكارا بولغاندا، ئۇنىڭغا ھېچنېمىگە قارىماستىن قارشى تۇرىدۇ،
ئەمما ئۆزىنىڭ كوندىلىك ئادىتى، مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت تونۇ-
شىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا بولسا، بۇنىڭدىن ئۆزىنى
قاچۇرۇشقا باھانە تاپىدۇ. ئاشۇ ئېكستىرېمىزمچىلار نېگىزىدىن
ئېيتقاندا، پەرىزىدىكى «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» قوغدىغان ھەم ئەس-
لىگە كەلتۈرگەن، نۇرغۇن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ ئۆز
لاگېرىدىكى ئاتالمىش «ئاسىيلار» نى ئىزدىگەن، ساتقۇنلارغا دۈشمەن
بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن، دېگەن جىنايەتنى ئارتىپ سوتلىغان. بۇ
ساتقۇنلار پاك دىنىي ئەقىدىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئورتودوكسال ئە-

ـدىيەنى بۇرمىلاپ، مۇقەددەس ئەمرىمەرۇپلارنى دەپسەندە قىلغان بـو ـ لۇپ، ئۇلارنىڭ ئاسىيلىقى كىشىنىڭ نەپرىتىنى قوزغايدۇ، چۈنكـى ئۇلار «ياتلىشىپ كەتكەنلەر» گە قارىغاندا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەـ نىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىدىغان تۇرسا، نېمىشقا ئاسىيلىق قىلىدۇ؟ بۇ مۇنداق بىر غەلىتە ھادىسىنىڭ سەۋەبىگە بېرىپ تاقىلىدۇ چەكـ ـتىن ئاشقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇربانلىقلىرى يات مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئەزالىرىدىن ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن چىقىدۇ.

بۇ بەش خىل ئىش ـ ھەرىكەتتە مۇنداق بىر ئورتاقلىق بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن «يېڭى مەدەنىيەت» سوقۇلغاندا كۆرۈلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەنئەنىنىڭ ھىمايىچىلىرى «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» نى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى ياكى ئەسلىگە كەلـ ـتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان خام خىيال، خالاس. دۇنياۋىلاشتۇرۇش دولقۇنىغا قارشى ئەنئەنىۋى كۈچلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ھېسسىياتى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ دەھـ ـشەتلىك زەربىسىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. ئېقىمغا قارشى يول تۇتـ ـقانلار ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان تارىخ چاقىنى ھەرگىز توسۇپ قالالماي ـدۇ. دۇنيا ھازىر دۇنياۋى مەدەنىيەت بىلەن رايون مەدەنىيىتى ئوتـ ـتۇرىسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن يۇغۇرۇلۇشنىڭ تەسىر كۆرسىـ ـتىشىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتىدۇ. ئېنىقىنى ئېيتقاندا، بۈگۈنكى ئەھۋالنى «يەر شارى خاراكتېرلىك رايونلىشىش» دېگەن سۆز بىلەن تەسۋىرلەش كېرەك.

يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق كىرىزىسىنى يېڭىشتىكى ۋاستە

نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى كىشىلەر ئېنىق بىلىپ كەتمەيدۇ،

ئەمەلىيەتتە، تاسادىپىي يۈز بەرگەن ھەرقانداق تارىخىي ۋەقەنىڭ
ئۆزىگە خاس مۇقەررەرلىكى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى تونۇشنىڭ بىز تۆ-
ۋەندە ئېيتىپ ئۆتمىدىغان ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى چۈشىنىشكە پاي-
دىسى بار. غەرب تارىخىدا بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان يەھۇدىيلارغا
قارشى ئېقىمغا تېخى خاتىمە بېرىلگىنى يوق، يەھۇدىيلار بەزىدە
ھەتتا ۋەھشىيلىك بىلەن قىرغىن قىلىنغان. بىز يەھۇدىيلار بىلەن
خىرىستىيانلار، يەھۇدىيلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ
ئۇزاق مۇددەت تىنچ ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى، بۇنداق ئىناقلىقنىڭ نې-
مىشقا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە تېررورلۇق، زوراۋانلىق تەرىپى-
دىن يوقىتىۋېتىلگەنلىكىنى چۈشەنمەي كەلگەنىدۇق. 3 - ئىم-
پېرىيەنىڭ پۈتكۈل ياۋروپادا يەھۇدىيلارغا ئىنسان قېلىپىدىن چىق-
قان دەرىجىدە شەپقەتسىزلىك قىلىش، نەسلىنى قۇرۇتۇشتەك ئىر-
قىي يوقىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى تارىختا مىسلى كۆرۈل-
مىگەن ئىش. ئەمەلىيەتتە يەھۇدىي مىللىتىگە قارىتىلغان زوراۋان-
لىق چەكتىن ئاشقان خاھىش بولسىمۇ، بىراق ئۇ كەڭ تارقالغان
بىر خىل تارىخىي ھادىسە، غەرب جەمئىيىتىدە يەھۇدىي مىللىتى
باشتىن - ئاخىر چەك - چېگرانى ئېنىق ئايرىشقا توغرا كېلىدىغان
يات مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ناۋادا جەمئىيەت «نورمال»
ئايلىنىۋەرگەن بولسا، ئۇلار ئومۇمەن ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ
قانۇنلۇق ئەزاسى دەپ قارىلىپ، قوغدىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ
قالغان بولار ئىدى. شۇغىنىسى، جەمئىيەتتە كىرىزىس كۆرۈلگەن-
دە، نورمال ئەھۋالدا كىشىلەر دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان «ئۇششاق
پەرق» لەرمۇ گەۋدىلىنىدۇ، شۇڭا يەھۇدىيلار مۇتلەق ياتلار قاتارىغا
چىقىرىۋېتىلىپ، خەۋپلىك دۈشمەنگە ئايلىنىپ قالغان. شۇنداق
قىلىپ كىشىلەر كۆپ ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا (قورال ئىشلىتىش
خەۋپىگە تەۋەككۇل قىلىپ) بالايىئاپەتنى يۈكلەپ قويىدىغانغا قۇر-

بانلىق ئىزدەشكە كىرىشكەن (رېئال دۇنيادىكى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى بىرەر كىم زىممىسىگە ئېلىش كېرەكتە). كۆپ باش قاتۇرماي ھەم ھېچقانداق خەۋپكە قارىماي، ئاشۇ قۇربانلىقنى ئۆز جەمئىيىتىدىن يوقاتقان. باربارا تۇچمان «تارىخنىڭ سۇنغان نۇرى» دېگەن ماقالىسىدە، 14 - ئەسىردىكى ياۋروپا جەمئىيىتىدە يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك زوراۋانلىقلار پۇل ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ۋابانىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن.[1] دەپ يازغان. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان، يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم ياۋروپادا تېخىمۇ كېڭەيدى، فىرانسىيەدە يۈز بەرگەن درېففۇس ۋەقەسى (درېففۇس، يەھۇدىي ئەۋلادى، 1898 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە فىرانسىيە ئارمىيەسىنىڭ باش ئىشتابىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن، جاسۇس دېگەن گۇمان بىلەن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلانغان، شۇنىڭ بىلەن فىرانسىيەدە پۈتكۈل مەملىكەت بويىچە يەھۇدىيلارغا قارشى بىر مەيدان دولقۇن كۆتۈرۈلگەن، ئاخىرىدا گېرمانىيە جاسۇسىنىڭ باشقا بىر كىشى ئىكەنلىكى بايقىلىپ، درېففۇس قويۇپ بېرىلگەن — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) بۇنىڭ گەۋدىلىك بىر مىسالى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدە زور ئۆزگىرىش بولۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى دەسسىتىلدى، ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەتنىڭ تەسىرى، زور سوممىدىكى تۆلەم پۇل، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر، تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئىشسىز قېلىۋاتقان شەھەر پىرولېتارلىرى ھەم خاتا

---

[1] باربارا تۇچمان (Barbara W.Tuchman): «يىراقتىكى يورۇق ئەينەك - كومېدىيەلىك 14 - ئەسىر»، مىيونخىن، 1982 - يىلى نەشرى.

ئىقتىسادىي سىياسەت پۈتكۈل جەمئىيەتنى كىرىزىس پاتقىقىغا چۈشۈرۈپ قاتۇردى، 1929 ـ يىلى پارتلىغان دۇنياۋى ئىقتىسادىي كىرىزىس گېرمانىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇنداق جىددىي ۋەزىيەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، زىددىيەتنى باشقىلارغا يۆتكەپ چىقىش يولى تېپىش ئۈچۈن ئاخىر تارىختىكى يەھۇدىي مىللىتىگە قارىتىلغان ئەڭ دەھشەتلىك ئىرقىي قىرغىنچىلىق پارتلىدى. گىتلېر پۈتكۈل ياۋروپادىكى يەھۇدىيلارنى كوللېكتىپ يوقىتىش ھەرىكىتىنى تەشكىللىك، پىلانلىق ھالدا يولغا قويدى، يەھۇدىي مىللىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر قېتىملىق تالان ـ تاراجنى باشتىن كەچۈردى.

يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك بۇنداق زوراۋانلىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تىپىك مىسال، بۇنىڭغا ئوخشاش ھادىسىلەردىن يەنە مەھكىمە شەرئى (چېركاۋ سوتى) نىڭ كاپىرلار (يات دىن مۇخلىسلىرى) غا زىيانكەشلىك قىلىشى، «بىدئەت ئايال داخان» غا خۇراپىلارچە ئىشىنىش، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى جۇڭگو ۋە ھىندىستاندىكى يات مىللەتلەر (ئاساسلىقى ئۇلارنى قول قىلغان ۋە ئەزگەن غەرب دۆلەتلىرى ــــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) گە بولغان ئۇچىغا چىققان ئۆچمەنلىك كەيپىياتى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇ تارىخىي ۋەقەلەر ئىچىدە شۇنداق بىر نۇقتىغا ئەتەي دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، يەنى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي تېمىنى چۆرىدىگەن توقۇنۇشلار كۆزگە ئانچە چېلىقمايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ستالىن ئاتالمىش سىنىپىي دۈشمەنلەر ــــ ئوتتۇرا دېھقان ۋە باي دېھقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «باي دېھقانلار قاتلىمى» نى كۆپلەپ قىرغىن قىلىش ياكى بولشېۋىكلار پارتىيەسى ئىچىدىكى «شىيۇ جېڭجۇيىچىلار (رېۋىزىئونىزمچىلار) ۋە خائىنلار» نى تازىلاش ۋا-

سىتىسى ئارقىلىق ئۆزىگە ياقمايدىغان «خەلق دۈشمەنلىرى»، سىـ-
ياسىي رەقىبلەر، ھوقۇقتا خىرىس قىلغۇچىلار ۋە باشقىچە پىكىر-
دىكىلەرگە پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى يۈرگۈزۈپ، يەڭگىلرەك جا-
زالىغانلىرىنى سۈرگۈن قىلدى، ئېغىر جازالىغانلىرىنى ئۆلتۈردى،
ستالىن مۇشۇ يول بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئېغىر كىرىزىسنى
تۈگەتتى، نەتىجىدە مىليونلىغان ئادەم بىئەجەل ھاياتىدىن ئايرىل-
دى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «دۈشمەن» پۈتۈنلەي ئىدېئولوگىيە
ئۆلچىمى بويىچە ئايرىلغان. پولپوت ھۆكۈمرانلىق قىلغان كامبۇد-
ژادىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولغان، كىمكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن
سوتسىيالىستىك كامبۇدژا ھاكىمىيىتىنى ياقلىمىسا ياكى ھىمايە
قىلمىسا، شۇ ھامان ئۆلتۈرۈلگەن. ئىككى مىليونچە بىگۇناھ پۇقرا
قىرغىنچىلىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن. جۇڭگودىكى «مەدەنىيەت
زور ئىنقىلابى» دىمۇ ئوخشاش پاجىئە يۈز بەرگەن. يىغىپ ئېيتقان-
دا، بۇ تارىخىي ھادىسىلەر، بولۇپمۇ يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم يات
مەدەنىيەت بىلەن قارشىلىشىش ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئەس-
لىدىكى مەلۇم بىر پۈتۈن قىسمىنى چەتكە قېقىشتىن ئىبارەتتۇر.

مەدەنىيەت، مىللەت، ئىرق، سىنىپ: كىرىزىس دەۋرىدە مونوپول خاراكتېرىدىكى كەڭ كۆلەملىك سەپەرۋەرلىكنى چەكلەش كېرەك

زامانىۋىلىشىش كىرىزىسىنىڭ چەتكە قېقىش شەكلىنى يېڭىش شۈبھىسىزكى، مىللەتچىلىكنىڭ بىۋاسىتە ئاقىۋىتى، يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيانقى زامانىۋىلىشىش جەريانىدا، شۇ تۈپەيلىدىن كېلىپچىققان قانلىق ماجىرالار باشقا ھەرقانداق سەۋەبتىن كېلىپ-
چىققان ماجىرالارنى بېسىپ چۈشىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇ بولۇشى مۇمكىن، مىللەتچىلىكتەك چاقىرىق كۈچى ۋە ئۇيۇش-

تۇرۇش كۆچىگە ئىگە ھېچقانداق سۆز يوق، ئۇ دۆلەتلەرنى مەقسەتكە يەتكۈزىدىغان ھۆكۈمرانلىق مەنبەسى. چۈنكى، دۇنيادا مۇتلەق كۆپ ساندىكى تېررىتورىيە ئەللىرىنىڭ بىرلا مىللەتكە تەئەللۇق دۆلەت ئىكەنلىكىدە شەك يوق، سىياسىي داھىيلار خۇددى ئىجادىيەت تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان سەنئەتكارلارغىلا ئوخشايدۇ، ئۇلار مىللەتنى ياسىغىلى بولىدىغان سەنئەت ئەسىرى دەپ بىلىدۇ، ئەمما ئاتا - بوۋىلىرى ياراتقان كۆپ مىللەت مەدەنىيىتى يۇغۇرۇلغان تارىخقا پەرۋاسىز قارايدۇ.

خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسلانغاندا، كىرىزىسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتا، مەدەنىيەت مونوپوللۇق ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالسا بولمايدۇ، جەمئىيەت، ئەخلاق ۋە مىللىي ئۇيۇشۇش كۆچىمۇ ئوخشاشلا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بەزىدە ھەتتا «تېخىمۇ زور رول» ئوينايدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت دۇنيا مىقياسىدا كەلگۈسى مەدەنىيەتنى تونۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭدىن چەتلەش جەريانىغا باھا بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم، بۇ سەپەرۋەرلىك جەريانى ئىگە بولغان تەسىر كۈچ، زەربە كۈچى ۋە سىجىللىقنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىش ئۈچۈن، جەمئىيەتتىكى يەككىلىكنىڭ ئىش - ھەرىكەتتىكى ئىنكاس شەكلىنىلا كۆزەتكەن ھەم دەلىللىگەن بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. چۈنكى، پۈتكۈل جەمئىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇنداق سەپەرۋەرلىك ئارقىلىق مۇھىم ئىجتىمائىي بۇرچنى ئادا قىلغىلى بولىدۇ.

ئىجتىمائىيلىقنىڭ بىرلىكى ۋە ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش

كىرىزىسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغىنى جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىق يەككىلىكلەرلا بولۇپ قالماستىن، ئەكسىچە پۈتكۈل جەمئىيەتنى شەكىللەندۈرىدىغان بارلىق ئامىللار ۋە جەمئىيەتتىكى

ھەرقايسى كوللېكتىپلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ئەڭ زور خەۋپكە، شۇنداقلا ئەڭ چوڭقۇر زەربىگە ئۇچرايدۇ. جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ئاساسلىقى «مەدەنىيەت» نىڭ ۋاستىلىك تۇتاشتۇرۇش رولىغا تايىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇلمىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان زۆرۈر كاپالەتكە ئېرىشىدۇ. ناۋادا جەمئىيەتتىكى ئامىللارنى تۇتاشتۇرۇشتىن شەكىللەنگەن كۈندىلىك ھەرىكەت زەنجىرى يېڭى، يات تەسىر كۈچ تۈپەيلىدىن ئۈزۈلۈش خەۋپىگە دۇچ كەلسە، پۈتكۈل جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى قۇرۇلمىلارمۇ بۇنىڭغا قول تىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىرىزىس كىچىك دائىرە بىلەنلا چەكلەنگەن ئايرىم ھادىسە بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي كىرىزىسقا ئايلىنىدۇ. جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر قانچىكى مۇرەككەپ بولغانسېرى، بۇنداق ئومۇمىيۈزلۈك كىرىزىس شۇنچە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

بۇنداق ئەھۋالدا ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش ئورتاق بىر ئاساسىي تېمىنى چۆرىدەپ قانات يايدۇرۇلىدۇ ـ دە، جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى سۈنئىي يوسۇندا يېڭىباشتىن روياپقا چىقىرىلىدۇ. بىراق، بۇ ھالدا يېڭى بىرلىكنىڭ شەكلى مەۋجۇتلۇقنى ساقلاشتا زۆرۈر بولغان شەكىللەر ئىچىدە ئېزىپ يۈرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. دىن، مىللەت، ئىرق ۋە سىنىپقا مۇناسىۋەتلىك ئىدىيە ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلەر نۇرغۇن كىشىلەرنى زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرالايدىغان ئاساسىي كۈچكە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىق كىشىلەر زەربىگە ئۇچرايدۇ ۋە ئېزىلىدۇ، بىراق بۇ جەمئىيەتتىكى باشقا كوللېكتىپلارنىڭ بۇ مۇساپىدىكى «مەنپەئەتى» گە دەخلى قىلمايدۇ. بۇنداق يېڭى ئىجتىمائىي بىرلىك سۈنئىي يوسۇندا روياپقا چىقىرىلغاچقا، ئۇنىڭ كېلەچەكتىكى كەم بولسا بولمايدىغان تەڭپۇڭلۇق پرىنسىپى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭغا قارشى يول تۇتىدۇ. ئۇنى روياپقا چىقىرىشتىكى ئۇسۇلمۇ

دەھشەتلىك ھەم ياۋۇز بولىدۇ، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىرقىي يوقىتىش، چوڭ قىرغىنچىلىق، بىدئەت داخان ئايالنى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈش دېگەندەك زوراۋانلىق قىلمىشلىرى ئىجتىمائىي كول-لېكتىپلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇق دۇنياسىدىكى يوچۇقنى يامايدىغان دائىملىق ۋاستىسى بولۇپ كەلدى. كىرىزىس مەزگىلىدە، كىشى-لەر ئورتاق ئاساسىي مېلودىيە، ئورتاق مىللىي تۇغ ئاستىدا، تە-سەۋۋۇردىكى ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بىرلىككە كېلىدۇ، بۇ گەرچە شەكىل جەھەتتىن ئاددىي بولسىمۇ، بىراق مە-سىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئىنتايىن ئۈنۈملۈك ئىدىيە ۋە يول ھې-سابلىنىدۇ، شۇڭا ئىنسانىيەت تارىخىدا كەڭ قوللىنىلغان، ئەلۋەت-تە. زامانىۋىلىشىش ۋە دۇنياۋىلىشىش پەيدا قىلىشى مۇمكىن بولغان ئاقىۋەتنى بىر مەزگىلدىكى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش - قازىنالماس-لىقتا قاراپلا مۆلچەرلەشنىڭ ئۆزىمۇ مۇۋاپىق ھەم ئەتراپلىق ئىش قىلغانلىق ھېسابلانمايدۇ.

كىرىزىسنى يېڭىشنىڭ بەدىلى: گېرمانىيە مىسال قى-لىنىدۇ

گېرمانىيەنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بىز توختالماقچى بولغان بۇ ئىنكاس جەريانى ئۈچۈن جانلىق بىر مىسالدۇر، گەرچە بۇ گەپ-نىڭ ۋەزنى بەك ئېغىر بولسىمۇ، بىراق تارىخ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان كىشى بۇنىڭ تېگىگە يېتەلەيدۇ، گېرمان مىللىتى بېسىپ ئۆتكەن يوللارغا توغرا نەزەر بىلەن قارىيالىغىنىمىز بارغانسېرى يېتىلىۋاتـ-قىنىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيە يېقىنقى زاماندىكى سانائەتلىشىشنى ئا-ساسەن تاماملاپ، دۆلەتنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ۋە چەت ئەللەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، پۈتكۈل دۇنيانى تىزگىن-

لەش ھوقۇقىنى ئاساسەن قولغا كەلتۈردى. ھەممە ئىشتا ئالدىدا مېڭىپ ھەيۋە بىلەن كېتىۋاتقان غەرب جەمئىيىتىدە، گېرمانىيەنىڭ زامانىۋىلىشىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ كې- يىنكى يېرىمىدا بەكرەك ئەۋجىگە چىقتى، گېرمانىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەگە يېتىشىۋېلىپلا قالماي، بەل- كى دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ياۋروپانىڭ كىندىكىدە قەد كۆ- تۈرۈپ چىقتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيەنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە مۇتەئەسسىپ ئىدىيەسى بىلەن زىچ مۇنا- سىۋەتلىك.

ئەمما، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت گېرمانىيەگە ئېغىر زەربە بولدى. جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك مۇ- ناسىۋەتلەر جىددىيلىشىپ كەتتى، بىراق كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى زىيادە ئۆز قىممىتى تۇيغۇسى چۇلغىۋالغانلىقتىن، بۇنداق تۇيغۇ ئا- پەت خاراكتېرلىك مەغلۇبىيەتكە ماسلىشالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بە- زىلەر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشنىڭ سەۋەبىنى «دۈمبىدىن خەنجەر ئۇرغانلار» ـــ ئارقا سەپتىكى ئاسىيلار (ئىنقىلاب ئېقىمىنىڭ رەھ- بەرلىكىدىكى كىئېل سۇ قوشۇنى قوزغىلىڭى ۋە باشقا ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر) دىن كۆردى، يىرگىنچلىك «5 ـ كالوننا» گېرمانىيەگە ساتقۇنلۇق قىلىپ، مىللەتنى ئار ـ نومۇسقا قويغانىدى. بۇنداق خا- تا تونۇش ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىگە قاتتىق زىيانكەشلىك قىلدى ھەمدە كېيىنكى ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەت- نى بىۋاستە كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۈبھىسىزكى، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولالمايت- تى، گېرمانىيەنىڭ مەغلۇپ بولۇشى 1917 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇشقا ئارىلىشىشى بىلەن ئاللىقاچان جەزملىشىپ بولغان ئىش ئىدى. بىراق، ئىنقىلابنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، پادىشاھلىق تۈ-

زوم گېرمانىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. شۇنداقتىمۇ گېر-مانىيە جەمئىيىتى ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى داۋاملىق ساقلاپ قالىدىغان مۇتەئەسسىپ جەمئىيەت ئىدى. ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ دېموكراتىيە تونى بۇ جەمئىيەتنىڭ تۇرقىغا خوپ كەلمىدى، ماھىيەتتە يەنىلا جىمجىتلىق، خاتىرجەملىك، ئىنتىزام ۋە تەرتىپكە ئىنتىلىدىغان گېرمانىيە ئەنئەنىۋى جەمئىيىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ كەلگەن خاسلىقتا يات يۇزلىنىش بىلەن چىقىشىپ بولالمىدى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ كەڭ دائىرىلىكلىكى، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان دۆلەتكە بېرىلىدىغان زور سوممىدىكى ئۇرۇش تۆلىمى، شۇنداقلا ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى مۇقىمسىزلىقى ئاجىز سىياسىي تۈزۈلمىنى باشتىن - ئاخىر قىيناپ كەلدى. 1922 - يىلىدىكى ئاپەت خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقىدىن 1929 - يىلىدىكى زەربىسى تېخىمۇ ئېغىر بولغان ئىقتىسادىي كىرىزىس ۋە شۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئىقتىسادىي كاساتچىلىق، ئاھالىلەرنىڭ كۆپلەپ ئىشسىز قېلىشى، پۇتكۇل جەمئىيەتنى قاپلىغان ئۇمىدسىزلىك كەيپىياتى «ئالتۇندەك 20 - يىللار» نى خۇددى چۆلدىكى كۆرۈنۈپلا غايىب بولىدىغان ئالۋۇنغا ئوخشىتىپ قويغانىدى. تارىخىي رېئاللىق ئاجىز دېموكراتىيەگە كۈچلۈك ھەم مۇستەھكەم بولغان ئادىللىق پۇرسىتى بەرمىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق يوشۇرۇن ئىجتىمائىي كىرىزىس 19 - ئەسىردىن بۇيان باش كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى[①].

① ھېنرىخ ئاۋگۇست ۋىنكلېر: «ۋېيمار جۇمھۇرىيىتى 1918 — 1933». «گېرمانىيەنىڭ تۈنجى قېتىملىق دېموكراتىيە تارىخى» (10 - 11 - باب) مىيونخىن، 1933 - يىلى نەشرى.

ناتسىزم كىرىزىسنى يېڭىش ئۈچۈن تېخىمۇ ئاسان بازار تاپـ-
ـدىغان ئاددىي نەزەرىيەنى، يەنى ئىرق ۋە مىللەتنى چۆرىدىگەن ھالدا
سەپەرۋەر قىلىش؛ «ئۆزگە يات ئىرقتىن بولغان دۈشمەنلەر، بولۇپ-
ـمۇ يەھۇدىيلارنى چەتكە قېقىش؛ مەجبۇرىي بىر گەۋدىلەشتۈرۈش،
ھەربىيلەشتۈرۈلگەن مەشىق ئارقىلىق يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان
جەمئىيەتنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قالىدىغان ئىنتىزامچانلىقنى يې-
ـڭىباشتىن يېتىشتۈرۈش، ناۋادا ئىككىلىسى ئاقمىسا، ھەممە يەردە
قۇتراپ يۈرىدىغان مەخپىي ساقچى سىستېمىدىن پايدىلىنىشنى
ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي كىرىزىس ئىچىدە ئە-
ـتىگىنى ئاخشىمىغا كۆزى يەتمەي ياشاۋاتقان، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتى
ۋە تەڭسىز ۋېرسال شەرتنامىسىنىڭ خورلۇقىنى يەتكىچە تارتقان
گېرمانىيەلىكلەر مۇنداق بىر يېڭى نەزەرىيەنى، يەنى «ھۆكۈمران
ئىرق» نىڭ تەسەۋۋۇرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، 50 يىلدىن بۇيانقى
جاپالىق سەرگۈزەشتە بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان،
شۇنداقلا ئاۋامنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ئوبدان قاندۇرىدىغان نۇق-
ـتىئىنەزەرنى تونۇپ يەتتى، گېستاپوچىلار ۋە SS چىلار ھۇجۇم قى-
ـلىشقا تەشنا بولۇپ تۇرغان كۆپ سانلىق گېرمانىيەلىكلەرگە يەھۇ-
ـدىيلار، بەچچىۋازلار، مېيىپلار، كوممۇنىستلار ۋە سوتسىيال دې-
ـموكراتلار پارتىيەسىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق كى-
ـشىلەر توپىنى قوغلاپ تۇتۇش ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىش پۇر-
ـستى يارىتىپ بەردى[1].

ئەمما، ناتسىزم دولقۇنىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرمۇ ئۆز رولى-
ـنى جارى قىلدۇردى، ناتسىت نەزەرىيەچىلىرى، مەسىلەن، روسېن-

① ھاناناخ ئارېند: «ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئاملى ۋە كېلىپ-
چىقىشى» 3 ـ نەشرى، 3 ـ قىسىم، مىيونخىن 1986 ـ يىلى نەشرى.

بېرگېر، ستراسسېر ۋە گوبېبېللار شۇ زامانىنىڭ تۆھپىكار ئا-
لىملىرى ئىدى. گىتلېر ئۆزىنى ئۆزى «رەسسامچى» دەپ مەسخىرە
قىلىپ، ئۆزىنى پىرولېتارلار قاتارىغا قويىدى، ئەمەلىيەتتە ئۇنى كۆپ
بولغاندا ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغان بىر «سەنئەت
ھەۋەسكارى» دېيىشكىلا بولاتتى. ناتسىستلارنىڭ ئىدېئولوگىيەسى
كارل سىمىتتەك ئىدىيەسى ئۆتكۈر مەشھۇر ئالىملارغا، گوتتفرىد-
تەك سىياسىي قارىشى ئوخشاشمايدىغان شائىرلارغا، خېيدېگگېردەك
تەپەككۇرى چوڭقۇر پەيلاسوپلارغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا گېرمانىيەنىڭ بىلىم ساھەسىدىكى خېلى كۆپ
قىسىم كىشىلەر نەچچە ئون يىلدىن بېرى باشقا لاگېرلارغا ياكى
ستالىننىڭ كوممۇنىزم لاگېرىغا بۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. لىبېرا-
لىزملىق ۋە سوتسىيال دېموكراتىزملىق ئىدىيەگە ئىگە زىيالىيلار
سولچىلىق مەيدانىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇلارچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەت-
كەن زاتلار ئارىسىدا ئېنىنېستىت جۇئېرگېنغا ئوخشاش كونا مۇتە-
ئەسسىپلەرمۇ بار ئىدى. ناتسىستلار ئۇلارغا كەڭ قورساقلىق بىلەن
ئالىي شان ـ شەرەپلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقىلار يە-
نىلا قايمۇقتۇرۇشلارغا كۆنمىدى.

گېرمانىيە ناتسىستلىرى سۇنئىي يوسۇندا رويابقا چىقارغان
يېڭى بىرلىككە بەك كۆپ بەدەل تۆلىدى. بىر ئەركىن جەمئىيەتنىڭ
نازۇك ئىچكى قاتلىمى پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى؛ جەمئى-
يەتتە ۋە سىياسىي ساھەدە ئابرۇي قازانغان خېلى كۆپ كىشىلەر
ئۆلتۈرۈلدى، ئۆلتۈرۈلگەنلەر يەھۇدىي زىيالىيلىرى ۋە دېموكراتىك
زاتلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە پىرۇسسىيە دۆ-
لىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قابىللىرىمۇ بار ئىدى؛ ئاخىرىدا 3 ـ ئىمپې-
رىيە نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىن گېرمانىيەنى غەلىبە
قىلىشتىن ئۈمىد يوق بىر مەيدان ئۇرۇشقا سۆرەپ كىردى. ناتـ-

سىستلار قىسقا مۇددەت ئىچىدە جەمئىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش-
تەك غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ (بۇ غەلىبە ئاز سانلىق مىللەت-
لەرنى يوقىتىش بەدىلىگە كەلدى)، شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۈل گېر-
مان مىللىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن بالايىئاپەتكە دۇچار بولدى.

كىرىزىس ئۈستىدىن غالىب كېلىش ۋە ھۆكۈمرانلىقى-نى مۇستەھكەملەش

بىز گىتلېر گېرمانىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلارنى بىر ياق-
لىق قىلىشتىكى ۋاسىتىلىرىگە سەپسېلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇ-
نىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن شۇنى بايقايمىزكى، كىرىزىس ئۈستىدىن
غالىب كېلىش، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىشتەك ئىدىيە ۋە ئىش -
ھەرىكەتلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ ھاكىمىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش
ئارزۇسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. بۇنىڭدىن ئىلگىرى كىشىلەر
يەككىلىكنىڭ ئېھتىياجى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى
تەشكىلاتلارنىڭ فۇنكسىيەلىك ئېھتىياجىنى قانداق قىلىپ تەڭلا
قاندۇرۇش توغرىسىدا كۆپرەك مۇلاھىزە قىلىشاتتى. ئەمدىلىكتە
بولسا ئوخشىمايدىغان نەرسىلەرگە، يەنى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلارنىڭ
ئەتراپىنى چۆرگىلەپ يۈرگەن مەنپەئەت گۇرۇھلىرىغا، ھازىرقى
ھاكىمىيەتنىڭ ھىمايىچىلىرىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كەلدى.

ھاكىمىيەتنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ھۆكۈمرانغا نىسبەتەن
ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي كىرىزىس پۈتكۈل دۆلەتنى ئىنتايىن خەۋپ-
لىك ھالغا چۈشۈرۈپ قوياتتى. ئاۋام - خەلقنىڭ گۈزەل ئارزۇلىرى-
نىڭ ئورنىنى چۈشكۈنلۈك ئىگىلىگەن چاغدا، ئىجتىمائىي كىرى-
زىسنى كەلتۈرۈپ چىقارغان جاۋابكارلىقنى ئاشۇ ھاكىمىيەت بې-
شىدىكىلەر ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلارنىڭ بۇ
جاۋابكارلىقنى زىممىسىگە ئېلىشى ھەقىقەتەن زۆرۈر، كىشىلەر ۋە-

زىيەتتە داۋالغۇش بولغاندا قـورقۇنچ تۇيـﻪيلـﺪىـن تەشۋىشـلـﻪنـﺪۇ، ۋەھشىيلىك، ئۇرۇشقاقلىق يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ. بۇنداق چاغدا سىياسىي رەھبەرلىكنى ئادا قىلىش تولىمۇ تەسكە توختايدۇ، ھۆ-كۇمرانلار غەزىپى قايناپ تاشقان ئاۋامنى تولىمۇ دىتلىق يوسۇندا يېڭىباشتىن تىزگىنلىنىدىغان سىياسىي ۋاستىگە ئايلاندۇرۇۋال-دۇ، بۇ ھالدا يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش، ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك ئارقىلىق ئاۋام ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشقا يېتەكلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىچكى-تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ بېشىغا بەختسىزلىك ۋە بالايىئاپەت ياغىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سىياسىي مەقسەتكە يېتىشتىكى كۆڭۈلدىكىدەك ھۆكۈمرانلىق ماھارىتى، خالاس.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىرىزىس يامان نىيەتلەرنى ھوقۇق تارتىۋېلىش پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ باسقۇچتا «تۆۋەن قاتلام» بىلەن «يۇقىرى قاتلام» ئارىسىدىكى ھوقۇق پەلەمپىيىنىڭ ئارىلىقى ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە قىسقىراپ كېتىدۇ، ھوقۇقىدىن مەھرۇم قېلىش بىلەن ھوقۇققا ئېرىشىش ئارىسىدىكى قارشىلىق كۈچ ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە ئا-جىزلاپ كېتىدۇ. كۆككە كۆتۈرۈلگەن يېڭى سىياسىي چولپانلار ئەل رايىنى ئۆزىگە تارتالايدىغان ئاجايىپ ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ. ئۇلار-نىڭ ئاۋام تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشىدىكى ئاچقۇچلۇق ئامىل بىلەن بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھۆكۈمرانلىققا كاپالەتلىك قىلىش ماھارىتى بىر قېلىپتىن چىققان، يەنى ئورتاق مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشنى تايانچ قىلىپ، قىممەتنى نامايان قىلىش، تونۇش تۇيغۇسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىش ئۈستىدە ئىزدىنىش ئارقىلىق دۈشمەن كۈچلەر ئايرىلىپ، دۈشمەنگە قارشى بىرلىك سەپ شەكىل-لەندۈرۈلىدۇ ھەمدە بۇ ھوقۇق ئىستېلاسىدىكى ئەڭ ئەپچىل يول

قىلىنىۋېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاۋام مۇشۇنداق پاراكەندىچىلىك ئىـ-
چىدە توپلىشىپ غايەت زور كۈچ ھاسىل قىلىدۇ، يامان نىيەتلەر بۇ
كۈچنى ئۆزلىرى كۆڭلىگە پۈككەن يۆنىلىشكە باشلاپ ماڭىدۇ. بۇنـ-
داق ئەھۋالدا ھوقۇق تارتىۋېلىش ھوقۇقنى قوغداشتىنمۇ ئاسان.
چۈنكى، ھوقۇقنى قوغداشقا جىق ئىش كېتىدۇ. ئالايلۇق، تاشقى
سىياسەتكە كىشىلەر قايىل بولامدۇ - يوق؟ ئىچكى قىسمىدىكى
ئىتتىپاق سىناقلارغا بەرداشلىق بېرەلەمدۇ - يوق؟ دېگەندەك، ئەمـ-
ما ھوقۇق تارتىۋېلىشتا بۇلارنى ئويلاپ يۈرۈش ھاجەتسىز.

بۇنداق زور ئۆزگىرىش جەريانىدىن قورقمايدىغان ھېچقانداق
جەمئىيەت يوق. ھۆكۈمرانلىقنى چۆرىدىگەن كۈرەش ئەڭ جىددىي،
ئەڭ نېگىزلىك بولىدۇ. جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك پۈرسەتلەر تامامەن
دۆلەت ھۆكۈمرانلىقىنى چۆرىدىگەن ھالدا تەقسىم قىلىنىدۇ. بىر-
قانچە يۈز يىلدىن بېرى غەرب مەدەنىيىتى تۈرلۈك تۈزۈلمىلەرنىڭ
بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ گەۋدە سۈپىتىدە داۋاملىـ-
شىپ كەلدى، ئۇنى يارىتىدىغان ئىجتىمائىي قىممىتىگە قاراپ سىـ-
ياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، قانۇن - تۈ-
زۈم دېگەندەك ئوخشاشمىغان تەركىبىي قىسىملارغا ئايرىشقا بولىـ-
دۇ. سىياسىي بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدىـ-
غان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئۇ قىممەت تەقسىماتىـ-
غا كەلگەندە مونوپول قىلىۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس. بۇ غەرب
جەمئىيىتىدە كىرىزىس ئالدىدا شەكىللەنگەن ھوقۇق كۈرىشىنى
تېخىمۇ قارشىلىق كۈچىگە ئىگە قىلغان، يەنى خۇددى گېرمانىيە-
دىكى ئەھۋالدىكىدەكلا، زىيانكەشلىكتىن تامامەن خالىي بولالايدىغان
ئىشمۇ يوق، پەقەت بۇنداق زىيانكەشلىكنىڭ دەرىجىسى باشقا ئىجـ-
تىمائىي فورماتسىيەلەرگە قارىغاندا يېنىكرەك بولىدۇ، خالاس.
چۈنكى، كاپىتالىستىك دېموكراتىيە ئۆزۈكسىز كۈچىيىپ بېرىۋاتـ-

قان بازار ئىگىلىكىدە، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تالىشىش جەريانىدىكى ئۇتۇش ـ ئۇتتۇرۇشنى بىر يولىلا بەلگىلىۋېتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، ئۇ ھەرگىزمۇ ھايات ـ ماماتلىق كۈرەش ئەمەس.

بۇنىڭ ئەكسىچە، باشقا ئىدېئولوگىيەلەردە «مەنپەئەتدار تەرەپ» بىلەن «زىيان تارتقۇچى تەرەپ» نى بەلگىلەيدىغان قورال ھاكىمىيەت مەركىزىنىڭ قولىدا بولىدۇ. كوممۇنىزم تۈزۈمىدە، جۈملىدىن نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر، بىرەسمىي سوتسىيالىستىك دۆلەتتە، دۆلەتنىڭ قول تىقىش سىياسىتى يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دۆلەتلەردە «ئۇلۇغ»لار دۆلەتنى ئۆز ئولجىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىپ، مۇناسىپ مەنپەئەتنى مەرتىۋىسى يۇقىرىلار، قەبىللار، بەزى ئىرقلار ۋە دىنىي كوللېكتىپلارغا بېرىدۇ.① دۇنيا مىقياسىنى قاپلىغان ئەركىنلىك ئىسلاھات ھەرىكىتىمۇ بۇ كونا يولدىن تېخى چەتلەپ كېتەلىگىنى يوق. ئەكسىچە، كوممۇنىزم، دىن ۋە مىللەت ئەسلىيەتچىلىرى دۆلەتنى ئاۋۋالقى ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئەندىزىسىگە يېڭىباشتىن قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن توختىماي تىرىشىدۇ، ئۇلار ناۋادا شۇنداق قىلالىسا، ئۆز مەنپەئەتى بويىچە ئىجتىمائىي قىممەت تەقسىماتىنىڭ مول مېۋىلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەن بولالايدۇ ھەمدە ئۆز پايدىسىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەقسىم قىلالايدۇ.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش ۋە ئۆزگە يانتاياق بولمايدىغانلارنى جازالاش تاكتىكىسى ئەلۋەتتە تېخىمۇ مۇھىم. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە، رەقىبىنى «بىز» (قانداشلىق، مىللەت، سىنىپ، مەدەنىيەت) نىڭ

---

① خارتمۇت ئېلسېنخانس: «كاپىتالىزمنىڭ بېقىندىلىقى ۋە بىيوروكراتىزمنىڭ تەرەققىياتى»، «3 ـ دۇنيا ئەللىرى قىلىۋاتقان سىناقلار»، فىرانكفورد، نيورك 1981 ـ يىلى نەشرى.

لاگېرىنىڭ ساتقۇنلىرى دەپ بولۇشىغا ئەيىبلەش ئارقىلىق ھەمىشە ئويلاپ باقمىغان ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دېمەك، رەقىبىنى يات مىللەت، دۈشمەن كۈچ ياكى تەھدىت سالىدىغان گۇرۇھ دەپ تەسۋىرلەش زۆرۈر، شۇنداق قىلغاندا رىقابەتكە چۈشكەن رەقىبىنىڭ ئەزالىرى سىياسىي ھوقۇق تەلەپ قىلىش سالاھىيىتىدىن مەھرۇم قالىدۇ ـ دە، ئىجتىمائىي بايلىق ئېرىشىشىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن «بىز» گە تېگىدىغان نەپ تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ.

ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتى، تەقسىمات تەلىپى، مەدەنىيەت تونۇ ـ شى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇق تالىشىشتىكى مۇھىم قورال ھەم بولارنىڭ ھەممىسى بىر ـ بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىر جەمئىيەتتە ئىرق، مىللەت، دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى زور تو ـ قۇنۇشلار ھەرگىز ئۆزلۈكىدىن يۈز بېرىپ قالمايدۇ، بەلكى بەزى نىيىتى يامان سىياسەتچىلەر ھەمىشە بىر قىسىم ئۇششاق زىددى ـ يەتلەردىن پايدىلىنىپ ۋە بۇ زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئۇ ـ نى سىياسىي تۈسكە ئىگە قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھوقۇق كۈرە ـ شىدىكى نۇرغۇن قۇربان بولغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قىرغىن قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەجەللىك قورالغا ئايلىنىدۇ. ناۋادا ھوقۇقتا بولغان بۇنداق ئىنتىلىش خاسلىق ۋە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە مەدە ـ نىيەت سەپەرۋەرلىك ئىقتىدارىغا ئايلىنالمىسا، مەدەنىيەت پەرقىدىن سىياسىي يولدا پايدىلىنىش تولۇق ئىشقا ئاشمايدۇ. پەقەت «سىيا ـ سىي سودىگەر» لەر شەخسىيەتچىلىك ۋە مەنپەئەتخورلۇق ئاساسى ـ دىكى ھوقۇق ئىستىكى تۈپەيلىدىن مەدەنىيەت سىمۋولىغا ئەھمىيەت بەرگەن چاغدىلا، مەدەنىيەت سىمۋولى ئاندىن غايەت زور رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. يات ئىرق، «يات دۈشمەن» ۋە «ئىچكى دۈشمەن» لەرنى قاتتىق چەتكە قاقىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى

ئوخشاش بىر مەنتىقىگە ياتىدۇ، شۇڭا بۇلار قوغدىنىش ئىقتىدارى يوق ئۇچىنچى تەرەپنىڭ جىسمىدىكى بارلىق ئاجىزلىقلاردا ئەكس ئېتىدۇ ھەم ھۆكۈمرانلار ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك جىنايى جاۋابكارلىقنى يەڭگىللىتىپ بېرىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، ھۆكۈمرانلار مەغلۇبىيەتكە دائىر تاپا ـ تەنىلەردىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. بۇلاردىن سىرت، ئۆچ ـ ئاداۋەت ئارتۇقچە كۈچ ـ قۇۋۋەتنى چىقىرىپ تاشلايدۇ، ھوقۇقنىڭ ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، بۇ كۈچ ـ قۇۋۋەتلەر چىقىپ كېتىشى كېرەك. مانا بۇ ھۆكۈمرانلىققا كاپالەتلىك قىلىش بىلەن چوڭ قىرغىنچىلىق ئارىسىدىكى قورقۇنچلۇق دىيالېكتىكىدۇر.

ھوقۇق كۈرىشىدىكى ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىشى

مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئاساسىي تېمىنى چۆرىدىگەن كۈرەشنى مۇنداق دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، يەنى ئۇ ئورتاق مەنپەئەتتىن پايدىلىنىپ ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتىكى كۆپ خىل مۇمكىنچىلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كىشىلەر مۇشۇ ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ كىرىزىس ئۈستىدىن غالىب كېلىشكە، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، مەيلى قايسى خىل ئەسلىيەتچىلەر بولسۇن، بۇلار ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ، پەقەت ئىتتىپاق تۈزۈش، يەنى رادىكاللارغىمۇ، چەكتىن ئاشقانلارغىمۇ ياتمايدىغان ئاشۇ بىر بۆلەك كىشىلەرنى جەلپ قىلىشنى بىلگەندىلا غەلىبە قىلالايدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈچنى مۇنداق بەش گۇرۇھقا ئايرىشقا بولىدۇ:

① رادىكال ئىسلاھاتچىلار ② مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلار ③ يا ئۇيان ـ يا بۇيان ئۆتمەيدىغان بىتەرەپلەر ④ ئەنئەنىچىلەر ⑤

ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپلەر (ئەسلىيەتچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

بىز كىرىزىسنىڭ تىپىك ئىنكاس شەكلىگە ئاساسەن روياپقا چىقىش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىتتىپاق تۈزۈش تىپىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى. بىرىنچى خىلى: ناۋادا «رادىكاللار» بىلەن «ئىسلاھاتچىلار»، يەنى ئىككى مۇھىم ئىجتىمائىي گۇرۇھ مۇۋەپپەققىيەتلىك ئىتتىپاق تۈزەلىسە، مۇقەررەر يوسۇندا بىر خىل ئەركىن ئىسلاھات سىياستى يولغا قويۇلىدۇ. بىراق، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ كۈچى ھەممىشە ئاجىز كېلىپ، ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ 3 - ئىجتىمائىي گۇرۇھنى قولغا كەلتۈرۈش - كەلتۈرەلمەسلىكى، يەنى يا ئۇيان - يا بۇيانغا ئۆتمەي ئوتتۇرىدا قالغان «مادار اچىلار» نىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش - ئېرىشەلمەسلىكى تولىمۇ مۇھىم ئىش بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، بۇنداق چاغدا ئاشۇ «مادار اچىلار» ھەقىقەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

شۇغىنىسى، كۆپىنچە ئەھۋالدا ئەنئەنىچىلەر (4 - ئىجتىمائىي گۇرۇھ) نىڭ تەسىر كۈچىمۇ ناھايىتى زور بولىدۇ. 2 - خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى، يەنى ئالدىنقى تۆت ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ بىرلىشىپ ئىتتىپاق تۈزۈشىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇلار مۆتىدىل، ئەمما ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئىسلاھاتنى يولغا قويۇشى، بولۇپمۇ ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنغا تېگىشلىك ھۆرمەت قىلىشى مۇمكىن. بىراق، ناۋادا 3 - خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى مەيدانغا كېلىپ قالسا، يەنى 2 - ، 3 - ۋە 4 - ئىجتىمائىي گۇرۇھ بىرلىشىپ قالسا، ئەنئەنىۋى ئاساسىي مەقسەتتە چىڭ تۇرىدىغان، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن يولغا قويۇلغان ئىسلاھاتقا ماسلاشتۇرىدىغان سىياسىي ئاقىۋەت كېلىپچىقىشى

مۇمكىن، شۇنداقلا 1 ـ ئىجتىمائىي گۇرۇھتىكى رادىكاللارغا نىس-بەتەن مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنىڭدا «كونسېرۋاتىپ ئىسلاھاتچىلار» ئىتتىپاقى شەكىللىنىدۇ.

4 ـ خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى مۇنداق: 4 ـ ۋە 5 ـ ئىج-تىمائىي گۇرۇھ ئىتتىپاق تەشكىللەيدۇ، ئاقىۋەتتە ئوتتۇرىدىكى دۆلەت ئېكستىرىمىزم يولىغا ماڭىدۇ. ناۋادا ئۇلارنىڭ سەۋەبىدىن ئوتتۇرىلىقتىكى «مادارا چىلار» خاتىرجەمسىزلەنسە، شۇنداقلا چەك-تىن ئاشقان ئىش ـ ھەرىكەتلەردە بولسا، ئۇنداقتا بۇ خىل ئىتتىپاقنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە پۇرسەت چىقىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا نۇرغۇن توقۇنۇشلارنى ئەسلىدە مۇرەسسە شەكلى بىلەن ھەل قىلغىلى بولسىمۇ، بىراق ئەنئەنىچىلەرنىڭ ناۋادا يېڭى ئېقىم بىلەن مادارا قىلىشقا رايى بارمىسا، شۈبھىسىزكى ئەنئەنىچىلەر ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەر تەرەپكە ئۆتۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار توقۇنۇشتا غەلىبە قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكۈدەكلا بولسا، قورال كۈچىنى ئىشقا سېلىشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ تە-پىك بىر ئۆلگىسى خالاس، ئۇلار مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش (ئىرقىي توقۇنۇش، مىللىي توقۇنۇش ۋە ياكى سىنىپىي توقۇنۇش) قا قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئاشۇ توقۇنۇشلار ئىچىدىن توختىماي پۇرسەت ئىزدەيدۇ.

ئەلۋەتتە، باشقىچە بىرىكىشلەردىن يۇقىرىقىدەك ئاقىۋەت چى-قىشى ناتايىن. 1 ـ خىل ئىتتىپاق «يات قوۋم» لار بىلەن دوستانە ئۆتۈشكە تىرىشىدۇ؛ بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك زامانىۋىلىشىش مۇساپى-سىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. باشقا ئۈچ ئىتتىپاق بىرلىشىش ياكى چەت-كە قېقىش، ئۆزئارا بېقىنىش ۋە ئارىلىق ساقلاپ قېلىشتەك ئوخ-شاشمىغان بىرىكىش شەكىللىرىنى تېخىمۇ ياقتۇرىدۇ. ئەمما، يات قوۋم بىلەن توقۇنۇش ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق توقۇنۇشنى ھەل

قىلىشنى ھەرقانداق بىر خىل ئىتتىپاق ئالدىن بەلگىلىۋالمايدۇ، پەقەت باشقا ئامىللارغا چېتىلغاندىلا، مەسىلەن، دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ھوقۇق رىقابىتىدىلا كىشىنى تەشۋىشلەندۈرىدىغان مۇشۇنداق ئاقىۋەت كېلىپچىقىدۇ. ئىسلاھات ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشى ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشىدەك خەتەرلىك ئاقىۋەتنى توسۇپ قېلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، باشقا مىللەت ۋە مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا كىم بىلەن بىرلىشىش ئۈستىدە ئويلىنىش ئويلىشىپ بېقىش زۆرۈر، چۈنكى ئىتتىپاق تىپى بىلەن ھۆكۈمرانلىق تىپى ئوخشاشلا مۇھىم.

بۇ جەھەتتە ئىراندا يۈز بەرگەن ئىشلار بىزگە ئىلھام بېرەلەيدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى پەھلىۋى سۇلالىسى ئىراندا دەھرىيلەشكەن بىر ھاكىمىيەت قۇرغانىدى؛ 30~40 ـ يىللاردا ھازىرقى زامان «ئۇسلۇبى» ئىرانغا كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، نېفىت سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى كەم دېگەندىمۇ مۇئەييەن دائىرىدە قەدىمكى پېرسىيە زېمىنىغا كىرىپ كەلدى. پەھلىۋى سۇلالىسىنىڭ ياش پادىشاھى ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغاندا ئىسلاھاتچىلار شىئەلەر ۋە مۆتىدىل ئەنئەنىچىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىتتىپاققا دۇچ كەلدى، ئۇلار قان تۆكمەي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق پادىشاھتىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلىق ئاساسىدىكى پارس مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشقا ئۇرۇندى. بۇ سىناق ئارمىيەنىڭ، ئامېرىكىنىڭ قوغدىغۇچى كۈچلىرى ۋە پەھلىۋى سۇلالىسىدىكى بارلىق «مەنپەئەتدار» لارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. يېڭىدىن تەختكە چىققان شاھ رىزا بۇ ئىشتىن ساۋاق ئېلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش سىنىقىنى زورىغا يولغا قويدى. ئۇ-

نىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئېقىمغا زىيادە ماسلاشقان مەشھۇر كىشىلەر-دىن بولۇپ قالدى، ئەمما دېموكراتىك ئىسلاھاتچىلار، شىئەلەر ۋە مۆ-تىدىل ئەنئەنچىلەر داۋاملىق شاھ ھاكىمىيىتىنىڭ باستۇرۇش سى-ياسىتىنىڭ شەپقەتسىزلەرچە زەربىسىگە ئۇچراپ كەلدى. ئىسلام ئۆ-لىمالىرى پەھلىۋى ھاكىمىيىتى يولغا قويغان زامانىۋىلىقنى ياقتۇر-مايتتى، يەنە كېلىپ ئۆلارنىڭ مەنپەئەتىمۇ ئۈزۈكسىز تەھدىتكە ئۇچراپ كېلىۋاتاتتى، چۈنكى شاھ ئىسلاھ ئۆلىمالىرىنىڭ ھوقۇق ئاساسى ۋە ئىقتىسادىي كىرىمىنى ئىگىلىۋېلىۋاتاتتى. 40 ـ يىللار-نىڭ ئاخىرىدا، ئۆلىمالار دەھرىيلىك تۈسىنى ئالغان ئىسلاھات ھەرى-كىتىنىڭ شېرىكىگە ئايلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىران مەخپىي ساق-چىلىرىنىڭ تازىلىشىغا ئۇچرىدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئەھۋال تۈپتىن ئۆزگەردى، ئەسلىيەتچىلەر بىلەن ئەنئەنچىلەر ھوقۇق چەم-بىرىكىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىۋېتىلدى، باشقا شىئەلەر، مە-سىلەن، بازاغان، ئەركىن ئىسلاھاتچىلار، بەنى سەيىد قاتارلىقلار خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە ۋاقىتلىق بولسىمۇ قوشۇمچە رول ئوي-نىدى. شۇنىڭ بىلەن تامامەن كۆپ مەنبەلەشكەن ئىران جەمئىيىتىدە ئېكسترېمىزم مەنتىقىگە ئۇيغۇن ھالدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى.

ئىسلاھات دەۋرىدە ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كىرىزىسنى يې-ڭىشكە تۇتۇش قىلىۋاتقىنىمىزدا، مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئاسا-سىي تېما (ئىرق، مىللەت ياكى ئىدېئولوگىيە مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى چۆرىدىگەن سىياسىي سەپەرۋەرلىك پەرقلەندۈ-رۇشكە بولىدىغان مۇنداق ئۈچ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرىدۇ: ① ئۇ جەمئىيەتتىكى يەككىلىكلەرنىڭ ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىنى يې-ڭىباشتىن تۇرغۇزۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئادەتتىكى مەۋجۇتلۇق دۇن-ياسى زۆرۈر خەۋپسىزلىك كاپالىتى بىلەن تەمىن ئېتەلمىگەندە، ئادىشىپ يۈرگەن ئۆزلۈك يېڭىباشتىن ئالغا ئىلگىرىلەش يۆنىلە-

شىنى تاپىدۇ ھەم ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇۋالىدۇ ② ئۇ جەمئىيەتتىـ-
كى تېرىقتەك چېچىلىپ تۇرغان ھەرقايسى قىسىملارنى يېڭىباشـ-
تىن بىرىكتۈرۈشكە مۇئەييەن دەرىجىدە ياردەم بېرىپ، جەمئىيەتـ-
نىڭ يىمىرىلىشىنى ئۇنۇملۇك ھالدا توسۇپ قالالايدۇ (بىراق، يەنەـ-
مۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆپ قۇتۇپلىشىشقا تۇرتكە بولىدۇ) ③ ئۇ
سىياسىي ساھەدىكى مەشھۇر زاتلارنىڭ «كونا تەرتىپ» ۋە ھوقۇققا
خىرىس قىلغۇچىلار بىلەن بولغان كۆرەشتە ھاكىمىيەتنى قولغا
كەلتۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» زاماـ-
نىۋىلىشىش كىرىزىسىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى ئەمەس، بىز ھەرقايـ-
سى دۆلەتلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە مەسىلىسى ۋە ھوقۇق ئەھۋالىغا ئاساـ-
سەن، ئوخشاشمىغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى ئويلىشىپ كۆرۈشـ-
مىز كېرەك، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەدەنىيەتلەرنىڭ چەك - چېگراـ-
سى ئارىسىنى تۇتاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى، بەزىلىرى مەدەنىيەتلەر ئاـ-
رىسىدىكى چەتكە قېقىش ھادىسىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھۆكۈمـ-
رانلىقىنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

بۇ خىل ھادىسە ۋە فۇنكسىيەلەر خۇنتىنگتون ئېيتقاندەك يېڭى شەيئىي ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە شەيئىلەردۇر. تارىختا بۇـ-
نىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىشلار ئاز ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ يېڭى
بىلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىش مۇساپىسىـ-
گە ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئارىسىدىكى ئالاقە كۈنـ-
سايىن قويۇقلاشتى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش رايون خاـ-
راكتېرلىك ۋەقەلەرمۇ چوڭقۇر دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالـ-
دى. شۇڭا، يەر شارىنىڭ ھەرقانداق بىر يېرىدىكى توقۇنۇش، جۈملىـ-
دىن قوشنا رايونلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلاردىمۇ ئەۋجىگە چىقىش
خەۋپى مەۋجۇت.

3

هازىرقى ئۆرۈش ۋە توقۇنۇشلار

تارىختىكى ئۆرۈشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى سەۋەبلەر

ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى تارىخىدىكى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلار ئەڭ قەدىمىي بىر خىل تارىخىي ھادىسە. ئىنسانىيەتنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنى زۇلمەتكە دۇچار قىلىدىغان بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر ئۈستىدىكى تەتقىقات، ئىزدىنىشلەرمۇ كۆپ بولدى.①

ئەمما، ئاخىرىدا زوراۋانلىقنىڭ ئاساسلىق ئامىلىنىڭ زادى نېمىلىكىنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمىدى. ئۆرۈش يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ خىل بولۇپ، بىر ياكى بىرقانچە ئامىل بىرىككەندە، قەبىلە، مىللەت، شەھەر، دۆلەت ۋە ئىتتىپاقلار ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ ئاساسى شەكىللىنىدۇ.

بۇ ئامىللار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

زېمىن تالاش ـ تارتىشى؛
قىس بايلىقلارنى تالىشىش؛
مال ـ دۇنيانى تالان ـ تاراج قىلىش؛
دىنىي ئەسەبىيلىك؛
ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىختىلاپ؛

---

① كىلاۋس جۈئېرگېن گانزېل: «ئۆچمەنچى دۇنيادىكى ئۆرۈش»، «ئۆرۈشنىڭ سەۋەبى ئۈستىدىكى تەتقىق نەزەرىيەسى ۋە ماتېماتىكىلىق مەسىلىلەر — تۇزاق ئۈستىدىكى تەتقىقات» بادېن ـ بادېن، 1989 ـ يىلى نەشرى.

ئىرق، مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش؛

ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خەۋپسىزلىك مەسىلىلىرى ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ ئاۋۋال مۇشت كۆتۈرۈشىگە تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن؛

دېموكراتىيە ئىشقا ئاشمىغان دۆلەتلەردىكى مەشھۇر شەخسلەر بىلەن داھىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتى.

ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بۇ كۆپ مەنبەلىك ئامىللار بۈگۈنگە قەدەر يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. مۇ- رەككەپ ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋەقەلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، زو- راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب ئۇنداق ئاددىي بولمايدۇ. زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى ئاددىيلا بىر سەۋەب بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان نەزەرىيەلەر، جۈملىدىن مارك- سىزم - لېنىنىزم، ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلايدۇ. ناۋادا بۇ- نىڭغا چوقۇم بىرەر نەزەرىيەۋى ئاساس تېپىش توغرا كەلسە، رايون سىياسىي ئامىلىدىن ئىبارەت كونا مۇقامنى تۈۋلىماي ئامال يوق، چۈنكى ئۇرۇش كۆپرەك بىۋاسىتە چېگرالىنىدىغان قوشنا ئەللەر ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ.

بۈگۈنكى دەۋردىكى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبى

خۇنتىنگتون مەنىسى چوڭقۇر ئىبارىلەر بىلەن مۇنداق دەيدۇ: «بۈگۈنكى دەۋردىكى قوراللىق توقۇنۇشلارنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدا يۈز بېرىۋاتىدۇ.»[①]

ئەلۋەتتە، ئۇ بۇنىڭدىن سوئالغا جاۋاب تاپقاندەك كۆرۈنىدۇ، بىراق «ئىسلام قانلىق چېگراسى» دېگەن تېمىغا كەلگەندە، ئىستا-

---

① خۇنتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى».

تىستىكىنىڭ ئاساسى قانۇنىيىتىگە مۇخالىپ ئىش قىلىدۇ. باش-
قىچە قارىشى يوق ھەرقانداق بىر ئوقۇرمەن بۇ سانلارنى كۆرگىنىد-
دە: ئىچكى ئۇرۇش ۋە خەلقئارالىق ئۇرۇشلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپ-
رەكى مەدەنىيەت ئامىلى تۈپەيلىدىن يۈز بېرىدىكەن ـ دە، دېگەن
يەكۈننى چىقارماي قالمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەنە تا-
سادىپىي تەقسىملىنىش پىرىنسىپىغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

بىز يەر شارىدىكى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار توغرىسىدا چىقىرىل-
غان 1996 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا قا-
راپ باقايلى. خېيدېلبېرگ توقۇنۇش تەتقىقات جەمئىيىتى ئۇرۇش
ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى قەرەللىك ئىستاتىستىكا قىلىش
خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس ئاپپارات، ئۇنىڭ ئىستاتىستىكا
سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن
ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق كىرىزىسى 27 قېتىم يۈز بەرگەن. ئۇلارنىڭ
توققۇز قېتىملىقى خۇنتىنگتون جەزملەشتۈرگەن «مەدەنىيەت ئۇ-
زۇلمە قاتلىمى» دا يۈز بەرگەن، 17 قېتىملىقى ئوخشاش مەدەنىيەت
چەمبىرىكىدىكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يۈز بەرگەن. ناۋادا ئىرق
ئامىلىنىمۇ شۇ دائىرىگە كىرگۈزۈپ ئويلىساق، ئەھۋال مۇنداق
ئۆزگىرىدۇ، يەنى ئوخشاشمىغان ئىرق ئەزالىرى، ئوخشاشمىغان قە-
بىلە، مىللەت، ئىرق ياكى دۆلەت 21 قېتىملىق زوراۋانلىق توقۇ-
نۇشقا قاتناشقان، شۇغىنىسى 27 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ ئاران
ئالتە قېتىملىقى ئىرق ئامىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. باشقىچە قى-
لىپ ئېيتقاندا، ئىرقىي توقۇنۇش زوراۋانلىق توقۇنۇش ۋەقەلىرى-
نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن. تېخىمۇ مۇھىمى، ئاتال-
مىش «مەدەنىيەتلەرنىڭ سوقۇلۇشى» دىن كېلىپ چىققان توققۇز
قېتىملىق توقۇنۇشقا ئىرقىي ئامىلمۇ ئارىلىشىپ قالغان. «مەدەنى-
يەتلەر توقۇنۇشى» توقۇنۇشقا قاتناشقان ئىككى تەرەپ ئوخشاشمىغان

ئىرق گۇرۇھىغا تەئەللۇق بولغان ئالدىنقى شەرت ئاستىدا يۈز بې-
رىدۇ. ئۇ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ئېغىر ئىرقىي توقۇنۇش بىلەن
بىللە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نى دۇنيانى كۆزىتىشتىكى پەۋقۇل-
ئاددە كۆرۈش بۇلۇڭى قىلىۋالغان خۇنتىنگتون كەلگۈسىدىكى تو-
قۇنۇشنى ئالدى بىلەن مۆلچەرلىيەلىشى كېرەك ئىدى، مۇشۇنداق
بولغاندىلا بىز ئۇنىڭ نەزەرىيەسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى كۆرەلە-
گەن بولار ئىدۇق. بۇ جەھەتتە، خېيدېلبېرگ توقۇنۇش تەتقىقات
جەمئىيىتى چىقارغان ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇمات مەس-
لىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلىشى مۇمكىن. ئۇلار «يوشۇرۇن توقۇنۇش»
نى ئىستاتىستىكا قىلىپ، ئىككى تەرەپ ياكى كۆپ تەرەپ ئارىسى-
دىكى تالاش ـ تارتىش ياكى ئۇزاقتىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن
مەلۇم بىر خىل ئىختىلاپ كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر پەيتتە تامامەن
قورال كۈچىگە مۇراجىئەت قىلىشى مۇمكىنلىكىنى، بىراق نۆۋەتتە
تېخى ئومۇميۈزلۈك توقۇنۇش پارتلىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ
بەردى. مەسىلەن، يۇگوسلاۋىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت ـ
توقۇنۇشلار تېتو زامانىدىلا مەۋجۇت ئىدى. زىددىيەت ـ توقۇنۇش
غايەت زور زەربە بېرىش كۈچى بىلەن ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشتىن
ئىلگىرى، ئۇنىڭ يوشۇرۇن مەزگىلى باشلانغان ۋاقتىنى 80 ـ
يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىغىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. بىز
مۇشۇ كاتېگورىيە بويىچە كېلەچەكتە كەسكىن توقۇنۇش يۈز بېرىش
ئېھتىماللىقى بولغان رايونلارنى پەرەز قىلالايمىز، خەلقئارا جەمئى-
يەت بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، مۇشۇنداق بولغاندا، بىر-
لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكى بەزى يارىشتۇ-
رۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنالايدۇ. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن
كىتابتا تىلغا ئېلىنغان يوشۇرۇن 52 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ ئەھ-

ۋالى زادى قانداق بولۇپ كېتەر؟ بۇلاردىن كۆپ دېگەندىمۇ 18 قې-
تىملىقى، يەنى تەخمىنەن 1/3 ى مەدەنىيەت ئۆزۈلمە قاتلىمىدا يۈز
بېرىشى مۇمكىن؛ قالغان 34 قېتىملىقىنىڭ مەدەنىيەت بىلەن
قىلچە ئالاقىسى يوق. يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، 52 قېتىملىق
توقۇنۇشنىڭ 36 قېتىملىقى، يەنى 1/3 قىسمىدىن كۆپرەكى ئوخ-
شاشمىغان ئىرق گۇرۇھى ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ
يەردە ئىرق ئامىلى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.[①]

1 ـ جەدۋەل. 1996 ـ يىلىدىكى «مەدەنىيەت» ۋە «ئىرق» ئامى-
لىنىڭ زوراۋانلىق توقۇنۇشى ۋە يوشۇرۇن توقۇنۇشتا ئىگىلىگەن
نىسبىتى (پىرسەنتى)

نامى تۈرى	زوراۋانلىق توقۇنۇشى	يوشۇرۇن توقۇنۇش
«مەدەنىيەت» ئامىلى	32	35
«ئىرق» ئامىلى	79	71

يۇقىرىقى ئىستاتىستىكا مۇنۇلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ: يۈز بەرگەن
زوراۋانلىق توقۇنۇشى ۋە يوشۇرۇن توقۇنۇشلارنىڭ تۈر ئايرىمىسى
ئىستاتىستىكىدىن چىققان ئاخىرقى يەكۈنگە تەسىر يەتكۈزەلمىگەن،
مەدەنىيەت ئامىلى بىلەن ئىرق ئامىلى ئىگىلىگەن نىسبەت مۇناسى-
ۋىتى بۇنداق تۈرگە ئايرىش تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ قالمىغان. بۇنىڭ-
دىن سىرت، شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يوشۇرۇن توقۇ-
نۇشنىڭ كۆپ سانلىقى، يەنى 30 قېتىملىق توقۇنۇش ئەنئەنىۋى زې-
مىن تالاش ـ تارتىشى تىپىغا مەنسۇپ بولۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتنىڭ
ئەنئەنىۋى قانۇنىيىتىگە ياتىدۇ. بۇ نۇقتىنىڭ دىققەتنى قوزغايدىغان
يېرى شۇكى، 1996 ـ يىلى يۈز بەرگەن 27 قېتىملىق زوراۋانلىق

① خېيدېلبېرگ خەلقئارا توقۇنۇش تەتقىقات جەمئىيىتى، «دۇنياۋى
توقۇنۇش بارومېترى» 1996 ـ يىلى، خېيدېلبېرگ نەشرى.

توقۇنۇشى ئىچىدە، پەقەت ئالتە قېتىملىقى ئەنئەنىۋى زىمىن تالاش - تارتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەكسىچە 9619 - يىلىدىكى توقۇ - نۇشنىڭ كۆپچىلىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تالىشىش ياكى فېدېراتـ - سىيەدىن ئايرىلىشقا ياتىدىغان «ئىچكى» توقۇنۇشتۇر. يوشۇرۇن زې - مىن تالاش - تارتىشلىرى ئارىسىدىكى كۆپ قىسىم توقۇنۇش ئوخ - شاش ئىرق ئىچىدىكى ئوخشاشمىغان ئەزالار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن (مەسىلەن، جۇڭگو تەيۋەن، جەنۇبىي ئامېرىكا، ئەرەب يېرىم ئارىلى)، بۇنىڭدا يوشۇرۇن توقۇنۇش ئىچىدىكى ئىرق ئامىلىنىڭ ئىگىلىگەن ئۆلۈشى سەل تۆۋەنلىگەن، شۇغىنىسى بۇ تەرىپى ئانچە روشەن بىلىـ - نىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، كەلگۈسىدىكى يوشۇرۇن توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر ئىچىدە، «مەدەنىيەت» ئامىلى يەنىلا ئىرق ئا - مىلىدىن كېيىن تۇرىدۇ، دېيىشكە ئاساسىمىز بار، يەنە كېلىپ دۇنـ - يادىكى ئەمىنلىك ئىشقا ئاشمىغان رايونلاردا يۈز بېرىۋاتقان دۆلەتلەر ئارا ئەنئەنىۋى زېمىن توقۇنۇشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇنىڭ بەك مۇھىم تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغانلىقى ئېنىق.

ئىرق ۋە مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئامىلى قاتارىغا ئۆتۈشى

دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىدا، «ئىرق ئامىلى» نىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق، ئۇ ھەمىشە مەلۇم شەكىلدىكى مىللەتچى - لىككە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ھەم شۇ تەرىقىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ، ئۇ 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىرنىڭ كۆپ قىسىم چاغلىرى - غا زور ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بىز ئامېرىكا، فىرانسىيە - لىكلەردە شەكىللەنگەن مىللەتچىلىكنى بۇنىداق نوقۇل مىللەتچى - لىكتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ئاساسىي قانۇنلۇق مىللەتچىلىك» دەپ ئاتىدۇق. ھەممە پاكىتلار مىللەتچىلىكنىڭ «تەبىئىي» يوسۇنـ - دىكى ئىرسىيەت ئەمەسلىكىنى، يەنى ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىدە

«بىيوگېن» جەھەتتىكى ئاساس يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. نېگىزىدىن ئېيتقاندا، مىللەتچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى زامانىۋىلىشىش جەريانى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مىللەت ئۇقۇمى دەل مۇشۇنداق زامانىۋىلىشىش ۋە تەرەققىيات جەريانىدا «ئىجاد» قىلىنىدۇ ۋە پەۋقۇلئاددە ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە بۇ يېڭى ئۇقۇم ئارقىلىق، سانائەتلەشتۈرۈش بويىچە يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىچكى سودا ئېھتىياجلىق كەڭ رايونلار ئېچىلىدۇ. جەمئىيەتتىكى قابىللار «رىۋايەت، ئەپسانە» لەرنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئەل ئارىسىغا تارقالغان، ئەسلىدە ئانچە باغلىنىشى بولمىغان تارىخىي رىۋايەتلەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆزگەرتىپ، غايەت زور ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئوخشاش مەنىۋى تونۇشنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. پۈتكۈل 19 ـ ئەسىر ۋە 20 ـ ئەسىردە، قايمۇقتۇرۇش خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان گۇمانتارلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەلىرىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن «بومباردىمان» قىلىشى ئارقىسىدا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «مىللەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم يېڭى دەۋردىكى دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى روياپقا چىقاردى. بېنېدىكت ئاندېرسون «مىللەت» نى ئېنىق يوسۇندا «تەسەۋۋۇردىكى جەمئىيەت» دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا، مىللەت ھەم مەدەنىيەتنىڭ بىۋاسىتە مەھسۇلى، ھەم مەدەنىيەت تونۇشىنىڭ پايدىلىنىش ئوقتىسى بولسا كېرەك. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەت بىرقەدەر كىچىك دائىرىدە خۇددى خۇنتىنگتوننىڭ ئېيتقىنىدەك جەمئىيەت مەركىزىدىكى «مەدەنىيەت جامائىتى»، خالاس.

ئەمما، مىللىي دۆلەتلەردە يەنە مىللەت چەك ـ چېگراسىدىن ھالقىغان مەلۇم شەكىلدىكى ئىرق تونۇشى بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنداق تونۇش كۆپىنچە ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بولىدۇ، ئۇ تارىختىكى بىر قىسىم پارچە ـ پۇرات ئۇقۇملاردىن شەكىللەندۇرۇلۇپ،

سۈنئىي يوسۇندا بىرىكتۈرۈلۈپ ھاسىل قىلىنغان، ئۇنىڭ ئايرى-
لىشى مېدىتسىنا ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ھەقىقىي ئىلمىي ئاساس
ئۈستىگە تۇرغۇزۇلمىغان، شۇڭا «ئىرقنى سالاھىيەتنى تەكشۈرۈش-
نىڭ بىر خىل پەۋقۇلئاددە شەكلى قىلىۋېلىش ئىزچىل داۋاملى-
شىپ كەلگەن ئىش بولماستىن، بەلكى ئالدىنئالا توقۇپ چىقىرىل-
غان ياكى ئىجاد قىلىنغان ئىشتۇر».① شۇڭا، ئىرق كوللېكتىپى يا-
كى قەبىلىمۇ ئوخشاشلا «مەدەنىيەت جامائىتى» بولۇپ، ئۇنىڭ تەد-
بىقلىنىش كاتېگورىيەسى «مىللەت» كە قارىغاندا تېخىمۇ تار.
تەتبىقلىنىش دائىرىسى تار ۋە ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئىر-
قىي ئالاھىدىلىك تۆۋەندىكى ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىكى مۇھىم
سەۋەبتۇر. يەنى ئىرق جامائىتى (توقۇپ چىقىرىلغان بىر خىل مەدە-
نىيەت توپلىمى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ) تونۇشىنىڭ فوكۇس نۇق-
تىسى قىلىنغان ھەم شۇ تۈپەيلىدىن بۇ ئىرق جامائىتى توقۇنۇش-
تىكى بىر تەرەپكە ئايلىنىپ قالغان، بۇنى خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنى-
يەت جامائىتىگە سىڭىشتۇرغاندا، ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇن كې-
لىدىغان ئاتالما دېيىشكە بولىدۇ. شەرق - غەرب توقۇنۇشى — ئۇرۇش-
تىن كېيىنكى خەلقئارالىق سىياسىي ئاساسىي شەكلىنىڭ يىمىرى-
لىشى كىشىلەرنىڭ «مىللەت» دېگەن بۇ تەسەۋۋۇردىن گۇمان قىلى-
شىغا تۇرتكە بولدى، ئولې ۋائېۋېر، بارىرى بوزان ۋە ئۇلارنىڭ ھەمە-
راھلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى» ئۇقۇمى تې-
خىمۇ تار دائىرىدىكى جامائەت مەسىلىسىگە چېتىلىدىغان بولۇپ،
بۇلارنىڭ ياشاش ھوقۇقى كەڭ دائىرىلىك مىللىي دۆلەت (كۆپىنچە-
سى ئىمپېرىيە) تىكى مىللەت تونۇشىدا قىلچە ئېتىبارغا ئېلىنمى-

① رېناتې كىرىپىلې: «ئافرىقا ئېرقىنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشى»، 1997 - يىلى نەشرى.

غان ياكى يېتەرلىك ساقلاپ قېلىنمىغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيەدە جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى ۋە مىللىي خەۋپسىزلىك زىددىيەت پاتقىقىغا پېتىپ قالغانلىقتىن، مىللەت ئاساسىدا يېڭى مەدەنىيەت تونۇشى بارلىققا كەلگەن. ۋائىبۇېر بىلەن بۇزان كەلگۈسىدە ئېغىر توقۇنۇشلارغا قاتنىشىش مۇمكىنچىلىكى بولغان «جانلىق ئۇنسۇر» نى كەڭ دائىرىلىك مەدەنىيەت جامائىتىدىن ئەمەس، بەلكى بىر قەدەر تار دائىرىلىك مەدەنىيەت توقۇنۇشىدىن بايقىغان.

لېكىن، ئۇلار «جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى» مەسىلىسىنى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىلىنىڭ رولى بىلەنلا چەكلەپ قويغان، يەنى ئاساسلىقى مىللىي تونۇش تۇيغۇسى قالايمىقانچىلىق چىقىرىۋاتىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلار زامانىۋىلاشقان ۋە زامانىۋىلىشىۋاتقان دۆلەتلەردە ئىجتىمائىيلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىرقانچە ئەۋلادنىڭ ئىشى، ئۇ بۇيۇك ئەپسانىلەر ۋە تونۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدىغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد يەتكۈزۈلۈشىگە تايىنىپلا رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېتەلمەيدۇ، دېگەن خاتا كۆزقاراشتا بولغان. ئۇلارنىڭ قارىشى ئەمەلىيەتتىن ئېغىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا بۇ ئامىللار داۋاملىق تۈردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغۇسى، بۇلار-دىن سىرت يەنە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇۋاپىق ئىككى جەريانى ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن، بىز ئۇلارنى فۇنكسىيەلىك ئىجتىما-ئىيلىشىش ۋە شەرتنامىلىك ئىجتىمائىيلىشىش دەپ ئاتايمىز.

فۇنكسىيەلىك ئىجتىمائىيلىشىش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىما-تى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ، زامانىۋىلىشىش بۇ خىل ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرىدۇ. پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە جەمئىيەتنىكى تۈرمۇش ھەم تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئاۋام تەك-رار ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغان، بۇنىڭ-

دىن مەيدانغا كەلگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلەر مىليونلىغان كىشىلەر-نىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، ئىپنىق ئىش تەقسىماتى ۋە تەكرار پائالىيەت ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر جەمئىيەتتە ئۆزى ئالىدىغان رولىغا ماسلىشىپ، ئېھتىياجغا قاراپ بۇ رولنى ساقلاپ قېلىشى ياكى ئۆزگەرتىشى كېرەك. بونىرت ئېللىئاس بۇ خىل ھادىسىنى «ئۆزئارا گىرەلەشكەن پائالىيەت زەنجىرى» دەپ ئاتىغان، بۇ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى قاتلىمىدۇر.

ئۈچىنچى قاتلام شەرتنامىلىك ياكى قانۇن شەكىللىك ئىجتىمائىيلىشىشتۇر. قانۇن - تۈزۈم نېمىگە يول قويۇلىدىغانلىقى ۋە نېمىنىڭ چەكلىنىدىغانلىقى، نېمىنىڭ قانۇنلۇق، نېمىنىڭ قانۇنسىزلىقىنى ئەڭ كەڭ قاتلامدىن ئايرىغان ھەم شۇ ئاساستا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بەلگىلىگەن، مەيلى دۆلەتنى ھىمايە قىلىدىغان ياكى دۆلەتكە قارشى تۇرىدىغان ئادەم بولسۇن، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر. شۇڭا، قانۇن دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. قانۇن كۆزىدىلىك تۈرمۇشتا يەنە قانۇن خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىشلارنى ماسلاشتۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئەمما، تېخىمۇ تالاش - تارتىش قوزغايدىغىنى شۇكى، قانۇن نۇقتىسىدا ماجىرا كۆرۈلگەندە، ئۇنىڭ ئەمەلىي فۇنكسىيەسىگە چېتىلىدىغان مەسىلە جىنايى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى ياكى خەلقئارا جامائەتچىلىك قانۇنىغا تەتبىقلاش مەسىلىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

سالاھىيەت، تەقسىمات ۋە ھوقۇق: ئىرقىي پەرق قانداق چاغدا توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟

بۇنداق توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىگە دائىر ئىستاتىس-

تىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا قاراپ، ئىرق پەرقى ئامىلىنىڭ ئا-
ساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرسەكمۇ، زو-
راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ ھەممىسىگە پەقەت شۇلا بىردىنبىر سە-
ۋەب بولىدۇ، دېيەلمەيمىز، يەنە كېلىپ مەيلى زامانىۋىلاشقان جەم-
ئىيەت ياكى زامانىۋىلىشىۋاتقان جەمئىيەتتە بولسۇن، ئەھۋال ھەم-
مىسىدە ئوخشاش. ئىرقىي كوللېكتىپنىڭ سالاھىيىتىنى جەزم-
لەشتۈرۈشتە، خاس فىزىيولوگىيەلىك بەلگە مۇھىم ئەمەس، مۇھى-
مى ئۇنىڭ ئەزالىرى تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان ئورتاق مەنىۋى مەد-
راس، ئۇلارنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان يېرىمۇ دەل مۇشۇ. نا-
ۋادا بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپتا سىياسىي ئامىل پەيدا قىلغان
ئاۋارىچىلىكلەر باشقا ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارغا سېلىشتۇرغاندا
كۆپ بولسا، يەنە كېلىپ ئۇ سىياسىي، ئىقتىساد ياكى مەدەنىيەتتە
پەرقلىق مۇئامىلىگە ئۇچرىسا، ئىرقىي كوللېكتىپنىڭ باشقا كول-
لېكتىپلارنى چەتكە قېقىشمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. ئەتىۋارلىنىش بىلەن
خارلىنىش ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ۋە باغلىنىشىنى
تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلىشقا تۈرتكە بولىدۇ. ئەكسىچە باشقا
كوللېكتىپلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىش بۇ خىل كوللېكتىپ ئې-
ڭىنىڭ خاسلىقىنى سۇسلاشتۇرىدۇ.

كوللېكتىپلار ئارىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىپ، ئاخىرىدا زو-
راۋانلىق تالاش - تارتىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللار
ئىچىدە، ئىرقىي پەرقتىن باشقا يەنە ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ ياخ-
شى - يامانلىقى، سىياسىي كەمستىش، كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ
كۆچىيىپ، «ئۆز» زېمىنىنى ئىگىلىۋېلىشىدىن كېلىپچىققان نو-
پۇس بېسىمى، شۇنداقلا تەبىئىي مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ-
چىققان «ئېكولوگىيەلىك جىددىيلىك» (ئىچىدىغان سۇ بايلىقىنىڭ
كېمىيىشى، تېرىلغۇ يەرنىڭ ئازىيىشى ۋەھاكازا) قاتارلىقلارمۇ بار.

بۇ تەرەققىياتلاردىكى ئورتاق بىر نۇقتا شۇكى، بۇلار ئالاقىدار كول-لېكتىپلارنىڭ توپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پۇرسىتىگە ئېغىر تەھدىت سالىدۇ. بىۋاسىتە تەھدىتكە ئۇچرايدىغىنى «سالاھى-يەت» ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سۈپىتى، تۇرمۇش سە-ۋىيەسى، يەنى ئەڭ جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي تەلەپنىڭ قاندۇرۇلۇش دەرىجىسى تەھدىتكە ۋە زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئەمەلىيەتتە، سالاھىيەتكە قارىتىلغان تەھدىت بىلەن ماددىي تۇرمۇش ئېھتىيا-جىغا قارىتىلغان تەھدىت ھەمىشە بىر - بىرىگە ھەمراھ بولۇپ كې-لىدۇ، ئۇلار ھەمىشە تەھدىتكە ئۇچرىغان كوللېكتىپ بىلەن «تاجا-ۋۇزچى» ئارىسىدىكى توقۇنۇشقا تۈرتكە بولىدۇ.

توقۇنۇش جەريانىدا ئوخشاشمىغان تەھدىت شەكىللىرى تۇپەي-لىدىن توقۇنۇشنىڭ شەكلى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسى-لەن، ئەھۋال ئەڭ ياخشى بولغاندا، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كەم-سىتىش زىيانغا ئۇچرىغان كوللېكتىپنىڭ تېخىمۇ كۆپ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىشىغا تۈرتكە بولىدۇ؛ ئەھۋال ئەڭ ئېغىر بولغاندا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش يولىدىكى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق كۈرەشكە تەرەققىي قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل يول ئارقىلىق ئىجتىمائىي بايلىقنى يېڭىباشتىن تەقسىملەش ئىستىكى تۇغۇلىدۇ. نوپۇس بېسىمى ۋە مۇھىت جىددىيچىلىكى مەسىلىلىرى ھەمىشە تېررىتورىيەلىك ئاپ-تونومىيە تەلەپ قىلىشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولۇپ قالىدۇ، ئەھ-ۋال ئېغىرلاشقاندا، مۇستەقىللىققە ئېرىشىش يولىدىكى ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىمۇ مۇمكىن.

ئۇنداقتا، ھازىرقى زاماندىكى ئۇرۇشلاردا مەدەنىيەت ئامىلى بىلەن زورۋانلىق تالاش - تارتىشنىڭ مۇناسىۋىتى زادى قانچە-لىك؟ نۇرغۇن توقۇنۇش ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلغان ئالىم تېد

روبېرت گوٚر بىلەن باربارا خارف ئىككى پارچە تەتقىقات دوكلاتىدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيانقى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمى-دىكى توقۇنۇشنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئوخشاشمىغان ئىرقلارغا قارىتىلغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىش خا-راكتېرلىك مۇئامىلىلەر ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ بېرىۋاتقان زوراۋاز-لىق توقۇنۇشلىرىغا مەسئۇل بولۇشى كېرەك، دېگەن يەكۈننى چى-قارغان. سالاھىيىتى جەزملەشتۈرۈلگەن 233 ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىكى 80% مىللەت ئېغىر دەرىجىدىكى كەمسىتىشلەرگە ئاز-دۇر - كۆپتۇر ئۇچراپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، دېموكراتىك دۆلەتلەردە ئۇلار سىياسىي تۇرمۇشقا ۋە يەرلىك ئاپتونومىيەگە ئارىلىشىشقا ئىنتىلىدۇ. مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يولغا قويۇلغان ياكى ھاكىم-مۇتلەق دۆلەتلەردە بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇستەقىللىققا ئىن-تىلىدۇ ياكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئاندىن ئۆزى باشقا ئىرقتىكى ھوقۇق تالاشقۇچىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلى-دۇ. دىنىنىڭ كۆرسىتىدىغان تەسىرى جەھەتتە، خۇنتىنگتون دىنىنى مەدەنىيەتتىكى ئىنتايىن مۇھىم ئامىل، دەپ قارىغان. يۇقىرىقى ئىككى ئالىم بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «ئەنئەنىۋى ئىسلام دى-نىنىڭ قىممەت قارىشى بىلەن دەھرىي قىممەت قارىشى ئارىسىغا دەز كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىرقىي كەمسىتىش كۆ-رۈلگەن چاغلاردا، ئاتالمىش ئەسلىيەتچىلىك ئىرق ئارىسىدىكى تو-قۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مەسىلەن، سۇداندىكى ئۇزاق مۇد-دەتلىك ئىچكى ئۇرۇشقا ئوخشاش. بۇنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى شۇكى، ناۋادا ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرغان كوللېكتىپ، ئۆز ئەقى-دىسىنى باشقىلارغا زورلاپ تاڭماقچى بولسا، دىن جەھەتتىكى پەرق توقۇنۇش داۋامىدا تېخىمۇ كۆچىيىپ بارىدۇ. بىراق، بۇ 233 ئىرقنى كۆزىتىشىمىزچە، دىن جەھەتتىكى پەرق ئىرقىي توقۇ-

نۇشنىڭ پارتىلىشىغا بىردىنبىر سەۋەب بولۇپ قالىدىغان ياكى ئا-ساسلىق سەۋەب بولۇپ قالىدىغان ئىشلار كەمدىن ـ كەم كۆرۈلىدۇ. ئەكسىچە، دىن جەھەتتىكى پەرق ھەمىشە ئاشۇ ئاز سانلىق مىللەت ياكى سىنىپىي پەرق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىرقىي توقۇ-نۇش بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ ... ئورتاق دىنىي ئېتىقاد بۇ كول-لېكتىپلار بىلەن ئاز ـ تولا يۇغۇرۇلۇپمۇ كېتىدۇ. ھازىر دىن جە-ھەتتىكى پەرق كوللېكتىپلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولۇپ قالىدىغان جەمئىيەت ئىنتايىن ئاز.»

ئىرقىي توقۇنۇش توغرىسىدا بۇگۈنگە قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئەتراپلىق تەتقىقاتلار مېنىڭ 1996 ـ يىلىدىكى توقۇنۇشقا ئالاقىدار ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا بولغان چۈشەن-دۈرۈشلىرىمنى ئاددىي، ئېنىق ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. خۇن-تىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بولغاندا «مەدەنىيەت ئامى-لى» مەدەنىيەت ئۇزۇلمە قاتلىمىدىكى توقۇنۇشنى كەسكىنلەش-تۈرۈۋەتكەن ھەم شۇ تۈپەيلىدىن زوراۋانلىق تالاش ـ تارتىشلى-رىنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى ئاشقان تەقدىردىمۇ، بىراق «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» زوراۋانلىق توقۇنۇشنىڭ بىردىنبىر سەۋەبى ياكى ئاساسى بولالمايدۇ. كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىق تو-قۇنۇشلىرى ياكى ھازىرقى زوراۋانلىق خاھىشىغا ئىگە تۈرلۈك تالاش ـ تارتىشلارغا نەزەر سالىدىغانلا بولساق، بۇ ھۆكۈم ئىس-پاتلىنىدۇ.

سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى ئۇرۇش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، تېتو رەھبەرلىكىدىكى يۇگوسلاۋىيەدە ئوخشاشمىغان مىللەت كوللېكتىپلىرى مۇئەييەن سىياسىي تەڭپۇڭلۇق ئىچىدە تۇردى. تېتو مەلۇم جەھەتتىكى يەر-

لىككە ھوقۇق بېرىش، ئىقتىسادىي تەڭپۇڭلۇق ۋە رايون ۋەكىللىك تۈزۈمى ئارقىلىق يۇگوسلاۋىيەدىكى مىللەتلەر ئارىسىغا ئۇزاقتىن بېرى يوشۇرۇنۇپ كەلگەن توقۇنۇش مەنبەسىنى تىزگىنلەشكە تىرىشتى. تىتو ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئارقىسىدا تارىختىن قالغان جاراھەتلەرنى ساقايتىشنى ئارزۇ قىلغان بولسا كېرەك. تىتو دەۋرىدىكى يۇگوسلاۋىيەدە ئوخشاشمىغان رايونلار تىنچ ئۆتىدىغان ئىشلار ھەم جاھان ئەھلىنى خۇش قىلىدىغان دىن ۋە ئىرق چېگراسىدىن ھالقىپ نىكاھلىنىدىغان ئىشلار كۆپ بولغان، بۇ ئىشلار تىتونىڭ تاكتىكىسىنىڭ ئاز ـ تولا كۈچىنى كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، تىتو يەنە «ئايرىپ ئىدارە قىلىش» سىياسىي ئەندىزىسى، بىر ـ بىرىدىن پايدىلىنىشتەك سىياسىي تاكتىكا ۋە قارشىلىشىشلارنى ساقلاپ قېلىشتەك ھۆكۈمرانلىق ۋاسىتىلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە ئىشقا سېلىپ، كۈچلۈك شەخسىيەتچىلىك ۋە مۇستەبىتلىككە ئىگە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. تىتو مۇشۇنداق تەڭپۇڭلۇقنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ زات بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ تارازىنىڭ مۇھىم تېشى ھېسابلىناتتى، ئۇ ئىزچىل تۈردە كەم بولسا بولمايدىغان ئاچقۇچلۇق شەخس ئىدى.

تىتو ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇگوسلاۋىيەدىن «لاياقەتلىك» ئىز باسار چىقمىدى، سېرب مىللەتچىلىرى ئۆزىنىڭ مەلۇم «قورال»دىن پايدىلىنىپلا دۆلەتنىڭ ھوقۇق تەختىگە چىقالايتتى. مىلوشېۋىچ ئۇ چاغلاردا پەقەتلا بىر تەلۋە ۋەتەنپەرۋەر ئىدى. 1987 ـ يىلىغا كەلگەندىلا، ئۇ ئاندىن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ جىسمىدىكى مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى بايقىدى. دەل مۇشۇ كەيپىيات ئۇنىڭ ھوقۇق يۇقىرى پەللىسىگە چىقىشىغا ياردەم بېرەلەيدىغان ئەڭ مۇۋاپىق قورال ئىدى. «سېرب» دېگەن بەلگە ئۇنى ئېھتىياجلىق بولغان «سۈيۈرغالliq ھوقۇقى» بىلەن تەمىن

ئەتتى، شۇنىڭ بىلەن مىلوشېۋىچ ئەڭ كۈچلۈك ھېسابلىنىدىغان مىللەت كوللېكتىپىنىڭ ۋە زور بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھوقۇق رىقابىتىدە دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتۈالدى. بىراق، مىلوشېۋىچ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش داۋامىدا سېربلارنى مەركەز قىلغان ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈش ئەندىزىسىنى كۈچەپ يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن باشقا جۇمھۇرىيەتلەر، بولۇپمۇ سىلوۋېنىيە بىلەن كىرودىيە ئۆزىنىڭ دىنىي ۋە مىللىي مەنپەئەتى ئۈچۈن تېخىمۇ كۈچەشكە مەجبۇر بولدى. مىلوشېۋىچ كوسوۋودىكى ئالبانلار بىلەن ۋوۋوتىنادىكى ۋېنگرىيەلىكلەرنىڭ يېرىم ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، پىرىشتىنا بىلەن ساگرېبۇرادا شۇ ھامان ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى ياڭرىدى. 1990 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالىدىغان، بېلگرادنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىلىق بولغان بىر تۈرلۈك لايىھە قەپەستىن چىقتى، بۇ لايىھە ھەتتا يۈگوسلاۋىيە كومپارتىيەسى ئىتتىپاقىنىڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق قۇرۇلتىيىنى ئېچىشقىمۇ پۇرسەت بەرمىدى. فېدېراتسىيە ئارمىيەسى پارچىلىنىپ كەتتى، سېربىيەدىكى مونتېگرىنېلار كىرودىيەلىك بىر زۇڭتۇڭنىڭ يۈگۈسلاۋىيەدە سېربلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تەسەۋۋۇرىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى، ئاخىرىدا سىلوۋېنىيە بىلەن كىرودىيە فېدېراتسىيەدىن ئايرىلىش يولىغا ماڭدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش پارتلىدى.

تېتو ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۈگۈسلاۋىيەدە تېتونىڭ ئورنىغا چىققان رەھبەر ناۋادا تولۇق دېموكراتىيەلەشتۈرۈش قارارىنى چىقارغان بولسا، ئەھۋال قانداق بولار ئىدى؟ بىزنىڭ تەسەۋۋۇر

قىلىشىمىزچە، كۆپ پارتىيەلىك بىر دۆلەت (بەلكىم نوقۇل ئىرقچىلىققا، دىنغا ياكى يەرلىك پارتىيەلەرگە قارشى پەرمان چۈشەندۈرۈلۈشى مۇمكىن) فېدېراتسىيەنىڭ ئىككى پالاتا تۈزۈمى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېچىۋېتىش سىياسىتى روياپقا چىقسا، يۇگوسلاۋىيە ئىس - تۈتەك باسقان جەڭ مەيدانىغا ئايلىنىپ قالماسلىقى، مىللەتلەر تىنچ ئۆتىدىغان ۋەزىيەت يەنىمۇ مۇستەھكەملىنىشى مۇمكىن ئىدى، مەدەنىيەت پەرقى سىياسىي تالاش - تارتىشقا ئايلىنىپمۇ كەتمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ زورلۇق سىياسىي مەنپەئەتى ۋە ئۇلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزئارا دۈشمەنلىشىدىغان ئىرق ئوبرازى قايتىدىن تىكلەندى، بۇ ئوبراز ئۆتمۈشتىكى ئاشۇ تارىخىي كۆلەڭگىلەردىن ئەندىزە ئالغان ھەم پەۋقۇلئاددە زور قىياپەتكە كىرگۈزۈلگەنىدى.

تۈپۈقسىزلا يۈز بەرگەن بۇ زوراۋانلىق توقۇنۇشى ئالدىدا، خەلقئارا جەمئىيەت نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قالدى. ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيە بىرلىككە كەلگەن يۇگوسلاۋىيەنىڭ رايون سىياسىيشۇ-ناسلىقى نۇقتىسىدىن ئۆزلىرىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىگە ئىشىنەت-تى. ئۇلار يەنە باشقا بەزى ئامىللارنىمۇ ئويلىماي قالمايتتى. مەسى-لەن، ئۇلار تارىختىن بۇيان ئىزچىل ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى، شۇنداقلا بالقان يېرىم ئارىلىدا گېرمانىيە ئوي-لىمىغان بىرەر ۋەقەنى تۇغدۇرماقچى بولسا، گېرمانىيە بىلەن ئۇ-زەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان بىر كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. روسىيەمۇ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى قۇۋۋەتلەيتتى. بۇ را-يوندىكى مۇھىم دۆلەت گىرېتسىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سېربىيە ئۇنىڭ تۈركىيە ۋە ماكېدونىيە بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇشىدىكى ئىتتىپاقدىشى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيە بالقان رايونىدا

شىمالىي ئىرېلاندىيەدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن، كىشىلەرنىڭ باشقا دۆلەتتىكى ئىچكى ئۇرۇشقا ئارىلىشىمەن دەپ ئۆزىنى تارتىۋالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، بۇ جەھەتتە بۇرۇنلا تولۇق تونۇش ھاسىل قىلىپ بولغانىدى. فىرانسىيە ھەمىشە كورسىكادىكى بۆلگۈنچى كۈچلەردىن ئەندىشە قىلىپ يۈرەتتى، بەزىدە بىرېتاگنىي رايونىدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى. مۇ فىرانسىيەنىڭ بېشىنى ئاغرىتاتتى، شۇڭا ئۇلار بۇنداق فېدېراتسىيەدىن ئايرىلىش ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدىن ئانچە خۇش بولۇپ كەتمەيتتى. ئىسپانىيە (باسكىي رايونى) ۋە ئىتالىيە (جەنۇبىي ترول ئىشتاتى)مۇ ئۆزلىرىدە شۇنداق يوشۇرۇن خەۋپنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئوخشاش ھېسسىياتتا ئىدى. ئەمما، گېرمانىيە مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى بەكرەك تەكىتلەپ، ھەممىگە ئايان تاجاۋۇزچىغا نىسبەتەن خەلقئارالىق كېسىم چىقىرىشتا چىڭ تۇردى. دانىيە بىلەن گوللاندىيە ئامېرىكىغا ئوخشاشلا بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىدى.

مۇستەقىللىققە ئېرىشىش يولىدا ئىزدىنىۋاتقان جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنىش ھەم خەلقئارا قانۇن ئومۇمىي پرىنسىپىدىن پايدىلىنىپ، بۇ تالاش ـ تارتىشنى ھەل قىلىش تەسەۋۋۇرىنىڭ گۆدەكلەرچە خام خىيال ئىكەنلىكى ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى. ئۇ بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا رايونىدىكى توقۇنۇشنىڭ سىرلىق پەردىسىنى ئېچىپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۈچ يىلغا سوزۇلغان دەھشەتلىك ئىچكى ئۇرۇش پارتلىدى، ئۇ كىرودىيە بىلەن سېربىيەنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشىنى كۆزلەش يولىدىكى تالاش ـ تارتىشلارغا قارىغاندا دەھشەتلىك بولدى. بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا توقۇنۇشىغا خەلقئارا جەمئىيەتمۇ بىرلىككە كەلگەن يەكۈن چىقىرىشقا ئامالسىز

قالغاندەك قىلاتتى، ئوخشاشمىغان دۆلەت جامائەتچىلىكىنىڭ قاراشلىرىدىمۇ ئىختىلاپ زور ئىدى.[1]

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇنداق ئىختىلاپ ياۋروپا ئىتتىپاقى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىنى پارچىلىۋېتەلمىدى. ئۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك نۇقتىئىنەزەر، كۆزقاراشلار ئۆزئارا يېقىنلىشىشقا باشلىدى، ئاخىرىدا ئامېرىكىنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا ئورتاق ئارىلىشىش روياپقا چىقتى، بۇ ئىشلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇزاق ۋاقىت غۇلغۇلا قىلىنغان بولسىمۇ، ئاخىر قارار چىقىرىلدى. بۇ توقۇنۇش ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بولۇپ، ئەسلىدە بىر دۆلەتتىكى ئىچكى ئۇرۇش ئىدى، ئەمما ناھايىتى تېزلا خەلقئارا ئارىلاشقان رايون توقۇنۇشىغا ئايلاندى. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، بۇ ھەرگىزمۇ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتكە ياكى بىرقانچە خىل مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇرۇش ئەمەس. ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقا قاتناشقان بىرقانچە پارتىيە ـ گۇرۇھ ئېچىنىشلىق بەدەل تۆلىدى. «غەرب ئەللىرى»، «پىراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى دۆلەتلەر» ۋە «ئىسلام ئەللىرى» بۇنىڭغا ئاخىر چىداپ تۇرالمىدى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنادىكى سېربلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق بويسۇندۇرغان ۋە روسىيەنىڭ دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى ئۆمىكى ئۇلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراشتۇرغاندىن كېيىن، بۇ ئۈچ مەدەنىيەت گۇرۇھى بۇ رايوننىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن

---

[1] يوھان گېئورگې رېسمۇللېر: «بوسنىيەدىكى تىراگېدىيە»، سىدتۇتگرات 1993 ـ يىلى نەشرى.

خەلقئارا تىنچلىق ساقلاش قىسمىغا ئۆز قوشۇنلىرىنى قاتناشتۇردى.

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى

1990 ـ يىلىدىن 1991 ـ يىلىغىچە پارس قولتۇقى رايونىدا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىدى، ئەمەلىيەتتە بىر ئەرەب ـ ئىسلام دۆلىتىنىڭ يەنە بىر ئەرەب ـ ئىسلام دۆلىتىنى قوپاللىق بىلەن ئىشغال قىلىۋېلىشى ھەم ئۇنى يۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشى بۇ ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىغا تۇتۇرۇق بولدى. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، خۇنتىنگتون بۇ نۇقتىنى نەزىرىدىن ساقىت قىلىپ قويغاندى. ئەمەلىيەتتە، ئىراق قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا كەسكىن تەدبىر قوللىنىلمىسا، مۇنداق ئۈچ خىل ئاقىۋەتنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقىراتتى: ① تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تو - سىدىغان خەلقئارالىق شەرتنامىلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايتتى، شۇ تۈپەيلىدىن خەلقئارالىق قانۇنلارمۇ دەپسەندە قىلىناتتى ② دۇنيادىكى نېفىت زاپىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تىزگىنلەش ھوقۇقى ئۆكتەم بىر مۇستەبىتنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتەتتى ③ ئۆزئارا كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش جەھەتتە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئىگە بۇ رايوندا زومىگەر دۆلەتتىن بىرى ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ ئۈچ سەۋەب غەرب ئەللىرى، ئەرەب ئەللىرى ۋە «باشقا» دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ، پەۋقۇلئاددە ئىتتىپاق تۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى، ئامېرىكىنىڭ قەتئىي رەھبەرلىكى، رۇسىيە، جۇڭگو ۋە ھىندىستاننىڭ كەڭ قورساقلىق قىلىشى ئارقىسىدا، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى كۆپ دۆلەت قىسىملىرى ئاخىر قورال كۈچىگە تايىنىپ، سادامنىڭ كۇۋەيتكە بولغان ئىشغالىيىتىگە خاتىمە بەردى.

سادام ھۆسەيىن ئاخىرقى باسقۇچتا (بۇ چاغدا كىچىككەنىدى) ئىسلامىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىرلىككە كەلگەن مەنىۋى قىممەت تو-نۇشىنى ئۆزىنىڭ تەشۋىقات قورالى قىلىپ، ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ئىسلام دۇنياسىنى تاشقى دۇنياغا قارشى ئورۇنغا قويۇشقا ئۇرۇندى. ئۇنىڭ «غازات» دەپ سالغان چۇقانلىرى ئەرەب دۇنياسىدىكى خەلقلەر ئا-رىسىدا (ھۆكۈمەتتە ئەمەس) مۇئەييەن قوللاشقا ئېرىشەلىدى. شۇ-غىنىسى، بۇ قوللاشلار جەمئىيەتتە ئاساسىي ئېقىمنى ئىگىلىيەل-مىدى. بۇ ھالنى كۆرگەن كىشىلەر ئەجەبا ئىسلام ئەقىدىلىرى ئى-راقنىڭ بۇ دۆلەت كىشىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشىدىكى ئەڭ-گۈشتەر بولۇپ قالدىمۇ ـ قانداق؟ دېگەن سوئالنى قويماي تۇرالمى-دى. ئەمەلىيەتتە ئىش ئۇنداق ئەمەس ئىدى، ئېھتىمال ئىشەنچلىك پەرەز شۇكى، نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئەرەب ئارمىيەسى ھەربىي جەھەتتە ئۈزۈكسىز خورلۇق تارتىپ كەلگەنلىكتىن، نۇرغۇن كى-شىلەر ئۈمىدسىزلىنىپ مۇرەسسە تاكتىكىسىنى تاللىغانىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكە مەزگىلىدىكى قات-تىق خورلاشلىرىنى، ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان بىرقانچە قېتىم-لىق ئۇرۇشنىڭ ئۇدا مەغلۇبىيىتىنى باشتىن كەچۈرگەن بىر قى-سىم ئەرەبلەر كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا چىداپ تۇرالماي، ئەرەبلەر-دىن بىر مىللىي قەھرىماننىڭ چىقىشىغا تەقەززا بولغانىدى. شۇڭا، ئۇلار سادام ھۇسەيىندىن ئىبارەت بۇ قاتتىق قول ئەرەب پالۋىنىنى قوللىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىراققا قارشى جەڭ قىلغان ئەرەب ھاكىمى-يەتلىرى (ماراكەش، مىسىر ۋە سۇرىيە) ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئالتە يىلدىن كېيىنمۇ ھۆكۈمرانلىق تەختىدە تەۋرەنمەي ئولتۇرۇۋەردى، سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە پارس قولتۇقى رايونىدىكى بەزى دۆلەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن سادامنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى،

سادامنىڭ «جۇمەدىكى خۇتبىسى» گە بۇ يەرلەردىن ئاۋاز قوشىدىغانلار چىقمىدى.

بۇ ئۇرۇش ئاساسەن ئەنئەنىۋى سىياسىي نىشان ئۈچۈن پارتىلىغانىدى. بۇ رايوندىكى ئۇرۇشقا قاتناشقان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. ئىراقنىڭ مەقسىتى قورال كۈچى ئارقىلىق بۇ رايوندا زومىگەرلىك ئورنىغا چىقىپ، بېشىغا كەلگەن قەرز كىرىزىسىدىن قۇتۇلۇش ئىدى؛ پارس قولتۇقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنكاسىنى نوقۇل ھالدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش پىرىنسىپى ئاساسىدىكى ئىنكاس دېيىشكە بولىدۇ. باشقا ئەرەب ئەللىرىنىڭمۇ «ئۆزىگە تۇشلۇق ئويلىغانلىرى» بار ئىدى. سۇرىيە ئۆزىگە بىۋاسىتە قوشنا بولغان دۆلەتنىڭ كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ، ئۆز خەۋپسىزلىكىگە تەھدىت سېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى؛ مىسىر ئەرەب دۇنياسىغا رەھبەرلىك قىلىشتىكى كۈچلۈك رىقابەتچىسىنى ئىسكەنجىگە ئالدى. پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدىكى ئوپېراتسىيە ماھارىتى ۋە بۇ مەيدان ئۇرۇشنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى تېخىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ بىر خىل يېڭىچە ئەندىزىسىنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈلۈش مۇمكىنچىلىكى بارلىقىنى ئىسپاتلىدى، يەنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشى بۇنى سىياسىي جەھەتتىن بىۋاسىتە تىزگىنلىمىسىمۇ، بۇنداق ئەندىزىنى قوللىنىشقا ھوقۇق بەردى.

يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى توقۇنۇشلار

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ يېقىن شەرق توقۇنۇشىنىڭ چەت بەلبېغىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ بەلباغ ئىنتايىن نازۇك رايون ئىدى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق توقۇنۇش داۋامىدا دىنىي مەدەنىيەت ئامىلى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايتتى. بىراق، بىز

سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىپ ئىنچىكە تەھلىل قىلساقلا، بۇ يەر-
دىكى ئاساسلىق كۈرەش شەكلىنىڭ يەنىلا پارتىيە — گۇرۇھلار ئا-
رىسىدىكى ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان توقۇنۇش شەكلى ئىكەنلىكىنى
كۆرۈۋالالايمىز، يەنى بۇ يەردىكى كۈرەش ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۆزد-
مىزگە تەئەللۇق دەپ قارىغان زېمىن تالىشىش يۈزىسىدىن بولۇۋا-
تىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئىسرائىلىيە بىلەن ئەرەب دۇنياسىدىكى
پەلەستىنلىكلەر ئارىسىدىكى تالاش — تارتىش يېقىن شەرق ۋە ئوت-
تۇرا شەرق رايونىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ توقۇنۇش قۇرۇلمىسى-
نىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

يەھۇدىي قىساسچىلىقى ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق نىشانى دۇن-
يانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان يەھۇدىيلار ئۆچۈن ئۆز دۆلە-
تىنى — يەھۇدىي مىللىتىنىڭ تارىخىي بۆشۈكىگە قۇرۇلغان بىر
مىللىي دۆلەتنى روياپقا چىقىرىش ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى
ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يەھۇدىي قىساسچىلىرى ئەنگلىيە ھۆكۈ-
مىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، بۈگۈنكى ئىسرائىلىيە زېمىنىدا
ئەنگلىيەنىڭ مانداتلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى دومىنىئونى قۇرۇلدى.
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىرلەشكەن دۆ-
لەتلەر تەشكىلاتى، يەنى خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە ئەزا بارلىق دۆلەت-
لەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، يەھۇدىيلار ئاخىر ئارزۇسىنى ئەمەلگە
ئاشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتى ئىسرائىلىيەنى قۇردى.

ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەرەب ئەللىرىگە نىسبە-
تەن ئېيتقاندا، قاباھەتلىك چۈشنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى، پە-
لەستىن رايونىدا نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەت ۋە دىنىي ئېتىقادى
ئوخشاشمايدىغان ئىرقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇ
يەردە يەھۇدىيلار، شىئە مەزھىپى ۋە سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇل-
مانلار، خىرىستىيانلار ۋە دېرۇزىلار ياشايدۇ. ئۇلار ئوسمان ئىمـ-

پېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىرقانچە يۈز يىل ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرگەن. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇ- شىدىن ئىلگىرىكى يېقىنقى زاماندا، ئەرەب دۇنياسى ئىزچىل ئوسمان تۈركلىرىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ياۋروپا جاھانگىرلىكىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بىر مەيدان بۈيۈك ئازادلىق ھەرىكىتىگە ئوخشايدۇ. بۇ مەزگىلدە ئەرەبلەر ئەنگلىيە ئوفىتسې- رى لاۋرېنتىسنىڭ رەھبەرلىكىدە تۈركىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆ- كۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىپ، ئاخىرىدا ئوسمانىيلارنىڭ قو- راللىق كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بىراق ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ دۆلەتنى مۇستەقىل قىلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشماي، ئۇلار ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەنىڭ خەلقئارالىق ئىتتىپاق ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ، دې- گەن نىقابىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ قىلغان ھۆكۈمرانلىقىغا تىز پۈك- تى. ئەرەب دۇنياسى خالىغانچە تارتىلغان چېگرا لىنىيەسىنى بويلاپ ئايرىۋېتىلدى. ئاشۇ چاغلاردا ئەنگلىيە ۋاقىتلىق باشقۇرۇ- ۋاتقان پەلەستىن رايونىغا يەھۇدىيلار تۈركۈم - تۈركۈملەر كۆچۈپ كەلدى.

گىتلېر گېرمانىيەسىنىڭ يەھۇدىيلارغا قاراتقان زىيانكەشلىكى ۋە قىرغىنچىلىقى بۇ كۆچمەنلەر دولقۇنىنى ئەۋجىگە چىقىرىپلا قالماي، بەلكى بۇ ياش ئىسرائىلىيە دۆلىتى ئاھالىلىرىدە ئۆزگىچە مۇداپىئە ئىرادىسىنى يېتىلدۈردى. 1948 - يىلى بىرىنچى قېتىملىق ئەرەب - ئىسرائىلىيە ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مىڭلىغان، يۈز مىڭلىغان پەلەستىنلىكلەر ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن ئانا ماكانىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، ئۇلار ئەرەبلەرگە قارىتىلغان

بۇنداق خورلۇققا چىداپ تۇرالماي، يىگىمدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ يەھۇدىي دۆلىتىنى يوقىتىش كويىغا چۈشتى. باشقا ئەرەب ئەللىرى ئۆز مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ، پەلەستىنلىكلەرنىڭ بۇ نىشانىنى ئاز - تولا قوللىغان بولدى. ئەرەب دۇنياسىدا داھىيلار نىشانىنىڭ تىكلىنىشىدە ھەمىشە پەۋقۇلئاددە مۇھىم رول ئوينايتتى. پەلەستىنلىكلەرنىڭ ئۇرۇشخۇمارلىقى ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ دېموكراتىك تۈزۈلمىسى (دۆلەتتە مىللەتلەر باراۋەر ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئىگە دەيدىغان ئېنىقلىما) تەرىپىدىن ئەكسىچە دەلىللەندى. ئۇ يەردىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان ئەرەبلەر باشقا ئەرەب ئەللىرىدىكى قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ پۇقرالىق ھوقۇقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، بۇ ھوقۇقلار خېلىلا چەكلىمىگە ئىگە ئىدى، شۇڭا پەلەستىن مۇساپىرلىرى ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىنغا قايتىشنى رەت قىلدى.

بۇ رايوندا جەمئىي بەش قېتىم بىرقەدەر كەڭ كۆلەملىك قانلىق ئۇرۇش بولدى، 1967 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا ئىسرائىلىيە غەززا رايونى ۋە ئىيوردان دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىغا ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن پەلەستىن مۇساپىرلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسرائىلىيە ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىنغا قارىتا تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان كۆچمەنلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى، بۇ زېمىننى چۆرىدىگەن توقۇنۇش بۇگۈنگە قەدەر يەنىلا ھەل بولماي، ئۆمىد بىلەن باشلانغان ئوسلو تىنچلىق مۇساپىسىدىكى ئەڭ چوڭ پۇتلىكاشاڭ بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇكى، بۇ مەيدان تالاش - تارتىشتا ئىككى تەرەپنىڭ دىنىي ئېتىقاد پەرقى سىياسىي، مەدەنىيەت توقۇنۇشىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى، بىراق

بۇ توقۇنۇشنىڭ تۈپ سەۋەبى ئەمەس، بەلكى توقۇنۇشنىڭ نەتىجىسى، خالاس.[①]

ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى ئۇرۇشلار

رىۋاند، بۇرۇندى ۋە زايىردىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقلار تېخىچە ھېلىلا يۈز بەرگەندەك ئېسىمىزدىن چىقىپ كەتكىنى يوق، بۇ يىقىندىن بۇيان يۈز بەرگەن ئەڭ قانلىق قوراللىق تالاش - تارتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار ئەڭ مۇرەككەپ توقۇنۇش تىپلىرىدىنىڭ بىر خىلىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردە مەدەنىيەت ئامىلى پەقەت ئادەتتىكىچىلا رول ئوينىغان.

بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرى چوڭ كۆل رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەت تۇسىلار بىلەن ئىلگىرى بۇ يەردە ئولتۇرۇۋاتقان يەرلىك ئاھالە خوتۇ دېھقانلىرى ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى مۇناسىۋەت ئەزەلدىن جىددىي ئىدى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇلار ئارىسىدا روشەن پەرقمۇ قالمىغانىدى. شۇڭا، كىشىلەر ئىزدىسە ئىسپات تاپقىلى بولىدىغان ئىرقىي تەۋەلىك مەسىلىسىگە قارىغاندا، ئىجتىمائىي قاتلامغا بەكرەك دىققەت قىلغانىدى. مۇستەملىكە دەۋرىدە، غەرب مۇستەملىكىچىلىرى ئۇرۇشقاق تۇسىلارغا ئىمتىياز بېرىش ئارقىلىق، بۇ قالدۇق مەدەنىيەت پەرقىدىن تولۇق پايدىلانغانىدى ۋە شۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەنىدى. غەربنىڭ تىزگىنلىنىشىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش خوتۇلار (رىۋاندا ۋە بۇرۇندى دۆلەت ئاھالىسىنىڭ 80%

---

① كىلاۋدىيە سىمىت: «ئىسرائىلىيە - پەلەستىن توقۇنۇشى ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ شەرق - غەرب توقۇنۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خەۋپسىزلىك سىياسىتى يولغا قويۇلىدىغان رايون قىلىنىشىنىڭ ئەھمىيىتى»، ئابادېن - بادېن، 1993 - يىلى نەشرى.

نى ئىگىلەيدۇ) غا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تار-
تىۋېلىپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىن دېرەك بېرەتتى؛ تۇ-
سىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ھوقۇقىنى ئىگىلەش ساقلانغى-
لى بولمايدىغان قىساس ئېلىشتىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى زۆرۈر
ۋاستە ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇ ئىككى دۆلەتتە دۆلەت ھوقۇقى
ئۈزۈكسىز ئالمىشىپ تۇردى ھەم شۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن قىرغىن-
چىلىق پاجىئەلىرى يۈز بەردى. رىۋاندادا كۆپ سانلىق ئاۋام سايلى-
غان خۇتۇ مىللىتىدىن چىققان زۇڭلى خابىيا رۇمانا مىللىي يارد-
شىش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەت
يەنىلا مۇقىم بولدى. بىراق، ئۇ 1994 ـ يىلى ئايروپىلان ھادىسى-
سىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ۋەزىيەت جىددىي تۈردە ئۆزگەردى.
خۇتۇ مىللىتىدىن بولغان ئارمىيە بىلەن خەلق ئەسكەرلىرى پۇر-
سەتنى غەنىيمەت بىلىپ، تۇسىلارغا ئىرقىي ئوخشاپ كېتىدىغان
كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچىلىقنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-
قىتتا ئۇگاندا ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەن
بىر تۈركۈم تۇسى مىللىتى پارتىزانلىرى رىۋانداغا بېرىپ، خۇ-
تۇلارنىڭ سابىق ھۆكۈمىتىنى ۋە بۇ ھۆكۈمەت زايىردىكى مۇسا-
پىرلار لاگېرىغا توپلىغان قوراللىق كۈچلەرنى قوغلاپ چىقارماقچى
بولدى. ئالاھازەل شۇنىڭ بىلەن تەڭلا دېگۈدەك بۇرۇندىكى تۇ-
سىلارنىڭ سابىق رەھبىرى بۇيۇيا خەلق سايلىغان خۇتۇلار ھۆكۈمى-
تىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، نەتىجىدە ئىككى دۆلەتتىكى تۇسىلارنىڭ
تايانچ ئۇنسۇرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ شىرەم «تۇغقىنى» — ئۇگاندا-
نىڭ سايلاپ چىقىلغان زۇڭتۇڭى مۇساۋىنى ئىتتىپاق تۈزدى.

زايىر ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى مىللەت قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ
بىر چوڭ دۆلەت بولۇپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەر ۋە قەبىلىلەر يەرلىككە
ھوقۇق بېرىشنى تەكىتلەيتتى، ئەمما كىنشاسادىكى چىرىك ھۆ-

كومىرانلار، يىلىغا ئالىدىغان ئوبدان تەمىنات بىلەن كۆن كەچۈرۈ-
ۋاتقان ئەمەلدارلار ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىققا تې-
خىمۇ مايىل ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككى تەرەپ ئارىسىدا كەسكىن زىد-
دىيەت كېلىپ چىقىشتىن ساقلانماق تەسكە چۈشەتتى. بۇ زىددىيەت-
لەر تۈپەيلىدىن مۇستەقىللىق يولىدا قان تۆكۈشلەر بولغان بولسى-
مۇ، مۇستەقىللىق ئىشقا ئاشمىدى. بىراق كىنىشاسا ھۆكۈمىتىدە
خىيانەتچىلىك، چىرىكچىلىك ۋە خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇش
ئەھۋاللىرى كۆنسايىن ئېغىرلىشىپ، يەرلىك كۈچلەر بارغانسېرى
ھەرىكەت ئەركىنلىكىگە ئېرىشتى.

چوڭ كۆل رايونىدىكى كىۋۇ دېگەن جاي ئەنئەنە جەھەتتىن
ئاساسلىقى تۇسىلاردىن تەركىب تاپقان كۆچمەنلەر مەھەللىسى ئى-
دى، رىۋاندا ۋە بۇرۇندى مۇستەقىل بولغاندىن بېرى بۇ جايدا نۇر-
غۇن تۇسى كۆچمەنلىرى تۇرۇپ كەلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇس-
تۇنلۇككە ئىگە بولغان بۇ ئاز سانلىق مىللەت يەرلىكلەرنىڭ ھە-
سەتخورلۇقىنى قوزغىدى. 1993 ـ يىلى ۋە 1994 ـ يىلى شىمالىي
كىۋۇدىكى بانىياۋاندا مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇسى كۆچمەنلى-
رى ئاپەت خاراكتېرلىك ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن،
1996 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جەنۇبىي كىۋۇ ئۆلكىسىنىڭ
باشلىقى مەركىزىي ھۆكۈمەت 1981 ـ يىلى ئېلان قىلغان بىر
تۇرلۇك پەرماننى يولغا قويماقچى بولدى، بۇ پەرمانغا بىنائەن شۇ
جايدىكى تۇسى ئاھالىلىرى ۋە بانىيا رىنگېلار زايىردىن قوغلاپ چى-
قىرىلىشى كېرەك ئىدى. خۇددى كىشىلەرنىڭ كۈتكىنىدەكلا، بۇ
ئاز سانلىق مىللەتلەر قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، تاشقى
دۇنيانىڭ ياردىمىدە كۈچى ئاجىز يەرلىك ھۆكۈمەتنى ۋە مەركىزىي
ھاكىمىيەتنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تېزلا تەۋرىتىپ
قويدى.

1996 ـ يىلىدىن تارتىپ بۇ رايوندا تۆۋەندىكىدەك ۋەزىيەت كېلىپچىقتى: مۇساپىرلار لاگېرىغا مىگلىغان، ئونمىڭلىغان خو-تۇلار توپلاندى، سابىق خوتۇلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق قىسىملى-رى ۋە خەلق ئەسكەرلىرى بۇ يەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى، رىۋاندا بىلەن بۇرۇندىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى باشلاندى. زايىر ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى دۆلەتتىكى تۇسىلار ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇشنى كۆزلەپ، خوتۇلارنىڭ قورقۇنچاق سابىق مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. شۇنىڭ بىلەن زايىرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۇسىلارنىڭ ئەۋلادلىرى زايىر مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغالدى ھەم ئۇنۇملۇك قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى-نى يولغا قويدى.

بۇلاردىن سىرت، خەلقئارا ۋەزىيەت يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى: ئۇگاندا ئەسلىدە ساغلام كۈچىيىپ بېرىۋاتقان دۆلەت ئىدى، ئۇ ئې-رىترىيە ۋە ئېفىيوپىيە بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇبىي سۇداندىكى يۈز ئۆرۈگەن ئارمىيەنىڭ خارتومدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇشىغا مەبلەغ ياردەم قىلدى. خارتومدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتى ئۇگاندانىڭ شىمالىدىكى ۋە باشقا ئىككى دۆلەتتىكى مۇسۇلمانلار ھەم ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنى مەزھىپىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى قوللاش ئارقىلىق ئەندىنى ئالدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇگاندانىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆنسېرى روناق تېپىشىغا ئىشەن-مەيدىغان زايىر ھۆكۈمىتى زايىرنىڭ شىمالىنى سۇداندىكى مۇسۇل-مانلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۇگانداغا قارشى تەش-كىلات ئۇچۇن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بازا قىلىپ بەردى. شۇ سەۋەبتىن ئۇگاندا زايىرنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بەكلا قىزىقىپ قالدى.

بۇ ۋەزىيەت ھەقىقەتەن مۇرەككەپ ئىدى، ئەجەبا ئۇنداق ئەمەس-مۇ ـ يا؟ ئەمەلىيەتتە، مەن تېخى فىرانسىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ

زىددىيىتى ئۈستىدە توختالمىدىم، بۇ نۇقتا ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مەزھەپ ـ گۇرۇھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇ- ھىم، بىراق ئۇلار بۇنداق قىرغىن قىلىشلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل قوللىمىدى، پەقەت تېخىمۇ كۆپ قورال ـ ياراغ بىلەن تەمىنلىدى، تېخىمۇ ياخشى مەشىقلەندۇردى. دېمەك، تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئادەم ئۆلتۈرگۈچى ماشىنىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا ياردەم بەردى. ئەلۋەتتە، ئۇگاندا، رىۋاندا ۋە بۇرۇندى ھۆكۈمەتلىرىمۇ بانيامۇر رىنگې، ئۇگاندا ۋە رىۋاندادىكى قوزغىلاڭچىلارغا مەبلەغ ياردەم قىل- دى، زورۇر تېپىلغان جايلارغا يەنە ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنىمۇ ئە- ۋەتتى. خولۇقلارنىڭ مۇساپىرلار لاگېرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئەسكەرلىرى تارمار قىلىندى، مۇساپىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رىۋاندا ۋە بۇرۇندىكى تۇتسىلار ھۆكۈمىتى كونتروللۇقىدىكى رايونلارغا يېڭىباشتىن قوغلىۋېتىلدى، يەنە بىر قىسمى قىرىپ تاشلاندى. بانيامۇرىنگېلار كونسايىن زورىيىۋاتقان بىر ئاسىيلىق ئاساسىنى شەكىللەندۈرۈپ، مۇستەبىت مونبوتو بىلەن ئۇزاق مۇد- دەت كۈرەش قىلدى. قېرىغان جەڭ تۇلپىرى، سابىق ماركسىزمچى، مونبوتوغا قارشى ئېقىمنىڭ تەۋرەنمەس جەڭچىسى لاۋېرىنت كاپ- پىرا دېموكراتىيە پېشۋاسى بولمىسىمۇ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماس- تىن لىق «پارتلاتقۇچ» بېسىلغان ئات ھارۋىسىنى سۆرەپ چاپتى. چىرىك مونبوتونىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى خۇددى لىڭشىپ قالغان ئىمارەتتەك، قىسقىغىنە بىرقانچە ئاي ئىچىدە گۈمبۈرلەپ غۇلاپ چۈشتى.

ئوتتۇرا ئافرىقا تېگىمپلا كەتسە پارتلايدىغان پارتلاتقۇچقا ئايلى- نىپ قالدى، دۆلەت چېگراسىنى ھالقىغان ئىرقىي توقۇنۇش، دۆ- لەتلەر ئارا توقۇنۇش ھەم ھۆكۈمەتكە قارشى ھاكىمىيەتلەر توقۇنۇ- شى ئۆكسۈمەي يۈز بېرىپ تۇردى، ھۆكۈمەتلەرنىڭ قىلمىش ـ ئەت-

ـمشلىرى «ياخشى هۆكۈمەت» پىرىنسىپىغا قىلچە ئۇيغۇن كەلمەـ
ـدى. چوڭ كۆل رايونىدىكى غايەت زور نوپۇس بىسىمى كۆنسايىن
ئېغىرلاشتى. مەسىلەن، رىۋاندادىكى نوپۇس زىچلىقى زېمىنى كەڭ
زايىرنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئىرـ
قىي توقۇنۇش زېمىن تالىشىش يولىدىكى مەۋجۇتلۇق توقۇنۇشىغا
ئايلىنىپ كەتتى. سۇدان تەشەببۇس قىلغان «مەدەنىيەت» لەرنىڭ
ئۇچرىشىشىنى ئايرىم ھادىسە دېيىشكىلا بولىدۇ، ئوخشاشلا ئۆتـ
ـمۈشتىكى مۇستەملىكىچى چوڭ دۆلەت فىرانسىيە ۋە ھازىرقى دەـ
ـرىجىدىن تاشقىرى دۇنياۋى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ ماختانچاقلىق
بىلەن ئارىلاشتى، بۇلار مۇشۇ رايوندىكى ئاساسىي ئېقىم تۇسىگە
ئىگە ھادىسىگە ئايلىنالمىسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭمۇ خېلى مۇھىم
رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق.

ئافغانىستان ئۆرۈشى

ئافغانىستان 1747 ـ يىلى دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇپ، يېقىنقى
زاماندىكى ئافغانىستاننىڭ زېمىن دائىرىسى ئاساسەن شەكىللەنگەـ
ـنىدى. بىراق، بۇ ئېگىزلىكتىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دۆلىتى «جۇغـ
ـراپىيەلىك جايلىشىش» ۋە «مىللەت» تۇپەيلىدىن باشتىن ـ ئاخىر
خۇددى يەكتەك ئۇستىگە سىلىنغان ياماقتەك بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرۇپ
كەلدى. ئۇنىڭ غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۆكتەملىكلىرى ئالـ
ـدىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ، چەكلىك تۇردىكى مۇستەقىللىقنى
ساقلاپ قالالىشى تامامەن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى چارروسىيە
بىلەن بۈيۈك بىرىتانىيەدىن ئىبارەت ئەينى چاغدىكى ئىككى كۈچـ
ـلۈك جاھانگىر دۆلەتنىڭ بۇ رايوندىكى «كەسىن تالاش ـ تارتىش» تا
كۆچى تەڭ كېلىپ قالغانلىقىدىن بولدى. ئافغانىستاننىڭ قاتنىشى
قولايسىز، جۇغراپىيەلىك شارائىتى ۋە ئومۇمىي خەلق چەكچى بوـ

لۇشتەك ئۇرۇشقا تەييار تۇرۇش ئېگى ئالدىدا، ئىككى كۈچلۈك دۆ-
لەت بۇ رايوننى ھوقۇق ۋاكۇئۇم رايونى قىلىپ، توقۇنۇشنى پەسەي-
تىش بەلبېغى شەكىللەندۈرۈشكە قوشۇلدى. ئۇ چاغدا مۇسۇلمانلار
ئافغانىستاندىكى بىردىنبىر ئىتتىپاقلاشقان ھەم ئۇيۇشۇش كۈچى-
گە ئىگە بىر پۈتۈن كۈچكە ئايلاندى، قالغانلىرى بىرلىككە كېلەل-
مەيدىغان مىللەتلەر ئىدى. ئافغانىستاندىكى ئاساسلىق مىللەتلەرنى
ئېلىپ ئېيتقاندا، پۇشتۇلار ھازىرقى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن
40% نى ئىگىلەيتتى (غەربلىككلەر بۇلارنى «پاتان» دەيدۇ ۋە ھەم
تۈرك، ھەم ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ، بەزى ئالىملار
ئۇلارنى ئىسرائىلىيەلىكلەرنىڭ چېچىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنىڭ
ئەۋلادى، دەپ قارايدۇ ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، تا-
جىكلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 25% نى، قازارلار 15% نى
ئىگىلەيتتى، يەنە ئۆزبېك (5%) ۋە قازاق (5%) لارمۇ بار ئىدى. بىز
بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ھەرگىزمۇ يۇقىرى مۆلچەرلىـ-
يەلمەيمىز. ئۇلار يەنە ئوخشاشمايدىغان، تېخىمۇ تارقاق، كۆلىمى
نىسبەتەن كىچىك قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، ھەتتا تاغ ئارىسى-
دىكى جىلغا ۋە ئورمانلىقلاردىمۇ ئۆز ئالدىغا داھىيلار بار. شۇڭا،
ئافغانىستاننىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى ھەمىشە ھوقۇقنى ئەڭ تۆۋەن
چەكتىكى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن روشەن يەرلىك ئاپتونومىيە ئا-
رىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولىدۇ.
20 ـ ئەسىردىن بۇيان، زامانىۋىلىشىش يولىدىكى يوق دېيەرلىك
تەرەققىياتمۇ ھازىرقى ھالەتتىن نارازى بولۇپ يۈرگەن بىر تۈركۈم
ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى «ئازاد» قىلدى، ئۇلار ئافغانىستان كوممۇ-
نىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى شەكىللەندۈردى،
ئەمما كوممۇنىستىك پارتىيە يەنە تېزلا بىر ـ بىرىگە قارشى بولغان
ھەم ئىرقىي خاھىشقا ئىگە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر

گۇرۇھ ئاساسلىقى پۇشتۇلاردىن، يەنە بىر گۇرۇھ ئاساسلىقى تا-جىكلاردىن تەشكىللەندى. 1973 - يىلى كومپارتىيە ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، دۆلەتتە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆ-كۈمرانلىقنى يولغا قويۇش ۋە ھاكىمىيەتنى دەھرىيلەشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش يولىدىكى تىرىشچانلىق نە-تىجىسىدە، يەرلىك كۈچلەر مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارشى چىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ دىنغا قارشى سىياسىتى يەنە يەرلىك كۈچلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتىكى قورالغا ئايلاندۇرۇۋېلىشىغا تۈرتكە بولدى. «كاپىر» سوۋېت ئىتتىپاقىلىقلار، بىرىۋېتىپقا سادىق دوگمىچىلار قورال كۈچى ئارقىلىق ئارىلىشىپ، قارشىلىققا ئۇچرىغان. غايەت زور تەھدىت ئاستىدا قالغان ئافغانىستان كوممۇنىستىك پارتىيە-سىنى ساقلاپ قېلىشقا ھەم ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەمە-لەشكە ياردەم بەرمەكچى بولغاندا، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ زورايدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيەسى ئافغانىستاندىن چېكىنگەندىن كېيىن، قارشىلىشىۋاتقان گۇرۇھلار ئارىسىدىكى روشەن جىددىي مۇناسىۋەت ئاخىر پارتلىدى. بۇنداق قالايمىقانچىلىق تاكى 1992 - يىلىغىچە داۋاملاشتى، قايتا - قايتا بىرىكىشتىن كېيىن، كومپار-تىيەنىڭ باشلىقى بولۇپ كەلگەن نەجىبۇللا ئاخىر غەلىبە قىلىپ، تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ داھىيسى رابانى بىلەن نازۇك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىدى، رابانى سابىق كوممۇنىست ئۆزبېك گېنې-رال دوستۇم، تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئاتامىنى مەسئۇد، ھېرات ۋىلايىتىنىڭ زومىگىرى ئىسمائىلخان ۋە شىئە مەزھىپىدىن بولغان قازارلارنىڭ رەھبىرى ئەلى مازار بىلەن كەڭ ئىتتىپاق تەشكىللە-دى. پۇشتۇ مۇسۇلمانلىرىنىڭ قارا نىيەت داھىيسى ھېكمەتيار بۇز-

داق ئورۇنلاشتۇرۇشقا قارشى چىقىپ، ئەڭ قۇدرەتلىك ئاز سانلىق مىللەتنىڭ داھىيسى سۇپىتىدە ئاساسلىق ھوقۇقنى قولىدا تۇتۇش-نى تەلەپ قىلدى ھەم تېزلا يېڭىباشتىن يۈز ئۆرۈپ چىققان دوس-تۇمنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئەلۋەتتە، بۇ ئارىلىقتا ھېكمەتيارغا تەھدىت پەيدا قىلىدىغان دۈشمەن سىياسىي گۇرۇھ — تالىبانلار (مەدرىسەلەردە «قۇرئان كەرىم»نى ئۆگىنىدىغان تالىپلار گۇرۇھى) مۇ ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سەرگەردان بولۇپ پا-كىستانغا بارغىنىدا، دىنىي ۋە ھەربىي تەربىيە ئالغانىدى. ئۇلارمۇ ھېكمەتيارغا ئوخشاش سىياسىي تەلەپنى، يەنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭلا ھەقىقىي ئىسلام دىنىغا ۋە كۆپ سانلىق ھېسابلىنىدىغان پۇشتۇلار-نىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. پاكىستان ھېكمەتيارنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي، زىيادە مۇستەقىل بولغان «تالىپلار»، يەنى تالىبانلارغا ھەربىي ھازىرلىقلار ۋە مەبلەغ جەھەتتىن كۆپ سېخىيلىق قىلدى. ئامېرىكىمۇ بۇنداق ياردەمگە يول قويدى، ئۇلار بۇ ئارقىلىق رۇسىيەگە تايانماستىن ئوتتۇرا ئا-سىيانىڭ ئېنېرگىيە كېنىدىكىگە بارىدىغان بىر يول ئېچىشنى ئارزۇ قىلاتتى. يەنە كېلىپ ئامېرىكىنىڭ «ئەشەددىي دۈشمىنى» — ئىران تالىبانلارنى ياقتۇرمىغاچقا، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىراننىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنىمۇ ئاجىزلاشتۇرغىلى بولاتتى. بۇ چاغدا دوستۇممۇ بىرلا بۇرۇلۇپ تالىبانلار تەرەپكە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن 1996 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېڭى ئىتتىپاق ئاخىر كابۇلدا ھاكىمىيەت قۇردى، ئىچكى ئۇرۇشمۇ داۋاملىشىۋەردى، بولۇپمۇ شىئە مەزھىپى-دىن بولغان قازارلارنىڭ داھىيسى ئەلى مازار قەستكە ئۇچرىغان (1995 ـ يىلى 3 ـ ئاي) دىن كېيىن، ئىران تالىبانلارغا قارشى سىياسەتنى تېخىمۇ تەۋرەنمەي يولغا قويغانلىقتىن ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. چۈنكى، ئىران ئافغانىستانلىق شىئەلەرنىڭ

مەۋجۇتلۇقى سۇنئىيلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى دەپ قارايتتى.

1997 ـ يىلى قازارلار، رابانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى، ھېكـ-مەتيارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى، مەسئۇد ۋە كۆپ قېتىم سەپ ئۆز-گەرتكەن دوستۇم تەشكىللىگەن ئىتتىپاق ئىزچىل كۈچلۈك ئۇ-رۇندا تۇرۇپ كەلگەن تالىبانلارغا قارشى كەسكىن جەڭ قىلدى، تا-لىبانلارنىڭ چەكتىن ئاشقان دوگما ئىلاھىي ھاكىمىيەت تۈزۈلمە-سى شەھەرلەردىكى ئىخلاسمەن ئافغانىستانلىقلاردىن يىراقلىشىشقا باشلىدى. بۇ ئۇقتىدىن ئالغاندا، تالىبانلار نۆۋەتتىكى ھەربىي ئۇس-تۇنلۇكىگە تايىنىپ تېخى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ بولالمايتتى (كېيىن تالىبانلار ئافغانىستاننىڭ 90% زېمىنىنى ۋە بارلىق چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنى دېگۈدەك تىزگىنلەپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، بۇ ھاكىمىيەت خەلقئارا-نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇشمۇ ئاخىرلاشمىدى، ھەرقانداق ئەھۋال يۈز بېرىش مۇمكىن، بۇنى بىزنىڭ كۆرەلەيدىغىنىمىز ئېنىق — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن).

پاكىستان ـ ھىندىستان ئۇزۇلمە قاتلىمى

پاكىستان بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى توقۇنۇش بۇگۈنگە قەدەر ئۈچ قېتىملىق بىرقەدەر چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشنى، كىچىك كۆلەمدىكى سانسىز قېتىملىق چېگرا توقۇنۇشلىرىنى ۋە بۇ رايون-نىڭ يادرو ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھۆ-كۈمرانلىرى «ھەرقانداق زىددىيەت» كۆرۈلمەيدىغان ھۆكۈمرانلىققا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، جەنۇبىي ئاسىيا سۇب قۇرۇقلۇقىدىكى مىللەت ۋە دىن پەرقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مە-

مۇرىي جەھەتتە ھىندى دىنى مۇرىتلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار توپلى-
شىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئايرىپ باشقۇرغانىدى، ئاخىرىدا بۇ
ئىككى دۆلەتمۇ مۇشۇنداق ئايرىش ئاساسىدا بارلىققا كەلدى. ئەس-
لىدىكى بىرلىككە كەلگەن مۇستەملىكە سىياسىي تۈزۈلمىسىدە،
مۇسۇلمانلار ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئا-
خىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ رايوننىڭ مۇستەقىللىقىمۇ مۇقەررەر
ئىش بولۇپ قالدى، مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ رايون مۇستەقىل بولغاندىن
كېيىن ھىندى دىنى مۇرىتلىرى كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن بۇ دۆ-
لەتتە بۇ خىل ئىمتىيازنى قولدىن بېرىپ قويۇشتىن ئەنسىرىشى
تۇرغانلا گەپ ئىدى. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى ئەمەلىي ئەھ-
ۋالغا ئۇيغۇن ئاساستا دۆلەت قۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى،
مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇرغان ئەنگلىيە-
لىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى. ئەمەلىيەتتە، مۇسۇلمانلار
بىلەن ھىندى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە پاكىستاندىن
كۆچۈشى بىر مەھەللىك قىرغىنچىلىقنى، كومېدىيەلىك تۇسكە
ئىگە جاپا ـ مۇشەققەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈردى.

شۇنىڭدىن تارتىپ، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئارىسىدا ئىك-
كى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرىدىغان زېمىن تالاش ـ تار-
تىشى ۋە دۆلەت ئىدېئولوگىيەسى جەھەتتىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت
ئىككى يېشىلمەس تۈگۈن قالغانىدى. زېمىن توقۇنۇشى دېگەندە كەش-
مىر ئېگىزلىكى رايونىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
ئەنگلىيە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، بۇ را-
يوننىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ھەل بولمىدى، بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر-
نىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولسىمۇ، بىراق بۇ رايوننىڭ ئەينى
چاغدىكى ھىندى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھۆكۈمرانى ھىندىستانغا
بەكرەك يېقىنچىلىق قىلاتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇش داۋامىدا،

بۇ رايوننىڭ شىمالىي قىسمى پاكىستانغا تەۋە بولدى، ئەمما جەنۇبىي قىسمىدىكى تېخىمۇ كەڭ رايونلارنى ھىندىستان تىزگىنلىدى. بىر-لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كەشمىر رايونىدا ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ھىندىستان ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قەتئىي قارشى چىقتى. بىراق، كەشمىر رايونى ھىندىستان فېدېراتسىيەسى بىلەن ئەزەلدىن بىر گەۋدىلىشىپ كې-تەلمىدى. ئەكسىچە 70 ـ، 80 ـ يىللاردا تۇغۇلغان، ياش ھەم ياخشى تەربىيە كۆرگەن بىر ئەۋلاد كىشىلەر تېخىمۇ كۆپ يەرلىك ئاپتونو-مىيە ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، ھىندىستان مەر-كىزىي ھۆكۈمىتى بۇ رايوندا نۇرغۇن دېموكراتىك ھوقۇقلارغا چەك قويۇپ، تېخىمۇ قاتتىق سىياسىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كەشمىر رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا شەكىللىنىش مۇمكىنچىلىكى بول-غان مۇستەقىللىق ئارزۇسىنى بىخ ھالىتىدە ئۇجۇقتۇرۇش كويىدا بولدى. نەتىجىدە بىزنىڭ كۆرۈپ تۇرغىنىمىزدەك، قارشىلىق كۆر-سىتىش ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى ھەم پاكىستاننىڭ مەخپىي ساقچىلىرى ۋە ئافغانىستان ئۇرۇشىدىكى پېشقەدەم ئەس-كەرلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئېتىراز بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرىدە زوراۋانلىق خاھىشى ۋە تېخىمۇ كۆپ ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك تۇسى مەيدانغا كەلگەچكە، ھىندىستان خەۋپسىزلىك قىسىملىرىنىڭ بۇ-نىڭغا قاراتقان ئىنكاسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولدى. بۇ رايوندا ئىنسا-نىي ھوقۇق دەپسەندە قىلىنىدىغان ئىشلار ئۆكسىمىدى. چاشىن مۇزلۇق رايونى تەخمىنەن 1000 كىۋادرات كىلومېتىرچە كېلىدىغان چەت ئېگىزلىك رايونى بولۇپ، ئۇ يەردە ئۇرۇش توختىتىش ۋە چېگ-را ئايرىش مەسىلىسى ئەزەلدىن ھەل بولماي كەلگەچكە، يېڭى ـ يېڭى قوراللىق توقۇنۇشلار ئۆكسىمەي، دۈشمەنلىشىۋاتقان ئىككى دۆلەتنى ئۇرۇش گىردابىغا سۆرەپ كەلدى.

ئوخشاشمىغان دۆلەت ئىدېئولوگىيەسى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرىدىغان ئىككىنچى سەۋەب ئىدى. پاكىستان ئۆزىنى ھىندىستاندىكى مۇسۇلمان ھېسابلىسا، ھىندىستان ئۆزىنى بارلىق ھىندى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ، جۈملىدىن 120 مىليون مۇسۇلماننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق خەلقنىڭ دەھرىي دۆلىتى ھېسابلايتتى. ھىندىستاننىڭ قارىشىچە، پاكىستان ئەسلا مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك ئىدى؛ پاكىستان ھىندىستاننىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆزىگە خىرىس دەپ بىلەتتى. بۇنداق زىددىيەت ئىككى دۆلەتتىكى كۆپ خىل تىل - يېزىق ۋە كۆپ مىللەت ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ ھەم كەسكىنلىشىپ كەتتى، شۇنداقلا ئىككى دۆلەت مەركىزىي ھۆكۈمەتلىرىنى دۆلەت ئىدېئولوگىيەسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھەر تەرەپتىكى كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشقا مەجبۇرلىدى. بۇنداق دۈشمەن كۈچىنى ئېنىق تەسۋىرلەپ، ئىچكى قىسمىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتنىڭ سەۋەبىنى دۈشمەننىڭ زىممىسىگە يۈكلەيدىغان ھۆكۈمرانلىق ۋاستىسىنى ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتا ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنىڭ يەنە باشقا بىر مۇھىم ئۇنۇمى كۆرۈلەتتى، يەنى ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كۆپچىلىكنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ دىتسىزلىقى ۋە مەغلۇبىيىتىگە قاراتقان دىققىتىنى باشقا ياققا بۇرىۋەتكىلى بولاتتى.

ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشى

نۆۋەتتە باشقا رايونلاردا يۈز بېرىۋاتقان قانلىق توقۇنۇشلارنى يۇقىرىقى مىساللارنىڭ ۋارىيانتى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيە ۋە ئىراقتىكى ئوخشاشمىغان رايونلاردا تۇرۇۋاتقان كۇردلارنىڭ تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە ياكى تولۇق مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش

يولىدىكى كۈرەشلىرىمۇ ئوخشاش بىر مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئاساسى بار. بىراق، بۇندىاق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەقىقىي سەۋەبىنىڭ كۆپىنچىسى سىياسىي ئامىل بولۇپ، بەزىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىشمۇ شۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. سۇداندا ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە دىنىي گۇرۇھلار ئۆزئارا تىركەشتى، شىمالدىكى مۇسۇلمانلار ھاكىمىيىتى (خەلقئارادا سۇداننىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى، دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، جەنۇبتىكى خىرىستىيان دىنىغا ۋە تەبىئەت مەبۇدچىلىقى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئافرىقا ئاھالىسىگە ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن تىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىچكى ئۇرۇش كېلىپچىقتى. ئالجىرىيەدە دەھرىي كۈچلەر بىلەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى دۆلەت ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى ئىچكى «ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۇرۇشى» نى قوزغىدى. ئوخشاشلا ئافغانىستاندىكى ھېكمەتيار بىلەن تالىبانلار ئارىسىدىكى تالاش - تارتىشمۇ پۇشتۇ مىللىتى ئىچىدە يۈز بەردى.

قىسقىسى، بۇ توقۇنۇشلار ئۇستىدىكى تەتقىقاتلىرىمىز شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ھازىرقى زاماندىكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپچىقىش سەۋەبىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تونۇشىمىزغا ۋە چۈشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ، بۇمۇ بىز ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل ئارقىلىق چىقارغان يەكۈن. نۆۋەتتە ئەڭ خەتەرلىك توقۇنۇش ۋە ئەڭ قانلىق ئۇرۇشلار ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى ئوتتۇرا ئافرىقا، ئافغانىستان، كۇردىستان، ئالجىرىيە ۋە جەنۇبىي - شىمالىي چاۋشيەن (چاۋشيەن بىلەن كورېيە) قاتارلىق رايونلاردا يۈز بېرىۋاتىدۇ. ئالدىنقى ئۈچ رايوندىكى توقۇنۇش ئەڭ

روشەن ئىرق ئامىلىغا ئىگە. بۇلاردىن سىرت، ئافغانىستان، ئالجى-
رىيە، ئوتتۇرا ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ـ شىمالىي چاۋشيەندىكى تالاش ـ
تارتىش يەنە ھاكىمىيەت تالاش ـ تارتىشى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.
چاۋشيەن يېرىم ئارىلى بىلەن ئافرىقىدىكى توقۇنۇشلاردا، چېگرا
خەۋپسىزلىكىدىكى مۇشكۇلاتلارمۇ ئىنتايىن جانلىق بىر ئامىل بو-
لۇپ قالدى.

جەنۇبىي ئاسىيا، سىرىلانكا، بوسنىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى
توقۇنۇشلار مەدەنىيەت ئۆزۈلمە قاتلىمىدا يۈز بەرگەن بولسىمۇ،
كۆچلۈك مىللىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە. سىرىلانكا، بوسنىيە ۋە
ئوتتۇرا شەرقتە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىش-
مۇ توقۇنۇش پارتلاش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇۋەتتى. بۇ توقۇنۇشلارغا
ئەنئەنىۋى زېمىن تالاش ـ تارتىشى سەۋەب بولدى. يەنى، تالاش ـ
تارتىش قىلىنىۋاتقان تەرەپلەر مەلۇم بىر زېمىننى ئۆزىگە تەئەللۇق
دەپ قاراپ، ئۇنى تىزگىنلەشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭدىن سىرت،
جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتە، رايون خەۋپسىزلىكىدىكى يو-
شۇرۇن خەۋپ توقۇنۇشنى جىددىيلەشتۈرۈش رولىنى ئوينىدى. كەڭ
كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارغا ئىگە بولۇش سەۋەبىدىن ۋەزىيەت
تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.

بىراق، زوراۋانلىق توقۇنۇشى ھەرگىزمۇ ئاددىيلا يوسۇندا يۈز
بەرمەيدۇ، توقۇنۇشلارنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى سەۋەبلەرمۇ 20 ـ
ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇم بىر ئالىمنىڭ «يېڭى بايقىشى» ئە-
مەس. بۇ توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلارغا تۈرتكە بولىدىغان ئەسلىي ھەرد-
كەتلەندۈرگۈچ كۈچ قەدىمدىن تارتىپ مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدى-
مۇ ھوقۇق تالىشىش يولىدىكى قىرغىنچىلىقلارغا سەۋەب بولۇپ
كەلگەن. فىرانسىيەلىكلەردە «چاڭ ـ توزان بېسىقىپ قالغىنى بى-
لەن بەرىبىر چاڭ ـ توزاندۇر» دەيدىغان ماقال بار، بۇ گەپ بىزگە

ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولغىنى بىلەن قىپقالغان نەرسىلەرنىڭمۇ كۆپىيىپ بارىدىغانلىقىنى ئىپتىپ بېرىدۇ. كىشىلەر توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبىنى ئومۇمىيۈزلۈك چۈشەنگەندىن كېيىنلا، ھەل قىلىش يوللىرىنى تاپماقنىڭ تەسلىكىنى ئاندىن تونۇپ يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز توقۇنۇشنىڭ بۇنداق قاتلىمىنى تونۇپ يېتەلىسەك، بۇنىڭ قوراللىق توقۇنۇشلارغا خاتىمە بېرىشتىكى ئۈنۈملۈك ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىشىمىزغا ياردىمى بولىدۇ.

ئۈچىنچى قىسىم
تەھلىل

1

بىز كىم؟ — گەپنى «غەرب مەدەنىيىتى»نىڭ كېلىپچىقىش مەنبەسىدىن باشلايلى

غەلىبىنى ئالدىراپ - تېنەپ جاكارلاش «تارىخنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى» دىن دېرەك بەرمەيدۇ

«غەرب مەدەنىيىتى» دېگەن نېمە؟ غەربنىڭ «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى غەلىبە» سىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىنىڭ مەركە بېگى، قابىل تالانت ئىگىسى فىرانسىس فۇكۇيۇما بۇ مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بەردى، كۆپ سۆزلىمىسەكمۇ ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇمكى، «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ئىنسانىي ھوقۇق، بازار ئىگىلىكى، زامانىۋى تېخنىكا، تىپىك دېموكراتىك تۈزۈلمە، پۇقرالىق ھوقۇقىدىن ئىبارەت بولۇپ، «غەرب مەدەنىيىتى» مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكى، ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىش، ئەركىنلىك ۋە كەڭ قورساقلىقتا ۋەكىللىك قىلىدۇ. فۇكۇيۇما: ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى پەللىسىنى بېسىپ ئۆتتى، ئەمما لىبېرالىزمنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.[1]

سەيمىل خۇنتىنگتون فۇكۇيۇمانىڭ «غەرب ئاخىر غەلىبە قى-

① فىرانسىس فۇكۇيۇما: «تارىخنىڭ خاتىمىسى: بىز نەدە تۇرۇۋاتىمىز؟»، مىيونخېن، 1992 - يىلى نەشرى.

لىدۇ» دېگەن تارىخىي، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرىگە ئېھتىياتچان هالدا قارشى پوزىتسىيە تۇتقان، چۈنكى ئۇ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەھدىتى كۈنسايىن يېقىنلاپ كەلمەكتە، دەپ قارىغان. بىراق، ئۇ ئىنچىكە ئويلاپ ئولتۇرمايلا فۇكۇيۇمانىڭ «غەرب مەدەنىيىتى» ھەققىدىكى ئىزاھاتىنى قوبۇل قىلغان. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ ئوخشاشمايدىغان نۇقتىدىن چىقىپ بىردىنبىر تەكىتلەيدىغىنى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەچىلىكىدۇر، خۇنتىنگتون كۆپ خىل مەدەنىيەت غەرب جەمئىيىتىگە زىيان سالىدۇ، دەپ قارىغان. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، كەڭ دائىرىدە بولۇۋاتقان ئاشكارا مۇلاھىزىلەردىمۇ «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ ئۆزىگە قارىتا ھېچقانداق گۇمان ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان، بەلكى ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان ماختىنىش تۈسىدىكى سۆز ـ ئىبارىلەر كۆپ بولغان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ غەرب جەمئىيىتىمىزمۇ ئوخشاشلا دۇنياۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ سىنىقىغا دۇچ كەلمەكتە. بۇ دولقۇن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ كىشىنى تەشۋىشكە سالىدىغان سالاھىيەت توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرە ۋە تونۇش كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.[①]

شۇڭا، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بىزنىڭ (غەرب) جەمئىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆز مەنپەئەتىمىزنى ئويلاشقان ئاساستا باشقا بىر نۇقتىدىن چۈشىنىشكە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، خەۋپ ئىزنالىرى ۋە ئۇلاردا يۈز بېرىۋاتقان تۈپ ئۆزگىرىشلەردىن چىقىپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش ھەققىدە كۆپ جەھەتتىن ئىزدىنىشكە ھەقلىقمىز. ناۋادا بۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر (دۇنياۋىلىشىش

① ھانس پېتېر مارتىن، خارالد سچۇخمان: «دۇنياۋىلىشىشتىكى تۇزاق: دېموكراتىيە ۋە جەمئىيەت پاراۋانلىقىغا قارىتىلغان ھۇجۇم»، رېينبېك، 1996 ـ يىلى نەشرى.

نەزەردە تۇتۇلىدۇ) بىزدىن تەلەپ قىلىنغان مۇھىم بۇرچىنى ئاڭقىرالىساق، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ قىيىنچىلىقىنى تېخىمۇ ئاسان چۈشىنەلەيمىز. ناۋادا بىز ئۆزىمىزنىڭمۇ ئىزدىنىش يولىدا كېتىۋاتقىنىمىزنى تونۇپ يېتەلىسەك، ئۇنداقتا باشقىلارنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش جەريانىدىكى تەجرىبىلىرىدىنمۇ ئۆرنەك ئالالايمىز. كۆڭلىمىزدىكى گەپنى قىلساق، باشقا بارلىق مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ياكى دۆلەتلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا غەرب ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان تەلىم بېرىش پوزىتسىيەسىنى قوللانماستىن، باشقا مەدەنىيەتكە ئىگە كىشىلەر بىلەن تېخىمۇ ئوچۇق - يورۇق سۆزلىشىدىغان ئۇسۇلنى تاللىيالايمىز.

ئەمما، بۇنداق ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن كېيىنكى چاغلاردىكى ھازىرقى زامان مەدەنىيەت كۆپ مەنبەچىلىكى تەشەببۇس قىلىنغان ئىختىيارىيلىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. «كۆڭلىمىز تارتمىدى» دەپلا ئۆز قىممەت قارىشىمىزدىن ۋاز كېچىشكە ھەققىمىز يوق، ئەمەلىيەتتە بۇ كېيىنكى مودېرنىزملىق مەدەنىيەت پەلسەپىسىنىڭ يۈزلىنىشىگە زىت بولۇپ، ئاتالمىش «ئۇرۇشقاق» غەرب مەدەنىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق «سۇندۇرغانلىق» تۇر. ئىنسانىي ھوقۇق، ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى، دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، قانۇن - تۈزۈم بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت، سۆز ئەركىنلىكى، ئەقلىي مۇلاھىزە ۋە بازار ئىگىلىكى تەرتىپى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى تارىخ بىزگە ئاتا قىلغان غايەت زور بايلىق. شۇڭا، كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلالايدىغان يېڭى يول تاپالماي تۇرۇپ، چوڭقۇر ئويلانمايلا بۇلاردىن ۋاز كېچىشكە ھەققىمىز يوق. غەرب جەمئىيىتى بۇ پرىنسىپلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاران تەستە ئىشقا ئاشۇردى، ئەمما سىرتقا مەدەنىيەت تارقىتىدىغان چاغدا بولسا، ھەمىشە مەدەنىيەت تارقىتىشنى دەپ سىياسىي ياكى ئىق-

تىسادىي پۈرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويۇۋاتىمىز، بۇ تولىمۇ كۆلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ ئەلۋەتتە بۇ ھادىسىلەر بىلەن غەربنىڭ قىممەت قارىشى بىر - بىرىگە قارشى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ غەرب سىياسىيسىغا زېمىنى بارلىقى ئېنىق.[1]

قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى

خۇنتىنگتون خۇددى ئىلگىرىكى نۇرغۇن ئالىملارغا ئوخشاشلا، غەربنىڭ دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق تارىخىنى 1215 - يىلى ئەنگلىيە ئىمزالىغان تۇنجى نىگىزلىك قانۇن — «بۈيۈك خارتىيە» گىچە سۈرىدۇ. بۇ مىسالدىن «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ تەرەققىياتىمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ جەرياننى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، بۈگۈنكى «غەرب مەدەنىيىتى» نى ئۇنىڭ ئېپتىدائىي شەكلىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرگەن، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ماھىيەتلىك ھالقىش. ئەمەلىيەتتە، «بۈيۈك خارتىيە» پەقەت ئاقسۆڭەكلەر، پادىشاھ ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى كاتولىك دىندارلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن تۈزۈملەشكەن قانۇنىي ئەھدىنامە بولۇپ، بۇنىڭ تۈزۈلۈشى ئۇلارنىڭ ئەمگەكچىلەر سىنىپىدىن بايلىقلارنى توقۇنۇشۇپ، زېددىيەتلىشىپ قالماي تالان - تاراج قىلىشىغا قولايلىق تۇغدۇرغان، خالاس. بۇ تەرىپىنى بىز بۈگۈنكى دېموكراتىيەلەشمىگەن جەمئىيەتتىنمۇ ئوخشاشلا بايقىيالايمىز. مەسىلەن، مۇستەبىت پارتىيەلەرنىڭ مەركىزىي كومىتېتلىرى ۋە سىياسىي بىيۇرولىرىمۇ ئاشۇنداق مەقسەتنى كۆزلەيدۇ. ئەمدى غەربتىكى دېموكراتىك، قانۇن -

---

① باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدا كۈن كەچۈرۈش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق» دېگەن ئەسەرنىڭ 6 - بابىدىن ئېلىندى.

تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئاخىرىدا ئاشۇ «بۈيۈك خارتىيە» ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكىگە كەلسەك، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردىمۇ ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمىگەن. بىراق شۇنىڭدا شەك يوقكى، ئىنسانىيەتنىڭ ئەگرى ـ توقاي تارىخىدىكى ئاشۇ ئۇلۇغ ھەرىكەتلەر مۇئەييەن جەھەتتىن ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان.

كۆزى ئۆتكۈر، ئوي ـ پىكرى كەسكىن باسسام تىبىنى خانتىگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى نەزەرىيەسى» نىڭ گېرمانىيەدىكى تەشەببۇسچىسى ۋە ھىمايىچىسى دېيىشكە بولىدۇ، ئۇ مۇرەككەپ ھەم تەجرىبىلەر بىلەن تويۇنغان بىر خىل نەزەر بىلەن مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: مىللىي دۆلەت غەرب سىياسىي مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەھسۇللىرىنىڭ بىرى، ئۇ «زورىغا بىرىكتۈرۈش» ئاساسىدا ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىگە، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىغا قالدۇرۇلغان. چۈنكى، ئۇ يەردە دىنىي پادىشاھلىق ھوقۇقىدىن باشقا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى يوق. ئۇ باشقا ھەرقانداق ئىگىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويمايدۇ، شۇڭا بۇنداق ئۇقۇمىنىڭ شۇ جاي شارائىتىدا يىلتىز تارتىپ بىخ سۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ تەپەككۇرغا ئاساسەن شۇنى بايقىيالايمىزكى، غەربتىكى مىللىي دۆلەتلەر «ئىگىلىك ھوقۇق خەلققە مەنسۇپ» دەيدىغان پىرىنسىپ ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئەمما، بۇ نۇقتا ئىسلامىيەت جەمئىيىتىگە تامامەن يات.①

بىراق، ئىگىلىك ھوقۇق خەلققە مەنسۇپ، دەيدىغان پىرىنسىپ يېقىنقى زاماندىكى دۆلەتلەر تەرەققىي قىلىشقا باشلىغاندىلا بارلىققا

---

① باسسام تىبى: (Bassam Tibi) «مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى»، «ئىدراك بىلەن ئەسلىيەتچىلىك ئارىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن»، 1 ـ باب، ھامبۇرگ، 1995 ـ يىلى نەشرى.

كەلمەستىن، بەلكى كېيىنكى چاغلاردا بارلىققا كەلگەن، دەسلەپتە «ئىگىلىك هوقۇق» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا كىشىلەر ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمەيتتى. كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا بۇنداق گەپمۇ يوق ئىدى. بۇ-دېن 16 ـ ئەسىردە ئىگىلىك هوقۇق ئۇقۇمىنى «بايقىدى»، ئۇ ئىچ-كى ـ تاشقى جەھەتتە پۇتۇنلەي مۇستەقىل قارار چىقىرالايدىغان بىر مەركەزگە ئۆزىنىڭ بۇ ئۆزگىچە قارىشىنى شەرھلىدى. شۇبهى-سىزكى، «مەركەز» لىق مەرتىۋىسىنىڭ قانۇنلۇقى تېگى ـ تەكتى-دىن ئېيتقاندا، ئۇ دىن ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ جامائەت-چىلىك تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدىغان «پادىشاھلىق هوقۇقنى ئاللاھ بەرگەن»، يەنى پەرۋەردىگار مەلۇم كىشىگە هۆكۈمرانلىق هو-قۇقنى بەرگەن، دېگەن ئۇقۇمدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. گېر-مان مىللىتىنىڭ مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنى قورغىنىدىن تار-تىپ يېقىنقى زاماندىكى مىللىي دۆلەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىغا قە-دەر بۇ ئۇقۇم پۈتكۈل غەرب تارىخىنىڭ باش ـ ئاخىرىغا سىڭىپ كەتكەن. مەيلى مۇستەبىت فىرانسىيەدە بولسۇن ياكى هېنرى Ⅷ تەشەببۇس قىلغان مىللىي ئازادلىق دەۋرىدىكى ئەنگلىيەدە بولسۇن، هۆكۈمرانلىق نوپۇزىنىڭ پەرۋەردىگار تەرىپىدىن بېرىلىدىغانلىقى ئىنكار قىلىنغان، بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئەنگلىيە پادىشاھى شەكىل جەھەتتىن يەنىلا ئېپىسكوپۇمنىڭ باشلىقى سانىلىدۇ. هازىرقى زا-ماندىكى ئاتالمىش ئۆلچەملىك غەرب مىللىي دۆلەتلىرى ئەسلىدە شەخسلەشكەن قورال كۈچى مونوپولىيەسىدىن ئىبارەت ئىدى، كې-يىنكى چاغلاردا ئاندىن هازىرقى دېموكراتىك هاكىمىيەت تۈزۈل-مىسى يولغا قويۇلغان، خالاس.

مىللەت ۋە مىللىي دۆلەت

ئىگىلىك هوقۇقلۇق دۆلەت ئۇقۇمى بىلەن مىللىي دۆلەت ئۇ-

قوْمىنى تەڭ دەپ قاراشقا بولمايدۇ.[1]

ناۋادا بىز غەربتىكى مىللىي دۆلەتلەردە تارىختىلا يەككە مىللەت ئۇقۇمى شەكىللىنىپ بولغان دېسەك، بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق ئۆزگىرىش دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا باشلانغان، ئەينى چاغدىكى مىللىي دۆلەتنىڭ فورمىسىنى هازىرقى ئەخلاق ئۆلچىمى بويىچە كۆزەتسەك، ئۇ كىشىنى ئانچە رازى قىلالمايدىغان بىر خىل سىياسىي قۇرۇلما هېسابلىنىدۇ. ئەمما، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ دۆلەتلەر كۆڭۈل قويۇپ پەردازلانغاندىن كېيىن، بىزدە ئۇلارغا نىسبەتەن تەدرىجىي ئىنتايىن كۆڭۈلدىكىدەك چۈشەنچە شەكىللەنگەن. يېقىنقى زاماندىن باشلاپ روياپقا چىققان فرانسىيە ۋە ئەنگلىيەدەك مىللىي دۆلەتلەرنى كۆپ دېگەندىمۇ فېئودال خانىدانلىقلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىشى دېيىشكىلا بولىدۇ. شۇغىنىسى، بۇ قېتىملىق ئۆزگىرىش ئىلگىرىكىگە سەل ئوخشاشمايدۇ، بۇ يېڭى خانىدانلىقلار رەقىبلىرىنى تامامەن مەغلۇپ قىلغان بولۇپ، بۇ رەقىبلەر بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقان كۈرەش داۋامىدا بىر بولسا هالسىراپ يىقىلغان، بىر بولسا پۈتۈنلەي يوقىتىلغان، ياكى بولمىسا يېڭى خانىدانلىققا بېقىنىپ قېلىپ، كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشقان. ئاخىرىدا غالىب كەلگەن خانىدانلىق ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان تېررىتورىيەلىك دۆلەتنى ئۆزىنىڭ ئاتالمىشى بايلىقىغا ئايلاندۇرۇۋالغان، يېقىنقى زاماندىكى فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيەدىن ئىبارەت مىللىي دۆلەت مۇشۇنداق شەكىللەنگەن، شۇغىنىسى ئۇلار مەلۇم بىر جەمەتنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بو-

---

[1] باسسام تىبى: «ئەرەب دۇنياسىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى»، «خەلقئارالىق سىياسىيدىكى رايونلار تەۋەلىكى تۈزۈلمىسى» مانخېيم، 1996 - يىلى نەشرى.

لۇپ قالغان. رۇسىيەدىكى «قورقۇنچلۇق ئىۋان» ۋە ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيەسىدىكى ھابۇسبۇرگ جەمەتىمۇ ئوخشاشلا مۇ-شۇنداق يول بىلەن ئۆز دۆلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان.

ئىسپانىيەدە بۇ جەريان ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق تاماملانغان: ئالدى بىلەن كاستىللا كىنەزلىكىدىكى ئىزابېللا بىلەن ئاراگون كىنەزلىكىدىكى فېردىناندنىڭ نىكاھلىنىشى ئارقىسىدا، مىللىي دۆلەتنىڭ ئىبارەت بۇ ئۇلجىنى تالىشىۋاتقان ئاساسلىق ئىككى رە-قىب تىنچ يول بىلەن بىرلەشكەن. ئەلۋەتتە، بۇ بىرلىشىش كاس-تىللا كىنەزلىكى بىلەن ئاراگون كىنەزلىكى قورال كۈچىگە تاي-نىپ نۇرغۇن يوشۇرۇن رىقابەتچىلىرىنى يوقىتىۋالغاندىن كېيىن ئىشقا ئاشقان. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىدىكى دۈشمەن كۈچ ــ ئاساسلىقى كوردوۋا ۋە گىراناداننىڭ ئەمىرى (ئە-مىر ـ ئىسلام دۇنياسىدىكى قەبىلە باشلىقى ۋە تۆرە، ئاقسۆڭەكلەر-نىڭ نامى) گە قارىتا ئىستېلاچىلارنىڭ دىنىي بايرىقى ئاستىدا كەسكىن ئۇرۇش بولغان، ئاخىرىدا مۇقەددەس ئەھلسەلىپ (كرېست قوشۇنى) نىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى دېگەن تۇغ ئاستىدا، مەغلۇپ بولغۇچىنىڭ زېمىنى تەبىئىيلا غەلىبە قىلغۇچىنىڭ زېمىنى دائى-رىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، يېقىنقى زاماندىكى ئىسپانىيەنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى شەكىللەندۈرۈلگەن.

گېرمانىيەنىڭ ئەھۋالىدىمۇ «مىللەت يەككە مىللىي دۆلەتنى ئۇستۇن تۇرىدۇ» دېگەن ھۆكۈم تولۇق نامايان قىلىنغان، بىراق بۇ بىزدە ئاز ـ تولا گۇمانىمۇ قوزغايدۇ، زىيالىيلار قاتلىمى، سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكىلەر، بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا تەۋرىنىچلىق ھالە-تىنى تۈگىتىشنى كۈچلۈك تۇردە تەلەپ قىلىدىغان خاھىشنىڭ ئو-مۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ، بى-راق كەڭ يېزىلار ۋە كىچىك شەھەرلەردە كىشىلەر يەنىلا يەرلىك

فېئوداللارغا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇنداق ئەھۋال گېرمانىيەنىڭ پۇتكۇل جەنۇبىي رايونىدا مەۋجۇت ئىدى، ھەتتا شلېسۋىگ - خولستېين، ھاننوۋېر ۋە دانزىگ ئەركىن بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلىرىدىمۇ ئەھۋال ئوخشاش ئىدى، كېيىن «تۆمۈر - قان سىياسىتى» نى يولغا قويغان باش ۋەزىر بىسمارك ئەمەلىي كۈچى زور پىرۇسىيە ھەربىي كۈچلىرىگە تايىنىپ، پىرۇسىيە - ئاۋستىرىيە، پىرۇسىيە - دانىيە ۋە پىرۇسىيە - فىرانسىيە خاندانلىق ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق ئاخىرىدا «گېرمان مىللىتى» نى يەككە مىللىي دۆلەتكە ئايلىنىشقا مەجبۇرلىدى.①

راتسىيونالىزم، دىن ۋە سىياسىي

غەرب مەدەنىيىتىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئىنتايىن قويۇق راتسىيونالىزم تۈسىگە ئىگە، مۇشۇ تەسىر تۈپەيلىدىن تەبىئىي پەن، تارىخۋازلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق بويىچە دەلىللەش دوگما دىنىي ئىلاھىيەتنىڭ ئورنىنى ئالغان؛ دۆلەت بىلەن دىنىي جەمئىيەت، سىياسىي بىلەن دەھرىيلىك ئايرىلغان. بىراق، بۇنداق تەرەققىيات ئەسلىدىنلا بولغان ئەمەس، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى خىرىستىيان دىنىنىڭ ياۋۇزلارچە ھۆكۈمرانلىقىدىكى زۇلمەتلىك دەۋرنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، مىڭبىر چاپا - مۇشەققەتتە ئالدىمىزدا پەيدا بولغان. تېخىمۇ ئېنىقىنى ئېيتقاندا، راتسىيونالىزملىق پوزىتسىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تارىخ قىسقىراق بولغان. يەنى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەزى ئىخلاسمەن مۇرىتلار، دىنىي ئەقىدىلەرگە تەلۋىلەرچە ئەگەشكۈچى-

① توماس نىپپېردېي: «1800~1866 - يىللاردىكى گېرمانىيە تارىخى»، «بۇرژۇئازىيە ۋە كۈچلۈك دۆلەت» 4 - نەشرى، مىيونخېن، 1987 - يىلى نەشرى.

لەر ۋە دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان قارا نىيەتلەر يەنىلا جەمئىيىتتە-
مىزنىڭ ئىدراكىي پوست قاتلىمىغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ، پۇرسەتنىڭ
كېلىشىنى كۈتمەكتە.

غەربنىڭ 13 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي
باسقۇچىغا دوگما خىرىستىيان دىنى ئەقىدىلىرىنى قانداق چۈشى-
نىش ۋە شەرھلەش توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر باشتىن ـ ئاخىر
سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا بىر ئاساسىي ئۆلچەم نۇقتى-
سى شەكىللەندۈرۈلگەن، بىراق بۇ نۇقتا نۇرغۇن مەزمۇن جەھەتتە
ئەڭ قانلىق سىياسىي تالاش ـ تارتىشنىڭ مەركىزىي پايدىلىنىش
نۇقتىسى بولۇپ قالغان. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭغا دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدى-
غان، سىياسىي مەنپەئەتنى چۆرىدىگەن رىقابەت ئويۇنى ياندىشىپ
كەلگەن. ئەمما، زېمىنغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش
رىقابىتىگە قاتناشقۇچىلار ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئار-
زۇ قىلغىنىدەك يوسۇندا قانۇنلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈ-
چۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى دىنىي مۇنازىرىلەر بىلەن چىڭ
باغلىشى كېرەك. بۇنىڭغا ئالاقىدار بەزى مۇھىم تارىخىي ھادىسىلەر
تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئابىلد پاگانلىرى (ئابىلد مەز-
ھىپى 11 ـ ئەسىردە فىرانسىيەنىڭ ئابىلدتا بارلىققا كەلگەن خى-
رىستىيان دىنى مەزھىپى بولۇپ، 13 ـ ئەسىردە خاتا ھالدا پاگان،
يەنى يات دىندىكىلەر دەپ قارالغاچقا، پاپا ۋە فىرانسىيە پادىشاھى
تەشكىللىگەن ئەھلىسەلىپنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان) بىلەن
بولغان بەس ـ مۇنازىرىدە، ئىنتايىن ياش فىرانسىيە مىللىي دۆلى-
تى 13 ـ ئەسىردە ئاخىر سىياسىي ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرگەن.
بوخمىيە رايونىدىكى خۇس قوزغىلىڭى (15 ـ ئەسىردىكى چېخى-
يەلىك ۋەتەنپەرۋەر ۋە دىنىي ئىسلاھاتچى ھۇسنىڭ مۇخلىسلىرى
ئۆزلىرىنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تەلىپىنى ئىشقا ئا-

شۇرۇش يولىدا قىلغان كۈرەش) ھابسبۇرگ سۇلالىسىنىڭ مۇقەد-
دەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قى-
لىشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرگەن. خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىسپان-
يەنى يېڭىباشتىن بويسۇندۇرۇشىغا ئەگىشىپ، ئىبرىيە پادىشاھلى-
قى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە
دۇنيادىكى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ
تۇرغان. 16 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن 17 ـ ئەسىرنىڭ
ئاخىرقى مەزگىلىگىچە، كاتولىك دىنى بىلەن پىروتېستانتىزم ئوت-
تۇرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرە ياۋروپانىڭ يۇقىرى قاتلام سىياسىي-
سىغا سىڭىپ كەتكەن. ئاخىرىدا كۇنسېرى قۇدرەت تاپقان، دىنىي
ئېتىقادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئاساسىغا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەت-
لەر ياۋروپا سىياسىيىسىدا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن، زېمىن ۋە دىن
مەسىلىسى تۈپەيلىدىن ئۇزاق مۇددەت بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇرغان
ئاجىز گېرمانىيە بۇنىڭغا نىسبەتەن روشەن سېلىشتۇرما بولغان.

ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئەگرى ـ توقايلىق ئىچىدە ئىلگىرى-
لىشى ئۇلارنىڭ رىقابەت مېخانىزمىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان.
مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەتسىزلەرچە زوراۋانلىق رىقا-
بەتلىرى شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىنى ئىلىم ـ پەن ۋە سانائەتلەش-
تۈرۈشنى ئاساس قىلغان زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇشقا مەج-
بۇر قىلغان. ناۋادا كىمكى بۇ جەھەتتە دېلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا
كېلەلمىسە، ياخشى تەرەققىيات پۇرسىتىنى ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ ھەمدە
ناھايىتى تېزلا سىياسىي رەقىبلىرىنىڭ كەينىدە قالىدۇ، مىللىي
دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىمۇ شۇ تۈپەيلىدىن زەر-
بىگە ئۇچرايدۇ.

راتسىيونالىزمنىڭ تارقىلىشىمۇ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشقان
بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بۇ جەريانغا باشتىن ـ ئاخىر

قىرغىن قىلىش، قان تۆكۈش ۋە جاپا ـ مۇشەققەت ھەمراھ بولغان. ئاقارتىش ھەرىكىتى دەۋرىدە، ئەنگلىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى ئورانىيېنىدىكى ۋىلىيام ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئەڭ قانلىق ئۇ. سۇل بىلەن ئىرېلاندىيە كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىنى باستۇردى؛ فىرانسىيەدە لۇئىس XIV ھۆكىېنو مەزھىپىدىكىلەرگە قارىتىلغان نانتې كەچۈرۈم يارلىقىنى بىكار قىلدى؛ مارىيە تىراتسىيە مىليون. لىغان جەسۇر پىروتېستانتنى سىلىسىيە ۋە پىرۇسسىيەگە قوغلىۋەت. تى؛ ئىسپانىيەدە دىنىي سوت ئۆز خىيالىدا پاگان (يان دىنىدىكىلەر) دەپ ھېسابلىغانلارنى رەھىمسىزلەرچە قىينىدى؛ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا جايلاردا تەلۋە مۇخلىسلار «دا. خان» دەپ ھۆكۈم قىلىنغان ئاياللارنى قىلچە رەھىم قىلماستىن ئوتتا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى؛ لۇتېر مەزھىپى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پا. دىشاھلار ئۇنىۋېرسىتېتلاردىكى ئاتېئىزمچىلارنى بىر كۈنىمۇ خا. تىرجەم ئۆتكۈزەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى؛ شىۋېيتسار. يە، گوللاندىيەدىن ئىبارەت پىروتېستانتىزم دۆلەتلىرىدە، مۇخ. لىسلار تەلۋىلەرچە ئەسلىيەتچىلىك بىلەن جاھاننى بىرلىككە كەل. تۈردى؛ شىۋېتسىيە، دانىيە ۋە ساكسون كىنەزلىكلىرىدە «دەللال تېپىدىكى» ئىچى تار لۇتېر مەزھىپىدىكى پىروتېستانتلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى.

سىياسىي جەھەتتىكى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى ئاساسلىقى دۆلەتنىڭ سىياسىي ئاپپاراتلىرىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئاي. رىشتا ئىپادىلەندى، ئەمما بۇنداق ئۆزگەرتىشمۇ ئاسانغا چۈشمىدى. بولۇپمۇ ئىسلاھات دەۋرىدە، بۇنداق قەدەمنى بېسىش ھەر ۋاقىت نې. گىزلىك تەھدىت ۋە خىرىسقا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى. كاتولىك دىنى جەمئىيىتى بىلەن پىرۇسسىيە پادىشاھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆت. كۈر زىددىيەت 19 ـ ئەسىردىكى ئاتالمىش «70 يىللىق مەدەنىيەت

جېڭى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى، سابىق فېدېراتىپ گېرمانىيەدە، سىياسىي بىلەن دىن ئۆتتۈرىسىدىكى بۇنداق ياراشتۇرغىلى بولماي-دىغان زىددىيەت 60 ~ 70 - يىللاردىكى چېركاۋ مەكتەپلىرىنىڭ ئورنى، رولىغا دائىر مۇنازىرىلەردە نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئىنكاسلار-نى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئەمما، دىنىي ئىسلاھات بىلەن سىياسىي ئىسلاھات ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەممىلا مەسىلىنى ھەل قىلىپ كېتەلمىدى، پىروتېستانت دىنىي جەمئىيەتلىرى بۇ جەھەتتە بەزىدە نائىلاج قال-دى. بۇ نۇقتا غەرب يېڭى زوراۋان كۈچلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى جەريانىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلەندى، بۇ خۇددى ئۇزۇل - كېسىل مۇۋاپىق يوسۇندا ئىسلاھ قىلىنغان ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. بۇ يەرنى كۆرگەن كىشىلەر قاتتىق ھەيران قې-لىشى مۇمكىن، ئۇنداق بولسا كۆزىمىزنى يوغان ئېچىپ قاراپ با-قايلى، بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر تارىخىي پاكىتنى ئۇنتۇپ قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، يەنى ياۋروپا ئىنقىلابىنىڭ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا كۆچۈش جەريانى پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تۈرتكىسىدە ئورۇنلانغان بولۇپ، ئاشۇ باتۇر «تاۋاپچىلار» دەسلەپكى كۆچۈش غەلىبىسىنى قولغا كەل-تۈرگەن. ئۇلار سىياسىي ئېزىش تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى دىنىي ئېزىش تۈپەيلىدىن ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بول-غان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايدىغان دىنىي ئېتى-قاد ئەركىنلىكىگە ئىنتىلىدىغان بولغان، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ يېڭى ئېنگلاند رايونىدىكى ھەرقايسى ئىشتاتلاردا بۇنداق ئارزۇ تې-خىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ جۇمھۇرىيەتتە ئولتۇراقلىشىپ قالغان نۇرغۇن كىشىلەر بىر «يېڭى يېرۇسالېم»نى، ھەممە مۇخلىسلار سىياسىي تەدبىر كۆرۈشكە قاتنىشالايدىغان بىر پىروتېستانت دۆلىتىنى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان.

ئامېرىكىنىڭ سىياسىيسى بۇنداق دىنىي تەسىردىن باشتىن ـ ئاخىر تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلىگەن ئەمەس، 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن بۇيان، سىياسىي بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئىرماش ـ چىرماش باغلىنىش توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان كۈچ ـ قۇدرەت بىلەن دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا يېڭىباشتىن قايتىپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە، پىروتېستانت ئەسلىيەتچىلىكى ئامېرىكىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىككى چوڭ سىياسىي پار - تىيەنىڭ بىرى بولغان مۇتەئەسسىپ جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنى خېلى زور دەرىجىدە ئەسىر قىلىۋالغان. دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ سايلىغۇچىلىرى ئىچىدە 40% كىشى دىنىي تەشكىلاتقا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچى 18 ئىشتاتتىكى شۇ پارتىيە تەشكىلاتى ئى - چىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ ھەمدە باشقا 13 ئىش - تاتتىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۆچىگە ئىگە. ھامىلە چۇشۇرۇ - ۋېتىشتىن تارتىپ ئىجتىمائىي پاراۋانلىقىچە، ئىقتىسادىي تەرەق - قىيات سىياسىتىدىن تارتىپ ئامېرىكا بىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مۇناسىۋىتىگىچە بولغان ھەممە ئىشلاردا، يۇكسەك دەرىجىدىكى ئىدېئولوگىيەگە ئىگە سىياسىي بىلەن دىن ئامېرىكا پارلامېنتىدىكى بەس ـ مۇنازىرىدىن قارار چىقىرىشقا بىرلىكتە قاتنىشىدۇ. ئەسلىدە «راتسىيونالىزمچىلار»نىڭ قولىدا تەۋرەنمەي تۇرغان فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتى بۇنداق كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئۇ - چۇن بەدەل تۆلىمەي قالمايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ سىمۋول خاراكتېرد - دىلا بولماستىن (مەسىلەن، ئاخبارات ۋاستىلىرى ئالدىدا زوڭ - تۇگىنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشى)، بەزىدە ماھىيەت خاراكتېرلىك مۇرەسسەلىشىشتىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيە - دىكى دېموكراتلار پارتىيەسى خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيە - تىگە قارىتا قوغدىنىش تەدبىرى قوللانغاندا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى

بىسىم تۈپەيلىدىن ئۇلارنى قاتتىق تەنقىد قىلدى[1].

بۈگۈن پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىدە خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيەتنى چېركاۋنىڭ سانى ئومۇمىيۈزلۈك ئېشىپ، جەمئىيەتتە-مىزدە غەيرىي ئىدراكىي ئېھتىياجنىڭ ئاز - تولا ئاشقانلىقىنى روشەن سىگنال سۈپىتىدە ئىپادىلەپ بەردى. 80 - يىللاردىن بې-رى، «يېڭى دەۋر»دىكى تىلسىمچىلىقمۇ مەدەنىيىتىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، بۇ ئەۋزەل ئورۇندا تۇرۇۋاتقان رات-سىيونالىزمنىڭ كەم دېگەندىمۇ كىچىك بىر قىسىم ھېسابلىنىدى-غان مۇھىم ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىدىيەۋى ئېھتىياجىنى قاند-دۇرالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭ يەكۈنى ناھايىتى ئېنىق: بۈگۈنكى كۈندە ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش تۈسىنى ئالغان ئىلمىي، ئىدراكىي ھۆكۈم چىقىرىش رولىنىڭ دەھرىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر جەھەتتە مەدەنىيىتىمىزدە مەۋجۇت بو-لۇشى ئەمدى مۇقەررەر ئىش ھېسابلانماي قالىدۇ. بىز دۇچ كېلىۋات-قان زور ئىسلاھات دەۋرىدە، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئىدراك ئۈچۈن يېڭىباشتىن كۈرەش قىلىشى كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، قارىسا مەزمۇتتەك كۆرۈنىدىغان غەرب راتسىيونالىزمى ئورتودوكسال خىـ-رىستىيان دىنىنىڭ گۇمران قىلىش تەھدىتىگە ئۇچرىشى مۇمكىن.

خاسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كوللېكتىۋىزم

غەرب مەدەنىيىتىدە، خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇش ئىنتايىن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، «خاسلىق» بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرۇلغان. يەك-

---

① دامىئان تومپسون: «دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1997 - يىلى نەشرى: كىلاۋس لىگگېئوئىي: «مۇتەئەسسىپ ئىنقىلابنىڭ مەغلۇبىيىتى» فىرانكفورد، 1997 - يىلى نەشرى.

كه ئادەمنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئاساسى دەپ قارىلىشى ھەمدە دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان ھوقۇقى ئىگە بولۇشى بىز ئادەتتە دەيدىغان «ئىنسانىي ھوقۇق»نىڭ نەق ئۆزى شۇ. يەككىلىكنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتى كوللېكتىپنىڭ ئالدىغا تىزىلىشى كېرەك. بۇ غەرب جەمئىيىتىنىڭ باشقا ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ماھىيەتلىك پەرقى بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى بۇنداق ئىدىيە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا نىسبەتەن ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان پاسىل پەيدا قىلغان. يەككىلىكنى تەكىتلەش شەخسنى كوللېكتىپ نامىدىكى باشقۇرۇشنى قوبۇل قىلمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ، ئاتالمىش «كوللېكتىپ» مەنپەئەتى ھەمىشە ھۆكۈمرانلارنىڭ مەنپەئەتىدە مەركەزلىك نامايان بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، شەخس بىلەن كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش مەجبۇرىيەت يۈزىسىدىنلا بولماستىن، بەلكى يەككىلىك «ھوقۇق ـ مەنپەئەت ئىگىسى» سالاھىيىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، كوللېكتىپ ئارىسىغا سىڭىپ كېتىدۇ. «ئۇ» نىڭ بىردىنبىر خاسلىقى، «ئۇ» نىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتى ۋە «ئۇ» نىڭ جىسمانىي پۈتۈنلۈكى كوللېكتىپنىڭ تەلىپى تۈپەيلىدىن زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىماسلىقى كېرەك.

ئەمما «خاسلىق» ئەسلىدىنلا مەۋجۇت نەرسە ئەمەس، بۇنداق پىرىنسىپنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق كۈرەشنى باشتىن كەچۈرگەن، يەنە كېلىپ ئىنتايىن ئۇزاق بىر ۋاقىت ئىچىدە باشتىن ـ ئاخىر تاپا ـ تەنىگە ئۇچراپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا بۇنداق شەخسىيەتچىلىك يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، شەخس بىر جەھەتتىن فېئودال بېقىندى بۇيۇم، فېئوداللارغا بېقىندىغان بىر تەركىبىي قىسىم ھېسابلانسا، يەنە بىر جەھەتتىن خىرىستىيان دىنىي جەمئىيەتلىرى ئەخلاق ۋە دىنىي مۇراسىم ئار-

قىلىق شەكىللەندۈرگەن تەشكىلىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىناتتى. دىنىي جەمئىيەتلەر بۇگۈنكى كۈندە تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش جەريانىنى بەلگىلەپ قوياتتى. ئەينى چاغدىكى بۇنداق ئاساسىي ئېقىمغا قارشى ئىجتىمائىي ئالق، ئىنسانلارنىڭ خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇشى تەلەپ قىلىدىغان «غەيرىي ئورتودوكسلار» پاگان (يات دىندىكىلەر)، داخان ۋە دەھرىي دەپ قارىلىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرايتتى، ھەتتا ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ئۇسۇللار بىلەن يوقىتىلاتتى. مەسىلەن: مەشھۇر تەبىئىي پەن ئالىمى گىئوردانو برۇنو لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.

يېقىنقى زاماننىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شەھەرلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى ئۈزۈكسىز كۈچەيگەن بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئەھۋالدا يەنىلا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئىنسانلار يەنىلا كولخوز، شەھەردىكى مەھەللىلەر، كاسىپلار ئۇيۇشمىلىرىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكتىن، شەخسنىڭ خاسلىق جەھەتتىكى ئېھتىياجى ھېچقانداق ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. بىز بۇنىڭدىن مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى ئىزنالىرىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇگۈنگە قەدەر، بارلىق غەرب ئەللىرىنىڭ كەڭ يېزىلىرى ۋە كىچىك شەھەر ــ بازارلىرىدا دېگۈدەك بۇنداق كوللېكتىۋىزملىق تەلەپ قىلغان يۈكسەك بىردەكلىك يەككىلىككە كەلتۈرگەن بېسىمنى يەنىلا روشەن كۆرگىلى بولىدۇ، ھەتتا خاسلىق جەھەتتىكى ئەركىنلىك مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكىدىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، كوللېكتىۋىزملىق شەكلىدىكى بۇنداق دىنىي ئارقا كۆرۈنۈش يىمىرىلىشكە باشلىدى، بىراق ئۇ كىشىلەرنى ئەسلىدىكى روھىي قامالدىن

ئازاد قىلالمايتتى. ھازىرقى زامان ئاقارتىش پەلسەپىسى خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇشنى ۋە خاسلىق جەھەتتىكى ئەركىنلىكنى تە- كىتلىسىمۇ، بىراق «بوراندەك شىددەتلىك ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى» ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى كىلاسسىكچىلىق كۆچلۈك تۈردە نامايان قىلغان شەخسىيەتچىلىك ھەم شۇ ئارقىلىق ئىجاد قىلىنغان بەزى مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەر يەنىلا ئۇنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيەتلى- رى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۆسمۈر ۋېرتېرنىڭ قايغۇسى»، «قا- راقچى» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. فىرانسىيە ئىنقىلابى داۋامىدا، قانۇننىڭ ئېنىق كاپالەتتىكە ئېرىشكەن شەخ- سىيەتچىلىكنىڭ زەپەر قۇچقان قوشۇنى يېيىپېكى، شۇنداقلا ئۇچىغا چىققان زوراۋانلىق ئۇسۇلى بىلەن يارىتىلغان «كوللېكتىۋىزم»لىق شەكىل — دۆلەت مەنپەئەتىگە يۈزلەندى. خاسلىقتىن چەتنىگەن بۇنداق قىلمىش ئادەمنى مويتۇڭزا ئۈستىگە سۆرەپ باردى.[1]

نۇرغۇن جايلاردا مىللەتچىلىك جۇمھۇرىيەتچى بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىدىيەۋى نەزەرىيەسىدىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنكى كۈندە تارىخىي رو- مانتىكلىق تۈسىگە ئىگىدەك كۆرۈنىدىغان سىياسىي ئاپپاراتلارنى ناھايىتى تېزلا قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت پۇقرالىرى ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىما- ئىي تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى بولماستىن، بەلكى ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «پۇقرالار گەۋدىسى»نىڭ بىر ئەزاسى سانىلىدىغان بولدى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق يېڭى كوللېكتىۋىزم ئىدىيەسى زامانىۋىلە- شىشتىن ئىلگىرىكى غەرب يېزا - بازارلىرىدا كەڭ تارقالغان، شەخسنىڭ كوللېكتىپقا بويسۇنۇشى تەلەپ قىلىنىدىغان نۇقتىئىد-

[1] فىرانكوئىس فۇرېت، دېنىس رىچېت: «فىرانسىيە زور ئىنقلابى» 7 - باب. فىرانكفورد، 1999 - يىلى نەشرى.

نەزەردىن كۆپ ئىلغار ئىدى، ھېنرىھ مان «بېقىندى خەلق»ناملىق
رومانىدا، ھوقۇقدارلارنىڭ قىلچە تەپ تارتماستىن پۇقرالارنىڭ
ئۆزلىرىگە بىردەك ئىتائەت قىلىشىنى تەلەپ قىلىشىدەك رەزىل
ھادىسىلەرنى چوڭقۇر پاش قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شە-
ھەر ئاھالىسى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ نېمە دېسە خوش دەپ تۇرىدىغان،
ھۆكۈمرانلارنىڭ تەلىپىگە كۈچىنىڭ بارىچە ئۇيغۇنلىشىدىغان
شۆھرەتپەرەسلىكىنىمۇ مەسخىرە قىلغان، ئەھمىيىتى چوڭقۇر ھەم
ئاگاھلاندۇرۇش رولىغا ئىگە بۇ ئەسەر ئاپتورنى ئىنتايىن يۇقىرى
تارىخىي ئورۇنغا ئىگە قىلغان. شۇنداق قىلىپ، «يېڭى نۇسخا»دىكى
مىللەتچىلىك بارلىق «غەرب» ئەللىرىنى قاپلىدى.[1] شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا، فاشىزم ـ ناتسىزممۇ غەرب ئەللىرىگە ئوبدانلا يامرى-
دى. ئەمەلىيەتتە، ئىتالىيەدىكى فاشىزم بىلەن گېرمانىيەدىكى ناتى-
سىزمنىڭ ئاۋامغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى كوللېكتىۋىزملىق
قارىشىدىن پايدىلىنىپ، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى
ئاستىدا، بىز كۆرگەن ئاشۇ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرمىكى تەس
ئىدى. شۇنداق دېيەلەيمىزكى، غەرب جەمئىيىتىنىڭ كوممۇنىزم
(گېزى كەلگەندە ئەسكەرتىپ قويايكى، ئۇمۇ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ
مەھسۇلى!)چە كوللېكتىۋىزملىق ئىدىيەسىگە نىسبەتەن قىلچە ئىم-
مۇنىتېت ئىقتىدارى يوق، بۇنداق ئىدىيە ئاسارىتىدە، مۇستەقىل
ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، كوللېكتىپ
دېگەن بۇ ئۇقۇم يەككە ئادەمگە تامامەن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋالغان.

ئىنسانىي ھوقۇق بىلەن پۇقرالىق ھوقۇقى غەربتىكى نۇرغۇن
ئەللەرگە نىسبەتەن يەنىلا خېلى يېڭى شەيئى ھېسابلىنىدۇ، غەرب

---

[1] بارابارا تۇچمان: «ھەيۋەتلىك قوڭغۇراق راۋىقى»، «بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى (1890~1914)دىن ئىلگىرىكى دۇنيا»، مىيونخىن، 1962 ـ يىلى.

ئەركىن دېموكراتىيەسىنىڭ ئۈلگىسى ھېسابلىنىدىغان ئەنئەنىۋى غەرب دۆلەتلىرىدىمۇ، پۇقرالارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ غايىنىڭ ھەقىقىي ئىشقا ئاشقىنىغا تېخى ئانچە ئۇزاق بولمىدى، ناۋادا نۆۋەت-تىكى ئەھۋالنى ھەقىقەتەن كۆڭۈلدىكىدەك ئەھۋال دەپ ھېسابلى-ساق، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تاكى 19 - ئەسىرگە قەدەر، ئەنگلىيەدە پەقەت بايلارنىڭلا سايلام ھوقۇقى بولغان، دۇنيادا ئاياللارنىڭ ئومۇميۈزلۈك سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىشىمۇ بىز 20 - ئەسىردە قولغا كەلتۈرگەن بىر تۈرلۈك مۆۋەپپەقىيەت. ئوخشاشلا ئامېرىكىدىمۇ قانلىق ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن ئاندىن قۇللۇق تۈ-زۈم بىكار قىلىنغان، نېگىرلارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقى گەرچە 50 -، 60 - يىللاردىكى خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىسىدا مۇئەييەن ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بىراق رېئال تۇرمۇشتا ئۇلارنىڭ ھوقۇقى تاكى بۈگۈنگە قەدەر تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولغىنى يوق. گېرمانىيە پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئې-تىراپ قىلىش ئەندىزىسىنى ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن، گېرما-نىيەدە پاسپورت بېرىشتە تەۋەلىك جايىغا ئەمەس، بەلكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە بەكرەك قارىلىدۇ، شۇڭا مۇشۇ يەردە تۇغۇلغان نۇر-غۇن كىشىلەرنىڭ تېگىشلىك پۇقرالىق ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان.

كىملەر غەربكە تەئەللۇق ــ «مەدەنىيەت جۇغراپىيە-سى»نىڭ كۆچۈشى

بۈگۈن ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەر، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەھدىلىشىپ ئەزا بولغان دۆلەتلەر (تۈركىيە بۇنىڭ سىرتىدا، مەدەنىيەت نوقۇلچىلىقىنى ياقلىغۇچىلار تۈركىيەنى «غەرب دەرۋازىسى»نىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاتقۇزمىغان)، ئاۋستىرالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيە، شىمالىي ئامېرىكا ئەللىرى (ئامې-

ـرىكا ۋە كانادا)نى كىشىلەر شەكسىزلا «غەرب مەدەنىيەت چەمبىرد-
كى»گە كىرگۈزۈشىدۇ، ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرد-
ىنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن ئورتاق تونۇش
ھاسىل قىلىنمىدى؛ ۋېنگىرىيە، چېخ جۇمھۇرىيىتى، پولشا ۋە سد-
لوۋېنىيە قىلچە تالاش ـ تارتىش قىلىنمايلا غەربنىڭ «چوڭ مەمۇ-
رىي رايون دائىرىسى»گە كىرگۈزۈلدى، ئەمما بالتىق دېڭىزى بويد-
ىدىكى ئەللەر ـــ سلوۋاكىيە، كىرودىيە، رومىنىيە ۋە بۇلغارىيەنىڭ
تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدا ئاز ـ تولا تالاش ـ تارتىش بولدى.

بىراق، بۈگۈنكى كۈندە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسد-
مى بولۇپ قالغان ئاشۇ ئەللەرمۇ بۇنداق مەدەنىيەت تونۇشى جەھەت-
تە ئۇزاق بىر جەرياننى باشتىن كەچۈردى. گېرمانىيەنى مىسالغا
ئالىدىغان بولساق، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا گېرمانىيەدد-
كى ئوڭ قانات زىيالىيلار، يەنى ئاساسلىقى مەشھۇر «Die Tat» ژۇر-
نىلىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت چەمبىرىكى گېرمانىيەنى «غەربد-
لەشتۈرۈش»كە قەتئىي قارشى تۇردى، ئۇلار گېرمانىيە مەدەنىيىتد-
ىنىڭ ئورنى مەسىلىسىدە، ئۇنى غەرب ـ شەرق مەدەنىيىتى ئوتتۇ-
رىسىدا مۇستەقىل تۇرىدىغان سىستېما دەپ بېكىتتى؛ بۇنداق ئىد-
دىيەۋى ئاڭ گېرمانىيەنىڭ تىياتىر ساھەسىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى
تاپتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى ھانس ساكسىنىڭ ۋاگنېردا
ئوينالغان «نۇرنبېرگتىكى مەشھۇر ناخشىچى» دېگەن تىياتىرىدىكى
مەشھۇر مەدھىيە كۈيى ۋە «سەرسان گوللاندىيەلىكلەر» دېگەن تىيا-
تىرىدىكى «گېرمانىيەچە ئازاب ـ ئوقۇبەت» نۇرغۇن كىشىلەرگە تو-
نۇشلۇق. ئوخشاشلا بۇنداق پەۋقۇلئاددە لۇشيەندىكى ئىدېئولوگىيە
50 ـ يىللاردا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ بىتەرەپ سد-
ياسىتىدىمۇ كەڭ تۈردە ئەكس ئەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت
تىنچلىقپەرۋەرلىكىنىڭ تىنچلىق ھەرىكىتىدىمۇ داۋاملىق مۇھىم

رولىنى جارى قىلدۇردى. يېقىندا يېڭى ئۇلۇق قاناتلار توپېدىكى كىـ-
شىلەرمۇ بۇنداق پەۋقۇلئاددە لۇشيەن توغرىسىدا ئاغـزى - ئاغزىغا
تەگمەي گەپ ساتىدىغان بولۇۋالدى. سىرتتىن قارىغاندا، گېرمانىيە
بىلەن غەرب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن
چەك - چېگرانى ھەقىقىي ئايرىدى، بۇ گېرمانىيەلىكلەر ئانچە ئال-
قىشلاپ كەتمەيدىغان بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى: مورگېنتاۋ
پىلانى ئەينى چاغدا ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك مىنىستىرى ئوت-
تۇرىغا قويغان گېرمانىيەگە قارىتىلغان مۇكەممەل بىر ئىستراتې-
گىيەلىك لايىھە بولۇپ، ئۇنىڭدا گېرمانىيەنى يېڭىباشتىن ئىپتىـ-
دائىي يېزا ئىگىلىك دۆلىتى ھالىتىگە قايتۇرۇش مەقسەت قىلىنغا-
نىدى. ئۇنىڭ بۇنداق نۇقتىئىنەزىرىدە بولۇشىغا گېرمانىيەلىكلەر-
نىڭ لايىقىدا ئۇسۇل بىلەن نورمال بىر پۇقرالار جەمئىيىتى ۋە دې-
موكراتىك دۆلەت تۈزۈمى تۇرغۇزۇشقا ئامالسىز قالغانلىقى سەۋەب
بولغانىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، ھەتتا گېنى ئۇلارنىڭ
غەرب مەدەنىيىتىگە ماسلىشالمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن بولۇشى
مۇمكىن.

20 - ئەسىرنىڭ 50 -، 60 - يىللىرىدا، ياۋروپا ئىلىم سا-
ھەسىدىكىلەر ياۋروپانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا غەرب دېموكراتىك
جەمئىيەت تۈزۈمىنى تۇرغۇزۇشنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەس-
لىكى توغرىسىدا مۇنازىرە قىلىشتى، بەزىلەر: ئىتالىيە ۋە ئىبىرىيە
يېرىم ئارىلى (ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيەنى كۆرسىتىدۇ)دىكى
كاتولىك دىنى دۆلەتلىرىنىڭ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغۇدەك
ئىقتىدارى يوق، شۇڭا كۇنسېرى يۈكسىلىۋاتقان ياۋروپا ئىتتىپا-
قىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر خىل يۈكتىن باشقا نەرسە ئە-
مەس، دەپ قاراشتى. ياۋروپا ئىتتىپاقىدىكى يادرو دۆلەتلەرنىڭ بىـ-
رى بولغان فىرانسىيە كاتولىك دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان

دۆلەت بولسىمۇ، بىراق فىرانسىيەدىكى كاتولىك دىنى جەمئىيەتلى-رى دۆلەت قۇرۇشنىڭ ھالقىلىق پەيتىدە، رىم دىنىي جەمئىيىتىدىن يىراقلىشىپ، «دۆلەت دىنى» ۋەقەسىنى ساقلاپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن فىرانسىيەنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە ئەھۋال سانىلىپ قالدى. «تولۇق كاتولىك دىنى»دىكى بىر جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغۇدەك ئىقتىدارىنىڭ بار - يوقلۇقى توغرىسىدىكى گۇماننىڭ بۇ خىل قاراشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغانلىقىدا شەك يوق. ئىتالىيەنىڭ ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسىنى تەۋرىتىپ قويغان كۆندىلىك كىرىزىس ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئالمىشىشى تەنقىدچىلەرنى كاتولىك دىنىدىكى ياۋروپا ئەللىرىدە «زامانىۋى دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش»نىڭ ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىگە تېخىمۇ ئىشەندۈردى. بۇ باسقۇچ ئاللىقاچان ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى، تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىبېرىيە يېرىم ئارىلىدىكى زوراۋان فرانكونىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە ئەگىشىپ، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى ئىسپانىيە ئاخىر دېموكراتىيەنىڭ تاڭ نۇرىنى كۆتۈۋالدى؛ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان ئىتالىيەمۇ ئىسلاھات داۋامىدا كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئىقتىدارىنى نامايان قىلدى. بۈگۈن ئۇلار شەك - شۈبھىسىز مۇۋەپپەقىيەتلىك يوسۇندا غەرب دېموكراتىك دۆلىتىگە ئايلاندى.

كۆچۈش جەريانىدىكى مەدەنىيەت — رېئاللىقتىكى مەدەنىيەت

ئۈچىنچى بابتا بىز مەدەنىيەتنىڭ جانلىقلىقى ۋە كۆچۈش خۇسۇسىيىتىنى قايتا تىلغا ئېلىپ، بۈگۈنكى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمىغا ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سېلىپ

ئۆتتۇق، بۇلاردىن مەدەنىيەتنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتىنى بايقىمىقىمىز تەس ئەمەس، بۇنداق ھۆكۈم بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا تارىخىي كونا ئەسلىمىلەردىكى مەدەنىيەتلەر ئارا توقۇنۇشلارغا چىڭ ئېسىلىۋې-لىشىمىزغا يول قويمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىز شۇنىڭغا دىققەت قىلى-شىمىز كېرەككى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىش ھارپىسى-دىكى نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ھازىر ئىسلام دىنى ياكى كۆڭزى-چىلىقتىن بايقاۋاتىمىز ھەم بۇنى ناھايىتى ئۆزگىچە ھېس قىلىۋا-تىمىز، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»نىڭ ئاپتورى دەل مۇشۇ ئالاھىدى-لىكلەردىن قورقۇنچلۇق پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يېقىنقى 20 يىلدا، غەرب ئەللىرى ئەسلىدە ياپونىيەگە تەئەللۇق بولغان نۇرغۇن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا قوبۇل قىلدى: دەسلەپتە زىيانسىز بولغان ياپونچە سۇپا «فۇتون» (Futon)نى قوبۇل قىلدى؛ ئارقىدىنلا ئېلېكترونلۇق ئەرمەك بۇ-يۇملار (مەسىلەن، ئېلېكترونلۇق توخۇ، مۇشۈك ۋە ئىت قاتار-لىقلار)، «Walkman»، «Gameboy» قاتارلىقلار كىرىپ كەلدى؛ ئاندىن زوراۋانلىق مەزمۇنىدىكى ئېلېكترونلۇق ئويۇنلار تەلۋىلەرچە ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى. بىز ياپونلاردىن «كىچىكلىتىلگەن» يېتەكچى پىرىنسىپ (مەسىلەن، يانچۇق رادىيو قوبۇللىغۇچى، دەپتەرسىمان كومپيۇتېر قاتارلىقلار)نى قوبۇل قىلدۇق، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتى ۋە ئۆمەكلەر ھەمكارلىقىدىكى سانائەت تەشكىللىرىنىڭ شەكلىمۇ يا-پونىيەدىن كىردى. نۆۋەتتە ياپونىيە بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇشنىڭ ناھايىتى كۆپىيىپ، جانلىق باسقۇچقا كىرگەنلىكىدە شەك يوق، بۇ قوش يۆنىلىشلىك يول بولۇپ، ئىككىلا تەرەپ پايدىلىنىدۇ، ھەر-گىزمۇ بارسا كەلمەيدىغان تاق يۆنىلىشلىك يول ئەمەس.

تارىخۋازلىق نۇقتىئىنەزىرى يەنە مۇنداق ئۈچ مۇھىم پاكىتنى تونۇۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ: بىرىنچى، خىرىستىيان دىنىنىڭ

تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان غەرب مەدەنىيىتى ھازىرقى زاماندىكى ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەت ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى «تەبىئىي» ئاخىر-قى نىشان قىلغان ئەمەس. دەسلەپتە خىرىستىيان دىنى مەدەنىيىتى زامانىۋىلاشتۇرۇش ھارپىسىدىكى باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتكە ئوخشاش كوللېكتىۋىزم ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى تەشەببۇس قىلغان. ئاساسلىنىدىغان ھۆججەت ماتېرىياللارنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيـ-لىدىن خىرىستىيان دىنى ئەقىدىلىرىدە بەزىدە ئۆزئارا زىددىيەتلىك گەپ - سۆزلەر كېلىپچىققان، بۇ ھازىرقى زامان تۇسىدىكى شەرھ-لەشلەرنى بەزى چىقىش نۇقتىلىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن، بۇ جە-ھەتتە خىرىستىيان دىنى باشقا دىنلارغا ئوخشىمايدۇ. ئاخىرىدا ئا-قارتىش ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىدىيە تارىخىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئىخلاسمەن خىرىستىيان مۇرىتلىرى تەرىپىدىن تەدرىجىي قوبۇل قىلىنغان، چۈنكى ئۇلار كونا ئەقىدىلەردىن بۇنىڭغا جاۋاب تاپقان. بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان، خىرىستىيان دىنى ئىزچىل تۈردە ئاقار-تىش ئىدىيەسىگە قارشى مەيداندا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ نىشانى ئاخىرىدا يەنىلا ئىشقا ئاشقان. ئەمـ-ما، بۇلار دىنىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار باشقا مەدەنىيەتلەردىمۇ مۇشۇن-داق نەتىجە كېلىپچىقىشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ.

ئىككىنچى، ياۋروپادىكى مىللىي دۆلەتلەر ئوخشىمايدىغان ئىرق بىلەن دىنىي مەزھەپلەر ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمـ-دىكىلەرنىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسى، ئەمەلىيەتتە بۇ كۈرەشلەرنى بىۋاستە كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساس-لىق سەۋەب پادىشاھلىق ھوقۇقىنى تەڭرى ئاتا قىلىدۇ دەيدىغان تۈزۈلمىگە قارشى ئىجتىمائىي ئومۇمىي تەلەپ، يەنى خىرىستىيان دىنىغا قارشى ئۇنىۋېرساللىزمدۇر. ئەمما، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىـ-رىدىكى «مىللىي دۆلەتلەر» دەسلەپتە مۇنداق يوسۇندا بارلىققا كەل-

گەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىش شەكلىدە نۇرغۇن پەرق بو-
لۇپ، ھەتتا بۇگۇنمۇ ھوقۇق رىقابەتتىدىكى ئېلىشىش سورۇنى بو-
لۇپ كەلمەكتە، ئەمما بۇنداق ئەھۋاللار ياۋروپا تارىخىغىمۇ يات ئە-
مەس. بۇ مۇشۇنداق تۇزۇمنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا يولغا قو-
يۇشتا تاللاشقا بولىدىغان كۆپ خىل يول يوقلۇقىدىن دېرەك بەر-
مەيدۇ.

ئۈچىنچى، مەدەنىيىتىمىزنىڭ زامانىۋىلىشىشتىن ئىلگىرىكى تەسىرىنى ئەسلىشىمىزنىڭ كۆپ پايدىسى بار، ئۇ ئېسىمىزگە ئىرا-دىمىزنى قوغدىشىمىز كېرەكلىكىنى سالىدۇ، چۈنكى بۇگۇنكى ئەركىنلىكىمىزنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يۆلەنچۈكى يوق. بىز ئەركىن-لىك، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئىنكار قىلىدىغان باس-قۇچلارنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخىمىزدا بولغان ئىشلار. دەل بۇگۇنكى دېموكراتىك جەمئىيەتتە، ئاقارتىش ئىدىيەسىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاپ قالساق بولىدۇ، ھەتتا ئۇنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشىمىز، تەرەققىي قىلدۇرۇشى-مىز كېرەك، بىراق بىز ئۇنى خالىغانچە بىر ياقلىق قىلىۋەتسەكمۇ بولىدۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيە دەل شۇنداق قىلغانىدى. بۇگۇنكى ئىسلاھات، بۇرۇلۇش دەۋرىدە، غەرب مەدەنى-يىتىمىز بېسىپ ئۆتكەن تارىخنى ئەسلەش تېخىمۇ مۇھىم.

تارىخىي نۇقتىدىن كۆزەتكەندە، كېيىنكى زامانىۋى جەمئىيەت-كە بىۋاستە تۇتىشىدىغان يېقىن يول بولغان ئەمەس. ئەكسىچە، بىزدە زامانىۋى ئەركىن دېموكراتىك جەمئىيەتنى تۇزۇملەشتۇرۇش-كە كاپالەتلىك قىلىشقا نىسبەتەن ئاكتىپ ئاڭ بولسا، ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىكى ۋە قەدىر ـ قىممىتىگە مۇخالىپ كېلىدىغان ھەرقانداق ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز. باشقا مەدەنىيەتلەر-نىڭمۇ غەرب مەدەنىيىتى باشتىن كەچۈرگەنگە ئوخشاش تارىخىي

مۇساپىلەرنى باشتىن كەچۈرىدىغانلىقى ۋە داۋاملىق تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداشقا ھېچقانداق دەخلىسى يوق. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن بەس ـ مۇنازىرىدىن كۆپ ئەندىشە قىلىپ كېتىشىمىزنىڭ تېخىمۇ زۆرۈرىيىتى يوق، پەقەت ئۇ ئىنسانىي ھوقۇق، دىن ۋە مەدەنىيەت ئەركىنلىكى تۈزۈمىگە پايدىلىق بولسىلا بولىدى.

مەدەنىيەت ئىنسانلار ياراتقان ئۆزگەرمەس مىراس ئەمەس، ئۇ ھەر كۈنلۈك رېئاللىق داۋامىدا ئۈزۈكسىز تۈردە يېڭىباشتىن ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ھەم جەزملەشتۈرۈلۈشى كېرەك، زۆرۈر تېپىلسا، ئۇنى قوغداشقا ياكى ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. چۈنكى، زاماندىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ئاساسىمىز ئوخشاشلا كونا ھەم ئاجىز بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ئىسلاھات دەۋرىدە يېڭىدىن يول ئاچىدىغانلىقىنى، بىراق كىرىزىسنىڭمۇ قايتا يۈز بېرىشى ھەم مەدەنىيەتنى يىمىرىپ تاشلىشى مۇمكىنلىكىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردى. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ نەزىرىدىكىدەك يىمىرىلمەيدىغان پولاتتەك مۇستەھكەم نەرسە ئەمەس.

پاراۋان دۆلەت، ئادىللىق، ئىتتىپاقلىق ــ غەرب مەدەنىيىتىدىكى پارچىلىنىش

بۈگۈن بىز مۇنداق ئورتاق تونۇشقا كەلدۇق: غەرب مەدەنىيىتى ئورتاق ئىدىيە بويىچە بېكىتىلگەن پىرىنسىپ ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بىر خىل قىممەتنىڭ نامايەندىسى. يەنە كېلىپ يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئامېرىكا يولغا قويغان «مۇلايىم»لارچە زومىگەرلىك سىياسىتى بۇنداق قىممەت قارىشىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈردى، مەيلى بىز يۈزەكى جەھەتتىن كۆرۈۋاتقان سودا

«ماك دونالدزمى» بولسۇن ياكى تۇپتىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن كۇنسا-
يىن ئېشىپ بېرىۋاتقان خاسلىقلاشتۇرۇش يۈزلىنىشى بولسۇن، ھەممىسىلا بۇ تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. شۇغىنىسى «مەدەنىيەت ئۆزۈلمىسى»نىڭ غۇۋا ئاگاھلاندۇرۇشلىرى-
مۇ قۇلاق تۈۋىمىزدىن كەتمىدى. ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرى-
سىدىكى ئورتاق ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئاساسىغا دىققەت قىلىشىنى ئەسكە سېلىپ ئۆتۈش تامامەن توغرا، ئەمما ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ بۇ قىرغىقى بىلەن ئۇ قىرغىقىنىڭ ئوخشىمايدىغان قىممەتتىكى «كۆپ تەكىتلىنىدىغان نۇقتىسى»غا سەل قاراش مۆلچەرلىگۈسىز بىر خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.① بىز ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىچكى قىممەت يۈزلىنىشىنىڭ پەرقىگىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، چۈنكى نۆۋەتتىكى مۇشۇنداق يەر شا-
رىلاشتۇرۇش دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە، ئۇنىڭدا خەتەرلىك پارچىلى-
نىش كېلىپچىقىشى مۇمكىن. جەمئىيىتىمىزدە ئۈمىدسىزلەنگەن، نامرات، ياشاشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن كىشىلەر بارغانسېرى كۆپە-
يىپ بېرىۋاتىدۇ، ئۇلار غەربنىڭ قىممەت قائىدىسىنى قەتئىي قوللامدۇ ـ يوق؟ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاكتىپ ئۈمىدۋارلىرىلا مۇشۇنداق ئارزۇدا بولۇشقا جۈرئەت قىلالىشى مۇمكىن.

جەمئىيەت ئەزالىرى، ئىقتىساد ۋە دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئە-
زەلدىنلا سىياسىي مەدەنىيەتتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. يەنە كېلىپ ئادالەت، ئىتتىپاقلىق ۋە مەسئۇلىيەت دېگەندەك قىممەت قاراشلار بۇ مەسىلە بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

① گېبخارد سچۇۋېيگلېر: «ئاتلانتىك ئوكيان ئورتاق گەۋدىسى: تەق-
دىر، خەۋپسىزلىك ۋە قىممەت قارىشى»، 1997 ـ يىلى نەشرى، ۋېرنېر ۋېيدېنخېلد، «ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ تۈزۈلمە قاتلىمى؟»، «ئاتلانتىك ئوكيانى ھالقىغان مەدەنىيەتنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1997 ـ يىلى نەشرى.

ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى قارىشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ياۋروپا چوڭ قۇ-رۇقلۇقىنىڭ قارىشىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىپ كەلمەكتە. ياۋ-روپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا مۇنداق بىر نۇقتىئىنەزەر ئومۇملاشقان بو-لۇپ، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىق بىر - بى-رىنى تولۇقلاش خاراكتېرىگە ئىگە، دەپ قارىلىدۇ، ئابستراكت بارا-ۋەرلىك غايىسى ئۆزىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئۆزۈكسىز يوقى-تىۋاتقاندا، رېئال جەمئىيەتتە گەۋدىلىنىپ چىققان تەڭسىزلىك ھا-دىسىسى ئىجتىمائىي سىستېمىدىكى بىر كەمتۈكلۈك بولۇپ قال-دۇ. شۇڭا، بەختسىز ئىجتىمائىي توپ ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتى، كەم دېگەندىمۇ ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇق ئالدى-دىكى مەجبۇرىيىتى كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدۇ. ئەمما، ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۇ قېتىدىكى ئامېرىكىدا، 1934 - يىلى روزۋېلت يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇشقا باشلاپ، ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا كۈچلۈك قارشىلىق كۆرۈلگەندىلا، ئاندىن بۇ سىياسەت ئىزچىل يولغا قويۇلدى. پاراۋان دۆلەت ئۇقۇمى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۇ قېتىدا ئەزەلدىن ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى-دەك ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان، تەسىرى چوڭ، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان ئەمەس. ئامېرىكىدا «چۈۋۈش خىزمىتى» ئەمدىلا باشلانغاندا، ياۋروپا «قۇراشتۇرۇش خىزمىتى»نى ئاساسەن تاماملاپ بولغانىدى. بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك مىسال كەلتۈرىمىز: ئامېرىكا بىلەن فىرانسىيەدە، ئومۇم ياردەم بېرىش تەدبىرى قوللىنىلمىغان بولسا، 1/4 قىسىم باللار نامراتلىقتا ياشىغان بولاتتى. ئامېرىكىدا پاراۋانلىق سىيا-سىتى نامراتلىق نىسبىتىنى 25% تىن 21% كە چۈشۈردى، ئەمما فىرانسىيەدە، باللار دۆلەتنىڭ مۇشۇنداق ياردىمىدىن بەھرىمەن بو-

لىدىغان بولغاچقا، پەقەت 6.5% بالا نامراتلىق چېكىدىن تۆۋەن سە-ۋىيەدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ.

كۆزقاراش جەھەتتىكى مۇشۇ پەرقلەر بۇگۇنگە قەدەر روشەن ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئامېرىكىدا كونسېرۋاتىپلار پارتىيەسىدى-كىلەر (ئەزەلدىن تولۇق ئىشقا ئاشمىغان) ئومۇم بازار ئىگىلىكىدى-كى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنى كۆرسىتىدۇ؛ لىبېراللار پارتىيەسىدىكىلەر ياۋ-روپاغا سېلىشتۇرغاندا ئوڭ قاناتتىكىلەرگە تېخىمۇ يېقىن بولغان سول قاناتلارنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ ئا-ساسىي پىرىنسىپىنى ساقلاپ قېلىش خىيالىدا بولىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ كۆپ جەھەتتە يول قويۇشى ياۋروپادىكى سوتسىيال دې-موكراتلار پارتىيەسى ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىش - ھەرى-كىتىگە ئوخشاپ قالغان.① ئەمما، ياۋروپا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىدىكى بۇ كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى پاراۋان دۆلەتلەرنى تا-مامەن ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بېرىپ تاقىلىدۇ. خەلقئارالىق مۇناسى-ۋەت جەھەتتە، ياۋروپانىڭ خەلقئارالىق ئىشلارغا تۇتقان پوزىتسى-يەسى ھامان تاجاۋۇزچى دۆلەتلەرنى ئەيىبلەشتىن ئىبارەت بولدى، بۇ ئىشتا بارلىق ياۋروپا ئەللىرى خېلى كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كېلىشكە باشلىدى.

سىرتىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى گەپ پەقەت سىياسىي مەسى-لىلەرگىلا چېتىلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئەكس ئەتكىنى ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى پەرقتىن ئىبارەت. بۇ نۇقتىغا سەل قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئامېرىكا مەدەنىيىتى شەكىللىنىشىنىڭ ھالقىلىق باسقۇ-

① كىلاۋس لېگېۋىي: «مۇتەئەسسىپ ئىنقىلابنىڭ مەغلۇبىيىتى»، كى-رىش سۆز، بىرىنچى ۋە ئۇچىنچى باب، 1997 - يىلى نەشرى.

چىدا، دەھرىيلەشكەن كالۋىن مەزھىپىنىڭ تەقدىرچىلىك نەزەرى-
يەسىنىڭ گەۋدىلىك تەسىرىگە ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەم-
ئىيەتتىكى يەككىلىكنىڭ ئىلىم - پەندىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى
پەرۋەردىگارنىڭ ئالاھىدە شاپائىتى دەپ قارايدىغان بولدى. ماكس
ۋېبېرنىڭ دېيىشىچە، جەمئىيەتتىكى ھەربىر يەككىلىككە بولغان
بۇنداق ئىززەت ۋە ئېتىبار خاسلىقنى يەنىمۇ ئازاد قىلىدىكەن، يەنە
كېلىپ بۇ نۇقتا غەرب كاپىتالىزمىنىڭ غەلىبە قىلىشىدىمۇ ھەل
قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەن. ئىنسانلاردىكى بۇنداق تىپىك ھا-
دىسە، دەسلەپتە خىرىستىيان دىنىدىكى «باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق»
ئەقىدىسى ئارقىلىق تولۇقلانغان بولۇپ، بارلىق مۇخلىسلارنىڭ تې-
خىمۇ نامرات دىنداشلىرىغا ياردەم بېرىشىدە ياكى مۇۋەپپەقىيەت
قازانغان كىشىلەرنىڭ خەير - ساخاۋەت قىلىشلىرىدا ئىپادىلەن-
گەن. بۈگۈن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنى قوغلىشىدىغان شەخسىيەت-
چىلىك ساقلاپ قېلىنغان بولسىمۇ، بىراق شەخس بىلەن كوللېك-
تىپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق تەدرىجىي ئاجىزلاپ كەتتى.
نامراتلىق شەخسنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ياكى بول-
مىسا ئىرسىيەت جەھەتتىكى كەمتۈكلۈك دەپ قارىلىدىغان بولدى؛
نامراتلىق كوللېكتىپنىڭ ھېسداشلىقىنى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇ-
سىنى قوزغىيالمايلا قالماي، بەلكى يەنە يەككىلىكنىڭ پېشانىسىگە
خورلۇق تامغىسىنى بېسىپ قويىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ بۈگۈنكى
دۇنيادىكى روشەن ئالاھىدىلىككە ئايلىنىپ قالدى؛ تېخىمۇ كۆپ يا-
پېش ۋاستىچىلىرى ئىنتايىن باي خەير - ساخاۋەتچىلەردىن بو-
لۇشنى، ئەڭ ياخشىسى ئاندرېۋ كارنېگى ياكى جون روككېفېللېر-
دەك بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولۇشتى.

ياۋروپادا بۇ ئىككى خىل ئاساسنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى باي-
قىغان، بىراق يەكۈنى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇشۇنىڭغا

ئوخشاش نۇقتىئىنەزەرنى بايقىدۇق. كاتولىك دىنىنىڭ پاراۋانلىق
تەلىماتى ۋە ماركسىزمدىن ئىلھام ئالغان، ئىسلاھ قىلىنغان سوت-
سىيال دېموكراتچىلىق تەلىماتى «نامراتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇ-
رۇش»نى جەمئىيەتنىڭ بىر خىل بۇرچى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.
خىرىستىيان دىنىدىكى «مېھرىبانلىق» ئەقىدىسى ۋە ئىنسانلارنى
پەرۋەردىگار ياراتقان، شۇڭا تېگىشلىك ئىززەتلىنىشى كېرەك دەي-
دىغان ئەقىدە كاتولىك دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى
دەلىللىشىدىكى ئاساس. ناھايىتى قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ناۋادا
بىز بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى ئىسلام دىنىنىڭ خەيرىيەت ئەقىدىسى
بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، بۇنىڭ يەكۈنى مانا مەن
دەپلا مەلۇم بولىدۇ. سوتسىيال دېموكراتچىلىقنىڭ ئەھمىيەت بېرى-
دىغىنى ئاقارتىش ئىدىيەسىدىكى «ئادەمنىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتى»
ئۇقۇمى ۋە سىنىپىي ئىتتىپاقلىقتىن ئىبارەت. كاتولىك دىنىنىڭ
پاراۋانلىق تەلىماتى ۋە سوتسىيال دېموكراتچىلىق تەلىماتى ئوخ-
شاشلا پاراۋانلىق سىياسىتىنىڭ غەيرىي دۆلەت شەكلىنى، يەنى
مېھرىبانلىق ھەرىكىتى ۋە ھەمكارلىق تۈزۈمىنى روياپقا چىقارغان.
بۇ جەھەتتە ئىككىسىنىڭ ئىنتايىن بىردەك قاراشقا ئىگە ئىكەنلى-
كىدە گەپ يوق، دۆلەت جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋەكىلى بولغان-
كەن، ئۇنىڭ جامائەت پاراۋانلىقى جەھەتتە باش تارتىپ بولالمايدىغان
مەسئۇلىيىتى بار.

غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەدەنىيەت ھەققىدە بولۇۋاتقان
بۇنداق بەس - مۇنازىرىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش دەۋرىدە
ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق، بولۇپمۇ «روزۋېلت يېڭى سىياسىتى»
ئامېرىكىنىڭ پاراۋانلىق سىياسىتىنى ياۋروپادىكى پاراۋان دۆلەت-
لەرنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ يېتەكلىگەندىن كېيىن، غەربنىڭ جەم-
ئىيەت تۈزۈمى ئاساسەن بىردەكلىككە قاراپ يۈزلەندى. بىراق، بۇ-

گۇنكى دۇنيادىكى رېئاللىقتا بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، جەمـ-ئىيەت، دۆلەت ۋە ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇش ئېلىپ كەلگەن جىددىيلەشتۇرۇش بېسىمى ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ئەسلىدىلا بار «هالقا»نى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ بارماقتا.

بۇنداق قارىمۇقارشىلىق ئاتلانتىك ئوكياننىڭ ئىككى قىرغىقىدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماي، بەلكى جەمئىيەتىمىزنىڭ ھەرقايسى بۆلۈك ـ پۇچقاقلىرىدىمۇ كۆرۈلمەكتە. ياۋروپادا ئۇچىغا چىققان لىبېرالىزم ئىدىيەسى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى بۆلۈنۈشمۇ بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى چوڭىيىپ، قاتلاملار روشەنلەشمەكتە. كىشىنى تەشۋىشكە سالىدىغىنى شۇكى، سىياسىي سىنىپىمىزدىكى بىر قىسىم كىشىلەر «ئىجتىمائىي ئادىللىق» دېگەننىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي ھەسەتخورلۇق» ئۇقۇمىنى دەسسىتىشكە ھەمدە قىلچە تەپ تارتماستىن بۇ خىل ئىدىيەنى يولغا قويۇشقا ئۇرۇنماقتا. بۇنداق بولغاندا، نەپسىنى تىزگىنلەش، نامراتلىقنى تۈگىتىش دېگەندەك ياخشى تەشەببۇسلار تارقىلىشقا ئۈلگۈرمەي تۇرۇپلا، بەزى كىشىلەرنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىر جەھەتتىن نامراتلارغا بېرىلىدىغان قۇتقۇزۇش سوممىسى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ باي قاتلامدىكىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ سىياسىتىنى قىلچە تەپ تارتماستىن داۋاملىق يولغا قويۇشىغا پايدىلىق. مەسىلەن، غەرب جەمئىيىتىدە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان نامراتلىق ھادىسىسىنى نەزەردە تۇتقاندا، ھۆكۈمەتنىڭ «خۇسۇسىيلار مۈلۈك بېجى»نى كېمەيتىشىنىڭ تامامەن زۆرۈرىيىتى يوق. بۇ چاغدا بىز ئويلىشىدىغان مەسىلە پەقەت بىر سىياسىي مەسىلە بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر مەدەنىيەت مەسىلىسى

بولىدۇ.[1] ئىشنىڭ بۇ دەرىجىگە يېتىشى، شۈبھىسىزكى ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ تامامەن يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قىممەتنىڭ سۇسلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ يەردە «مەدەنىيەت ئوقۇمى» كېڭىيىپ كەتكەن بولۇپ، سىياسىي تەشەببۇسمۇ «مەدەنىيەت» دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن. شۇڭا، «پارتىيە ـ گۇرۇھلارغا باش ئاغرىقى تېپىپ بېرىدىغان» ئىشلارغا ئاھ ئۇرۇپ كېتىش ئۆتۈپ كەتكەن ساختىپەزلىك بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك غەم ـ ئەندىشىلىرىدىن سىياسىي سىنىپىلاشتۇرۇش خاھىشىنى چىقىرىپ تاشلاش توغرىسىدىكى تەكلىپلەرگە سىياسەتۋازلار ئەسلا قىزىقمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بىز بون شەھىرىدىكى ھەرقايسى پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ بايانلىرىدىن 1788 ـ يىلى ياكى 1988 ـ يىلىدىكى ئاشۇ چىرىك سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ پۇرىقىنى يەنىلا سېزەلەيمىز.

پەقەت سىياسىي قاتلامدىكى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىدىكى بۆلۈنۈش ئالامەتلىرىمۇ ئىنتايىن روشەن. كۈندە دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان نامراتلىق ھادىسىلىرىمۇ كۆرمەسكە سېلىنىۋاتىدۇ؛ كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان جىنايى قىلمىشلارغىمۇ پەرۋا قىلىنمايۋاتىدۇ؛ بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان ئىجتىمائىي رېئاللىق. بۇنىڭدىن سىرت، ئومۇمىي پىلانغا قارشى تۇرىدىغان مەھەللىۋازلىق ھەمىشە مۇھىت ئاسراشنى دەستەك قىلىپ، ماھىيەتتە ئۆزىنىڭ قىسمەنلىك مەنپەئەتىنى جې- نىنىڭ بارىچە قوغدايدۇ، ئوخشاشلا بۇمۇ ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشنىڭ بىر خىل شەكلى. نۇرغۇن جەمئىيەتلەر ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

---

① توماس ئېككارد: «گېرمانىيەدىكى نامراتلىق ھادىسىسى»، «ئىجتىمائىي سىياسىيشۇناسلىقتىكى مەۋجۇتلۇق ئىنكاسى»، مىيۇنخېن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

تەشكىلاتلىرى ئاغرىنىپلا يورۇشىدۇ (خالىسانە پائالىيەت ۋە ئىجـ-
تىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالايدىغانلار
بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. مۇتەئەسسىپ مەدەنىيەت تەنقىدچىلىرى
بۇنداق ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشتىكى شۇملۇق ئالامەتلىرىنى قورقماي
كۆرستىپ بېرەلىسمۇ، بىراق بۇ ئالامەتلەرنىڭ كېلىپچىقىشىدى-
كى چوڭقۇر قاتلاملىق سەۋەبلەرگە جىددىي مۇئامىلە قىلىشنى خا-
لىمايۋاتىدۇ)، يەنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي قائىدىلىرى
ھېچقانداق «قىممەت» قارىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماستىن، ھېچ-
قانداق توسالغۇسىزلا ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللىشىدۇ. ئەمما، بۇنداق
«پىشىپ يېتىلمىگەن ئەخلاقىي بۇرۇلۇش» ئاخىر بېرىپ يەنىلا ئاق-
ماس ئىش بولۇپ قالىدۇ.

شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئىتتىپاقلىقتا بولغان بۇزغۇنچىلىقىدىن
سىرت، كوللېكتىۋىزممۇ بەزى ئۆزگىرىشلەرنى، يەنى ئەسلا ئوخـ-
شىمايدىغان ئىككى خىل ئىدېئولوگىيەنى، يەنى كېيىنكى مودېر-
نىزم بىلەن فاشىسىزمنى، ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنىغا بولغان
تەلۋىلەرچە ئېتىقاد بىلەن دۆلەت سوتسىيالىزمنى پەيدا قىلدى. بو-
لۇپمۇ، ئامېرىكىدا ئىلىم ساھەسىدىكى بىر قىسىم ئاتالمىش «ئا-
ۋانگارت»لار فولكورت بىلەن دېررىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئامېرىكا
توغرىسىدىكى ئاساسىي پىلاننى چۆرۈپ تاشلاپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر-
قايسى بۆلەكلىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى بىر ئىدىيەۋى نەزەرىيەنى
قۇراشتۇرۇپ چىقتى. ئامېرىكىدىكى ھەربىر ئاز سانلىق مىللەت
تەشكىلاتلىرى ئومۇمىي مەنىدىكى بۇنداق جەمئىيەتكە قارشى تۇ-
رۇپ، ئۆزلىرىنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيىتى ۋە تارى-
خىنى ساقلاپ قېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلدى، ئۇلار
مەسخىرىلىك يوسۇندا: بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئۆزىمىزگە تەئەللۇق
بىر پاك زېمىنغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت، دېيىشتى. ئۇلار ھەقىقەتەن

مۇنداق شەكىل ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ «توغرا سىياسىيسى»نىڭ تىل تەكشۈرۈشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ماھىيەتلىك تەنقىدلەردىن قۇتۇلماقچى ئىدى، مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇنداق كىشىلەر ئۆزىنىڭ كىچىك كوللېكتىپىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش - ھەرىكەتتە ھېچنېمىدىن تەپ تارتمىدى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ گۇرۇھنىڭ پارچىلىنىشى ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆرۈۋالماق ناھايىتى تەس بولسىمۇ، بىراق بۇ ھەممىگە ئايدىڭ رېئاللىق. ئەمەلىيەتتە ئامېرىكىدىكى ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنى مەزھىپىمۇ باشقا دىنىي ئېتىقادنى چەتكە قېقىش، ئىجتىمائىي ئىشلاردا شەكىللەنگەن جامائەت ئەخلاق، مىزانىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش دېگەنگە ئوخشاش ئىش - ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بىز ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەسلىيەتچىلىككە ئائىت باشقا بايانلارغا ئوخشاش كېلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەخلاق تەلىپىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ، بىراق بۇلار نېمىلا دېگەنبىلەن پاراۋان دۆلەت پىرىنسىپى بىلەن قارىمۇقارشى. ئۇنىڭغا لازىمى پەقەت «ئەخلاقىي» دۆلەتنىڭ نازارەتچىلىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇلارنىڭ چەتلەش ھەرىكىتىگە بولغان ئېتىراپ قىلىشىدۇر. بۇ ھەرىكەت ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغان ھەرقانداق كىشىنى مەنسىتمەيدۇ ھەم پەس كۆرىدۇ. 1992 - يىلى ۋە 1996 - يىلىدىكى رىقابەتتە، پات بۇكاننېن بىلەن پات روبىنسوننىڭ بايان قىلغانلىرى ئەمەلىيەتتە بىلىم تىپىدىكى تەلۋىلەرچە ئېتىقاد، باشقىلارنى چەتكە قېقىش كەيپىياتى، پاراۋان دۆلەتكە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىق خاھىشىنى ئالغان مۇستەبىتچىلىكنىڭ داشقاينىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇنداق خاھىش خە-

تەرلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاسانلا جاننى ئالىدۇ.[1]

ياۋروپادا بۇنداق ئىدىيەۋى ئېقىم تېخى مەدەنىيەتنىڭ كەڭ كۆلەملىك يىمىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى يوق. ئەمما، بۇ يەردە بىز ئۇچىغا چىققان ئوڭ قاناتلارنىڭ باشقىلارنى چەتكە قېقىشلىرىدىن كوللېكتىپنىڭ بۆلۈنۈش يۈزلىنىشىنى بايقىيالايمىز. باشقىلارنى چەتكە قېقىش ھەرىكىتىدە، مەزكۇر دۆلەت جەمئىيىتىدىكى مەغلۇبىيەتچىلەر ئۆزىنىڭ ئاچچىقىنى «يات» رىقابەتچىلەردىن ئالىدۇ. يېقىندا باۋارىيە ئىشتاتى داۋالىنىش ھەققى، ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسى ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن پەرقلىق بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۈبھىسىزكى، بۇ دۆلەتنىڭ بىردەكلىكىنى يوقىتىش جەھەتتە ئوخشىمايدىغان يەرلىك نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

كىرىزىس ھەر ۋاقىت بىزگە ھەمراھ، ھەر خىل ھادىسىلەر شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، غەرب ئۆزىنىڭ روھى ئۇچۇن جەڭ قىلىشى كېرەك. ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ماھىيەت جەھەتتىن ئۆزگىرىپ كېتىش تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق قانۇنىي كاپالەت ئاساسىغا تۇرغۇزۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئاۋامنىڭ ئاكتىپ، جانلىق قوللىشىغىمۇ ئېھتىياجلىق. ناۋادا بىز كەڭ قورساقلىق بىلەن ئىتتىپاقلىقنى مۇقىم، ئالدامچىلىق خۇسۇسىيىتى بولمىغان قىممەت مىزانى قىلالمىساق، جەمئىيىتىمىز ۋە جۇمھۇرىيىتىمىزنىڭ پۇت تىرەپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بۇ ئالدىنقى شەرتلىرى زىيان ـ زەخمىگە ئۇچرىسا، ئۇنداقتا ھالاكەتتىن باشقا

① كلاۋس لېگگېۋى: «مۇتەئەسسىپلىك ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇبىيىتى»، 5 ـ، 7 ـ باب، فىرانكفورد، 1997 ـ يىلى نەشرى.

يول قالمايدۇ. شۇڭا، ئاسىيا ئەللىرى ۋە ئىسلام ئەللىرىنىڭ غەربكە قارشىلىغان كەسكىن تەنقىدلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتىنى چىڭ قىلىغان تەلەپلىرىنى يامان غەرەزدە يېپىپ كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، دەپ قارىساق بولمايدۇ، بۇ يامان نىيەتلەرنىڭ تۇتۇرۇقسىز سەپسەتىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭغا پەرۋا قىلىپ كېتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق؛ بۇنداق ئەيىبلەشلەر بىزنىڭ ياردىمىزغا تۇز سەپكەنلىك، ئۇنى غەيرىي غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىر دەك ھەرىكەت مۇددىئاسى دەپ قارىساق بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ بۇ يارىسىنى ئەسلىيەتچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ مۇستەبىتلىكى بىلەن دا-ۋالاپ ساقايتىش مۇمكىن ئەمەس. غەربتە تۈرلۈك مەدەنىيەت زاۋال-چىلىق ئىدىيەۋى ئېقىملىرى مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زامانى-ۋىلاشتۇرۇش دەۋرى ئاخىرلىشىشتىن تېخى خېلى يىراق، بىزگە جىددىي لازىمى شەرەپلىك تاۋاپ قىلىش شەكلىدىكى ئەسلىمە ئە-مەس، بەلكى زامانىۋى مەدەنىيەت قىممىتىگە نەزەر سېلىش ۋە شۇ توغرۇلۇق ئىزدىنىشتىن ئىبارەت.

غەرب — خەلقئارالىق سىياسىيدىكى ئۇمىد ئەلچىسى

«غەرب»كە مۇناسىۋەتلىك ھەق - ناھەق مەسىلىلىرى ئۈستى-دىكى بەس - مۇنازىرە ئەلۋەتتە كەڭ تۈردە تەنقىدىي تۈس ئالغان، بولۇپمۇ سەيمىل خۇنتىنگتون ئەپەندىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى توغ-رىسىدىكى ئامېرىكىچە شەرھلىرى تېخىمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۇ غەرب مەدەنىيىتىنى بىر بايراق سۈپىتىدە باشقا مەدەنىيەتتىكى كىشىلەر-نىڭ ئارقىسىدا جەۋلان قىلغۇزغان. بىز بىر جەھەتتىن غەرب مەدە-نىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نۇرغۇن «ئەرزىمەس ئەيىب»لەرنى ئىنكار قىلالمايمىز، يەنە بىر جەھەتتىن مۇنداق بىر پاكىتقا تېخى-مۇ سەل قارىيالمايمىز، يەنى خەلقئارالىق سىياسىيغا نىسبەتەن

ئېيتقاندا، دەل غەرب مەدەنىيىتى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى تىنچلىق ۋە سىجىل تەرەققىيات ئۈچۈن ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك قورالنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ تۈزۈملەر دېموكراتىيەنىڭ قايتا گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنى تەدرىجىي بىردەكلىككە يۈزلەندۈرۈشتە ئەڭ ياخشى نەزەر سېلىش ۋە تەييارلىق بولۇپ قالدى.

هازىرقى زاماندىكى پاراۋان دۆلەتلەر ھۆكۈمەتتىن ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى مۇۋاپىق پىلانلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆز مەنپەئەتىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان دۆلەت پۇقرالىرى دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسەت جەھەتتە دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرالارنى ئەڭ زور دەرىجىدە قوغدايدىغان مۇناسىۋەتلىك پاراۋانلىق شەرتلىرىنى ھازىرلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەت ۋە بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى قورال كۈچى ئىشلىتىشنى رەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ (چۈنكى بۇنىڭدا كۆپ تەۋەككۈل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭغا تۆلىنىدىغان بەدەلمۇ چوڭ بولىدۇ)، يېقىندىن ھەمكارلىشىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. چۈنكى، بۈگۈن خەلقئارالىق ئىقتىساد، خەۋەرلىشىش ۋە ئېكولوگىيەلىك ئىچكى باغلىنىش دۆلەت چېگراسىدىن ئاللىقاچان ھالقىپ كەتتى. ناۋادا شەخس ۋە دۆلەتنىڭ تەرتىپسىز يوسۇندا يامراپ كەتكەن ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن كېلىپ چىققان كەمتۈكلۈك ۋە كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىشلارنىڭ نەتىجىسى پاراۋانلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرالمىسا، پەقەت خەلقئارالىق قائىدىلەرنى تۈزۈش ئارقىلىقلا كۆپچىلىككە پايدىلىق ئىشلارنى روياپقا چىقارغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇشۇنداق ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك خەلقئارالىق قانۇن كېلىشىملىرى، خەلقئارالىق تۈزۈم، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ.

شۇبھىسىزكى، تىپىك غەرب ئەللىرى (مەسىلەن، ئەنگلىيە، ئامې-رىكا، فىرانسىيە قاتارلىقلار) بۇ تۈزۈملەرنىڭ پېشۋاسى ۋە ئىجاد-چىسىدۇر، شۇنداقلا ئۇلار مۇشۇنداق پائالىيەتلەرگە باشقا ئەللەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئاكتىپ قاتنىشىدۇ.[1]

40 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن بۇيان، غەرب ئەللىرى ھەمكارلىق پىرىنسىپى ئاساسىدا، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى تور سىستېما قائىدىسىنى تەدرىجىي تۈرغۈزدى ۋە مۇكەممەللەش-تۈردى، بۇ پىرىنسىپلار ئەركىن سودا، ئورتاق باشقۇرۇش، ئىچكى ئىشلاردىكى مۇقىملىققا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئىجتىمائىي پاراۋاد-لىق تۈزۈملىرى، قانۇن ـ تۈزۈملەشكەن خەلقئارالىق مۇناسىۋەت مىزانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلقئارالىق ئىشلارنىڭ تەرتىپلىك يۈرگۈزۈلۈشىنى قوغدايدىغان بۇنداق پىرىنسىپلار كۆز-سايىن قۇيۇقلىشىۋاتقان بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇ-رۇش مۇناسىۋەتلىرىنى پۈتكۈل غەرب دۇنياسىغا يۈزلەندۈرگەن بو-لۇپ، شۇ سەۋەبتىن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا غەرب بىلەن شەرق جىددىي توقۇنۇشۇۋاتقان يىللاردىمۇ تاكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇ-رۇشى ئاخىرلاشقانغا قەدەر ھېچقانداق چوڭ زىددىيەت كۆرۈلمىدى؛ يەنە كېلىپ ئۇ ئۆز تەسىرىنى دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىغىچە كې-ڭەيتتى (مەسىلەن، ASEAN، يەنى ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار) ھەم-دە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بارلىق خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەش-كىلاتلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. ئەلۋەتتە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەت-لەرنىڭ تۈزۈملىشىشى ھەمىشە خەلقئارالاشتۇرۇشنىڭ قەدەم ـ باسقۇچلىرى بىلەن دېگەندەك بىردەك بولۇپ كېتەلمىدى. خەلقئارا

① خارالومۇللېر: «ھەمكارلىق پۈرسىتى»، «خەلقئارالىق مۇناسىۋەت-لەردىكى سىياسىي گەۋدە»، 1993 ـ يىلى نەشرى.

سودا تەشكىلاتى ۋە رادىيو ئىستانسىلىرى ھەم سۈنئىي ھەمراھ چاستوتىسى توغرىسىدا ھاسىل قىلىنغان چۈشىنىش ئاساسىدىكى بەزى ئومۇمىي رامكا كېلىشىملىرى بولمايدىغان بولسا، ھەقىقىي يەر شارىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئەسلا مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ئىش شۇنداقلا بولىدىغان بولسا، سودا قورۇقچىلىقىدىن ئىبارەت بۇ كونا يولغا يېڭىباشتىن ماڭماي ئامالىمىز يوق، پاراۋاندىلىق ئۈنۈمىنىڭ بۇ كۆشەندىسى داموكرىسىنىڭ بېشىغا توغرىلاپ ئېسىپ قويۇلغان شەمشەردەك (باشقا ئېغىر كۈن چۈشكەنلىكىنى تەسۋىرلەشتىكى ئوخشىتىش بولۇپ، ئەسلىدە يۇنان خەلق ئەپسانىسىدىن كەلگەن، ئافېنا پادىشاھى دىئوشىس مەرتىۋىسى يۇقىرى بولسا خەتەرنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن داموكرىسنى ئاتنىڭ بىر تال قىلىغا چېكىلگەن شەمشەر ئاستىدا ئولتۇرۇشقا بۇيرۇغان — تەرجىماندىن) خەلقئارالىق ئىقتىسادنى ئىنتايىن خەۋپلىك ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

يەنە دەل مۇشۇ غەرب ئەللىرى خەلقئارا خەۋپسىزلىك سىستېمىسىنى ئەڭ كەڭ دائىرىدە تەرەققىي قىلدۇردى، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ھەمكارلىقنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىك دەرىجىسى مىللىي دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىق ساھەلىرىگىچە يېتىپ باردى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەربىي جەھەتتە بىر گەۋدىلىشىشى مۇشۇنداق شەكىلدىكى ھەمكارلىقنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. يەنە بىر جەھەتتىن، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈش تەسەۋۋۇرىنىمۇ غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىغا چىقارغان ھەمدە غەرب بىلەن شەرقنىڭ توقۇنۇشىدا، ئۇلار مۇشۇنداق ئىدىيەنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرگەن. خەلقئارادىكى ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈشتىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى غەرب ئەللىرىنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى

تەدرىجىي ئاشكارىلىنىشىغا قەدەر، يەنى ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكە-
نى سىرتقا ئاشكارا ئوقتۇرۇشىغا قەدەر سوزۇشتۇرۇشكە بولىدۇ، بۇ
تەرىپى ھەقىقەتەن ئىنقىلابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، مىللىي
دۆلەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەخپىيەتلىك ساقلاش ۋە ئۆز - ئۆزىنى
قوغداشتەك دۆلەت خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرىنىڭ تەلىپى ئىس-
پاتلاش پىرىنسىپىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بىز ھازىرغىچە دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنىلا سۆزلەپ كەل-
دۇق، مېنىڭ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلى (NGOS)گە مەدھىيە ئو-
قۇش ئويۇم بولمىسىمۇ، ئەمما «جەمئىيەتنىڭ تاشقى سىياسى-
تى»گىمۇ يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ. قاراقول پارتىيە-
سىمۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلى، بۇنىڭدىن سىرت «دۆلەت مىل-
تىقلىقلار جەمئىيىتى»مۇ بولۇپ، ئۇ دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى
تاپانچا تەكشۈرۈشنى چەكلەشكە ئۇرۇنغان تەشكىلات، لېكىن تاپانچا
زامانىمىزدىكى ئەڭ خەتەرلىك «قىرغىن قىلىش قورالى». مەدھىيە-
لەشكە تېگىشلىك بەزى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار، مەسىلەن، يېشىل
تىنچلىق تەشكىلاتى قاتارلىقلار ئۇستىدە توختالساقمۇ، كۆرسە-
تىش، تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بىر خەلقئارالىق بىيۇروكرات
تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى جەھەتتىكى بېسىمنىڭ
ئەڭ دەسلەپتىكى ئۇلۇغۋار نىشانلارنى قانداق سۇسلاشتۇرۇۋەتكەنـ-
لىكىنى ئاسانلا بايقىۋالالايمىز.

بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى يە-
نىلا خەلقئارالىق سىياسىي ئىمارەتنىڭ مۇھىم بىر يېڭى تۈۋرۈكە-
نى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى قىممەت
ئۆزگىرىشنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، غەرب جەمئىيىتىدىكى زامانى-
ۋىلاشتۇرۇشنىڭ داۋاملىق ياخشى تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن يول
ئېچىپ بەرگەن. بولۇپمۇ، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ئوتتۇرا، يۇقىرى

قاتلامدىكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەر يېڭى قىممەت ئەندىزىسىنىڭ تەسىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچرىغان. قاتنىشىش، ئىلگىرىلەش، ئىنت-تىپاقلىشىش دېگەندەك قىممەت قاراشلار ئۆز بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ماددىي ئىستېمالنىڭ ئالدىغا تىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تارقىتى-دىغىنى «كېيىنكى ماددىي قىممەت»تىن ئىبارەت. نۇرغۇن ساھەلەر-دە غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى تاللاش خاراكتېرىنى ئالغان مۇشۇنداق يېڭى قىممەت قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا تۇتقان پوزىتسىيەسىمۇ شۇ تۈپەيلى-دىن ئۆزگىرىدۇ.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە. مەسى-لەن، ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە، ھۆكۈمەت دىپلوماتىيەسى بۇ جە-ھەتتە قاتمال ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدۇ. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ئارا تور سىستېمىسى تۇرغۇزغان بولۇپ، مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بۇنداق ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلماق ھەقىقەتەن تەس. «ئاقىللار كوللېكتىپى» («Epistemic communiteies») ھەر خىل چەك - پاسىللاردىن ھالقىغان بولۇپ، ئۇ مۇتەخەسسىسلەر، بىيۇروكراتلار ۋە «سىياسىي كارخانى-چىلار»دىن ئىبارەت جەمئىيەتنىڭ سەرخىللىرى ئوتتۇرىسىدا شە-كىللەنگەن بولىدۇ. ئۇلار خەلقئارالىق ئىشلارنى كونتېرتىپكە قو-يۇپ، دۇنياۋى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرى پەقەت دېموكراتىيە-نىڭ ئەركىن ھاۋاسىدىلا گۈللەپ ياشنىيالايدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتلىرىنىڭ چەك - چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن؛ شەرقىي

جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىقتىساقىدىن ئىبارەت بۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ زورىيىشى مۇھىم بىر بەلگە ئۇ ئالدى بىلەن غەربتە يىلتىز تارتقان مەدەنىيەت تۈزۈمىنىڭ باشقا را-يونلارغىمۇ كۆچكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

غەربنىڭ ئۆزى ئۈستىدىكى ئەسلىمىسى

ئىسلام دۇنياسى ۋە ئاسىيا جەمئىيىتى غەربنىڭ «يېتەرسىز تەرەپلىرى»نى كۈچلۈك تۈردە ئەيىبلەپ كەلمەكتە، يەنە كېلىپ ئۇلار دەل «مەسىلە چىققان پەيت»نى تۇتۇۋېلىپ سۆكمەكتە. بىزنىڭ ئىجتىمائىي كوللېكتىپلىرىمىز يەنىمۇ بۆلۈنۈشكە يۈزلىنىۋاتىدۇ، ئاقارتىش ھەرىكىتى ۋە ھازىرقى زامان خىرىستىيان دىنى ھەرىكە-تى تىكلىگەن زامانىۋىلاشتۇرۇش بىناسى گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ، ئىززەت ـ ھۆرمىتى، ئىقتىدارىنى ئۆتتۇ-نۇپ بېرەلمەيدىغان يەككىلىكلەر ئاچا يولدا قاياققا مېڭىشنى بىلمەي يۈرۈۋاتىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار چوڭ كونسېرن ۋە بېرژىلارغا تايىنىپ ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا، مەمۇرىيەت يۈرگۈزگۈچىلەر تەدبىر بەلگىلەشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى خەلقئارالىق سودا سورۇنلىرى (بېرژىلار)غا يۆتكەپ، مۇشۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى ھوقۇق چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدىغان زىياننى تولدۇرۇۋېلىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ، ئەمما سايلاپ چىقىلغان ۋەكىللىرىمۇ تەسىر كۆرسىتىش يۈرگۈزۈشتىنى بارا ـ بارا قولدىن بېرىپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەردىمۇ پارتىيە ـ گۇرۇھلار ۋە دېموكراتىيەدىن بىزار بولۇش كەيپىياتى كۆرۈلىدۇ. لېكىن، يەر شارىلاشتۇرۇش ۋە باشقا ئىنتىلىشكە ئەرزىيدىغان خەلقئارالىق ھەمكارلىق بىزنى

دېموكراتىيەدىن ئۆزىمىزگە كېرەكلىك ئوزۇقلارنى ئېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ،[1] يەنە كېلىپ يەر شارىلاشتۇرۇش ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ سىياسىي ئېكستىرېمىزمنىڭ نۇرغۇن ھىمايىچىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ئەجەبا بىز 1929 ـ يىلىدىكى قاباھەتلىك ئەسلىمىلەرنى ئۇنتۇپ كېتەلەيمىزمۇ؟

خۇرسەن بولۇشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، دېموكراتىيە بىلەن ئىنسانىي ھوقۇق ئۇقۇمى كىشىلەر قەلبىگە يەنىلا تۈۋەندىكىدەك ئەھۋال ئاستىدا سىڭىپ كىردى: 1993 ـ يىلى قىشتا تەخمىنەن 10% تىن ئارتۇق گېرمانىيەلىكلەر كوچىلارغا چىقىپ، ئىرقچىلىققا قارشى پائالىيەتكە ــــ ئىنسانلار ئارا ئەپ ئۆتۈش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن ئۇنتۇلغۇسىز بىر قېتىملىق ئاممىۋى ھەرىكەتكە قاتناشتى، پائالىيەتكە قاتناشقانلار شام كۆتۈرۈشۈپ، ئۆزئارا قول تۇتۇشۇپ زەنجىر سىمان سەپ ھاسىل قىلدى. بىراق، غەربنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىدە، زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىنى قانداق ئىشقا ئاشۇرۇش مەسىلىسىگە تېخى جاۋاب تېپىپ بولالمىدۇق، نىسپىيچىلىك، ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئۇچىغا چىققان لىبېرالىزمنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن بىز ئاخىر جەمئىيەتتە ئىتتىپاقلىقنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتتۇق، ئۇ غەربنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش مۇساپىسىدىكى بۇرچى، ئەمما بۇ مەسىلە چېتىلىدىغان «ئىچكى بۇرچ» بىلەن «تاشقى بۇرچ» ئوخشاشلا مۇھىم.[2]

---

① جېئان مارىي گۇئېفېننو: «دېموكراتىيەنىڭ ئاخىرلىششى»، 1995 ـ يىلى نەشرى.

② باسسام تىبى، دېيتېر ئوبېرندو ئېرفېر: «سىياسىي ۋە زامانىمىز تارىخى».

«خەلقئارالىق مۇناسىۋەت»كە يېگىباشتىن تەبىر بېرىش غەرب قولىغا كەلتۈرگەن ئەڭ زور تەرەققىيات. ياپونىيە، گېرمانىيە، ئاۋستىرالىيە، كانادا، سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى ئەللەر ۋە گوللاندىيە ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋى سودا دۆلەتلىرى خەلقئارالىق ئالاقىدە ئالدى بىلەن ھوقۇقنى قوغلاشماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى قوغلىشىدۇ، ئۇلار خەلقئارا-لىق قانۇنلارنى يولغا قويۇشقا ھەقىقىي كۆڭۈل بۆلىدۇ، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بەلگىلىگەن مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىدۇ، ھازىر ھەر-بىي زوراۋانلىق ۋاستىسىنى «يۇقىرالارنىڭ مەسئۇلىيىتى» دەپ قا-رايدىغان ئەھۋاللارنى ئەيىبلەيدىغان غەرب ئەللىرى بارغانسېرى كۆ-پەيمەكتە.

بۈگۈنكى كۈندە دۆلەتلەر ھەرقانداق ئىشتا خەلقئارادىكى چېتىلىش دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ بېرىۋاتقان قائىدىلەرگە تەدرىجىي ئەمەل قىلىدىغان بولدى، ئىگىلىك ھوقۇق ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. غەرب سىياسىيسى زور كۈچ بىلەن كۆككە كۆتۈرۈۋاتقان مىللەتلەرنىڭ قايتىدىن گۈللىنىش ھەرىكىتىمۇ مۇشۇنداق قۇرۇلمىلاشقان رېئاللىققا بويسۇندى. خەلقئارالىق قائىدىلەرنىڭ مۇشۇ تەرىقىدە پۈتكۈل يەر شارىغا كېڭىيىشى جەريانىدا، بىز دۇنيا تىنچلىقىغا ئەڭ زور ئۈمىد باغلىيالايمىز، بىراق غەرب ئەللىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىشى ئۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلىنىدۇ.

بۇنداقتا، بىز كىشىنى ئانچە رازى قىلالمايدىغان مۇنداق يە-كۈنگە ئېرىشىشىمىز مۇمكىن: غەرب مەدەنىيىتى پەرۋەردىگارىنىڭ نۇقسانسىز كەشپىياتى ئەمەس، ئۇمۇ ئوخشاش يوشۇرۇن كىرىزىسقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇمۇ رېئال خىرىسقا تاقابىل تۇرۇش-

تا ھەقىقىي ئەسقاتىدىغان بىرەر چارىنى تاپالمىغىنى يوق، بىراق ئۇ نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇۋاپىق چىقىش يولى، چۈنكى باشقا مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئوچۇق - ئاشكارا، ئەمەلىيەتچىل، تېخىمۇ ئەركىن ۋە تېخىمۇ ھەمكارلىشىشچان بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

2

«سىرىق تەنلىكلەردىن كېلىدىغان خەتەرلىك ئاپەت؟» ـــ ئاسىيانىڭ قەد كۆتۈرۈشى

20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئۆزاقتىن بۇيان دۇنيا تارىخىدىكى ئوبيېكت بولۇپ كەلگەن ئاسىيا غەربكە يېتىشىۋېلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشكە باشلىدى، ھەتتا دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ بۇنىڭدىن كۆپ تەشۋىشلىنىپ، بۇ بىپايان زېمىندىن پارتلاپ چىققان غايەت زور ئېنېرگىيەنى تىزگىنلەپ كېتەلەيدىغان ـ كېتەلمەيدىغانلىقىنى بىلەلمەي قالدى. ئاسىيادا ھازىر نوپۇس شىددەت بىلەن كۆپەيمەكتە، ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇردۇ، ئۇنىڭ يىللىق ئىقتىسادنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېشىش نىسبىتى 5% تىن ئېشىپ كەتتى، كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەتتا 10% كە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولدى. بۇ رايون تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش جەھەتتە كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، بىراق سەل قاراشقا بولمايدىغىنى شۇكى، بۇ رايونغا ئىنتايىن خەتەرلىك زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرى ۋە ئاپئاشكارا زوراۋانلىق قىلىشتەك سىياسىي قارانىيەت يوشۇرۇنغان.①

---

① ۋېرنېرادراگوخن: «ئاسىيادىكى چېگراداش دۆلەتلەر: ئۈچىنچى دۇنيادىكى ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان رايونلار؟» ھامبۇرگ، 1991 ـ يىلى نەشرى؛ ئادولف كىممېل: «تىنچ ئوكيان ئەسىرىگە يۈزلىنىش؟» بادېن ـ بادېن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

1997 ـ ۋە 1998 ـ يىللىرىدىكى ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كرىزىسى ئاسىيا ئىقتىسادىغا بەزى يامان تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ بىزگە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى غايەت تېز راۋاجلىنىۋاتقان ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭمۇ يېتەرسىز جايلىرى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. 21 ـ ئەسىرنىڭ ھەقىقەتەن ئاسىياغا تەئەللۇق بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقىغىمۇ ئېنىق بىرنېمە دېمەك تەس بولۇپ قالدى. بىراق، پۇل مۇئامىلە كرىزىسى شۇنداق بىر پاكىتنى يوشۇرالمايدۇكى، بۇ دۆلەتلەر زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا خېلى ئۇزاپ كەتتى، ئۇلار غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بازار ئىگىلىكى دۆلەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، غەرب ئەللىرىمۇ ئىقتىسادنىڭ ئېششى بىلەن كرىزىسنىڭ دەۋرىلىك بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان، شۇڭا بۇ قېتىملىق كرىزىس تۈپەيلىدىنلا ئاسىيادىكى كاپىتالىزمنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ئاساسسىز ھۆكۈم چىقارساق بولمايدۇ. ئەھۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ناۋادا ئاسىيا ئەللىرى زۆرۈر ئىسلاھاتلارنى داۋاملىق يولغا قويسا، يىراق كەلگۈسىدە ئەڭ گۈزەل تەرەققىيات ئىستىقبالىغا چوقۇم ئېرىشەلەيدۇ.

ناۋادا كىمكى «غەرب» بىلەن «ئاسىيا» بىر ـ بىرىگە قارشى يوسۇندا توقۇنۇشىدۇ دەيدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ ئالدى بىلەن دۇنيادىكى بىرىنچى چوڭ قىتئەدىكى كۆپ خىللىقنى چۈشىنىپ ئاندىن گەپ قىلىشى كېرەك. شەرقىي ئاسىيادا ياپونىيە، چاۋشيەن، كورېيە ۋە تەيۋەن رايونى قىتئەلەر ئارا چوڭ دۆلەت جۇڭگو ۋە رۇسىيە بىلەن چېگرالىنىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونىدا مۇھىملىق جەھەتتىن ئالغاندا ياۋروپا ئىتتىپاقىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى

بار؛ ھىندىچىنى رايونى ئىلگىرى ئۆرۈش ئوتلىرى لاۋۇلداپ يانغان ۋىيېتنام، لائوس، كامبودژا ۋە تايلاندنى بېسىپ ياتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھىندونېزىيە، فىلىپپىن ۋە مالايشىيادىن ئىبارەت ئارال دۆلەتلىرىمۇ بار، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەرلەر جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ مەنپەئەتىگىمۇ تاقىلىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقتا ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش يوشۇرۇنغان. يېقىندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالتە مۇسۇلمان جۇمھۇرىيىتى شەكىللەندى، ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۆرۈش تۆپەيلىدىن غەربىي ئاسىياغا تۇتىشىدىغان نېفىت بازىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا يەنە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك رايونغا ئايلىنىپ قالدى. ئاسىيادا پەقەت جۇڭگولا بۇ جاينىڭ ئىشلىرىغا ئىپتىخارلىق يوسۇندا قول تىقىپ، ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق «مەركىزىي دۆلەت» بولۇپ قالدى. ھازىر پەقەت ئامېرىكىلا دۇنيادىكى ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقالىغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە، ئەسلىدە ھەممە ئىشلاردا دېگۈدەك ئۆزىنى قالتىس چاغلاپ كەلگەن رۇسىيە ئەمدىلىكتە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق رايونلاردا ئەسلىدىكى تەسىر كۈچىنى يوقىتىپ قويدى.

ئاسىيا ئەللىرى دۇنياسىنىڭ مەنتىقىسى: گىگانت ئادەمنىڭ جۇڭگوغا بولغان تەخىپۇخلاشتۇرۇش رولى

دۇنيادا ئاسىياغا ئوخشاش شۇنچە كۆپ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا زېمىن تالاش ـ تارتىشى بولۇۋاتقان رايوندىن يەنە بىرى بولمىسا كېرەك (يېقىن شەرق رايونىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). ئۆزبېكىستان بىلەن تاجىكىستان ئوتتۇرىسىدا پەرغانە جىلغىسىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ئىزچىل توختىماي كەل-

-دى، شۇڭا بۇ يەر ھازىر پۈتكۈل ئاسىيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق را-
يوننىڭ بىرى بولۇپ قالدى؛ 50 يىلدىن بېرى پاكىستان بىلەن
ھىندىستان كەشمىر رايونىغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالى-
شىپ كەلدى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن ھىندىستان بىلەن پاكىستان
ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش پارتلىدى؛ بېنگال بىلەن بېرما
ئوتتۇرىسىدىمۇ زېمىن تالاش - تارتىشى مەۋجۇت، بېرما بىلەن
تايلاندمۇ چېگرا مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش قىلىپ كەلمەكتە؛
تايلاند بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنا دۆلەت مالايشىيا ئوتتۇر-
سىدىمۇ چېگرا تالاش - تارتىشى بار؛ مالايشىيا بىلەن ھىندونېزىيە
(سالاكات ئۆلكىسى)، فىلىپپىن (ساباھ ئۆلكىسى) ئوتتۇرىسىدىمۇ
شىمالىي بورنېئو ئىشتاتىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرۇلۇق تالاش -
تارتىش بولۇۋاتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مالايشىيا بىلەن بى-
رۇنېي (بورنېئو ئىشتاتىغا يېقىن بولغان تاشقى رايونلار) ئوتتۇر-
سىدىمۇ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرۇلۇق تالاش - تارتىش بار، مالاي-
شىيا يەنە ۋيېتنام بىلەنمۇ دېڭىز چېگراسى مەسىلىسىدە بىردەك
پىكىرگە كېلەلمىدى، ئۇنىڭ سىنگاپور بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ
پۇلاۋ باتۇ بۇدىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىگە مەركەزلەشكەن، ھىندونې-
زىيە بىلەن سېلېبېس دېڭىزىدىكى سىپپادان، ئۇ يەنە سابات ۋە
لىگتان ئاراللىرىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش قىلى-
ۋاتىدۇ؛ ۋيېتنام بىلەن كامبودژانىڭ قۇرۇقلۇق چېگرا تالاش -
تارتىشلىرىمۇ توختاپ باقمىدى، ۋيېتنام يەنە ھىندونېزىيە بىلەن
ناتۇنا ئارىلى (مول تەبىئىي گاز بايلىقى بار) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
دېڭىز چېگراسى ئۈستىدە تالاش - تارتىش قىلىۋاتىدۇ؛ ياپونىيە
رۇسىيەدىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىشغال قىلىۋالغان
مىناچىدورى ئارىلى (يەنى شىمالدىكى تۆت ئارال، ئۇ كۇناشىرى -
تۇ، خابوماي، شىكوتان، ئىتۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاراللارنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ــ تەرجىماندىن) غا نىسبەتەن زېمىن تەلىپىنى قويۇۋاتىدۇ، ياپونىيە بىلەن كورېيە لىيەنئەن يارى ۋە جەنۇبىي ياپون دېڭىزىدىكى تاكېدو تاقىم ئاراللىرىغا نىسبەتەن زېمىن تەلىپىنى قويۇۋاتىدۇ.

جۇڭگو شەرقىي ئاسىيا رايونىدىكى زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرىنىڭ يادروسى بولۇپ، ئۆزىگە قوشنا ھەممە دۆلەتلەر بىلەن دېگۈدەك ھەل بولمىغان چېگرا مەسىلىلىرى بار؛ جۇڭگو رۇسىيەدىن 19 ـ ئەسىردىكى «تەڭسىز شەرتنامە» بويىچە ئايرىپ بېرىلگەن شەرقىي سىبىرىيەدىن تىنچ ئوكيانغىچە بولغان چېگرانى تۈزىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ياپونىيەدىن دياۋيۈ ئارىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ تەيۋەندىن ئىبارەت بۇ تەرەققىي تاپقان، دېموكراتىك ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مول مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئاتالمىش «دۆلەت»نى جۇڭگو ئاسىي ئۆلكە ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئۆز قوينىغا قايتىپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ناۋادا تەيۋەنلىكلەرنىڭ مۇستەقىل بولۇش ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ قالسا، جۇڭگو قورال كۈچىگە تايىنىپ بويسۇندۇرۇشتىنمۇ باش تارتمايدۇ. جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ھىمالايا تېغى رايونىدىكى نەچچە مىڭ كىلومېتىرلىق چېگرا توغرىسىدا تالاش ـ تارتىش قىلىپ كېلىۋاتىدۇ؛ جۇڭگو ۋېيتنام بىلەن تەيۋەننىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە قارىماي پالاسار تاقىم ئاراللىرىنى قورال كۈچى بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى (مۇستەملىكىچىلەر ئېلىمىزنىڭ شىشا تاقىم ئاراللىرىنى شۇنداق ئاتىغاچقا، بەزى چەت ئەللىكلەرمۇ شۇنداق ئاتاپ كەلگەن ــ تەرجىماندىن)؛ ئەڭ تالاش ـ تارتىش قىلىنىۋاتقىنى جۇڭگو تارىخىي سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، بىيجىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدىغان پۈتكۈل جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى بولۇپ، سىپراتېل تاقىم ئاراللىرى (يەنى نەنشا تاقىم ئاراللىرى) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدى-

كى دېڭىز تەۋەلىكىدىكى مەخسۇس قاراشلىق ئىقتىسادىي رايونلار
ھوقۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇنداق بولغاندا جۇڭگو ئۆزىنىڭ دې-
ڭىز قىرغىقىغا 1500 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوكياندا «تەسىر دا-
ئىرىسى»نى تىكلەپ، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا
ئەزا دۆلەتلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىگە توغرىسىغا چۈشۈپ، ئەڭ مۇ-
ھىم بىر خەلقئارالىق دېڭىز قاتناش يولىنى ئىگىلىۋالىدۇ. سىپرا-
تېل تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى پۈتكۈل دېڭىز تەۋەلى-
كىنى تەيۋەن، ۋيېتنام، فىلىپپىن، بىرۇنىي ۋە مالايشىيالار ئۆز
زېمىنىمىز دەپ جاكارلىغان، ماتېرىياللاردا مۆلچەرلىنىشىچە، بۇ
رايوندا نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقى مول ئىكەن، لېكىن بۇ نۇقتا
تېخى ئىسپاتلانغىنى يوق.

ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر: رۇسىيە، ياپونىيە ۋە ھىن-
دىستان

ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدىكى توختىماي ۋاتقان
زېمىن توقۇنۇشلىرىغا چېتىشلىق ھەقىقىي ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن
چوڭ دۆلەتتىن تۆتى بار، ئۇ بولسىمۇ رۇسىيە، ياپونىيە، ھىندىستان
ۋە جۇڭگودۇر. ئەمما، ئېنىقىنى ئېيتقاندا رۇسىيە ئاسىيا دۆلىتى
ئەمەس، بەلكى ياۋروپادىكى چوڭ دۆلەت؛ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
پارچىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ تىنچ ئوكيان گىرۋىكىدىكى ۋارىسلىق
ئورنى ئاجىزلاپ كەتتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە رۇسىيە ئاسىيادىكى
ھوقۇق رىقابىتىدە پەقەت ئۈچىنچى ئورۇندىلا تۇرالايدۇ.

ياپونىيە تۆت ئەۋلاد رەھبەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگى-
رىلا زامانىۋىلىشىش سېپىگە قوشۇلۇپ بولغانىدى، 20 ـ ئەسىر-
نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ياپونىيە ھەربىي كېڭەيمىچىلىك ۋە جاھان-
گىرلىك باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى، ئاخىر بېرىپ گېرمانىيەگە

ئوخشاشلا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتكە قالدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە ئامېرىكىنىڭ ھامىيلىقىدا پۇقراۋى جەمئىيەت بەرپا قىلدى، ياپونىيە جەمئىيىتى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ خاسلىقى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تەڭپۇڭلۇقنى شەكىللەندۇردى ھەمدە ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇنىڭ ھەربىي كۈچى ئۇنسۇرسال ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە پۈتكۈل دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچلەرنىڭ بىرى ھېسابلانسىمۇ، ئىراق جەمئىيەتتە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرمايدۇ، ئەلۋەتتە. سىياسىي جەھەتتىن ئالغاندا، بەلگىلەمە بويىچە ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرى خىراجىتى سومىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 1% ىنىلا ئىگىلەيدۇ.[1] بۇ مەزگىلدە، ياپونىيە ئارمىيەسى بەزى رايونلارنىڭ تىنچلىق ساقلاش ھەرىكەتلىرىگە ئاندا ـ ساندا قاتناشتى، ئىراق ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھازىرقى ھەربىي كۈچى ياپونىيەنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ياپونىيە دۆلەت خەۋپسىزلىكى جەھەتتە ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشىغا تايىنىدۇ.

ياپونىيەنىڭ ئىراق ـ يېقىندىكى قوشنىلىرى ئۇنىڭدىن قورقۇش كەيپىياتىدىن تاكى بۈگۈنگە قەدەر قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى، ياپونىيە ئارمىيەسىنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللاردىكى ۋەھشىيلەرچە قانلىق تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى شۇ جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. ياپونىيەنىڭ مەدەنىيىتى ئۇنىڭ ئۆتمۈشكە تۇتقان پوزىتسىيەسىنى بەلگىلىگەن، شۇڭا قوشنا ئەللەر ئۇنىڭغا يەنىلا گۇمان بىلەن قارايدۇ. گېرمانىيەگە ئوخشى-

---

[1] ① بېرنخارد ماي: «ياپونىيە كىرىزىسقا دۇچ كەلدى؟»، «ياپونىيەدىكى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنىڭ ئۇچ گىگانتقا بولغان خىرىسى»، 1996 ـ يىلى نەشرى.

مايدىغان يېرى شۇكى، ياپونىيە ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى مىلىتارىزم-
لىق قىلمىشلىرىنى ھېساب ـ كىتاب قىلىپ باققان ئەمەس، ھەتتا
ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى ئۈستىدە ئويلىنىپ باققان ياكى زد-
يانكەشلىككە ئۇچرىغان ئەللەردىكى خەلقتىن رەسمىي، ئاشكارا ئە-
پۇ سوراپ باققانمۇ ئەمەس. ياپونىيەدە تارىخنى تەنقىد قىلىش ئاتا ـ
ئانىسى ۋە بوۋا ـ مومىلىرىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق ھېسابلى-
نىدۇ، ئەمما ئەجدادلىرىغا چوقۇنۇش ياپونىيەنىڭ شىنتو دىنى مەدە-
نىيتىنىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمى. پەقەت ياپونىيەدىكى يۇقى-
رى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، ئېسىلزادىلەر ياسۇكۇنى ئەرۋاھخانى-
سىنىڭ بۇت تەكچىسىگە باش ئۇرۇپ، تارىختىكى سىرتقا قارىتىلغان
ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرگە ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ، ئاشۇ ئۇرۇش جىنا-
يەتچىلىرىنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپلا تۇرسىلا، بۇنداق مىللىي ئۆچ-
مەنلىك كەيپىياتى يەنىلا داۋاملىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ياپونىيەگە قوشنا
ئەللەرمۇ ياپونىيەنىڭ ئىقتىساد ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى يۇشۇرۇن
ئىقتىدارىغا يېقىندىن دىققەت قىلىۋاتىدۇ، بۇ توكيونىڭ قىسقا ۋا-
قىت ئىچىدە ئىنكاس قايتۇرۇش ئەمەلىي كۈچى بار ھەربىي كۈچ
ھاسىل قىلالايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ياپونىيە پۇقرالىرى ياد-
رو قوراللىرىغا كۆڭلىدە قارشى تۇيغۇدا بولسىمۇ، ياپونىيەنىڭ ئا-
توم ئىقتىسادى يەنىلا ئاسىيادىكى باشقا ئەللەرنى پات ـ پات ئەس-
كەرتىپ تۇرماقتا، ناۋادا سىياسىي شارائىت يار بەرسىلا، ياپونىيەمۇ
تامامەن يادرو چوڭ دۆلىتىگە ئايلىنالىشى مۇمكىن. ئەھۋالنىڭ
شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئىتتىپاقىغا
ئەزا ئەللەر يەنىلا تەدرىجىي ھالدا: ياپونىيە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي
جەھەتتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇقىملىق ئامىلى، بولۇپمۇ جۇڭ-
گونىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قەد كۆتۈرۈشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياپونى-
يە شۈبھىسىزكى بىر تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچ، دېگەن ئورتاق تو-

نۇشقا كەلدى. يەنە بىر جەھەتتىن، كىشىلەر يەنە ياپونىيەنى ئۇزاققىچە ئامېرىكىنى يادرو قىلغان غەرب ئىتتىپاق سىستېمىسىغا كىرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرۈپ يەتتى، بۇنداقتا ياپونىيە مىلىتارىزمىنىڭ تىرىلىشىدىن ساقلانغىلى بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ دۆلەت رېۋىزىئونىزمىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولاتتى.

دۇنياغا خوجا بولۇش ئارزۇسىدا يۈرگەن بارلىق يوشۇرۇن رىقابەتچىلەر ئىچىدە، ھىندىستان ئاسىيادىكى ئۈچىنچى گىگانت ئادەم بولۇپ، ئۇنى رايون خاراكتېرلىك بىر چوڭ دۆلەت ھېسابلاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە ھىندى ئوكيان قىرغاقلىرى ھىندىستاننىڭ «تەسىر دائىرىسى»گە كىرىدىغان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلدىن بېرى ھىندىستاننىڭ تەسىر كۈچى مۇشۇ دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ كەلدى، ئەمما ھىندىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون جامائەتچىلىكىگە قوشۇلۇشىغا ئاساسلىقى ھىندىستاننىڭ ئىچكى سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەلىپى تۈرتكە بولدى، ھىندىستاننىڭ سودا ساھەسىدىكى قابىللار ئىقتىسادىي مەنپەئەت ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھاياتىي كۈچكە تولغان بۇ رايون بىلەن كەڭ ئالاقە باغلىشىنى بارغانسېرى كۈچلۈك تۈردە تەلەپ قىلدى، بىراق ئادەتتىكى ئەھۋالدا، سىياسىي ئارىلىشىش تەلىپىنى قويغانلار ئىنتايىن ئاز بولدى.

90 ـ يىللارنىڭ دەسلەپىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ئىسلاھات ھىندىستان ئىقتىسادىنى دەسلەپتە ئويلاپمۇ باقمىغان جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈردى. بازارنىڭ سىرتقا ئومۇميۈزلۈك ئېچىۋېتىلىشى ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىقتىسادىي پائالىيەتكە توسقۇنلۇق قىلىدىغان بىيۇروكراتىزمنى ئۈنۈم-

لىۋاك تىزگىنلىدى. ھىندىستان ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىدىكى
مەسىلى كۆرۈلمىگەن دەۋرنى باشتىن كەچۈردى، يېقىنقى بەش يىل-
دىكى ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى 5% ~ 7% لىك سەۋىيىگە
يەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەلنىڭ نۇرغۇن كاپىتالى-
مۇ ھىندىستانغا كىردى. ھازىر بۇ دۆلەت كومپيۇتېر يۇمشاق ماتې-
رىياللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ئەڭ
ئىلغار بولۇپ، يېقىنقى ئون يىلدا ئۇنىڭ يىللىق ئېكسپورتى 50%
ئەتراپىدا ئاشتى. زوڭلى گۇجرەل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل-
دە، ھىندىستان ئىچكى ئىسلاھاتنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا،
بارلىق قوشنا ئەللەرگە جىددىي ھالەتنى پەسەيتىش مەقسەت قى-
لىنغان سىياسەتنى قوللاندى. جۇڭگو بىلەن ئىككى دۆلەت چېگرا-
سىنى ئايرىش توغرىسىدىكى سۆھبەتنى باشلىدى؛ بېنگال بىلەن
گانگ دەرياسىنىڭ سۇ بايلىقىدىن ئورتاق پايدىلىنىش كېلىشىمى
ئىمزالىدى؛ نېپال ۋە سىرىلانكا بىلەن يېڭى سودا كېلىشىمى ھا-
سىل قىلدى. پاكىستان بىلەن سۆزلىشىپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆر-
دى، خەۋەر قىلىنىشىچە، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ھەتتا نازۇك
بولغان كەشمىر مەسىلىسىنىمۇ سۆھبەت مەزمۇنىغا كىرگۈزگەن.
1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا سىنگاپوردا چاقىرىلغان ئاسىيا ـ تىنچ
ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ باشلىقلار
ئۇچرىشىشى ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەر-
نىڭ رايونلار بويىچە چۈشىنىش ھاسىل قىلىشىدا يېڭى دەۋرنىڭ
باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. ئەمما، يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان
ھىندىستاندا ئىجتىمائىي، دىنىي ۋە رايون خاراكتېرىدىكى ئىرقىي
بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتتى.

مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھىندىستان
سىياسىيسى ئۆتكەن يۈز يىلدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى باش-

تىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، تارىختىكى ئىجتىمائىي تەبىقە ئايرىش تۈزۈمىنىڭ ئاسارىتىدىن باشتىن ـ ئاخىر قۇتۇلالمىدى. بۈگۈنكى كۈندە، «سىنىپ»نىڭ تېزلىكتە ئايرىلىشى ۋە بىرىكىشى پەقەت ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا ئورۇنلىنىپ قالماي، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەت «ئايرىلىپ يەنە يې-ڭىباشتىن بىرىكتى». بىر قىسىم ئىمتىيازلىق ئىجتىمائىي قاتلامدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئورنى، سىياسىي ھوقۇقىنى ھازىر يول-غا قويۇلۇۋاتقان ئومۇمىيۈزلۈك سايلام تۈزۈمى تۇپەيلىدىن «تېگى پەسلەر»نىڭ دەخلى ـ تەرۈزىغا ئۇچرىدى دەپ قاراپ، ھىندى دىنى-دىكى ئېكستىرىمىزم خەلق پارتىيەسى (BJP) تەرەپكە بۇرۇلۇپ كەت-تى؛ ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسى ھاكىمىيەت يۈر-گۈزگەن مەزگىلدىكى چىرىكلىك قىلمىشلىرىغا قاتتىق نەپرەتلەن-گەن جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى پۇقرالار ھىندى دىنى ئېكستىرىمىزمغا قويغان سىياسىيغا قاتنىشىشنى دەرىجىلەشتۈرۈش تەشەببۇسىدىمۇ ئىنتايىن ئېھتىياتچان ۋە سەگەك بولۇپ، ھىندىس-تان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسىدىكى سىياسىي ئوڭ قاناتلارنى قوللاشقا باشلىدى، ئۇلار پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا ھوقۇق ـ مەنپە-ئەتنىڭ ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ، زىددىيەت ـ ئىختىلاپلار توختىمايۋاتقان، چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ھىندىستان دۆ-لەت كونگرېسلار پارتىيەسى يېڭىدىن ھاياتلىققا ئېرىشىپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالالايدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى سىياسىي توقۇنۇشمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. ھىندى دىنى مۇرىت-لىرى زامانىۋىلىشىش تۈپەيلىدىن مەنپەئەتى زىيانغا ئۇچراپ ئۇ-مىدسىزلىنىپ يۈرگەن كىشىلەرنى توپلاپ، ئۇرۇشقاق، كەڭ دىنىي ئاساسقا ئىگە مىللەتچىلىك تۈغى ئاستىغا يېڭىباشتىن ئۇيۇشتۇر-ماقچى بولدى. 1992 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ئايود يابا بەررى مەس-

چىتتىگە ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتى دۈشمەن ئوبيېكت ئېنىق بولغان بىر سىگنال بولۇپ، ھىندىستان ئاھالىسىنىڭ 12% نى ئىگىلەيدىغان مۇسۇلمانلار ۋە ئۇلارنىڭ پاكىستاندىكى تۇغقانلىرى ھىندىستاننىڭ «دۈشمىنى» ھېسابلاندى. خەلق پارتىيەسى (BJP) «ئاز سانلىق مىللەت» لەرگە ھەرقانداق جەھەتتە يول قويۇشقا قارشى ئىدى. دېمەك، بۇ پارتىيە كەشمىر مەسىلىسىدىكى ھەرقانداق «مۇرەسسەلىشىش» ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي رەت قىلاتتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشكىمۇ قارشى ئىدى، ھەتتا دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىشكىمۇ قارشى چىقتى، بىراق دۆلەتنىڭ يادرو قوراللىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. باشقا ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى پۇقرالارنى سەپەرۋەر قىلىشتا مۇئەييەن قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ سىياسىي ئەقىدىسى قاتتىق ئىجتىمائىي تەبىقە تۈزۈمى كاتېگورىيەسىگە كىرەتتى، يەنى پەقەت بىراخمانلار ۋە تۆرە ـ ئاقسۆڭەكلەرلا دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا قاتنىشىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇپ، ئاتالمىش «تېگى پەسلەر» قاتلىمى چەتكە قېقىلاتتى.

خەلق پارتىيەسى (BJP) زامانىۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە زامانىۋىلىشىشنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدۇق دەپ ھېس قىلغان كىشىلەر تويىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ مۇسۇلمانلار، جۇڭگولۇقلار ۋە «غەربلىكلەر»دىن قورقۇش پسىخىكىسىدىن پايدىلاندى؛ ئۇلار سودا قورۇقچىلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشنى قوللايتتى؛ ئۇلار زېمىننى كېڭەيتىپ، دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. شۇڭا، خەلق پارتىيەسى (BJP) ياۋروپا فاشىستلىرىغا خاس

نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلدى. ئەلۋەتتە، ھىندىستاندىن ئىبارەت بۇ ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ تالاش ـ تارتىشلىرى توختىماي تۇرىدىغان دۆلەتتە، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىناتتى، چۈنكى ئىجتىمائىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى بۆلۈنۈشتىن تاشقىرى، دۆلەت يەنە يەرلىك بۆلگۈنچىلەرنىڭ تەھدىتىگىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى؛ ھىندىستاننىڭ شەرقىي قىسمى (ناگالاند ئىشتاتى ۋە پادما ئىشتاتى)، كەشمىر رايونى، ھەتتا ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى زاكاند ئىشتاتىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش سادالىرى ياڭرىماقتا ئىدى.

شۇڭا، ھىندىستان جۇڭگوغا ئوخشاشلا دەل تارىخىي بۇرۇلۇشنىڭ پاسىل نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ بىر بولسا زۆرۈر ئىسلاھاتلارنى داۋاملىق يولغا قويۇپ، كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنى تايانچ قىلىپ، ئۈنۈملۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار ئارقىلىق، نامراتلىق ھادىسىلىرىنى ئازايتىشى ھەم باي ـ كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تىرىشىپ كىچىكلىتىشى لازىم؛ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھوقۇقنى يەرلىككە بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلىشى؛ قوشنا ئەللەر بىلەن ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشى ۋە سىياسىي جەھەتتە مەلۇم بىر خىل «مۇرەسسەلىشىش»نى يولغا قويۇشى؛ دۇنيا ئىقتىسادىنى يەر شارىلاشتۇرۇش دولقۇنىغا داۋاملىق قوشۇلۇپ، كۈنسايىن كېڭىيىۋاتقان كۆپ تەرەپلىك سودا سىستېمىسىدا ئاكتىپ رول ئوينىشى لازىم ياكى بولمىسا ھىندىستان خەلق پارتىيەسى (BJP) تاللىغان يولدا مېڭىشى؛ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئىچكى قىسمىدىكى بېسىمنى كۈچەيتىشى؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە سودا قورۇقچىلىقىنى يولغا قويۇشى؛ قاتتىق قول تاشقى سىياسەت ۋە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى

لازىم. ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، كېيىنكى بىر خىل ئەھۋالنىڭ جەنۇبىي ئاسىيا رايونى، پۈتكۈل ئاسىيا، ھەتتا دۇنيا ۋەزىيىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئاسانلا قىياس قىلالايمىز. 1998 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھىندىستان دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ئو-مۇمىيۈزلۈك ئەيىبلىشىگە قارىماي يادرو سىنىقى قىلدى، بۇ يوشۇ-رۇن شۇملۇقنىڭ ئالامىتىدۇر.

كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان جۇڭگو

بۈگۈنكى جۇڭگو پەقەت نامدىلا بىر كوممۇنىستىك دۆلەت، ئۇ دېڭ شياۋپىڭ دەۋرىدە باشلانغان بازار ئىگىلىكى ئىسلاھاتىدا زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، بىراق تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلالايدىغان بولۇپ قالدى. ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر ئىچىدە، جۇڭگونى چۇ-شەنمەك ئەڭ تەس. ئۇ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئەڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى باشتىن كەچۈرگەچكە، ئەڭ كەڭ دائىرىلىك مىل-لەتچىلىك نىشانىنى بېكىتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (1840 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە)دا تارتقان خورلۇقلار كىشىلەرنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئور-ناپ كەتكەن؛ جۇڭگو جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتىنلا ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق مەركىزىي ئىمپېرىيە دەپ قارالماستىن، بەلكى ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئىزچىل تۈردە ئەۋزەل ئاڭنى ساقلاپ كەلدى، بىراق 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن تارتىپ، ئۇ غەربتىكى كۈچلۈك مۇستەملىكىچى ئەللەر ۋە ياپونىيەنىڭ تاجا-ۋۇزچىلىقى، دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى، ھەتتا بۆلۈۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. كىشىلەر تارىختا ئىگىلىك ھوقۇقى ئۆزىمىز-گە تەئەللۇق دەپ قارىغان زېمىن دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى يېڭىباشتىن قايتۇرۇپ كېلىش جۇڭگودا مۇنازىرىلىشىش كەتمەيدە-

غان ئومۇمىيۈزلۈك تەلەپ. مىللەتچىلىك ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسى (ياكى
كېيىنكى ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسى) ئەمەس، ياكى ئاز - تولا ماركسىزم
ئارىلاشقان ئىدېئولوگىيە مەزمۇنى جەمئىيەتتىكى بارلىق مەركەز-
دىن قاچما كۈچلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي
بىرىكمە كۈچىنى بىردەكلىككە يۈزلەندۈرۈشى مۇمكىن. بۇ جۇڭگو
بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان كۆپ سانلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا زې-
مىن تالاش - تارتىشلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ توقۇنۇشلارنىڭ مۇت-
لەق كۆپ قىسمىنى قانۇن ۋە تارىخىي ئىسپاتلارغا تايىنىپ ھەل
قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىراق، 1995 - يىلى ۋە 1996 - يىلى تەي-
ۋەن بوغۇزىدا ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي مانېۋىر، 1988 - يىلى ۋە
1994 - يىلىدىكى ۋېيېتنام دېڭىز ئارمىيەسى بىلەن ئېتىشىش،
1995 - يىلىدىكى فىلىپپىننىڭ زېمىن تەلىپى بولغان مېيجى
مارجان خادا تاشلىرى تەۋەسىنى ئىشغال قىلىۋېلىش قىلمىشلىرى
قوشنا ئەللەرگە جۇڭگونىڭ زۆرۈر تېپىلغاندا ھەربىي كۈچتىن پاي-
دىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تەلىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تامامەن تەييارلان-
غانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. 1962 - يىلىدىكى جۇڭگو - ھىندىس-
تان چېگرا توقۇنۇشى ھىندىستاننىڭ ئېسىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر
چىقىپ كەتكىنى يوق؛ 1968 - يىلى موخې دەرياسى بويىدىكى
جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي توقۇنۇشى رۇسىيەنىڭمۇ ئې-
سىدە بار (يەنى جېنباۋداۋ ئارىلىدىكى ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتۇرما
زەربە بېرىش ئۇرۇشى — تەرجىماندىن).

جۇڭگونىڭ نەگە بېرىپ نەدە توختىشىغا ئېنىق بىر نېمە دېمەك
تەس. ئۆزىنى تۆۋەن چاغلايدىغان مۇرەككەپ ئىدىيەۋى ھالەت بىلەن
ھوقۇققا بولغان تەلەپ، ھەمكارلىشىش مۇددىئاسى بىلەن ساددا
مىللىي مەنمەنچىلىك، ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى بىلەن
ھەربىي ئىشلاردا ھەيۋە كۆرسىتىشنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ كېتىشى

كىشىگە ئىمپېراتور ۋىلھېلىم زامانىدىكى گېرمانىيەنى ئاز ـ تولا
ئەسلەتمەي قالمايدۇ. 19 ـ ئەسىردىكى غەرب خەلقئارالىق سىستې-
مىسىنىڭ زوراۋانلىق سىياسىي پرىنسىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە
شۇنداق قىلىۋاتقان جۇڭگوغا ئوخشاش چوڭ دۆلەتتىن يەنە بىرى
يوق دېيەرلىك. جۇڭگونىڭ مۇنداق قىلىشى يىغىلىق دەۋرى (مىلا-
دىيەدىن بۇرۇنقى 4 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىلى-
غىچە)دىكى ئۆزىگە تارتىش ۋە پارچىلاش تاكتىكىسىنىڭ تەسىرىدىن
بولغان دەيدىغان گەپلەرمۇ بار. بۇلاردىن سىرت، بېيجىڭ ھۆكۈمىتى
خەلقئارالىق قانۇن ـ مىزانلىرىغا ئەمەل قىلىشنىمۇ تازا خالاپ
كەتمەيدۇ، چۈنكى بۇ قائىدە ـ مىزانلارغا ئۇ قاتناشمىغان ئەھۋال
ئاستىدا تۈزۈلگەن. جۇڭگو سودا سىياسىتىدىن تارتىپ دېڭىز ـ
ئوكيان قانۇنىغىچە، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈشتىن تارتىپ
بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش پرىنسىپىغىچە ئۆزىنىڭ قائىدە
ئەندىزىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا ئۈزۈكسىز ئۇرۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ.
ئۇنىڭ بۇ قىلمىشلىرىدىن ئەتراپتىكى قوشنىلىرى، جۇڭگونىڭ
كۈچى زورايغاندا، ئەتراپتىكى رايونلارنى ئۆزىنىڭ شەرتىنى قوبۇل
قىلىشقا زورلاپ قالارمۇ؟ جۇڭگو ئاسىيادا خۇددى ئىمپېراتور ۋىل-
ھېلىم دەۋرىدىكى گېرمانىيەدەك زور كۆلەملىك كېڭەيمىچىلىك
قىلارمۇ؟ دەپ تەشۋىشلەنمەكتە.①

جۇڭگو ئارمىيەسىنىمۇ تىرىشىپ زامانىۋىلاشتۇرماقتا، ئۆزى-
نىڭ يادرو قورال ـ ياراغ ئامبىرىنىمۇ پائال تەرەققىي قىلدۇرۇۋا-
تىدۇ، بىراق بۇ تەرىپىدىن ئانچە ئەنسىرەپ يۈرمىسىمۇ بولىدۇ،
چۈنكى چەكلىكلا بولغان بىرقانچە يادرو چوڭ دۆلىتى ئىچىدە، پە-

① كاي موللېر: «جۇڭگونىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە تۈرتكە بولغان ئامىللار». «مۇددىئا ۋە ئۇسۇل». 1997 ـ يىلى نەشرى: تېخىمۇ ئۈمىدسىز-لەرچە قاراش.

قەت جۇڭگولا باشقا بىر يادرو چوڭ دۆلەتتى ئۆزىگە يادرو ھۇجۇمى
قوزغىغاندا، ئۆزىنىڭ زادى ئۇنۇملۇك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش
ئىقتىدارىنىڭ بار ـ يوقلۇقىدىن ئەندىشە قىلىدۇ، بۇ مەنىدىن
ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يادرو قورالى ئاز ھەم ئاسان زىيان ـ زەخمىگە
ئۇچرايدۇ. خەۋپسىزلىكنى كۆپرەك ئويلاش ۋە تەيۋەننىڭ مۇستە-
قىللىق يولىغا مېڭىشىدىن ئەنسىرەش جۇڭگونىڭ ئارمىيەنى زاما-
نىۋىلاشتۇرۇشتا كۆپ تەرەپلەردىن بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسە-
تىشىگە تۈرتكە بولغان، يەنى دېڭىز ئارمىيەسى ۋە دېڭىز ـ ھاۋا
ئارمىيە خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىش ئىقتىدارىنى
كۈچەيتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىغا يىراق جايلاردا
ئەركىن ھەرىكەت قىلغىلى بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىن سىرت، دېڭىزدىمۇ،
قۇرۇقلۇقتىمۇ جەڭ قىلالايدىغان قىسىملارنىڭ جەڭ قىلىش ئىق-
تىدارىنىمۇ ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگو رۇسىيەدىن ھاۋادا
ماي قاچىلىغىلى بولىدىغان 27 ـ SU كۆرەشچى ئايروپىلان، مىگى
29 تىپلىق بومباردىمانچى ئايروپىلان ۋە كىلومېتىر دەرىجىلىك
«تۆۋەن سونار»لىق سۇ ئاستى پاراخوتى قاتارلىقلارغا ئېرىشتى، ئۇ-
نىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ياپونىيە، تەيۋەن ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا
ئەللىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، ئازادلىق ئار-
مىيەنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قى-
لىشى جىددىي ئەھۋالدا بېيجىڭنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ، ئۆزد-
نىڭ زېمىن تەلىپىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

يەنە بىر جەھەتتىن، جۇڭگونىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا
نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۆۋەتتە ئۇنىڭ يىللىق ھەربىي خىراجەت خام-
چوتى تەخمىنەن 36 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ياپونىيە-
نىڭكىدىن ئاز، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە
خامچوتىدىن سەل كۆپ، ئامېرىكىنىڭ يىللىق ھەربىي خىراجەت

چىقىمىنىڭ تەخمىنەن 1/7 ىگە توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، جۇڭگونىڭ ھەربىي خىراجەت خامچوتى سەل يۇقى-رىلاپ، يىلىغا 10% تىن ئارتۇق ئاشقان بولسىمۇ، بىراق پۇل پاخال-لىق نىسبىتى بىلەن يېيىشىپ كېتىدىغىنىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئېشىش نىسبىتى ئانچە كۆپ ھېسابلانمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە جۇڭگونىڭ يېڭى تىپتىكى قوراللىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر ۋە رايونلارنىڭ قوراللىرىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشىمىز كې-رەك. مەسىلەن، تەيۋەن ئارمىيەسى قوراللانغان 16 ـ F تىپلىق كۆرەشچى ئايروپىلان، ئامېرىكا تايلاند بىلەن فىلىپپىنغا ئېلىپ كەلگەن 16 ـ F ۋە 18 ـ F تىپلىق كۆرەشچى ئايروپىلانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى بىر مەزگىل ئىچى-دە، جۇڭگو تېخى ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىدىن يىراق جايلاردا شەر-قىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ بىرلەشمە ھەربىي كۈچى بىلەن جەڭ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس، بولۇپ-مۇ ئامېرىكا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ توقۇنۇشتا تامامەن بىتەرەپ ھالەتنى ساقلاپ قالالمىغان ئەھۋال ئاستىدا تېخىمۇ شۇن-داق. ئامېرىكىنىڭ تەيۋەن بوغۇزىدىكى ئاۋىياماتكا فىلوتى جۇڭگو-نىڭ دېڭىز ۋە ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ بىر قىسمىنى ئىسكەنجىگە ئالا-لىشى مۇمكىن. بىراق، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپا-قىغا ئەزا ئەللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ دۆلەت مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇرۇشىنىڭمۇ قىلچە پايدىسى يوق ئەمەس، بۇنىڭ ئەك-سىچە، شۇنداق قىلىشى ئىنتايىن زۆرۈر ۋە ئىنتايىن مۇھىم. بىر مەزگىلدىن بېرى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىزچىل ئاڭلىق تۈردە ھەربىي كۈچىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشىغا تاقابىل تۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ، بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادى-سى شۇكى، ئۇلار كۆرەشچى ئايروپىلاننىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدا-

رى ۋە دېڭىز قىرغىقىدا مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى؛ دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ دائىملىق پاراخوتلىرى، مەسىلەن، تورپېدالىق پاراخوت، قوغلىغۇچى پاراخوت، سۇ ئاستى پاراخوتى قاتارلىق قو-راللارنى زامانىۋىلاشتۇردى. تايلاندنىڭ ھەتتا تىك ئۇچار ئايروپىلان ۋە تىك كۆتۈرۈلۈپ قونالايدىغان ئايروپىلانلارنى ئېلىپ يۈرەلەيدىغان كىچىك ئاۋىيىماتكىسى بار، بۇ ئىلغار قورال - ياراغلار شەرقىي جە-نۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ دېڭىزدا مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. يېقىنقى بىرقانچە يىلدا، شەرقىي ئاسىيا رايونىدا دائىملىق قوراللارنى كۆپلەپ ئىم-پورت قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى.

شەرقىي ئاسىيا رايونى 1997 - يىلىدىكى ئاسىيا پۇل مۇئامى-لە كىرىزىسىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ را-يوننىڭ «ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۈرۈشقا تەييارلىق كۆ-رۈش» قەدىمى توختاپ قالغىنى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى يەنە شەكلى كۆپ خىل بولغان كۆپ تەرەپ ۋە قوش تەرەپلىك ئىتتىپاق مۇناسى-ۋىتىنى ئورناتتى؛ ياپونىيە، كورېيە ۋە ئامېرىكا ئايرىم - ئايرىم قوش تەرەپ خەۋپسىزلىك كېلىشىمى ئىمزالىدى؛ ئامېرىكا تەيۋەننى مۇداپىئە كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا ۋەدە بەردى (ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى 1998 - يىلى ماقۇللىغان «تەيۋەن بىلەن بولغان مۇناسى-ۋەت قانۇنى» بۇنىڭ بەلگىسى، بۇ قانۇن لايىھەسىدە جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئۈچ بىرلەشمە ئاخباراتىغا قاتتىق خىلاپلىق قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قوپاللىق بىلەن قول تىقىلغان — تەرجىماندىن)؛ بۇ بىرقانچە شەرتنامىلەر ئارقىلىق بۇ ئۈچ دۆلەت ياكى رايوننىڭ خەۋپسىزلىك سۈيىيېكتى ئايرىم - ئايرىم تۈرغۇزۇل-دى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۇرغۇزۇلغان ياپونىيە -

ئامېرىكا خەۋپسىزلىك كاپالىتى سىستېمىسى ياپونىيە بىلەن ئامې-رىكا ئوتتۇرىسىدا توختىماي يۈز بەرگەن سودا توقۇنۇشلىرى تۈپەي-لىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىنىڭ دەسلەپىدە نامدا بار ئەمەلدە يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى، بىراق بۇ خىل ئەھۋال زۆڭ-تۇڭ كىلىنتون 2 - نۆۋەت ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ياخشىلى-نىشقا باشلىدى. 1997 - يىلى بېيجىڭ شۇنداق بىر ئەمەلىي پا-كىتنى قول قوۋۇشتۇرۇپ قوبۇل قىلماقتىن باشقا چارە تاپالمى-دى، يەنى ياپونىيە بىلەن ئامېرىكا خەۋپسىزلىك توغرىسىدا يېڭى ھەربىي كېلىشىم ھاسىل قىلدى، ئۇنىڭدا نۇرغۇن يېڭى پىرىن-سىپلار بەلگىلەندى؛ بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ياپونىيەدە تۇرۇشلۇق ئا-مېرىكا ئارمىيەسىنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسى نىسبەتەن تار ئىدى ھەم ياپونىيەنىڭ تاقىم ئاراللار خەۋپسىزلىكىنى قوغداش مەسئۇ-لىيىتىنى ئۈستىگە ئالمىغانىدى، ئەمما يېڭى شەرتنامە كۈچكە ئى-گە بولغان كۈندىن تارتىپ ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ياپونىيەدىكى با-زىسى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلاردا رولىنى جا-رى قىلدۇرالايدىغان، يەنە كېلىپ ياپونىيە بۇنداق ۋەقەلەردە ھەربىي جەھەتتىن ھەمكارلىشىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى؛ شۈبھىسىزكى، ئۇ تەيۋەن رايونىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. نۇرغۇن كۆزەتچىلەر بۇ يېڭى ماددىلار جۇڭگونىڭ كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان ھەربىي كۈچى-گە قايتۇرۇلغان بىر ئىنكاس، دەپ قارىدى.

ئامېرىكا فىلىپپىندىكى ھەربىي بازىسىنى تاقاشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىدا بىرمەھەل خەتەرلىك ھوقۇق ۋاكۇئۇم ھادىسىسى كۆرۈلدى. ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسى-دىكى ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى يېقىن ئالاقە ئىلگىرىكىدەك رو-شەن بولمىسىمۇ، ئەمما كۆپ مەنبەلەشتى. ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسى

فىلىپپىندىكى بازىنى قولدىن بېرىپ قويۇشنىڭ تۆلىمى ھېسابىغا سىنگاپور ئايرودۇرۇمىنى ئىشلىتىدىغان، ھەتتا جىددىي ئەھۋالدا «ئاسىيا خاراكتېرى» ياكى «ئىتتىپاق تۈزمەسلىك»نى تەكىتلەيدىغان مالايشىيا ۋە ھىندونېزىيەنىڭ ئارقا سەپ ئۈسكۈنىلىرى، رېمونت ۋە باشقۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى ئىشلىتىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكىنىڭ تايلاند ۋە فىلىپپىن بىلەن بولغان قوش تەرەپلىك مۇداپىئە كېلىشىممۇ داۋاملىق رولىنى جارى قىلدۇردى، 1998 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئامېرىكا بىلەن فىلىپپىن دائىم ئورتاق ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. بىراق، ھەممىلا ئىش ئامېرىكىنىڭ ئارزۇسىدەك بولىۋەرمىدى؛ ئۇ تايلاند بىلەن فىلىپپىننىڭ دېڭىز تەۋەلىكىدە نۇرغۇن ھەربىي مۇئەسسەسەلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلغانىدى، ئەمما شۇ جايدىكى ھۆكۈمەتلەر ئىنكارچىلىك قىلىپ يوقىلاڭ باھانىلەرنى كۆرسىتىپ رەت قىلدى (1994 ـ يىلى). بىراق، ئامېرىكا بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق ھەربىي مانېۋىر يىلمۇيىل ئۈزۈكسىز كۆپىيىپ باردى.

بىرىنچى بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىمۇ خەۋپسىزلىك كېلىشىمى ئىمزالاندى. بۇنىڭدىن سىرت، ئەنگلىيە يەنە ئاۋستىرالىيە، يېڭى زېلاندىيە، مالايشىيا ۋە سىنگاپوردىن ئىبارەت ئەنگلىيە ئىتتىپاقىغا ئەزا بۇ بىرقانچە دۆلەت بىلەن ئورتاق ھالدا «بەش دۆلەت مۇداپىئە كېلىشىمى» ئىمزالىدى، بۇ ھازىرغا قەدەر ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى بىردىنبىر نورمال ئايلىنىۋاتقان رايون خاراكتېرلىك كۆپ تەرەپ مۇداپىئە تەشكىلى ھېسابلىنىدۇ. 1995 ـ يىلى ھىندونېزىيە بىلەن ئاۋستىرالىيەدىن ئىبارەت تىنچ ئوكياندىكى يوشۇرۇن ھەربىي رەقىب ھېسابلىنىدىغان بۇ ئىككى ئارال دۆلەت قوش تەرەپلىك ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. شەرقىي جەنۇ-

بى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ھەربىي ئىتتىپاقتىن
گۇمانلىنىدىغان تەسەۋۋۇرلاردىن ئۆزىنى ئېھتىيات بىلەن قاچۇ-
رۇپ، تايلاند، سىنگاپور، ھىندونېزىيە ۋە مالايشىيالاردا بولۇۋاتقان
جامائەت پىكىرلىرىنى ئاڭلىماسقا سېلىپ يۇرۇۋەردى، ئەمما ئۇلار
قوش تەرەپلىك ھەربىي مانېۋىر، ئارمىيەنى تەربىيەلەش، ئوفىتى-
سېرلار ئۇچرىشىشى، قورال - ياراغ ئىشلەپچىقىرىش ۋە چېگرا
ھەم دېڭىز پاسسىلىنى ئورتاق نازارەت قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئى-
چىگە ئالغان تېخىمۇ يېقىن ھەربىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتتى.

شەرقىي ئاسىيا بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا تەدبىر قوللى-
نىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غايەت زور يوشۇرۇن كۈچىنى تەڭ-
پۇڭلاشتۇرۇشى كېرەك، بۇنداق يوشۇرۇن كۈچنىڭ قانداق مۇددىئا-
دا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى نۆۋەتتە مۆلچەرلەپ كېتەلمىسەكمۇ،
شۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار. زامانىۋى سىنگاپورنىڭ دۇنيا-
غا كېلىشىدىكى بۈيۈك پېشۋاسى لى گۇاڭياۋ جۇڭگونىڭ ھەربىي
كۈچىنىڭ ئېشىشىغا نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، ئۇنىڭ ئىز
باسارى ۋۇ زودۇڭ — جۇڭگولۇقلار دۆلىتىنىڭ زوڭلىسى (سىنگا-
پوردىكى جۇڭگولۇقلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 75% نى
ئىگىلەيدۇ) — «جۇڭگوغا بېقىندى دۆلەت» بولۇش ئەندىزىسىنى ئې-
نىق ئىنكار قىلدى. ئاسىيا ئەللىرى جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن تەھدى-
تىگە تاقابىل تۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىز-
دەنمەكتە، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۇ-
رۇشتا قۇدرەتلىك جۇڭگو ئارمىيەسىنى يېڭىش ئىمكانىيىتى بول-
مىسىمۇ، كەم دېگەندە ئۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقۇدەك ئەمەلىي
كۈچ ھازىرلىمىسا بولمايدۇ - دە؛ شۇنداق قىلالىسا كىشىلەرمۇ بۇ
تەھدىت كۈچى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. ئامېرىكا
بۇ رايوننىڭ خەۋپسىزلىكىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشى كې-

-رەك، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن چېكىندۈرۈپ كېتىشىنى ھېچ-كىم ئارزۇ قىلمايدۇ. بىراق، ئۇ رايون خەۋپسىزلىكىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالماسلىقى كېرەك، كىشىلەر ئامې-رىكىنىڭ خەۋپسىزلىك مەسىلىسىدە مونوپول شەكلىدە ھەممىگە چات كېرىۋېلىشىنىمۇ خالىمايدۇ، بۇنداق قىلغاندا زىيادە بېسىم بولۇپ قالىدۇ ھەم شۇ تۇپەيلىدىن ئەنگلىيە بىلەن ئاۋستىرالىيەنىڭ بۇ رايونغا قول تىقىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈشى مۇمكىن، بۇنداق بول-غاندا بۇ رايوندا كۆپ خىللاشقان ھەربىي ھازىرلىقلارنى ئىمپورت قىلىش ئەھۋالى كېلىپچىقىدۇ. قورال - ياراغ باھاسىغا چېتىلىدى-غان مەسىلىلەرنىڭ سەۋەبىدىن سىرت، يەنە شۇنىمۇ چۈشىنىپ يې-تىشىمىز كېرەك: جۇڭگو بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ-نىڭ نىشانى ئېنىق بولسىمۇ، بىراق ئېھتىياتچان بولۇشقا توغرا كېلىدۇ ھەم ئىغۋاگەرچىلىك قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ «مەركىزىي ئىمپېرىيە»گە مۇناسىۋەتلىك خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرى جەھەتتە، بەزى ئىختىلاپلىق چەكلەش سىياسەتلىرى تۇپەيلىدىن ھەمكارلىق يوللىرىنى توسۇپ قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۆزئارا تايىنىش مەنتىقىسى: شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى رايون مۇنبىرى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 40 - يىللاردىن 60 - يىللارغا قەدەر مىللىي ئازادلىق دولقۇنى ئاسىيا ۋە ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى قاپلىدى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسى-يادا نۇرغۇن مىللىي دۆلەتلەر يېڭىدىن قۇرۇلدى، بىراق شۇ تۇپەي-لىدىن تۈگىمەس زېمىن تالاش - تارتىشلىرىمۇ كېلىپچىقتى (تەپ-سىلاتىنى ئىلگىرىكى بايانلىرىمىزدىن بىلىۋالالايسىز). بۇنداق

چېگرا توقۇنۇشلىرىنىڭ خەۋپى 60 ـ يىللاردا ئەڭ روشەن بولدى؛ بۇ رايوندىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت ھىندونېزىيە زوڭتۇڭ ئەھمەد سوئېكارنو ھاكىمىيەت تۇتقان دەۋردە جۇڭگو چوڭ قورۇقلۇقى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، قارشىلىشىش سىياسىتى ئارقىلىق «دۈشمەن كۈچلەر»گە تاقابىل تۇرۇشقا ئۇرۇندى. 1963 ـ يىلى ھىندونېزىيە بىلەن مالايشىيا ئوتتۇرىسىدا بورنېئو ئىشتاتىدىكى بەزى رايونلارنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى تۈپەيلىدىن چېگرا تالاش ـ تارتىشى يۈز بەردى ھەم ئىككى دۆلەتنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. ئەينى چاغدا پۈتكۈل رايونغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگو ـ ھىندىستان ئۇرۇشىدىن سىرت يەنە بىر مۇقىمسىزلىق ئامىلىمۇ بار ئىدى. سوئېكارنونىڭ ئورنىغا دەسسىگەن زوڭتۇڭ سوخارتو تەختكە چىققاندىن كېيىن، چېگرا تالاش ـ تارتىشلىرىنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو ـ ھىندىستان ئۇرۇشىغا بىۋاستە قاتناشمىغان دۆلەتلەر ۋە رايونلارنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر سىياسىي كېڭەشىش مۇنبىرى قۇرۇشنى قارار قىلدى؛ بۇ دەل كېيىنكى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. ئۇنىڭ ياۋروپا ئىتتىپاقى، ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىدىن ئىبارەت ياۋروپادىكى خەلقئارالىق تەشكىلاتلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدا ئىخچام بولغان دائىملىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى ۋە تەشكىلى كەمچىل، ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتى ھەر يىلى قەرەللىك تۈردە دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرى يىغىنى ئۆتكۈزگەندىن سىرت، ساھىبخانا دۆلەتتە يەنە باش ئەلچى دەرىجىلىك كېڭەش ۋە بىر قاتار مەخسۇس كومىتېتلار تەسىس قىلىنىدۇ. بىراق، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دائى-

مـي كېڭەش مۇنبـىرى ھەر يىلى ئوخشىمايدىغان دەرىجىلىكلەر بو-يىچە كۆپ بولغاندا 200 قېتىمدىن ئارتۇق سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ توقۇنۇشلارنى ھەقىقىي تۈردە ئۇنۇملۇك مۇرەسسە قىلىپ بولالمايدۇ، بىراق ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىشىنىشنىڭ ئۈزلۈكسىز كۈچىيىپ بېرىشى بىلەن بۇ توقۇنۇشلارمۇ ئىش كۈنتەرتىپىدىن تەدرىجىي يوقايدۇ ھەم بۇ رايوننىڭ سىياسىيسىغا رېئال تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئورتاق خەۋپسىزلىك مىزانىغا رىئايە قىلىدۇ، يەنى رايون مۇقىملىقى، ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى كۈچەيتىش بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى كۈچەيتىش بىر-بىرىگە چىڭ باغلانغان بولىدۇ. ھىندونېزىيە «دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈچى» ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق باغلىنىش دەپ بىلىدىغان بۇ مىزان ئاخىر تەرەققىي قىلىپ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ ئورتاق ئىدىيە پەلسەپىسىگە، بۇ تەشكىلاتنىڭ ھەرىكىتى، نىشانى ۋە يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشىنى بەلگىلەيدىغان ھەرىكەت ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى. ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دۆلەت ئالاھىدىلىكىدىن ھالقىغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلى ئەمەس، بەلكى سىياسىي رامكا شەرتلىرىنى تۈزىدىغان ۋە ياخشىلايدىغان ماسلاشتۇرۇش كومىتېتى، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى مۇشۇ قائىدە ئاساسىدىلا ئۈنۈملۈك رول ئوينىيالايدۇ.[①]

---

① سۇسانني فېكسى: «رايون خەۋپسىزلىك ئەندىزىسى»، بادېن - بادېن، 1991 - يىلى نەشرى.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن كې-
يىن، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى توسۇش جەھەتتە بەزى
مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بۇلار شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا
ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ 1976 - يىلى مۇھىم بىر قەدەمنى بېسى-
شىغا تۈرتكە بولدى، ئەينى چاغدا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى
ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىش ئۈستىدە
تىرىشىپ، ئەسلىدىكى ئاساستا نۇرغۇن يېڭى مېخانىزملارنى ئور-
ناتتى. زۆرۈر تېپىلغاندا، ئەزا ئەللەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى
جىددىي كېڭىشىپ، باشلىقلار يىغىنى ياكى مىنىستىر دەرىجىلىك-
لەر يىغىنى ئۆتكۈزىدىغان بولدى؛ ئەزا ئەللەرنىڭ ئىقتىساد مىنىس-
تىرلىرى قەرەللىك خىزمەت يىغىنى ئاچىدىغان بولدى ھەم شەر-
قىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا كىچىك
كۆلەمدىكى كاتىبات باشقارمىسى بار بولدى. «شەرقىي جەنۇبىي ئا-
سىيا دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشىغا ئە-
گىشىپ، ئىتتىپاقنىڭ ئاساسلىق تەشكىلىي نىشانى، يەنى تىنچ-
لىقتا بىللە تۇرۇش ۋە ئۆزئارا ماسلىشىش تۇنجى قېتىم ھۆججەت
شەكلىدە ئېنىق بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇمۇ
شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنى باشقا ئەللەرنى ئىت-
تىپاققا كىرىشكە جەلپ قىلىدىغان قورالغا ئىگە قىلدى، چۈنكى بۇ
كېلىشىم ئىتتىپاققا ئەزا بولمىغان ئەللەرگىمۇ ئوچۇق بىلدۈرۈل-
گەن بولۇپ، بۇ شەرتنامىگە قاتنىشىش شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەل-
لىرى ئىتتىپاقىنىڭ نامزاتلارنى رەسمىي ئەزالىققا قوبۇل قىلىشى-
دىكى تەييارلىق باسقۇچى ئىدى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى
ئىتتىپاقى 1984 - يىلى تۇنجى قېتىم كېڭەيدى، سىنگاپور، مالاي-
شىيا، تايلاند، ھىندونېزىيە ۋە فىلىپپىندىن ئىبارەت ئىتتىپاقنى
قۇرغۇچى بۇ بەش ئەزا دۆلەتتىن كېيىن، بىرۇنېي مۇشۇ تەشكىلاتقا

ئەزا بولۇپ كىردى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ۋىيېتنامنىڭ كامبودژارغا تاجاۋۇز قىلىش مەسىلىسىدە باشتىن ـ ئاخىر بىردەك مەيدانىنى ساقلىدى، بۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى يىللاردىكى مۇھىم بىر تۇرلۇك سىياسىي نەتىجىسى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، 1991 ـ يىلى كامبودژا مەسىلىسى ئۇزۇل ـ كېسىل ھەل بولغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئەڭ ئاخىرىدا ساقلىنىپ قالغان بەش كوممۇنىستىك دۆلەت (جۇڭگو، كۇبا، ۋىيېتنام، چاۋشيەن ۋە لائوس — تەرجىماندىن)نىڭ بىرى بولغان ۋىيېتنامنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ۋىيېتنامنى ئەزالىققا قوبۇل قىلدى. ۋىيېتنام 10 مىڭ كۈنلۈك ئۇرۇش (ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن 1945 ـ يىلى ۋىيېتنام مۇستەقىللىق جاكارلىغاندىن تارتىپ 1976 ـ يىلى ۋىيېتنامنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالى بىرلىككە كەلگۈچە بولغان 30 يىلنى كۆرسىتىدۇ، بۇ مەزگىلدە ۋىيېتنام ـ فىرانسىيە ئۇرۇشى ۋە ئامېرىكىنىڭ ۋىيېتنامنىڭ ئىچكى ئىشىغا ئارىلىشىشىغا قارشى ئۇرۇش جەمئىي 10 مىڭ كېچە ـ كۈندۈزدىن ئارتۇق داۋاملاشقان — تەرجىماندىن)، كامبودژاغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، خارابىگە ئايلانغان بولۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى باشقا ئەللەردىن كۆپ ئارقىدا قالغانىدى. بۇ ھالدا ۋىيېتنام قوشنا ئەللەرگە ئەگىشىپ، تېزدىن بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىلگىرى ئۆزلىرى بىلەن ئىناق ئۆتمىگەن بۇ قوشنىسىغا قارىتا ئۆز-

ئارا تايىنىش ۋە بىر گەۋدىلىشىش مەنتىقىسىنى قوللاندى؛ بىر گەۋدىلەشتۈرۈش پرىنسىپى ۋىيېتنامنى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەن-دۈرەتتى. كۆپچىلىك بۇنداق يۈزلەندۈرۈشنىڭ ۋىيېتنام رەھبەرلى-رىنىڭ قىزىقىشىنى ئىدېئولوگىيە ۋە زېمىن تالاش ـ تارتىشى قا-تارلىق مەسىلىلەردىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىققا بۇراپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى زىددىيەتلىك سىياسىتىدىن ۋاز كېچىشىگە ياردىمى بو-لۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئوخشاشلا بۇ «پەرىشتىخانا» كامبودژا، لائوس ۋە بېرمىلارغىمۇ ئىشىكنى كەڭ ئېچىۋەتتى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئەھۋالنىڭ يامانلىشىشى تۈپەيلىدىن خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ «بېشىنى قاتۇرىدىغان مەسىلە»گە ئايلىنىپ قالغانى-دى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ياۋروپا ئىت-تىپاقىنىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇشى بەزى دۆلەتلەرنىڭ دېموكراتىيەلىشىشىنى كۈچەيتىشى ئۈچۈندۇر (مەسىلەن، ئىبىرىيە يېرىم ئارىلى ۋە گرېتسىيە)، ئەمما شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللى-رى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىت-تىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزئۆكسىز كېڭىيىشىنى ئىلگىرى سۈ-رۈپ، دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىنى يوقىتىشنى ئارزۇ قىلىدۇ، شۇ-نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە سىياسىي ئىشەنچ تۈيغۇسىنى تۇرغۇزۇشتا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئەلۋەتتە جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە يۈزلىنىشمۇ يەنە بىر مۇھىم ئا-مىل، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى كېڭىيىش ئار-قىلىق ئۆزىنىڭ نىسپىي ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ، ئەمما جۇڭگو كامبودژا ۋە بېرما بىلەن پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئەلۋەتتە بۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە مەدەنى-يەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرىكىش كۈچى نەزەردە تۇتۇلماستىن، ئىستراتېگىيە نەزەردە تۇتۇلغان. شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن سەۋەب-

لەرنىڭ ئورتاق تەسىر كۆرسىتىشى كېڭىيىش مەسىلىسىدە ئۇزاق-
تىن بۇيان دىلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقان تايلاند ۋە
فىلىپپىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئاخىرىدا يەنىلا كىشىنى قاتتىق چۆ-
چۈتىدىغان ئىنسانىي ھوقۇق رېكورتىغا قارىماي بىرمىنىڭ ئىتتى-
پاققا كىرىشىگە قوشۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى بۇ قېتىملىق
كېڭىيىشتىن ئىلگىرى ئەزا ئەللەر بۇ رايون خاراكتېرلىك دۆلەت-
لەر تەشكىلاتىنىڭ تارىخىي بۇرچى ئۈستىدە 1992 - يىلى سىنگا-
پوردا ئېچىلغان باشلىقلار يىغىنىدا يېڭىباشتىن مۇزاكىرە قىلدى.
كۆپچىلىك ئورتاق بىر ئىقتىسادىي، سىياسىي نىشاننى، يەنى
2008 - يىلدىن ئىلگىرى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىت-
تىپاقى ئەركىن سودا رايونىنى قۇرۇشنى تۈنجى قېتىم بېكىتتى.
يەنە بىر مۇھىم قارار خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە ئالاقىدار مەسىلە
بولۇپ، رايون خەۋپسىزلىكى مەسىلىسى ئاخىر شەرقىي جەنۇبى
ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئىش كۈنتەرتىپىگە رەسمىي قو-
يۇلدى. بۇلاردىن سىرت، ئىتتىپاقىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى ۋە تۈ-
زۈلمىسى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى دۆلەت باشلىق-
لىرى ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرى قەرەلسىز ئۇچرىشىپ تۇراتتى،
ئەمدى كەم دېگەندە ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئۇچرىشىدىغان بولدى،
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مالىيە ۋە خادىملارنى سەپلەش جەھەتتە
شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ كۈندىلىك يادرو-
لۇق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى — كاتىبات باشقارمىسىنىڭ رولى
كۆرۈنەرلىك كۈچەيدى.①

---

① سۇساننې نىكو پېتېنكلېين، بارا بارا درېيىس: «مەھەللىۋازلىق ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسى-يادىكى ھەمكارلىقى».

ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇئەييەن دەرىجىدىكى بىر-دەك-لىك ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىلەن تاشقى كۈچلەرنىڭ مۇناسىۋىتى مە-سىلىسىگە تۇتۇش قىلىندى، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەۋپ-سىزلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان يوشۇرۇن ئاپەتلەرنى نەزەرگە ئې-لىشقا توغرا كېلەتتى، ياپونىيەنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا ئەلۋەت-تە بولمايتتى، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىغا تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا توغرا كېلەتتى. كېيىنكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلى-دە، بىر جەھەتتىن ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە «قويۇق ئالاقە قىلىش» (ئامېرىكا بىلەن ياپونىيەنىڭ خەۋپسىزلىكنى قوغداش شەرتنامىسى تۈتۈپ تۇرغان ئامېرىكا - ياپونىيە ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ — تەرجىماندىن) ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى شەرقىي ئا-سىيا سامۇرايلىرىنىڭ تەھدىتىنى تۈگەتتى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئىتتىپاق شەكلى ۋە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق جۇڭگو چوڭ قۇرۇق-لۇقى بىلەن تەڭپۇڭ ھالەتنى ساقلىدى؛ ئەمما، رايون خەۋپسىزلى-كىدە بۇنداق خەۋپسىزلىك كاپالەت ئەندىزىسىنى بىردىنبىر ئاساس قىلىۋېلىشقا بوگۈنكى كۈندە تولۇق ئىشەنچ قىلىپ كەتكىلى بول-مايدۇ. سىياسىي كېڭىشىش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان ئىشەنچ مېخا-نىزمىنى رايون سىرتىغىچە كېڭەيتىش كېرەك، 1994 - يىلى مەيـ-دانغا كەلگەن شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرى (ARF) دەل مۇشۇ مەقسەتتە قۇرۇلغان. بۇ قېتىملىق ئۇچ-رىشىشقا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر-نىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرىدىن سىرت، ئامېرىكا، كانادا، ئاۋستىرالىيە، يېڭى زېلاندىيە، ياپونىيە، جۇڭگو، كورىيە، لائوس، كامبودژا ۋە پاپۇئا يېڭى گىۋىنىيەسى قاتارلىق ئەللەرنىڭ دىپلوما-

تىيە مىنىستىرلىرىمۇ تەكلىپكە بىنائەن قاتناشتى. ياۋروپا ئىتتى-پاقىمۇ يىغىنغا ۋەكىل ئەۋەتتى. بۇ مۇنبەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، هازىر هىندىستانمۇ تەكلىپكە بىنائەن قاتنىشىۋاتىدۇ. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىكى هەر-قايسى ئەللەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرى كېڭىشىش شەكلى ئارقى-لىق تىنچ، پۇختا هەم ئالدىن كۆرەرلىك يوسۇندا ئىستراتېگىيەلىك قاتلام شەكىللەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ نىشانى قىلدى. جۇڭگونى بۇ كۆپ تەرەپلىك مۇنبەرگە جەلپ قىلىش ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇهىم بىر باسقۇچ بولدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو بەزى جە-ھەتلەردە زومىگەرلىك خاھىشىنى ئىپادىلىگەن، قوشنا ئەللەر بىلەن تالاش - تارتىش قىلىۋاتقان زېمىن مەسىلىسىدە، بولۇپمۇ ئىككى تەرەپ توقۇنۇشىدا، كۈچلۈك تەرەپ ھېسابلىنىدىغان جۇڭگو ئەلۋەت-تە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيتتى. كۆپ تەرەپلىك مۇنبەرنىڭ تەسىر كۈچى ئالدى بىلەن 1995 - يىلى 12 - ئايدا ئىپادىلەندى، ئۇ چاغ-دا جۇڭگو ئارمىيەسى ئەمدىلا مىيجى مارجان خادا تاشلىرى تەۋەلى-كىنى ئىشغال قىلغانىدى، ئەمما مۇنبەردىكى هەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تەلىپىنى نەزەردە تۇتۇپ، جۇڭگو دىپلوماتىيە مىنىستىرى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرىدە تەلەپكە ماقۇل بولماقتىن باشقا چارە قىلالمىدى، شۇنداق قىلىپ جۇڭگو زېمىن تالاش - تارتىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، يېڭى دېڭىز -ئوكيان قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ جۇڭگو-نىڭ كۆپ تەرەپلىك رامكا ئىچىدە بۇ مەسىلىنى مۇهاكىمە قىلىشقا تۇنجى قېتىم قوشۇلۇشى بولۇپ، بۇنى ھەقىقەتەن بىر ئىلگىرىلەش دېمەي بولمايدۇ.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبە-

ـرى بۇ ئارىلىقتا ئاچقان خىزمەت يىغىنلىرىدا، يىغىنغا قاتناشقان ئەللەر كېڭەشىدىغان مەسىلىلەر كۆپ ساھەگە چېتىلىدىغان بو- لۇپ، ئۇ ئۆزئارا ئىشىنىدىغان ھەمكارلىق مېخانىزمىنى قانداق تۇرغۇزۇش، تۇرلۇك كىرىزىسلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇللىرى، ئۆزئارا تىنچ ئۆتۈش، سودىغا مەبلەغ سېلىش ئەركىنلىكى ۋە تالاش - تارتىشنى ياراشتۇرۇشتىكى تىنچلىق ۋا- سىتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1997 - يىلى جۇڭگو تۇنجى قې- تىم ئۇنىڭدىكى بىر خىزمەت كومىتېتىدا رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى. ئادەم ئىشىدىكى بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش ئەنئەنىۋى دىپلوماتىيە قائىدە - يوسۇنلىرى ياكى ئادەتلىرى بويىچە بولسىمۇ، بىراق ئۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇد- بىرىنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا «ئىككىنچى خىل يول»نى ئې- چىپ بەردى. بۇ خىزمەت كومىتېتى ئامېرىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ئاۋستىرالىيەدىن كەلگەن بەزى ئاپپاراتلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، بىر قاتار مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەزا ئەللەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دىپلوماتىيە ئەمەلدار- لىرى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئوفىتسېرلىرىنى قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. بۇ سۆھبەتلەرنىڭ غەيرىي ھۆكۈمەت ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ مەزمۇنلۇق بولغان ماھىيەتلىك مۇلاھىزىلەرنى مۇمكىنچى- لىككە ئايلاندۇردى، بۇ تەرىپىنى مەن چوڭقۇر ھېس قىلدىم. شەر- قىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر مۇشۇنداق يول ئارقىلىق جۇڭگونىڭ مىللىي ئىمپېرىيە قۇرۇش خاھىشىنى تەدرى- جىي يوقىتا چىقىرىشىنى ياكى ھېچبولمىغاندا نۆۋەتتىكى زېمىن تالاش - تارتىشلىرىغا ئالاقىدار زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشىنى توسۇشنى ئارزۇ قىلاتتى، جۇڭگونىڭ قىزىقىشىنىڭ تەدرىجىي دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا، خەلق-

نىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا ئۇنىڭ مىللىي ھوقۇق كېڭەيمىچىلىكىگە بولغان ئۈمىدى- مۇ بىر چەتكە قايرىپ قويۇلدى.

بۇ گەپنىڭ ھېچقانداق ئاساسمۇ يوق ئەمەس، چۈنكى زېمىن توقۇنۇشى جەھەتتىكى تەسىرلەر پەقەت جۇڭگو سىياسىيسىنىڭ بىر تەرىپى، خالاس. بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىلدا، جۇڭگو قوشنا ئەللەر بىلەن خەۋپسىزلىك سىياسىتى قاتارلىق مەسىلىلەر جەھەتتە چۈشىنىش ۋە ئىشەنچ ھاسىل قىلىش ئۈستىدە ئىزدەندى. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرىگە قاتـ- نىشىش كۆپ باسقۇچ ئىچىدىكى بىر تۇر. 1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، جۇڭگو بىلەن رۇسىيە چېگرادا تۇرۇشلۇق ئارمىيەنى ئازايتىش ئىـ- شىدا بىردەك پىكىرگە كەلدى، موسكۋا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىگە قارىتىلغان «يېڭىچە ئىستراتېگىيەلىك ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى» دەپ راسا ماختاپ ئۇ- چۇرغان بۇ ئىش جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چېگراسى نەچچە مىڭ كىلومېتىرغا سوزۇلغان قوشنا دۆلەت بىلەن يارىشىش سىيا- سىتى ئاساسىدا ئۆزئارا ئەپۇ قىلىشنىڭ بىر باسقۇچىلا بولۇپ، بۇ ئىككى دۆلەت شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئەمدى ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرمايتتى، بىراق بۇنىڭلىق بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئىختىلاپ ھېچقانچە پەسەيگەندەك قىلمايتتى. ھىندىستان بىلەن 3840 كىلومېتىرلىق چېگرانى ئايرىش مەسىلىسىدە، جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئۇزاق مەزگىللىك مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان بو- لۇشى مۇمكىن. 1996 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئىككى تەرەپنىڭ كېلىـ- شىمىگە ئاساسەن، چېگرادا تۇرۇشلۇق ئارمىيە ئازايتىلدى ھەمدە چېگرا رايون قوماندانلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققىچە ئۇچۇر ئالماش- تۇرغىلى بولىدىغان مەخسۇس تېلېفون لىنىيەسى (قىزىل تېلې-

غون) تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بېيجىڭ ياپونىيە بىلەنمۇ چۈشىنىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى، ئىككى تەرەپ خەۋپسىزلىك مەسىلىسىدە دائىم مەسلىھەتچىلىك خاراكتېرىدە سۆزلىشىپ تۇرۇشقا قوشۇلدى. ياپونىيە ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى تارىخىي قالدۇق مەسىلىلەر ۋە ياپونىيەنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگونى ھەربىي يادرو ھازىرلىقلار مەسىلىسىدە ئاشكارا تەنقىد قىلىش پوزىتسىيەسىنى نەزەرگە ئالغاندا، جۇڭگونىڭ بۇنداق يول قويۇشىنى ئەمەلىيەتتە ئېغىزغا ئالغۇچىلىكى يوق ئىش دېگىلى بولمايدۇ.

بۇلاردىن سىرت، جۇڭگو يەنە كۆپ تەرەپلىك ئىشىنىش مېخانىزمىنى تۇرغۇزۇشقا ئائىت بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى؛ جۇڭگو رەھبەرلىرى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئايدا رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاننىڭ دۆلەت باشلىقلىرى بىلەن شاڭخەيدە ئۇچراشتى، يىغىندا قاتناشقان تەرەپلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى چېگرادا تۇرۇۋاتقان ئارمىيەنىڭ سانىنى ئازايتىش، چېگراغا يېقىن رايونلاردا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشتە قاتنىشىدىغان ئادەم سانىنى چەكلەش ھەمدە ئالدىن ئالا قوشنا دۆلەتكە مەلۇم قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەردە كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن سىرت، ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى (APEC) مۇ كۆپ تەرەپلىك سودىدىكى ئىككىنچى ئىنتىلىش ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار نىشانى 2020 ـ يىلىدىن ئىلگىرى تىنچ ئوكيان رايونىنى قاپلىغان بىر ئەركىن سودا رايونىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرىگە قاتناشقان دۆلەتلەر (ياۋروپا ئەللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاسىيا، تىنچ ئوكيان ئىقتىـ

سادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ يىللىق يىغىنىدا، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى كېڭەشكەندىن سىرت، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئوت-تۇرا ئامېرىكا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئەللەرنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ يىللىق يىغىنىغا قاتنىشىش ئەھۋاللىرى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بار-ماقتا. ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەللەر بىلە-لەن ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە ئالاھىدە قى-زىقىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى؛ ئېكسپورت سوممىسى ئىچكى ئىش-لەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 40% نى ئىگىلەيدىغان جۇڭ-گو (بۇ نىسبەت گېرمانىيەنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى) ئېكسپورت مەھ-سۇلاتلىرىنىڭ 40% نى ئامېرىكىغا چىقىرىدۇ، گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇڭگونىڭ رىقابەتچىسى ئاساسلىقى ئاسىيادىكى ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تا-ۋارلىرى ئامېرىكا بازارلىرىدا بىر ـ بىرىنى يەكلەپ، ئۆزئارا رىقا-بەتلىشىدۇ؛ بۇنداق ئەھۋالنىڭ غەربكە قارشى ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىدا كۆرۈلۈشى ئانچە مۇمكىن ئەمەس. بۇلاردىن سىرت، ئامېرىكا (كانادانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مۇ ئۆزىنىڭ ياۋروپادىكى مەنپەئەت دائىرىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىشكە ئىنتايىن قىزىقىدۇ. مالايشىيانىڭ ئامېرىكا، كانادا ۋە ئاۋستىرالىيە قاتارلىق غەرب ئەل-لىرىنى يەكلەيدىغان، تامامەن «ساپ ئاسىيا ئىقتىسادىي تەشكىلى» قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىگە بىر تەرەپتىن، ياپونىيە قاتتىق قارشى چىقتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مالايشىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھەمراھ دۆلەتلىرى بۇ تەكلىپكە تازا قىزىقمىدى، شۇ-نىڭ بىلەن بۇ تەكلىپمۇ روياپقا چىقمىدى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاي-دا ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكا قاتناشمىغان ئەھۋالدا بىر يەرگە جەم بولدى، ئەمما يىغىندا مالايشىيا دىپلوماتىيە مىنىستىرى ئالدى بى-

لەن جىددىي تەلەپپۇزدا بايانات ئېلان قىلىپ، «ئاسىيا»نىڭ ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىنى قۇرۇش پىلانى يوقلۇقىنى بىلدۈردى.

ئاسىيا ئۇسلۇبىدىكى مەھەللىۋازلىق ۋە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش نۇرغۇن جەھەتتىن ياۋروپانىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ شەكىلگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەمما ماھىيەتلىك مەزمۇن كەمچىل، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قانۇنىي ئاساستا بېكىتىلگەن تۈزۈملىرىمۇ بىرقەدەر ئاز بولۇپ، بىرەسمىي تۈس ئالغانلىرى تېخىمۇ كۆپ. رايوننىڭ كۆپ تەرەپلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت دائىرىسىدە، ئىككى تەرەپنىڭ سۆزلىشىشى يەنىلا مۇھىم نۇقتا ھېسابلىنىدۇ، شۇغىنىسى يۈز بەرگەن مەسىلىلەر ھەمىشە كەينىگە سۈرۈلۈپ، ۋاقتىدا ھەل قىلىنمايدۇ. بىز يۇقىرىدىكى پەرقلەرنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك، ئۇنىڭ مەسىلىلەرنى تېگى - تەكتىدىن چۈشىنىشىمىزگە كۆپ ياردىمى بار. ئەمما، ئىككىسىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ئۇسۇلى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، سىياسىي جەھەتتىكى بىردەكلىكنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ سودا دۆلەتلىرىنىڭ توپ ئارزۇسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ مەنپەئەتىنى خورىتىدىغان سىياسىي توقۇنۇشلاردىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا ۋە قاتناشنىڭ رامكا شارائىتىنى ياخشىلاش ئىدىكەنلىكىنى؛ ئەڭ ياخشىسى رايون ئىچى سىرتىدىكىلەر بىلەن ئۆزئارا كېڭىشىش ۋە بىر گەۋدىلىشىش ئارقىلىق بۇ نىشانلارنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەكلىكىنى؛ ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە ئائىت مەسىلىلەردىكى تونۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي مۇھىت خەۋپسىزلىكنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئەمما خەۋپسىزلىك سىياسىي مەسىلىسى ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېغىر زىيان يەتكۈزمىگەن ئەھۋالدىلا خەۋپسىزلىك ھەقىقىي ئىشقا ئاشىدۇ. بۇ نۇقتا ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى مەھەللىۋازلىقتا تامامەن بىردەك.

ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ مەنتىقىسى: ئاسىيادىكى ئەللەر - نىڭ ئىچكى ھاياتىي كۈچى

ئاسىيانىڭ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتى دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈردى. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بېرى خەلقئارالىق ھەمكارلىق يۈزلىنىشىنىڭ بارغانسېرى روشەنلىشىشى (ئاساسلىقى ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىيسى جەھەتتە) بۇ قانۇنىيەتنىڭ بىۋاستە ئىنكاسىدۇر. خەلقئارالىق ھەمكارلىق سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، سو - دا دۆلەتلىرى ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئەمەس، بەلكى ئىج - تىمائىي پايدىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. بىراق، ئاسىيامۇ ياۋروپاغا ئوخشاش ئۈچىنچى قېتىملىق دولقۇننىڭ سىنىقىنى، يەنى ئاسىيا جەمئىيە - تىنىڭ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈشى كېرەك.

غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز مىليونلىغان ئاۋامنىڭ بىر دەۋر - دىن يەنە بىر دەۋرگە ئۆتۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ماتې - رىياللاردا مۆلچەرلىنىشىچە، نۆۋەتتە ھىندىستاندىكى ئوتتۇرا بۇر - ژۇئازىيەنىڭ سانى 200 مىليوندىن ئاشقان ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن؛ مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ئاخىرلاشقاندا (1976 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە) جۇڭگونىڭ يېزا نوپۇسى 850 مىليون - دىن ئاشىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى نامراتلىقتا ياشايت - تى، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كې - يىن، بۇلارنىڭ تۇرمۇشى كۆپ ياخشىلاندى؛ بۈگۈنكى كۈندە، جۇڭ - گودا كەم دېگەندە 120 مىليون ئىشلەمچى يېزا بىلەن شەھەر ئوت - تۇرىسىدىكى يولدا ئالدىراش يۈرمەكتە، دىققەت قىلىشقا تېگىشلى - كى شۇكى، بۇ سان گېرمانىيە نوپۇسىنىڭ 1.5 ھەسسىسىگە توغرا

كېلىدۇ؛ ئوخشاشلا ئاسىيادىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر، مەسى-
لەن، ۋىيېتنام، ھىندىستان ۋە ھىندونېزىيەنىڭ شەھەرلىشىش قە-
دىمىمۇ تېزلىشىپ، نۇرغۇن يېزا ئاھالىسى شەھەرگە كىردى، بۇ
«يېڭى كۆچمەنلەر» كوممۇنىستىك پارتىيە (جۇڭگو، ۋىيېتنام)نىڭ
ئورگان كادىرلىرى ياكى دۆلەت بىيۇروكراتلىرى (ھىندىستان،
ھىندونېزىيە)نىڭ ھامىيلىق دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ،
ئەسلىدىكى جەمئىيەت مۇقىملىقى مېخانىزمى زەربىگە ئۇچرىماقتا.
يەنە بىر جەھەتتىن، يېڭى ئىقتىسادمۇ يۈز مىليونلىغان ئاۋامغا يې-
ڭى پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. جۇڭگونىڭ كېيىنكى ئىسلاھات قەدى-
مى، يەنى دۆلەت كارخانىلىرىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى
كېيىنكى نۆۋەتلىك غايەت زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ
چىقىرىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى پەرەز قىلماق تەس. دۆلەت بىۋاستە
ياكى ۋاستىلىك يوسۇندا داۋاملىق تىزگىنلەيدىغان دۆلەت كارخا-
نىسىنى ئەسلىدىكى 300 مىڭدىن 3000 ئىخچاملاشتا، 110 مىليون
ئادەم شۇ تۈپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرايدۇ.

دەلىل ـ ئىسپاتلار شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، ئىسلاھاتنىڭ
چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت جەمئىيەتتىكى
ھەرقايسى ساھەنى ئىلگىرىكىدەك قاتتىق، ئوڭاي تىزگىنلەپ
بولالماي قالىدۇ. ھىندىستاندىكى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە قاتلىمى دۆ-
لەتنىڭ ئىقتىسادىي بىيۇروكراتلىرىنىڭ ئېزىشى ۋە ھۆكۈمرانلىد-
قىدىن ئازاد بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈ-
رۈش ئالدىدا تۇرىدۇ؛ جۇڭگودىكى ئىقتىسادى ئالاھىدە رايونلارمۇ
مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇپ، مۇئەييەن يەر-
لىك ھوقۇققا ئېرىشمەكچى بولۇۋاتىدۇ؛ خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى-
نىڭ كارخانا قۇرۇپ سودا قىلىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ مەركىزىي ھۆ-
كۈمەت نازارەت قىلماسلىقى مۇمكىن، بۇ ھەربىي ئىشلاردا ئېھتى-

ياجلىق بولغان ماددىي ئەشيالارنى ئېكسپورت قىلىشنى تىزگىنـ-
لەشنى كۈچلۈك ئارزۇ قىلىدىغان غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتـ-
قاندا، نېمىدېگەن قامالاشمىغان، قورقۇنچلۇق نەتىجە ـ ھە! (ئاپتور
جۇڭگونى تازا چۈشىنىپ كەتمىگەچكە شۇنداق يازغان، ئەمەلىيەتتە
جۇڭگونىڭ ئارمىيەدىكى كارخانىلىرى بارلىققا كەلگەن كۈندىن تار-
تىپ باشتىن ـ ئاخىر ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكى ۋە نازارىتىدە بو-
لۇپ كەلدى، دۆلەتنىڭ سىياسەت ـ فاڭجېنلىرىغا بويسۇندى، شۇڭا
تىزگىندىن چىقىپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. 2000 ـ يىلى
ئارمىيەدىكى كارخانىلارنىڭ ھەممىسى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرد-
لىپ، جۇڭگو ئارمىيەسىدىكى كارخانىلار مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتتى.
ئاپتور بۇ يەردە ئوشۇقچە ئويلاپ كەتكەن ـــ تەرجىماندىن).

ئىقتىسادىي پائالىيەتنى سىياسەت ئارقىلىق چەكلەيدىغان دۆ-
لەتلەر، مەسىلەن، شىمالىي چاۋشيەن ۋە بىرما چوڭقۇر يارنىڭ
گىرۋىكىگە كېلىپ قالدى، ئۇلار ئۆزىگە قوشنا ئەللەردىن كۆپ
ئارقىدا قېلىشى، سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا ئەللىرد-
گە ئوخشاش ئەڭ تەرەققىي قىلمىغان دۆلەت قاتارىغا چۈشۈپ قېلىد-
شى مۇمكىن. ئاسىيادا باشقا رايون ۋە دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى زېھنىي
كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بازار ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي
قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان رامكا شارائىتلىرىنى ياراتتى
ھەمدە مۇناسىپ يېڭى باج سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى
ئىلگىرىكى مونوپول خاراكتېرلىك دۆلەت كارخانىلىرى كىرىمىنىڭ
ئورنىغا دەسسەتتى، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىد-
لىش ئاسىيادىكى بۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ سىياسەت نىد-
شانىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار دۇنيا سودا سىستېمىسىغا ئوڭۇشلۇق
كىرىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، بىرقاتار ئېتىبار شەرتلىرىنى
ئوتتۇرىغا چىقاردى ھەم بۇ جەھەتتە ئۆزئارا رىقابەتلەشتى. بۇ

ئىشلار غەرب جەمئىيىتىمىزگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. بىز ئاسىيا ئىقتىسادىدىكى قالتىس نەتىجىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ تاشقى ئىقتىسادىي پارامېتىرلارنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا قولغا كېلىۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق. شۇ تۈپەيلىدىن بۇنداق تەرەققىيات نۆۋەتتە مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچراۋاتىدۇ، كىشىلەر غەربتىكى مۇھىم سودا ھەمراھلىرىنى «خاپا» قىلىپ قويۇشنى خالىمايدۇ، «ئادىل بولمىغان ئۇششاق» ئىشلار سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نەتىجىلىرىگە تەۋەككۈل قىلغۇسى كەلمەيۋاتىدۇ، ياپونىيەدىن تارتىپ جۇڭگوغىچە ھەممىسى شۇنداق قىلىۋاتىدۇ.

ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بەزى ئوبيېكتىپ ئالدىنقى شەرتلەر بىلەن چىڭ باغلانغان بولۇپ، ئىلگىرىكى تىپىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات يولىغا ئوخشىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىزمنىڭ كېيىن يېتىلگەن سەركىلىرى بولغان گېرمانىيە، ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «يېتىشىۋېلىش ۋە ئېشىپ كېتىش تىپىدىكى تەرەققىيات» ئەندىزىسىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئاسىيانىڭ بازار ئىگىلىكى ئۇچىنچى قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنلىرىدا تەرەققىي قىلغان. دۇنيا ئىقتىسادى بىر ـ بىرىگە تايىنىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇ دەۋردە، رايون ياكى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي دائىرىسى ئۇچرايدىغان چەكلىمە بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ كىچىكلىدى. ئېلېكترون، تارقىتىش ۋە خەۋەرلىشىش تېخنىكىسى ئىقتىسادنىڭ سىجىل ئېشىشىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندى، تۆمۈريول، كۆمۈركان، پولات ـ تۆمۈر، نېفىت ۋە ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسىدىن ئىبارەت بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ئىقتىسادىي تارماقلار ئەمدى يادرولۇق ساھە ھېسابلانماستىن، كەسىپ خاراكتېرىنىڭ ئايرىلىشىغا ئاساسەن مەركەزلىشىش خاراكتېرى بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە

مۇلازىمەت تارماقلىرى يادرولۇق ئورۇنغا ئۆتتى. دېمەك، يېڭىچە ئىقتىساد ۋە يەر شارىلاشتۇرۇش ئاسىيا ئىقتىسادىدا قالتىس نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئەمما، بۇ ئوبيېكتىپ ئالدىنقى شەرتلەرنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلامغا تەسىر كۆرسىتىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.

ئىجتىمائىي ئاقىۋەت ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولدى. ئىجتىمائىي قاتلام ھەقىقەتەن ئىجتىمائىيلىق، رايون خاراكتېرى ۋە ئىقتىدار خاراكتېرى جەھەتتە ئۆزۈكسىز ئايرىلىپ، سان جەھەتتە ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدىغان، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ۋە ئۆزلۈك ئېڭى ئۆزۈكسىز كۈچەيگەن بىر ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە قاتلىمى تەدرىجىي شەكىللىنىۋاتىدۇ. كاسىپلار قاتلىمى، مەسلەن، ئەركىن كاسىپلار، كارخانا دىرېكتورلىرى، باشقۇرغۇچىلار ۋە تېخنىكلار كارخانا بايلىقىغا ئىنتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپقا ئوخشىمايدىغان سىياسىي ئىدىيەنى تەرەققىي قىلدۇرىۋاتىدۇ. بىراق، «غەيرىي ئەقىدىدىكىلەر»نىڭ ئىشىغا قول تىقىپ ئادەتلىنىپ قالغان دۆلەت ماشىنىسى بۇنىڭغا قارىتا ھەرىكەت قوللانماي، بەلكى بۇنداق قىلمىشلارغا سەۋر قىلىپ تۇرماقتا. چۈنكى، بيۇروكرات ھۆكۈمرانلار (دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان) ئىقتىسادنى سىجىل ئاشۇرۇشتا ھەرقانداق مەمۇرىي ئىسكەنجىگە ئېلىشلارنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. دەل مۇشۇنداق شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەندىزىسى دۆلەتنىڭ ئىش ھەرىكىتىگە پەۋقۇلئاددە بىر خىل مەنە بەرگەنىدى. ئەلۋەتتە، ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يەنىلا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۈچۈن پايدىلىق بولغان رامكا شارائىتى يارىتىپ، ئىقتىسادنىڭ يادرولۇق ساھەلىرىدىكى تەرەققىيات ۋە يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ئاستىدىكى

ئىقتىسادىي تىزگىنلەش ۋە پىلان ئارقىلىق چەكلەشنى ئۆزۈل ـ كېسىل بىكار قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندىكىدەك ئا ـ قىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ، يەنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سۇبيېكتلار قول ئاستىدىكى ساھەلەرگە نىسبەتەن تەدبىر كۆرۈشتە تېخىمۇ كۆپ كېلىشىش ئىمكانىيىتىگە ۋە تېخىمۇ كۆپ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى بۇنداق ئايرىلىش يەنە ئاۋامنىڭ ئوخشىمايدىغان ئىدىيە ـ ئېڭىنى ئۆزۈكسىز تۈردە سىياسىي تەلەپكە ئايلاندۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، ھازىر كەسىپلەر ئېتىپاقى، رايون ئىتتىپاقى ۋە ساھەلەر ئىتتىپاقى دېگەنلەر ئا ـ سىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا باش كۆتۈردى، جۇڭگومۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا نىشانى ئوخشاش بول ـ مىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچىمۇ ئۈزۈكسىز زو ـ رىيىپ بارماقتا. ئەمما، جەمئىيەتتىكى بۇ تەرەققىياتلار ھۆكۈمراند ـ لىق قىلىنغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدى ـ كى كۆڭۈلدىكىدەك بىردەكلىك ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە، كاپىتالىزم تەرەققىيات جەريانىدا يوقىتۇرۇۋالغان بارلىق «ئۇششاق كېسەللىكلەر»دىن خالىي بولالمىدى. جەمئىيەت نۇرغۇن ئىشسىز ئاھالىلەر بىلەن تولۇپ كەتتى، ئىشسىزلىق نىس ـ بىتى تۆۋەنلىمىدى؛ پۇل پاخاللىشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى؛ باي ـ كەمبەغەللىكنىڭ پەرقى روشەنلەشتى؛ ھەشەمەتلىك قەسىر ـ ساراي پاسوندىكى ئالىي دەرىجىلىك تۇرالغۇلار بىلەن ئۆي قىسلىقى روشەن سېلىشتۇرما بولدى؛ ئەڭ ئاساسلىقى نۇرغۇن دۆلەت ئەمەل ـ دارلىرى چىرىكلىشىپ، كۆپلەپ مال ـ دۇنيا توپلىدى، ئۇلار ئۆز ـ لىرى ياراتقان شەك ۋە كەلتۈرگىلى بولمايدىغان نەتىجىلىرىگە بەك ئىشەنگەنلىكتىن، ئۆزلىرىنى ئىقتىسادىي مول ھوسۇلنىڭ مېۋىلە ـ

ـرىدىن ئېتىمشقا ھەقلىق دەپ ھېسابلىدى.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئاۋامنىڭ سىياسىيغا بولغان تەلىپى ئۇ-زۇكسىز كۆپىيىپ بارماقتا، بۈگۈنكى كۈندە ئاسىيامۇ ئوخشاشلا ئەنئەنىۋى سىياسىي قاراشنى، يەنى تەبىقە تۈزۈمى ۋە ئاتالمىش دۆ-لەتنىڭ ئىززەت - ئابرۇيىدىن تەپ تارتىش يۈزىسىدىن پىكىردە بىردەكلىكنى ساقلاشنى ئەمدى قوبۇل كۆرمەيدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى سىياسىي نەتىجىسى ئارقىلىق ئۆلچەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق «ياخشى ھۆكۈمەت» تەلىپى ئالدى بىلەن مۇۋەپپەـ قىيەت قازانغان ئىقتىسادىي سىياسەتتە ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئالـلىقاـ چان جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ قانۇنلۇقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم سۈپىتىدە تامامەن قوبۇل قىلىندى. ئۆتمۈشتە ئانچە كۆپ ئۆزگىرىش بولمىغان ھۆكۈمەتلەر بۈگۈنكى كۈندە ئاۋامنىڭ زادى قايسى «يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلىـ رى»نىڭ سىياسىي نەتىجىسىگە ئائىت ئۇچۇرلارنى ئىگىلىگەنلىكىـ نى ئۇزۇل - كېسىل نازارەت قىلىشقىمۇ ئامالسىز قالدى. ئەمما، بۇ ئارىلىقتا، دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسىم ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ كۆپ خىللىشىپ، ئېلېكترونلۇق يەتكۈزۈش ۋاسىتىـ لىرىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن جانلىنىپ، سۈنئىي ھەمراھلىق تېلېـ ۋىزىيە ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشمەك ئىنتايىن ئاسانلىشىپ كەتتى. گەرچە ئاشۇ ھۆكۈمەتلەر سۆز ئەركىنلىكىنى ئىلگىرىكىدەكلا قاتـ تىق تىزگىنلەپ، بويۇنتاۋلىق قىلغان يەتكۈزۈش ۋاسىتىلىرىنى قاتتىق باسقان بولسىمۇ، ئاۋام يەنىلا كەم دېگەندە مۇستەقىل يوللاردىن كەلگەن قىسمەن ئۇچۇرلارغا ئېرىشتى. 1995 - يىلى جۇڭگودا كومپيۇتېر ئالاقە تورىغا كىرگەنلەر 100 مىڭ ئىدى، 1997 - يىلى بۇ سان 300 مىڭغا كۆپەيدى، 2000 - يىلغا كەلـ گەندە ئىككى مىليونغا يەتتى. بەزى چوڭ شەھەرلەردە، تورخانىلار-

نىڭ سانىمۇ ئۆزۈكسىز كۆپىيىپ بارماقتا، تەكشۈرۈش ئورگانلىرىمۇ بۇنىڭغا ئىلاج قىلالمىدى، ئۇلار توردا ئېلان قىلىنغان تۇنجى مەخپىي ژۇرنال «تونېل» نىڭ مەيدانغا كېلىشىنىمۇ توسۇپ قالالمىدى، بۇ ژۇرنال دېموكراتىيە ئىدىيەسىنى تارقىتىپلا قالماستىن، بەلكى تور ساقچىلىرىنى قورقماستىن مەسخىرە قىلدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، ئۆزلۈك ئېڭى بولغان، مۇستەقىللىق تۇسىگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلامنىڭ شەكىللىنىشى، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقىنى سىياسىي نەتىجىسىگە ئاساسەن تەكشۈرىدىغان يېڭى سىياسىي قاراشنىڭ تىكلىنىشى، مۇستەقىل ئۇچۇرلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە يەر شارى ئۇچۇر ساھەسىدىكى راۋان، ئەركىن ئالماشتۇرۇشلار ئەگىشىپ كېلىدۇ، بۇلاردىن شۇنداق ئىقتىدار ۋە ھوقۇق بار دەپ قارايدىغان ياكى ھۆكۈمەتنى يېتەرلىك سىياسىي نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى، دەپ ھېسابلايدىغان «قابىللار» ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا قاتنىشىش تەلىپىنى قويۇپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى بايان قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولدى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا بولغان بۇنداق كۈچلۈك ئارزۇنى ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي قاتلىمىدا كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتقان گورۇھلارنىڭ نىسبىتىدىن بايقىۋالغىلى بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ يەنە دۆلەت سىياسىي سىستېمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

ئاسىيادىكى بەزى ئىلغار دۆلەت ۋە رايونلار، مەسىلەن، كورېيە، تەيۋەن، جۇڭگونىڭ قوينىغا قايتقان شياڭگاڭ قاتارلىقلار ياپونىيەنىڭ يېقىنقى ئون يىلدا ماڭغان دېموكراتىيە يولىغا ئەگىشىپ ماڭماقتا. فىلىپپىندىن ئىبارەت بۇ بىرقەدەر قالاق دۆلەتتىمۇ دېموكراتىيە ھەرىكىتى ماركوسنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىنى مۇۋەپ-

پەقىيەتلىك ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ھازىر ئۇلار ئىقتىسادنى كىشىنى
ھەيران قالدۇرىغان سۈرئەتتە ئاشۇرۇپ، ماركوسنىڭ ئىستىبدات
ھۆكۈمرانلىقى تۇپەيلىدىن بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن ياخشى پۇرسەتلەر-
نى قايتۇرۇپ كېلىشكە ئۇرۇنماقتا. تايلاندتا ھەربىي تەرەپ دېموكرا-
تىيە مۇساپىسىنىڭ چاقىنى كەينىگە ياندۇرۇشقا ئۇرۇنغاندى، بىر-
راق ئاخىرىدا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلامنىڭ بىردەك دېگۈدەك
قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ھەرىكىتىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى.
مالايشىيا ۋە سىنگاپوردا شەكىل جەھەتتىنلا دېموكراتىيەنىڭ مۇ-
ھىم ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ناھايىتى
زور دەرىجىدە نىسبىي مۇستەقىل ئورۇنغا ئىگە ئاخبارات ۋاسىتى-
لىرى بار. ھىندونېزىيەدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇپ، نۇرغۇن كۆ-
زەتكۈچىلەر ئۇنى ئاددىيلا يوسۇندا نوقۇل ھەربىي ئىستىبدات دۆلەت
قاتارىغا چىقىرىۋېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھىندونېزىيەدە جانلىق پائالى-
يەت قىلىۋاتقان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خېلى كۆپ بو-
لۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قىلچە قورقماستىن
ئاشكارا يوسۇندا قوغدىماقتا. 1995 - يىلىدىن 1996 - يىلىغىچە
بولغان ئارىلىقتا، ھىندونېزىيەدىكى «زوراۋان شەخس» سوخارتونىڭ
ئۆزى يېقىنلىرىدىن بولغان نامزاتنى ئۆز ئارزۇسى بويىچە ئورتاق
كېڭەشنىڭ رەئىسلىك ئورنىغا ۋە ئەڭ چوڭ مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى
نەزىرەتۇل ئۇلىمانىڭ رەئىسلىك ئورنىغا چىقىرالمىغانلىقى ھەمدە
1996 - يىلى 7 - ئايدا جاكارتادا ئۆتكۈزۈلگەن ئۆكتىچىلەر پارتى-
يەسىنىڭ رەھبىرى مېغاۋاتىغا پايدىلىق بولغان چوڭ نامايىش بو-
نىڭ ناھايىتى ياخشى ئىسپاتىدۇر. 1998 - يىلى 5 - ئايدا سوخار-
تونىڭ ئاغدۇرۇلۇشىمۇ ھىندونېزىيە دېموكراتىيەسىنىڭ ئالغا باس-
قانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. جۇڭگودىمۇ يەرلىك سايلاملاردا كۆپ
نامزاتلار ئارا رىقابەتلەشتۇرۇپ سايلاش باشلاندى. ئىلگىرىكى ھو-

قۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان، خىيانەتچى، چىرىك يەرلىك ئەمەل-دارلارنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىدى ياكى ئۇلار قاتتىق جازالاندى. يەر-لىك ۋە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىمۇ شەكلەن ئورگاندىن مەسىلىنى ھەقىقىي مۇھاكىمە قىلىدىغان كوللىكتىپقا ئايلاندى، ئۇلار بەزىدە كادىرلار ئىشلىرىدا قارار چىقىرىش جەھەتتە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئارزۇسىدەك بولمىغان ئاۋاز بەردى. جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈ-زۈپ، يېڭى جىنايى ئىشلار قانۇنىنى ئېلان قىلدى. جاۋابكارلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە قىلدى، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىك ئاپپاراتلىرىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئۆزئارا كېسىل ئايرىدى. يېقىندا يۇقىرىلار ھوقۇ-قى مەمۇرىي تارماق تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىسا، ئەرز قى-لىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە بولدى.[①] 1995 - يىلى 70 مىڭ ئادەم مۇشۇ تۈرلۈك ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، بۇنى بىر رېكورت دېمەي بول-مايدۇ. 1997 - يىلى جىلىن ئۆلكىلىك يۇقىرى خەلق سوت مەھ-كىمىسى ئىلگىرى تيەنئەنمېن ۋەقەسىگە قاتناشقان بىر توپ كى-شىلەرنىڭ گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىغا ئىسپات تېپىلمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدلىيەنىڭ مۇستەقىللىق باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى، قانۇن - تۈزۈملۈك دۆلەتنىڭ ئىپتىدا-ئىي شەكلىنىڭ شەرقتىكى بۇ چوڭ دۆلەتكە تەدرىجىي بارلىققا كې-لىپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس بۇنداق يۈزلىنىشنى تېخى-

---

① سېباستىئان خېيلمان: «جۇڭگونىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىش»، ھامبۇرگ، 1996 - يىلى نەشرى.

مۇ تېزلەشتۈرۈۋەتتى. گەرچە سىياسىي مۇنبەردىكى بەزى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھۇجۇم نىشانىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشلىرى مۇئەي- يەن قوللاشقا ئېرىشكەن، بولۇپمۇ قاتتىق سۆز - ئىبارىلەرنى ئەپ- چىللىك بىلەن ئېيتىدىغان مالايشىيا زۇڭلىسى ماخاتىر ئاۋامنىڭ غەزىپىنى تەسەۋۋۇرىدا ئاسىيا ئىقتىسادىدا مۆجىزە خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنىڭ كۆرۈلۈشىگە قارشى بولغان «سۇيىقەست پىلانلىغۇ- چى»لار (ئامېرىكا، غەرب ئەللىرى، يەھۇدىيلار، خەلقئارا پۇل مۇئا- مىلە تەشكىلاتى، گېئورگى سورورۋوس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئا- لىدۇ)غا بۇرىماقچى بولغان بولسىمۇ، بىراق ئىسلاھاتنى تېزدىن چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى يەنىلا تېخىمۇ مۇناسىپ يول دەپ ھېسابلىمىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ چۈشەنچىلىرى مەركىزى دۆلەت پۇلىنىڭ كۇرسىنى يەنىمۇ چۈشۈرۈۋېتىشكە تۈرتكە بولغاندىن كېيىن، ئىسلاھاتنى تې- خىمۇ زۆرۈر ھېسابلايدىغان بولدى. ئاۋامنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىنكاسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تەرىقىدە بولدى. دېموكراتىك نازارەت- چىلىكنى كۈچەيتىپ، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئازراق تەكىتلەشكە، سىياسىي، پۇل مۇئامىلە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇرەككەپ، قالايمىقان ۋەزىيەتنى زور كۈچ سەرپ قىلىپ ئۆزۈل - كېسىل تەرتىپكە سېلىشقا توغرا كەلدى.

ئەمما، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى بەزى قالاق رايونلار، مەسىـ- لەن، ھىندىچىنى (لائوس، ۋېيېتنام، كامبودژا) ۋە بىرما بۇنداق دېموكراتىيە دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە تېخى ئۇچرىمىدى. كامبودژىدا ھەتتا روشەن چېكىنىش ھادىسىلىرى كۆرۈلدى. ئەلۋەتتە، بىرما- دىكى نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن جەسۇر ئاكسىشەنسۇچىـ- نىڭ رەھبەرلىكىدىكى دېموكراتىيە ھەرىكىتىدىمۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسى ئىپادى- لەندى. بىراق، كومپارتىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگو چوڭ قۇرۇق-

لمۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرگەن ھاكىمىيەتلەر يەنىلا ئاساسلىقى قاتتىق بېسىم قىلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋەردى[1].

ئاسىيانىڭ قىممەت قارىشى

ئەمدى بىز ئىلگىرى كۆپ تالاش - تارتىش قىلىنغان «ئاسىيادىكى قىممەت قارىشى» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرەيلى. بۇ ئۇقۇمنى ئەڭ دەسلەپتە سىنگاپور، مالايشىيا ۋە ھىندونېزىيە جەمئىيىتىدىكى قابىللار ئوتتۇرىغا قويغان، بەزىدە جۇڭگو بىلەن ياپونىيەمۇ ئاسىيا ھازىر «غەرب»نىڭكىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان قىممەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۇرۇۋاتىدۇ، دېيىشىدۇ، ئۇلار قەدىمكى سانائەت دۆلەتلىرىدىكى ئىجتىمائىي خارابلىق ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ناچار، رەزىل قىلمىشلار، مەسىلەن، زوراۋانلىق خاھىشى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ ئۈزۈكسىز يۇقىرىلىشى، زەھەر چەككۈچىلەر يېشىنىڭ كىچىكلىشىشىگە يۈزلىنىشى ۋە قىلچە چەكلىمىسىز ھالدا خۇسۇسىي ھۇزۇر - ھالاۋەت قوغلىشىش قاتارلىقلارنى غەربنىڭ قىممەت قارىشى ھېسابلىشىدۇ. ئاسىيادىكى تەنقىدچىلەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بولغاندا، غەرب «قىممىتىدىكى نۇقسانلار»نىڭ يادروسى خۇسۇسىي ھوقۇق - مەنپەئەتنى خالىغانچە كۆپتۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەجەللىك يېتەرسىزلىك سىياسىي ۋە تۈزۈم جەھەتتە زىيادە دېموكراتىيە خاھىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ.

---

① جۇئېرگىن رۇئېلاند: «ئاسىيادا دېموكراتىيە يوق دېيەرلىكمۇ؟»، 1996 - يىلى نەشرى؛ رايىنالد سىمون: «جۇڭگودىكى ئەمگەك بىلەن تەربىيەلەش ئورۇنلىرى. تۈرمە، دۆلەتنىڭ بېسىشى ۋە سىياسىي ئۆكتىچىلەر»، رېنىنبېڭ، 1996 - يىلى نەشرى.

بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاسىيا جەمئىيىتى يەنە بىر خىل
قىممەت قارىشىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇنىڭ
ئىپادىسى نوپۇز ۋە تەبىقە تۈزۈمىگە بولغان ئىززەت - ئىكرام،
كۈچلۈك ئائىلە - نەسەب قارىشى، ئاتا - ئانىلار ۋە ئەجدادلارغا
بولغان ھۆرمەت، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل بولۇش، تىرىشىپ ئۆ-
گىنىدىغان ۋە ئالغا باسىدىغان بولۇش، جاپا - مۇشەققەتتىن قورق-
ماي تىرىشىپ كۈرەش قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، بىراق
«كوللېكتىپ ھامان شەخستىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيدىغان قاراش
ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇنداق قاراش غەرب-
نىڭ قىممەت قارىشىغا تامامەن ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئاسىيا
ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىدا ئىنتايىن ئاچقۇچلۇق رول
ئوينىدى ھەمدە ئاسىيا جەمئىيىتىنى غەرب ئەللىرىنىڭ «چۈشكۈن-
لىشىش يولى»غا مېڭىش ئىمكانىيىتىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ساقلاپ
قالدى.[1] كىشىلەر مۇشۇنداق سەۋەبلەرگە ئاساسلىنىپ غەرب ئەل-
لىرى (غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ
ئاسىيادىكى بەزى ئەللەرنىڭ پۇقرالىرى ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دې-
موكراتىيەدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، دەپ تەنقىدلەشلىرىگە رەددىيە
بېرىشىدۇ. 1997 - يىلى ئەتىيازدا مالايشىيا زۇڭلىسى ماخاتىرنىڭ
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامى-
سىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇ-
شى مۇشۇنداق يەكلەش كەيپىياتىنىڭ ئۇچىغا چىققان ئىپادىسىدۇر.
ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە ئوخشىمايدىغان
خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ
90 - يىللاردىكى «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ تەرەققىيات يۈزلى-

---

① رۇئىدىگېر ماچېتزىك: «شەرقىي ئاسىيادىكى خىرىس».

نىشى يەنىلا ئەيىبلەشلەردىن خالىي بولالمىدى. غەربتىكى نۇرغۇن
كۆزەتكۈچىلەر ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تامامەن ئوخشى-
مايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تازا چۈ-
شىنىپ كېتەلمەي، «بىرلىككە كەلگەن ئاسىيا قىممەت قارىشى»
ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى ھەمدە شۇنداق تەرغىب قىلىشتى.
مالايشىيا دەھرىيلىك تۈسى قويۇق بولغان ئىسلام دۆلىتى، ھىندو-
نېزىيەدىكى ئىسلام دىنى تارىختىكى ھىندى دىنى بىلەن پان ئىلاھ-
چىلىق ئامىللىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى. سىن-
گاپورنىڭ قۇرغۇچىسى، ھازىرقى مىنىستىر لى گۇاڭياۋ ئەپەندى
ئەسلىدە جۇڭخۇا كۇڭزىچىلىق ئەنئەنىسىنى ئىنكار قىلاتتى، ئەمما
80 ـ يىللاردىن بۇيان تۇيۇقسىزلا يېڭى كۇڭزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ
تەشەببۇسچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگو ئەزەلدىنلا ئۆزگىچە
غەيرىي رەسمىي ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنى يولغا قويۇپ كەلگەندى،
ئەمما يېقىندىن بېرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان تۇستە «سوت-
سىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك»نى زور كۈچ بىلەن تەرغىب قى-
لىۋاتىدۇ. ياپونىيە شىنتو دىنى ـ بۇددا دىنى دۆلىتى. ناۋادا يۇقى-
رىقى دۆلەتلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان قىممەت قارىشى تارىخىي مەدە-
نىيەتنىڭ شەكىللىنىشى داۋامىدا تىكلىنىپ بولغان دېسەك، ئۇن-
داقتا مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشلىرى قارىشىغا قانداق بويسۇنسۇن؟
ئاسىيالىقلاردا ئەزەلدىنلا بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈ-
نۈشى، بىرلىككە كەلگەن يېزىق، ھەممىگە ماس كېلىدىغان مۇزىكا
نوتىسى ياكى زامانىۋى مەدەنىيەت ئۇسلۇبى، يەنى ياۋروپادىكى گوت-
چە ئىمارەت ياكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرى-
كىتى بولۇپ باققان ئەمەس. ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ چەك ـ چېگراسى
دۆلەت ۋە مىللەت بويىچە ئايرىلغان.

بىز بۇ قاراشلارغا تايىنىپ، ئاسىيا قىممەت قارىشىنىڭ ئەمە-

لىيەتتە بىر داشقايناق ئىكەنلىكىنى بايقىيالايمىز. بەزى جەھەتتە ئۇ 19 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا بۇرژۇئا مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكـ ـلىرىگە ئىگە، ئەمما باشقا نۇرغۇن جەھەتلەردە، 50 ـ يىللاردىكى فېدېراتىپ جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى تەشەببۇس قىلىدـ ـىغان بەزى ئىدىيەلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كېتىدۇ، ئەلۋەتتە. كۆڭ فۇزىنىڭ كۆڭزىچىلىق ئىدىيەسى ئاسىيا جەمئىيىتىگە غايەت زور ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، بىراق كۆڭزىچىلىق ئىدىيەـ ـسى ئاسىياغا ئومۇمىيۈزلۈك بولغان قىممەت قارىشى ئەمەس. گەپنىڭ ئېنىقىنى ئېيتقاندا، ئاسىيا قىممەت قارىشى بىر پارچە مۇتەئەسـ ـسىپ قىممەت قانۇنلىرى قامۇسىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ بۈگۈنـ ـكى كۈندە ئامېرىكا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسى سودىيەلىرى تەردـ ـىپىدىن ھېچقانچە كۈچىمەيلا ئىمزالاپ كۈچكە ئىگە قىلىنىشى ئېھـ ـتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. بۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە ئۇنىڭ بىرقەـ ـدەر گەۋدىلىك بولغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك: ئاسىيادىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ۋە ئاتالمىش ئومۇمىيۈزلۈك «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ ئىجتىمائىي تەبىقە تۈـ ـزۈمىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى بىردەك ئەمەس، بۇ غەربنىڭ ئادەتتىـ ـكى چۈشەندۈرۈشلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ غەيرىي ھۆـ ـكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ قارىشىدا، كوللېكتىپنىڭ قىممىتى روـ ـشەن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا شەخسنىڭ يادرولۇق قىممىتى ئالدىغا تىزىلماستىن، ئىككىسى باراۋەر ئورۇنغا قويۇلغان. ئەنئەنىۋى جىسمانىي قوغدىنىش قىممىتىدە چېك تۇرۇش دەرىجىسىدىن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتـ ـلىرى غەربتىكى كەسىپداشلىرىدىن قېلىشمايدىغان بولۇپ، ئۇلار قىيناپ سوراق قىلىشقا، خالىغانچە قولغا ئېلىشقا قەتئىي قارشى تۇرىدۇ؛ خۇسۇسىي تۇرالغۇنىڭ دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان

ھوقۇقا ئىگە ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرىدۇ، ۋەھاكازا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى «ئاسىيا قىممەت قارشى»نىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ قوغدىغۇچىلىرىغا ئوخشاش «كوللېكتىپ» بىلەن دۆلەتنى ئارىلاشتۇرۇۋالمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئىشلىرىغا دۆلەتنىڭ قول تىقىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاتالمىش «ئورتاق ھوقۇق»نى تېخىمۇ كۆپ تۇردە جەمئىيەت ۋە ئاسىيا ئىجتىمائىي گۇرۇھلىرىنىڭ نامىدىن ئەيىبلەيدۇ.[1] فىلىپپىن ئىنسانىي ھوقۇق توغرىسىدىكى مۇھاكىمە جەھەتتە «غەرب» كە تېخىمۇ يېقىنلاشتى؛ تەيۋەن بىلەن تايلاند «قىممەت توغرىسىدا مۇھاكىمە»گە قاتناشمىدى؛ جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىمۇ ئوچۇق ـ ئاشكارا يوسۇندا «ئاسىيا قىممەت قارشى»غا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئورۇندا تۇرمىدى، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈكلۈكى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردىمۇ بىردەكلىك ھاسىل قىلىنمىدى، چۈنكى كۆپچىلىك بۇنداق تەرەققىيات ئەھۋالىنىڭ نىسپىيلىكى ۋە چەكلىمىلىكىنى تونۇپ يەتكەندى.

نۆۋەتتە ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى قىسمەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى زامانىۋىلىشىشنىڭ بۇ رايون تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەرلىك بولۇپ قالغانلىقىنى ئىپادىلىدى. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئۈزۈلكىسىز ئۇچرىشىش ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋامىدا كېلىپچىققان نەتىجە ئىدى. جۇڭگودىكى بىر «دېموكراتىيە ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى» خۇئىنگتون بىلەن بولغان مۇنازىرىدە، ئوبيېكتىپ يوسۇندا: «يېڭى كۈنزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ جۇڭگولۇقلاردىكى تەسىرىگە يېقىنقى

---

① تانجا ستېلزېر: «ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ ئومىيۈزلۈكلۈكى ۋە پەۋقۇلئاددىلىكى ـــ ئاسىيا قىممەت قارشى ھەققىدە مۇلاھىزە» ماگىستىرلىق سىمىسىپر تاتسىيەسى.

20 يىلدىن بۇيانقى غەرب ئىدىيەۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى تەڭلەش-
تۈرۈش مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ غەرب ئەللىرى بۇ-
گۈن ئۇچراشقان «ئاسىيا قىممەت قارىشى» ئاسىيادىكى بەزى دۆلەت
ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەشھۇر بەدىئىي ئىجادىيىتىدىن باشقا نەرسە ئە-
مەس، دەپ قارايدۇ. ئەمما تېخىمۇ قىزىقارلىق يېرى شۇكى، «مەدە-
نىيەتتىكى غەرب جاھانگىرلىكى» (تەۋرەنمەس كىشىلىك ھوقۇق
سىياسىيسى) گە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتىدىغان، مەدەنىيەت نىس-
پىيلىك نەزەرىيەسى ۋە كېيىنكى مودېرنىزمنى تەشەببۇس قىلىدى-
غان تەنقىدچىلەر «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دەپ ماركا چاپلانغان
يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەرلەرگە شەك كەلتۈرمەيلا ئىشىنىدۇ. 80 ـ
يىللاردىن بېرى، سىنگاپورنىڭ قۇرغۇچىسى لى گۇاڭياۋ، مالايشىيا
رەھبىرى ماخاتىر مۇھەممەد ۋە ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈ-
نۈشكە ئىگە ئەللەر بىرلىكتە مەزكۇر دۆلەت جەمئىيىتىدىكى
ئاكتىپ پائالىيەتچىلەرنىڭ قارشى ھەرىكىتىگە ۋە غەربنىڭ تەنقى-
دىگە ئىنكاس قايتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن يېڭى دۆلەت
ئىدېئولوگىيەسىنى تۇرغۇزدى.

تۆۋەندە بىز «ئاسىيا قىممىتى» گە ئالاقىدار كۆپ خىللاشقان
ئىقتىدارنى بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى، پەقەت بۇنى تولۇق
چۈشەنگەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئىجادچىلىرىغا قارىتا قارشىمىزنى
ئوتتۇرىغا قويساق، ھەرھالدا ھەق گەپ قىلغان بولىمىز. ئۇنىڭ
بىرىنچى ئىقتىدارى: ئاسىيا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ باھاسى جەھەتتە
ئىنتايىن كۈچلۈك رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە، بولۇپمۇ شەرقىي
جەنۇبىي ئاسىيا رايونى تېخىمۇ شۇنداق، بۇ ئىنتايىن مۇھىم بولغان،
ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشتا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە
ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدىغان ئاساسىي يېتەكچى ئامىل. شۇڭا، «ئا-
دەم كۈچى باھاسى» تۆۋەن بولۇشتەك بۇنداق ئەۋزەل ئورۇننى

ساقلاش ئۈچۈن، «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دا ئىنتىزامنى، تىرىش-
چانلىقنى، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداشنى ۋە نوپۇزغا بويسۇنۇشنى
تەكىتلەش ئىنتايىن زۆرۈر. ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىقتىدارى: سىنگا-
پوردىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان بۇ شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىنىڭ
ھەممىسى كۆپ مىللەتلىك، كۆپ تىللىق جەمئىيەت بولۇپ، دۆلەت-
لەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى
گەۋدىلىك بولماقتا. «ئاسىيا قىممەت قارىشى» توغرىسىدىكى تە-
سەۋۋۇرلار ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىشى مۇمكىن بولغان
ئىچكى زىددىيەت، توقۇنۇشلارنى پەسەيتىپ، جەمئىيەتتىكى ھەر-
قايسى قاتلامنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. مەسىلەن، مالاي-
شىيانى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ كۆپ سانلىق ئاھالىسى مۇسۇل-
مان، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ
ئەۋلادلىرى ۋە كۆچمەنلەر (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 32%
نى ئىگىلەيدۇ)، ھىندىستان ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن بارغان
كۆچمەنلەر (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 8% نى ئىگىلەيدۇ)نى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنە ياۋروپالىقلار ۋە يەرلىك ئاھالىلەرمۇ بار.
جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەر ئىقتى-
سادىي تەرەققىيات موتورىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇلار ئىقتى-
سادىي جەھەتتە بىرقەدەر باياشات ياشايدىغان يۇقىرى كىرىملىكلەر
قاتلىمى ھېسابلىنىدۇ. ھۆكۈمەت ئۇزاقتىن بېرى ئەمەل قىلىپ
كەلگەن پۇرسەت تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى ماھىيەتتە مالاي ئاھالى-
لىرى ئۈچۈن ئالايىتەن «ئىمتىياز پۇرسىتى» يارىتىپ بەرگەن.
ئۆتمۈشتىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسلانغاندا، كىرىزىس كۆرۈلگەندە
ھەممىشە ئىرقىي چەك ـ چېگرانى بويلاپ سىياسىي جەھەتتە بۆلۈ-
نۈش كېلىپچىقىدۇ، ئىرقىي پەرق شۈبھىسىزكى زىددىيەت ھەممى-
دىن ئاۋۋال كۆرۈلىدىغان مەركىزىي نۇقتا بولىدۇ، خۇنتىنگتون

تەكىتلەپ ئۆتكەن دىنىي ئامىلنىڭ زىددىيەتنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولۇپ قېلىشى ناتايىن. شۇڭا، مالايشىيا رەھبىرىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئالدىن تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ئورۇنغا قويۇشتا چىڭ تۇرۇشى مالايلارنىڭ «ئىمتىيازى»نى ئاجىزلاتماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەلىپىگە پايدىلىق بولغان بىر خىل ۋاسىتىدۇر. شۇنداق بولغانىكەن، مالاي يېرىم ئارىلىدىكى مەسىلە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەرنىڭ «كۇڭزىچىلىق مەدەنىيىتى» ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم خىل توقۇنۇش ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئەمەلىيەتتە، مالايشىيادىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئادەتتە ئېيتىلىدىغان كۇڭزىچىلىق ئېتىقادىنىڭ مۇخلىسلىرى بولماستىن، بەلكى بۇددا دىنى مۇرىتلىرىدۇر.①

ئۇنىڭ ئۈچىنچى ئىقتىدارى: «ئاسىيا قىممىتى»نىڭ خۇسۇسىيىتىنى تەكىتلەش ئارقىلىق بىر - بىرى ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدىنلا ناھايىتى چوڭ پەرق ساقلىنىپ كەلگەن ھەم ئۆزئۆكسىز تۈردە زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ كەلگەن دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. غەربكە قارشى سىياسىي دۈشمەنلىشىش ئارزۇسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «ئاسىيا قىممەت قارىشى» كۆز - كۆز قىلغان غەرب مەدەنىيىتىگە بولغان قارشىلىقنىڭ ئەھمىيىتى رايون بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈش مەقسىتىگە ئىنتىلىشكە قارىغاندا كۆپ كىچىك بولۇشى مۇمكىن. ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئۇلاردا

---

① گىرېگور پاۋل: «جۇڭگو ئەنئەنىۋى پەلسەپىسى»: ئومۇمىي ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ جۇڭگودىكى ئاساسى».

يەنە نۆۋەتتە دۆلەت ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇۋاتقان ئاشۇ ھۆكۈمرانلار-نىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان تۆتىنچى مۇددىئامۇ بار. چۈنكى، «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نى دەل شۇلار تۇرغۇزغان. شۈبھىسىزكى، ئۇلار ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ يېقىنقى ئون يىللىق تەرەققىياتى داۋامىدا ئەڭ كۆپ پايدا ئالغان مەنپەئەتدارلاردۇر (خىيانەتچىلىك، چىرىكلىكنىڭ چە-رىتىشىگە ئۇچرىمىغىنىدىن پەقەت سىنگاپورلا بار). دېمەك، ئۇلار ئېرىشكەن پايدىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قولىدىكى ھوقۇقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن مەھكەم تۇتۇپ تۇرمىسا بولمايدۇ. قىممەت قا-رىشى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراش-تىكىلەر، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ قوغدىغۇچىلىرى، ئىشچىلار ئۇيۇ-يۇشمىلىرى، ئاخبارات ئەركىنلىكى، ھەتتا قانۇنلۇق ئۆكتىچىلەر-گە قارىتا قوللىنىلغان ئىستىبدات تەدبىرلىرىنى «مۇۋاپىق» ئاقلاشقا ياردەم بېرىدۇ، ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئاسىيا قىممەت قارىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر بۇنداق قاراشتىن تەرەپلەردىن خالىي بولالمىدى. دېموكراتىيەنىڭ تەيۋەندىكى مۇۋەپ-پەقىيىتى، بىرمىدىكى ئەركىنلىك سادالىرى ۋە جۇڭگونىڭ تيەنئ-ەنمېندە يۈز بەرگەن دېموكراتىيە ھەرىكىتى ئاتالمىش «ئاسىيا خەلقى تېخى دېگەندەك يېتىلمىدى، ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەشكە قاد-ىرشىنى خالىمايدۇ» دېگەندەك سەپسەتىلەرنىڭ ئەل - جامائەتنى ئالدايدىغان باھانە ۋە يالغانچىلىق ئىكەنلىكىنى مەلۇم جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بەردى.

ئاسىيادىكى بەزى ئەللەرنىڭ رەھبەرلىرى قەستەن قوزغىغان «ئاسىيا قىممەت قارىشى» توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئاسىيانى زاما-نىۋىلاشتۇرۇشنا بېسىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان بىر باسقۇچ، خالاس. ئاسىيا پەلسەپىسى ۋە ئاسىيادىكى دىننى ھەقىقىي چۈشىنىدىغان

ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنىڭ قارىشى خېلى ئەمەلىي بولۇپ، ئۇلار ئاسىيادىمۇ مۇئەييەن شەخسىيەتچىلىك، لىبېرالىزملىق، ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە نىشانى باغلاپ تۇرىدىغان ئامىللارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىشىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيەسى ۋە قىممەت سىستېمىسىدا، ئاسىيانىڭ باشقىچە يول تۇتۇشى مۇمكىن ئەمەس؛ ناۋادا كۆپ خىللاشقان (ھەتتا ئۆزئارا زىددىيەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) چۈشەندۈرۈشلەر بولمىسا، يەنى تېگىشلىك ماسلىشىش ئىقتىدارى بولمىسا، ئۇنداقتا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەت سىستېمىلىرى بىرنەچچە يۈز يىل، ھەتتا بىرنەچچە مىڭ يىل مابەينىدىكى سانسىزلىغان ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قالمىغان بولاتتى. بۇ خىل «باغلىنىش ئىقتىدارى» نىڭ ئالامەتلىرى «ئاسىيا» بىلەن «غەرب» قىممەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۆپتۈرۈۋېتىلگەن ھاڭنى تىندۇرۇۋەتكەن.

ئاسىيا مەنزىلىك قايان؟

ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتمۇ رېئاللىق داۋامىدا تەدرىجىي پەسەيدى. ئاسىيادىكى «تىرىشچان چۈمۈلە» ھەققىدىكى رىۋايەتلەرمۇ ئاخىر بىر چەتكە قايرىپ قويۇلىدىغان بولدى. 1987 ـ يىلى كورېيە ئىشچىلىرى جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئاخىر ئۆزىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئىش ھەققىنى ئەمگەك سېجىللىقىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ ئاشۇرۇش نىزامى يولغا قويۇلدى. ھۆكۈمەت 1996 ـ يىلى ئەمگەك قانۇنى ئارقىلىق بېسىم ئىشلەتمەكچى ھەمدە بۇنداق تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرماقچى بولغاندا، ئىشچىلار كەڭ كۆلەملىك ئومۇمىي ئىش تاشلاش ئارقىلىق

ئاخىرىدا ھۆكۈمەت بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۈنتۈلغۇسىز غەلىبە-
گە ئېرىشتى، ھەتتا ھۆكۈمەتكە سادىق بولغان ھۆكۈمەت تەرەپ
ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىمۇ بۇ ھەرىكەتنى قوللاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى
ھېس قىلدى. ئاخىرىدا ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇش كورېيەدە چەك-
لىمىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى، ياپونىيەدىمۇ ئىستېمالچىلار گۇرۇ-
ھى ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن ئەنئەنىۋى قىممەت يۈزلىنى-
شىگە قارىتا ئۆز گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ ئەۋلادلارنى تەربىيە-
لەشتە ئىنتىزامى قاتتىق بولغان ئوقۇتۇش سىستېمىسى ياش-
ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆلۈۋېلىش ۋە ئۆلتۈرۈلۈش ھادىسىلىرى ئۈزۈك-
سىز كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالدا نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قال-
دى. پۈتكۈل شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ ئىق-
تىسادىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئۈچ ئەۋلاد بىللە تۇرۇۋاتقان چوڭ
ئائىلە («ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمى)
چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ، پارچىلىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى. شۇ-
نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى
پەرقمۇ ھەرقايسى ئەللەرنى «بىر تۇتاش قىممەت سىپى»دە بەدەل تۆ-
لەشكە مەجبۇر قىلدى.

ئاسىيا ئاساسلىقى دۆلەتلەر دۇنياسىدا ئاكتىپ ئورۇندا تۇرۇ-
ۋاتقان ئۈچ چوڭ ھەرىكەت لوگىكىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. بى-
رىنچىدىن، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ لوگىكىلىق تەلىپىگە ماسلىشىش
ئۈچۈن، رايون دائىرىسىدە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش
مۇمكىنچىلىكى ئەڭ چوڭ بولغان دۆلەتكە قارىتا تەڭپۇڭلاشتۇرۇش
تاكتىكىسى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقى-
نى دەل جۇڭگو. بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى، ناۋادا ئامېرىكا
كۈچلىرىنىڭ ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىدا جۇڭگوغا قارىتا تەڭ-
پۇڭلاشتۇرۇشى ۋە ئىسكەنجىگە ئېلىشى بولمايدىغان بولسا، نېمە

ئىشلارنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ مەنتىقىسى دەل مۇشۇ يول ئارقىلىق غەرب بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى بەزىدە ئانچە ئىناق بولماي كې- لىۋاتقان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. جۇڭگودا ئۆزلۈك ئېڭى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە، ياپونىيە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ھىندىستان «غەرب ئەللىرى»نىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىشىنى بارغانسېرى ئارزۇ قىلماقتا. ئەكسىچە، جۇڭگونىڭ تەھدىتى ناۋادا تەدرىجىي ئاجىزلاپ قالسا، ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا ئىشلىرىدا ئوينايدىغان رولىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرىدۇ. قىزىق- قارلىق يېرى شۇكى، ناۋادا جۇڭگو تېخىمۇ كۈچ تەرەپلىشىپ، تې- خىمۇ دېموكراتىيەلىشىپ كەتسە، مۇنداقچە ئېيتقاندا، جۇڭگو تە- رەققىي قىلىپ تېخىمۇ «غەربلەشسە»، ئۇنىڭ تەھدىتى شۇنچە كې- چىك بولىدۇ. بۇ گەپچە بولغاندا، ناۋادا كەلگۈسىدىكى جۇڭگو «غەرب- لىشىپ» كەتسە، ئاسىيا بىلەن «غەرب» ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى يۈز بەرمەيدۇ. شۇڭا، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىزنى خەۋپسىزلىك جەھەتتە يا ئالدىغا ماڭغىلى، يا كەينىگە ياندى- لى بولمايدىغان قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا!

ئىككىنچىدىن، ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتى ساھە- سىدە تېخىمۇ كۆپ بولغان رايون ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىشنى تە- شەببۇس قىلىش بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر بىلەن رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇئەييەن ھەمكارلىقنى ساقلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ- گۈن ئاسىيادا بۇنداق ھەمكارلىق تەسەۋۋۇرىنىڭ ئىزناسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئەمما، بىز ئۇچۇن جۇڭگونىڭ بۇنداق سودا دۆلەتلىرى لوگىكىسىنىڭ تەلىپىگە قانچىلىك ئارىلىشىدىغانلىقى- نى ئالدىن بىلمەك تەس. شۈبھىسىزكى، ئاسىيادىكى مۇتلەق كۆپ

سانلىق دۆلەتلەرنىڭ نىشانى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىت-تىپاقى رايون مۇنبىرى ۋە ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىنىدا، ئامېرىكا (باشقا غەرب ئەللىرى) بىلەن مەلۇم مەنىدىكى ھەمكارلىق ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. يېقىندا قۇرۇلغان رايون پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتىنىڭ مەقسىتى 1997 - يىلىدىن بۇيانقى ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كرىزىسىنى توسۇش ھەم ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش داۋامىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئىدى. ناۋادا بۇنىڭغا ئامېرىكا قاتناشمىسا، ئىشنىڭ قانداق بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. غەرب (گەرچە ئالقىشلانمىسىمۇ) ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگىلىگەن خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ياردىمى بولمىغان بولسا، پۇل مۇئامىلە كرىزىسىدىن كېيىن، ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر پۇلى نىسپىي مۇقىملىقىنى ساقلاپ قالالمىغان بولاتتى. يەنە غەربنىڭ تىزگىنىدىكى دۇنيا بانكىسىمۇ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى ئارقىلىق يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئېغىر ئىجتىمائىي ئاقىۋەتنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈردى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، بىر مۇستەقىل ئاسىيا تەشكىلاتى قوللىغان «مالايشىيا تۈرى» نىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. بۈگۈن ئاسىيا تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتى بىلەن ئاپپاراتلاشقان ھەمكارلىقنى بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنماقتا.

ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىي دۇنيا لوگىكىسىنىڭ ئاسىيانىڭ ئىچكى تەرەققىياتىنى نەگە باشلايدىغانلىقىغا ئېنىق بىرنەرسە دېيەلمەيمىز. بىراق، بۇ ئاساسلىقى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن مۇھاكىمە مەزمۇنىغا باغلىق. ئاسىيانىڭ تەرەققىياتىدا ئوخشىمايدىغان مۇنداق ئۈچ خىل ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن: بىرىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، بۇ خىل دېموكراتىيە «ئاسىيا»چە ئالاھىدى-

لىككە ئىگە بولسىمۇ، دېموكراتىيە بۇ رايوندا تەدرىجىي تەرەققىي
قىلىشى ھەمدە جەمئىيەتتىكى بۇرمىلانغان ئىشلار ئۇچۇن يول ئېچ-
چىپ بېرىشى مۇمكىن. ئاتالمىش «نوپۇز»غا بولغان ھەقىقىي كۈچ-
لۈك ئېھتىياجنى ئىنتايىن چوڭ ھوقۇققا ئىگە بىر رەھبەرلىك
ئورنى ياكى ئىنتايىن كۈچلۈك بىر پارتىيە تەشكىلى ئارقىلىق
ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىككىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، دېموك-
راتىيە بېسىمغا ئۇچراپ، ھۆكۈمرانلار ئاۋام خەلققە ئۈزۈكسىز تور-
دە كۈچلۈك بېسىم ئىشلىتىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا يۇقىرى قاتلام-
دىكى بىر قىسىم كىشىلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ «تولۇقلاپ سايلىشى»
بىلەن يۇقىرى قاتلام سىنىپىغا قېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاۋامنىڭ
سىياسىي تۇرمۇشقا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قاتنىشىش يۈزىسىدىكى
تىرىشچانلىقلىرى ۋە شەخسنى ھەم پۇقرالىق ھوقۇقىنى ھۆرمەت
قىلىش جەھەتتە قويغان تەلەپلىرى ھۆكۈمرانلارنىڭ تېخىمۇ بەتتەر
بېسىمغا ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئاسىيادا ئىقتىسادنىڭ ئېشىد-
شى ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشى ئۇزاققا بارماسلىقى مۇمكىن.
چۈنكى بۇنداق جەمئىيەت مۇقىم بولمايدۇ، كەلگۈسىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندىمۇ، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى قىلچە جەلپ
قىلالمايدۇ، ئېچىۋېتىلگەن بىر جەمئىيەتتە ھوقۇق مەركەزلەشتۈ-
رۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە چىداپ قول قو-
ۋۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان ۋاقىت خۇددى قەبرە بېشىدا بىردەم ھەقىقىي
سۈكۈتتە تۇرغاندىكىدەك ئىنتايىن قىسقا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئا-
سىيا جەمئىيەتلىرىدە بۆلۈنۈش ۋە تىزگىنلەش تەس بولۇش ۋەزى-
يىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۈچىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، ئۇ-
رۇشقاقلىق ۋە مۇستەبىتلىك ئاساسىدىكى مىللەتچىلىك بايرىقى
ئاستىدا جەمئىيەتتە بىرلىك ھاسىل بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ئىش
كۆپ سانلىق شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدە روشەن كۆرۈلمەك-

تە، ھىندىستان، كورىيە، ياپونىيە، ھەتتا ۋېيتنام، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىدىمۇ بۇنداق ئەھۋال يوق ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىگە ھەممە كىشى يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، چۈنكى مىللەتچىلىك ئاسىيادا ئەڭ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭغا خەتەرلىك بولغان كۈچلۈك زوراۋانلىق ئېغى يوشۇرۇنغان. بىراق، ئۇ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرالمايدۇ، بەلكى ئۇ ئاسىيانى 1914 - يىلىدىكى ياۋروپا ئۇچرىغان ئەھۋالغا بىۋاستە دۇچار قىلىشى — پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇقنى ئۇرۇش ئوتلىرى ئىچىگە يېغىۋاشتىن تاشلىشى مۇمكىن، بۇنداقتا چەت ئەللەرنىڭ قول تىقىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. بىز ئاسىيانىڭ بۇنداق «قوغلاشما شەكىلدىكى تەرەققىيات» ئەندىزىسىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلىنىپ، دىققەت - ئېتىبارىنى «غەرب»نى ئۇزۇۋكسىز ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئۈندەيدىغان «ئەگكۈشتەر»گە، يەنى كۆپ تەرەپچىلىك بىلەن دېموكراتىيەلەشتۈرۈشكە مەركەزلەشتۈرۈشنى ئۈمىد قىلىمىز، ئاسىيالىقلار بۇنداق توغرا ۋە چوڭقۇر چۈشەنچىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويالىسىمۇ، ھامان شۇنداق بولۇشى مۇقەررەر.

3

ۋېنا شەھەر سىپىلىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىيە يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى — ئىسلامىيەتنىڭ كۆپ ياقلىمىلىقى

1997 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەردىن گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ زۇڭلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇ-تەئەسسىپ خىرىستىيان دىنىدىكى بەش دېموكراتىك پارتىيەنىڭ رەھبىرى كېڭىشىش ئارقىلىق تۈركىيەنى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئە-زالىققا قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇنىڭغا تۈر-كىيە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىدىن بەك كۆپ پەرق-لىنىدىغانلىقى سەۋەب بولدى. قىزىق يېرى شۇكى، تۈركىيەنى ياق-تۇرمايدىغانلىقى بىلەن نامى مەشھۇر بولغان گىرېتسىيە دىپلوماتى-يە مىنىستىرى پانگروس بۇ باياناتقا ئۇچۇقتىن ـ ئوچۇق قارشى چىقتى. بۇ قارارىدىن ياۋروپانىڭ ئىستېلاغا ماھىر بولغان «ھىلال ئايىسمان ئىسلام قىلىچى» دىن يەنىلا قورقىدىغانلىقى روشەن ئىپا-دىلىنىپ تۇراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يەنە خۇنتىنگتون ئىدىيەسىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي ئەمەلىيىتىدە بۇگۈنگە قەدەر قولغان كەلتۈرگەن ئەڭ زور غەلىبىسى ئىدى. ئىسلام مەدەنىيىتى ياۋرۇپا ئەللىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ. شۇڭا، بىز غەربلىكلەرمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل كۆرمەيمىز. دەل مۇشۇنداق ئەڭ ئاد-دىي، نادانلارچە تەپەككۇر ئەندىزىسى سولىنگېن (گېرمانىيەدىكى شىمالىي رىين ـ ۋېستفالېن ئىشتاتى — تەرجىماندىن) ۋە باشقا رايونلاردا چەت ئەل كۆچمەنلىرىگە قارىتىلغان ئوت قويۇش ۋەقەلى-

-رىنىڭ يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولغان. ئەلۋەتتە، بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بۇ پارتىيە - گۇرۇھلار رەھبەرلىرى دىققەت قىلىد- ۋاتقان ۋە ئەنسىرەۋاتقان ئىش ئاشۇ لوكچەكلەرنىڭ ئويلىغىنىغا تا- مامەن ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئالدى بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ دۇنيا قاراش جەھەتتە غەرب بىلەن سىغىشالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان؛ ئار- قىدىنلا ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەللەرنىڭ دېموكراتىيەسى مۇسۇلمان ئەللىرىدە تا بۈگۈنگە قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يولغا قويۇلغىنى يوق؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە قوللانغان ياۋۇزلارچە قىلمىشلىرىنى ھەمىشە ئەيىبلەيد- تى. شۇڭا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەم- راھى تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىيالمىدى.

دۇنيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ئېتىبارغا ئېلىنماي- دىغان بالا

غەرب جەمئىيىتىمۇ بىكاردىن - بىكارغىلا ئەندىشە قىلىپ يۈرمەيتتى. ئىسلام دۇنياسى كىرىزىس پاتقىقىغا پېتىپ قالدى، يەنە كېلىپ بۇ يېقىندا يۈز بەرگەن كىرىزىس ئەمەس ئىدى، بەلكى بۇنى 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولاتتى، ئۇ بولسا غەربچە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلام دۇنياسى (بولۇپمۇ ئەرەب ئەللىد- رى) غا شىددەتلىك، قانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرلىك تا- زىلاشنى يولغا قويۇۋاتقان دەۋر ئىدى. 1798 - يىلى تارىختىكى مۇھىم بىر يىل بولۇپ، ئۇ چاغدا ناپولېئون قوشۇنلىرىنىڭ مى- سىرغا تاجاۋۇز قىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىۋاتاتتى.[1] مەملۇك

---

① ئۇلرىچ خارمان: «ئەرەب دۇنياسىنىڭ تارىخى»، 81 - باب، مىيۇن- خېن، 1987 - يىلى نەشرى.

سۇلالىسى (ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مىسىر ۋە سۇرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلالە بولۇپ، دەمەشقنى پايتەخت قىلغان — تەرجىماندىن) نىڭ فىرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا قۇربى يەتمەيتتى، ئىستانبۇلدىكى ئوسمان تۈركلىرىنىڭ سۇلتانى نامدا مىسىرنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ قۇرۇق نامىلا بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ نامىنىلا ھىمايىسىدە تۇرۇۋاتقان پۇقرالىرىغا ياردەم بېرىشكە قۇدرىتى ئەسلا يەتمەيتتى. ئۇنىڭ بۇنداق دىتسىزلىقى كەڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئاۋام - پۇقرانى قاتتىق ھەيرەتتە قالدۇردى.

تاجاۋۇزچىلىق ئارقىسىدا غەرب دۇنياسى ئەرەب مىللىتىنى بىر ئەسىرگە يېقىن ئەزدى، قىينىدى ۋە ئېكسپىلاتسىيە قىلدى. ئەنگلىيە، فىرانسىيە، ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيەدىن ئىبارەت مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي نەتىجىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. مىسىر «پىلانلىق» قەرز تۆلەيدىغان دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى؛ سۇۋەيش قانىلىنىڭ قېزىلىشى سوممىسى غايەت زور بولغان بىر قېتىملىق پۇل مۇئامىلە ئالدامچىلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەينى چاغدىكى مىسىر پادىشاھىنى ھەر ھالدا ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىدىغان پادىشاھ دېيىشكە بولاتتى، بىراق ئۇ شۆھرەتپەرەسلىك ۋە بىر تەرەپنىڭلا گېپىگە ئىشىنىشتەك فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئورتاق بولغان بەزى خاھىشلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ھۆكۈمەت تۈزگەن مالىيە نىشانلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئۇلۇغۋار پىلانلار بولۇپ، كىشىلەر ئاشۇ مەۋھۇم مىقدارلارنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان — دۆلەتكە نۇرغۇن ئاشلىق، چارۋا مال، گەزمال ۋە باشقا مەھسۇلاتلارنى بېرەلمىگەندە، ھۆكۈمرانلارنىڭ قاتتىق جازاسىغا ئۇچرايتتى. پادىشاھلىق تاجىنى كىيگەن پادىشاھ جېنىدا ئەنگ-

لىيەنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قانال باشقۇرۇش ئورگىنىدىن سۇۋەيىش قانىلىغا ئائىت ھەرقانداق بىر ئىشنى سوروشتە قىلىشقا پېتىنالـ مايتتى. مىسىرنىڭ دۆلەتلىك بانكىسى ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، پۇتكۈل مەملىكەت ئىلاجسىزلىقتىن ئەنگلىيەنىڭ مالىيە جەھەتتىكى مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان ھۆكۈمرانلىقـ نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. مىسىر پۇقرالىرى قارشىـ لىق كۆرسىتىشكە ئورۇنغاندا باستۇرۇلدى، ھەتتا مىسىرنىڭ دۆـ لەتلىك ھەربىي كۈچىمۇ ھامىيلىق ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. پۈتكۈل مەغرىب رايونى قىسقىغىنا يېرىم ئەسىردىلا ئۈزۈل ـ كېسىل مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ ئالجىرىيە دەھشەتلىك ھەم قانلىق مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا دۇچار بولدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا پەلەستىن، لىۋان ۋە سۇرىيەدىن مېـ سوپوتامىيە تۇزلەڭلىكىگىچە بولغان «قورقۇنچلۇق ھىلال ئاي» راـ يونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېقىن شەرقنىڭ كىندىك رايونلىرىدىكى ئەرەبلەر «ئەرەبلەرنىڭ لاۋرېنتىسى» نىڭ رەھبەرلىكىدە، تۈركلەرـ نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي قوزغىلاڭنى تەشكىللەپ، ئوسمان تۈركلىرىنىڭ ئىمپېرىيەنىڭ شەرقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئىسكەنجىگە ئالدى، ئەمما ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى گېرماـ نىيە، ئاۋىستىرىيە ـ ۋېنگىرىيە ئىمپېرىيەسى (ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىتتىپاقـ داش ئەللىرى ئىدى — تەرجىماندىن) ياۋروپا جەڭگاھلىرىدا ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ، يىراقتىكى غەربىي ئاسىيانىڭ ئىشلىرىغا ئۈنۈملۈك ئارىلىششقا چامى يەتمەي قالدى. ئەرەبلەرنىڭ مىللىي قوزغىلىڭى ۋە ئەنگلىيە يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ غەـ لىبىسى ئارقىسىدا تۈركىيە ئەڭ ئاۋۋال ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقـ تى. ئەمما، ئۇرۇشتىن كېيىن بۈيۈك ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ

ئەرەب ئىتتىپاقداشلىرىغا بەرگەن ۋەدىلىرى ۋېرسال سۇلھى شەرت-
نامىسىدە ئەمەلىيلەشمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ئەللىرى مۇستە-
قىللىق ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى
ئەنگلىيە، فىرانسىيەنىڭ مانداتلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھامىيلىق
دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەل-
گىلىشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئامېرىكا زۇڭتۇڭى ۋىلسون بۇن-
داق ۋەدىگە ۋاپا قىلمايدىغان قىلمىشنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن
ئەيىبلىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە مىسىر، لىۋان، ئىيوردا-
نىيە، سۇرىيە ۋە ئىراقنىڭ مانداتلىق ھۆكۈنرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ
مۇستەقىل بولۇش يولىدىكى ھەرىكەتلىرى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ
ئىلاجسىزلىقى ئارقىسىدا ئاران دېگەندە ئىشقا ئاشتى. ئەمما، ئەرەب
دۇنياسى خەقنىڭ ئىرادىسى بويىچە پارچە ـ پارچە قىلىپ بۆلۈۋې-
تىلدى، بۇنداق بولغاندا كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر پەيتتە جاھانگىر-
لىك ئۆزىنىڭ مەنپەئەت جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن
مۇشۇنداق ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا خالىغانچە
قول تىقالايتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلىشىپ 20 يىل
ئۆتكەندىن كېيىن ياش ئەرەب ھەربىيلىرى قوزغىغان ھەربىي ئىن-
قىلاب سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق بېقىندى مۇناسىۋەتنى خېلى
زور دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلىيالىدى.

بۇ تارىخ ئەسلىدە «ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدىغان» بىر رېئال-
لىقنى، يەنى نۇرغۇن ئەرەبلەرنىڭ ئۆي ـ پىكرىدە «غەرب ئەللىرى»
گە نېمە ئۈچۈن شۇنچە چوڭقۇر ئۆچمەنلىكنىڭ ئورناپ كەتكەنلى-
كىنى چوڭقۇر تونۇتتى. مەن ئومۇمىيۈزلۈك نۇقتىئىنەزىرىنىڭ دەل
ئەكسىچە شۇنداق قارايمەنكى، بۇنداق ئۆچمەنلىك ھەرگىزمۇ ئىسلام
دىنى بىلەن خىرىستىيان دىنى، مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتى بىلەن

غەرب ئاقارتىش ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىرسىيەت خاراكتېر-
لىك دۈشمەنلىك ئاساسىدا پەيدا بولغان ئەمەس. بۇنىڭ مەنبەسىنى
شۇنىڭدىن سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئەڭ دەسلەپتە ئۆزىگە تولۇق
ئىشەنچ باغلىغان ئىسلام دۇنياسى زامانىۋى غەرب جەمئىيىتى بىلەن
ئۇچرىشىش داۋامىدىكى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت مابەينىدە، بەش
ئەۋلاد كىشىنىڭ چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەت ۋە خورلۇقلارنى باش-
تىن كەچۈرۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. مەسىلەن، بۈگۈنكى
ئىسرائىلىيەنى ئېلىپ ئېيتساق، ناۋادا گىتلېر رەھبەرلىكىدىكى
ئۈچىنچى ئىمپېرىيەنىڭ يەھۇدىي مىللىتىنى يوقىتىش خاراكتې-
رىدە زور كۆلەملىك قىرغىن قىلىشىدەك ئازاب - ئوقۇبەتلىك كە-
چۈرمىشلەرنى باشتىن كەچۈرمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى
قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى ئەسلا چۈشىنەلمىگەن بولاتتۇق، ئەرەب
(تېخىمۇ كەڭ مەنىدىكى ئىسلام دۇنياسى) دۇنياسىدىكى غەربكە
قارشى بۇنداق سىياسىي، مەدەنىيەت كەيپىياتى دەل مۇستەملىكە
ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىكى جاراھەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەر تۈپەيلى-
دىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن.

شەرقتىكى ئەرەب دۇنياسى ئىلگىرى خەقنىڭ خالىغانچە تالان
- تاراج قىلىشىغا ئۇچرىغان بولۇپ، سەلتەنەتلىك دەۋرنى باش-
تىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال تۈركىيەگە بېقىندى بولۇپ
قالدى، ئارقىدىن غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مانداتلىق ھۆ-
كۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. ئۇلار دەسلەپكى مەدەنىيەت ئۈستۈن-
لۈكىنى يوقىتىپ قويۇپلا قالماي، بەلكى مۇستەقىل دۆلەت قۇ-
رۇش ھوقۇقىنىمۇ قولدىن بېرىپ قويدى. يەنە بىر جەھەتتىن،
ھازىرقى زاماندىكى ئەرەب دۇنياسى بىلەن ياۋروپانىڭ تەرەققىيات
مۇساپىسىمۇ ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان-
دىن كېيىن، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مىللىي دۆلەت قۇرۇش شاد -

خۇراملىقى ئىچىدە مەستخۇش بولۇپ يۈرۈشكە سەۋەب تاپالمىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ دۆچ كەلگىنى مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار جە-ھەتتە ناھايىتى زور ئۈستۈنلۈككە ئىگە غەرب دۇنياسى ئىدى. ئەمما، بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە روھىي جاراھەتنى كۆر-گىنىمىزدە، ئىسلام دۇنياسىدىكى غەربكە قارشى كەيپىياتنىڭ كۈچەيمىگەنلىكىدىن ھەيران بولماي تۇرالمايمىز. دېمەك، ھەممە بىردەك غەزەپكە كېلىپ غەربكە قارشى تۇرىدىغان مۇسۇلمانلار لاگېرى شەكىللەنمىگەن بولۇپ، ئۇلار غەرب بىلەن مۇناسىۋەت قى-لىش داۋامىدا، 19 ـ ئەسىر ۋە 20 ـ ئەسىردىكى ئاپەت خاراكتېر-لىك كەچۈرمىشلەر پەيدا قىلغان جاراھەتلەرنى ساقايتىش ئۈچۈن ھەر خىل ئۇسۇللارنى سىناپ باققان.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قايتۇرغان ئىنكاسى

مۇستەبىتلەرچە مىللەتچىلىك ئىسلام دۇنياسىنىڭ غەربنىڭ خىرىسىغا قايتۇرغان جاۋابىدۇر. ئۇ پۇقراۋى ۋە ھەربىي ئىشلار سا-ھەسىدە ياۋروپانىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تېخنىكىلىق ئامىللىرىنى كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق پىرىنسىپال مەنىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتلارغا يول قويمىدى. شۇنداق قى-لىپ ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىي جەھەتتىكى يەرلىك ئايرىم ئى-دارىچىلىق خاھىشى تامامەن ئېتىراپ قىلىندى، ئەمما ئۇلار ئاۋام ـ پۇقرانى ئۇيۇشتۇرۇش جەھەتتە ياۋروپانى ئۆزىنىڭ ئۈگىنىش ئۇل-گىسى قىلغان مىللىي دۆلەتلەر ئىدى. ئىسلام ئەللىرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىشتا، دىنىي قاتلامنى ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى دەھرىيلىكنى ئاساس قىلدى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق مىللەتچىلىك ئەرەب مىللىي دۆلىتىنى ئا-

ساس قىلماستىن، ئەرەب ئەمەس مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن تومۇرداش بولۇپ كەتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مىسىر ھۆكۈمرانى مۇھەممەد ئەلى قوزغىغان ئىسلاھات ھەرىكىتى مۇشۇ جەھەتتىكى تۇنجى قېتىملىق سىناق بولۇپ، ئۇ ئۆز دۆلىتىنى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىپ، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىغا غوجا بولۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىدا، ئارمىيە، مالىيە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتلەردە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئىسلاھاتلارنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مىسىردىكى تەسىرىنى تۈگىتىشكە ئۇرۇندى. ئەنگلىيە ھىندىستان بىلەن ئوق مەركىزى شەكىللەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان بۇنداق قىلمىشنى بىر خەتەرلىك سىگنال دەپ بىلدى. ئاخىرىدا مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى جاھانگىرلىكنىڭ زورلۇق كۈچى بىلەن ئارىلىشىشى ئارقىسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈركىيەدە يۈز بەرگەن مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنى ئىككىنچى قېتىملىق سىناق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۇ ئىنقىلاب تەۋرەنمەس دەھرىيلىك جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال سىياسىي، قانۇن ۋە مائارىپ ساھەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ غايەت زور تەسىر كۈچىنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى ھەمدە تۈركىيەنى ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ «يۇقىرى قاتلىمى» دىن باشلاپ ياۋروپا دۇنياسىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە يول تۇتۇشقا يېتەكلىدى. ئەمما، تۈركىيە جەمئىيىتىدىكى ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسى بىلەن سىنىپىي قاتلامنىڭ ئايرىلىشىدا ئۈزۈل ـ كېسىل ئۆزگىرىش بولماي (ھازىرقى زامان شەھەر بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بارلىققا كېلىشى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئوسمانىيلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرى

يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. تۈركىيە ئۆزىنى بىر مىللىي دۆلەت ھې-
سابلىدى، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇشۇ جەمئىيەتكە سىڭىپ كېت-
مەكتىن باشقا چارە بولمىدى. پۈتكۈل دۆلەت مۇشۇ ئالدىنقى شەرت
ئاستىدا زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى بې-
سىپ بولدى، ئەمما دۆلەتنىڭ مۇستەبىت پرىنسىپى قۇدرەتلىك
ھەم ئۆزىگە ئىشىنىدىغان بىر سىنىپنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇن-
لۇق قىلدى. ئەمەلىيەت بۇ ئىنقىلاب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن
كېيىنكى دېموكراتىك سىناقلارغا قارىغاندا دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىغا
تېخىمۇ بەكرەك زىيان سالدى. تۈركىيەدىكى ئېھتىياتچانلىق بىلەن
يولغا قويۇلغان دېموكراتىك ئېچىۋېتىش بىلەن ھەربىي ئىستىبدات-
لىقنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى داۋامىدا سىياسىي بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ
يۈلىنىۋېلىش خاراكتېرىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭا، سىياسىي سىنىپ
ئۆز ھامىيلىقىدىكى يۇمران «قوزىلار» نى بىخەتەر جايغا ئېلىپ بې-
رىۋالغۇدەك كۈچكە ئىگە بولالىدى، ھۆكۈمرانلىق قورالى ئۇلارنىڭ
قولىدىلا بولسا ھامان شۇنداق قىلالايتتى، بىراق ئۇلارنىڭ خىزمەت
ئۈنۈمى بەك تۆۋەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىيەدە خۇددى ئۆ-
چەككە كىرگەن جانلىقلاردەك نىسپىي تۇرغۇنلۇق ئىچىدە تەرەققىي
قىلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى، بۇ ئارىلىقتا ھەربىيلەرنىڭ تىز-
گىنلىشىدىكى ھۆكۈمەت دىنىي خادىملارغا تەمىنات بېرىشنى رەت
قىلدى. جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن كامالىزم
كوردلارنىڭ مۇستەقىللىق تەلىپىگە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز-
دىگەن ئاساستا ئادىمگەرچىلىككە ئۇيغۇن ھەل قىلىش لايىھەسىنى
قوللىنىشنى رەت قىلدى. 80 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى
تۈركىيە دەل ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتە مۇنتىزىملىشىشقا
يۈزلىنىۋاتقان ھالقىلىق پەيت ئىدى، بىراق كوردلار بىلەن بولغان
ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ھۆكۈمەتنىڭ چىقىمى كۆنسايىن ئېشىپ كەت-

تى، مىللىي دارامەت ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20% كېمىيىپ كەتتى، چىقىم ھەتتا ئاشكارا مالىيە قىزىل رەقىمىنىڭ ئىككى ھەسسىسى- گە باراۋەر كېلىپ قالدى، شۇ تۈپەيلىدىن ئىجتىمائىي زامانىۋىلاش- تۇرۇش مۇساپىسىنىڭ ئىنتايىن جىددىي پەيتتە چېكىنىش ۋەزىيى- تى كۆرۈلدى.①

ئىراندىكى پەھلىۋى سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ئىسلاھاتىنى، بو- لۇپمۇ ئاخىرقى شاھ يولغا قويغان كەسكىن ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئۈچىنچى مىسال دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. نېفىت ئىشلەپچىقىرىش- تىن كىرىۋاتقان مول كىرىمدىن مەنپەئەتدار بولۇپ كېلىۋاتقان پەھلىۋىچىلەر «يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە» دۆلەت مەركەز قىلىنغان زا- مانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنى پىلانلىدى. مىسىر ۋە تۈركىيەگە ئوخشاشلا ئىراندىمۇ دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش پىكىر ئېقىمى بىلەن رايوندا ئەۋزەل ئورۇنغا چىقىش تەلىپى ئۆزئارا چىڭ باغلاندى. ئىراق، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۆرۈشى يۈز بېرىۋاتقان خەلقئارالىق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، رىزا پەھلىۋى غەرب ئەللىرى بىلەن توقۇنۇشماي تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ دۆلەتچىلىك نىشانىنى ئىشقا ئاشۇردى. ئۇ جەھەت- تىن بۇ بىتەلەي مۇھەممەد ئەلىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ ھەربىي ھازىر- لىقلارنى زور مىقداردا كېڭەيتتى ھەم قىلچە ئەيمەنمەستىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قارا نىيىتى بويىچە ئىش كۆردى. مەسىلەن، پارس قولتۇقىدىكى تالاش - تارتىش ھەل بولماي كېلىۋاتقان ئەرەب ئا- راللىرىنى ئىشغال قىلدى، چۈنكى ئۇ يەر ئارقىلىق ھورمۇز دېڭىز بوغۇزىنى (ئىران بىلەن ئەرەب يېرىم ئارىلى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ،

① ئۇدو ستېينباچ: «20 - ئەسىردىكى تۈركىيە، ياۋروپانى ئەندىشىگە سېلىپ كېلىۋاتقان ھەمرا»، 1996 - يىلى نەشرى.

پارس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئەرەب قولتۇقى ۋە ئوممان قول-تۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم — تەرجىمىدىن) تىزگىنلىگىلى بولاتتى؛ ئۇنىڭدىن سىرت، ئىراننىڭ ئەينى چاغدىكى يادرو قورال پىلانى ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى قارا نىيىتىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، بۇ ئىشلار بۇگۇنكى سادام ھۆسەيىننىڭ تۇتقان يولىغا ئوخ-شاش بولۇپ، كىشىنى بەكلا ھەيران قالدۇراتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، غەرب ئەللىرى يەنىلا ئىشنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ، سۈكۈت قىلىپ تۇرىۋەردى، بەزىلەر يەنىلا بۇ ئىشقا ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتتى. چۈنكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلى-دە، رىزا پەھلىۋى «بىز غەربلىكلەر» تەرەپتىكى شاھ دەپ قارالغان-دى. بەختكە قارشى ھۆمەينى رەھبەرلىكىدىكى ئىران ئىسلام ئىن-قىلابى بۇ ئاخىرقى پادىشاھنى قوغلىۋەتتى، بۇ پادىشاھ سەرسانلىق ئىچىدە غەم - غۇسسە بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. رىزا پەھلىۋى يولغا قويغان ئىسلاھاتنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھاسىل قىلالمىدى، كۈچكە تۇغرا يېتەك-چىلىك قىلىپ كېتەلمىدى، بۇ كۈچ ئەكسىچە ئۇنىڭ مۇتلەق پادى-شاھلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت سىياسىي گەۋدىسىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدى.

پان ئەرەبىزم ۋە يېقىن شەرقتىكى توقۇنۇشلار

پان ئەرەبىزم دېگەنلىك ئەرەب خەلقى ئورتاق ئىنتىلىدىغان سىياسىي ئازادلىق يولىدا زېمىنى كەڭ، سىياسىي جەھەتتە بىر-لىككە كەلگەن بىر ئەرەب دۆلىتى قۇرۇش ئىدىيەۋى ئېقىمى بو-لۇپ، ئۇ 20- ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساسلىقى تەڭسىز ۋېرسال شەرتنامىسى

سەۋەب بولغان. پارىژدىكى سۈلھى كېڭىشىدە، غەرب مۇستەملىكى-
چى ئەللىرىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئىشلىرىدىكى ئاسىيلىقلىرى بۇ يەر-
دىكى ئاۋام - پۇقرانى قاتتىق ئۈمىدسىزلەندۈردى، شۇنىڭ بىلەن
ئۇلار ئۆزىگە تايىنىپ مىللىي ئازادلىق يولىنى ئىزدەشكە كىرىش-
تى، شۇنداق قىلىپ پان ئەرەبىزم ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بار-
لىققا كەلدى، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرى «ۋېرسال شەرتنامىسى»
دىكى ئەرەب دۇنياسىنى بۆلۈۋېتىش ماددىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا
پايدىلىق ئىدى. پان ئەرەبىزم يەنە لىۋان، سۈرىيە ۋە پەلەستىن را-
يونىدىكى خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئى-
گىلىگەن نىسبىتى جەھەتتىمۇ ئاز سانلىق ھېسابلىنىدىغان دىنىي
مەزھەپتىكىلەرنى قوغداش ئىدېئولوگىيەسىنى ئىپادىلىدى؛ 30 -
يىللاردا قۇرۇلغان مۇسۇلمان قېرىنداشلار دوستلۇق ئۇيۇشمىسىمۇ
پان ئەرەبىزمگە ئوخشاشلا جەمئىيەتكە زەربە ئېلىپ كېلەلىدى، ئۇ
تاللاشقا بولىدىغان دىنىي ئاساس ۋە چېگرادىن ھالقىغان سىياسىي
ئىدىيە ئۈستىگە قۇرۇلغان تەشكىلات بولۇپ، ئۇلار يۇقىرىدا ئېيت-
تىلغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن چەتكە قېقىش پوزىتسى-
يەسىنى تۇتتى.

1948 - يىلى ئىسرائىلىيەنىڭ دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇشى ھەم
شۇنىڭدىن كېيىنلا يۈز بەرگەن تۇنجى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق
ئۇرۇشى پان ئەرەبىزمنىڭ تارقىلىشىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك ھەرىكەت-
لەندۈرگۈچ كۈچ بولدى. بۇ مەيدان ئۇرۇش غەربنىڭ ئەرەب دۇنيا-
سىغا داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلالايدىغان - قىلالمايدىغانلىقىنى
بىر قېتىم سىناپ بېقىشى بولۇپ، بۇ قېتىمقىسى ئەلۋەتتە ئىلگى-
رىكى قېتىمدىكىلىرىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى، ئۇلارنىڭ تايى-
نىدىغىنى يېڭى مۇستەملىكىلەردىكى «تىرويا ئېتى» (ياغاچ ئات
ھىيلىسى) بولۇپ، ئىسرائىلىيە بۇ ئالدىنقى سەپتىكى باش قورغان

ئىدى. بىراق، كىشىلەر ئىسرائىلىيەنىڭمۇ جاپالىق كۈرەشلەر ئارقىلىق ئەنگلىيەنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولغانلىقىدەك بۇ پاكىتقا قىلچە دىققەت قىلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن غەرب زومىگەرلىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا قوللىغان ئىسرائىلىيەگىلا پايدىلىق سىياسەت ياش بىر ئەۋلاد ئەرەبلەرنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس تەسىر قالدۇردى.

پان ئەرەبىزمنى كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان ئۇل تاشنىڭ ئەمەلىيەتتە سوتسىيالىزم ئىدېئولوگىيەسى ئىكەنلىكىنى بايقىمىقىمىز ئانچە تەس ئەمەس. بىرىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە دائىمىي ئەزا دۆلەتلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىسرائىلىيەنىڭ زورلۇق بىلەن دۆلەت قۇرۇشىدا خېلى جاۋابكارلىقى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى ئامېرىكا ـ ئىسرائىلىيەگە قارشى ئىتتىپاققا كىرىپ، پان ئەرەبىزمنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، كوممۇنىزم بىلەن پان ئەرەبىزمنىڭ بۇنداق بىرلىشىشى تېخىمۇ پايدىلىق ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. ماركسىزم ـ لېنىنىزم پەقەت جەنۇبىي يەمەندىلا يىلتىز تارتالىغان بولسىمۇ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك، سودا ۋە تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش پىرىنسىپى، كۆلىمى چوڭ بولغان دۆلەت كارخانىلىرى، پىلانلىق ئىگىلىك، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش قاتارلىق قاراشلار ئالجىرىيە، لىۋىيە، تۇنىس، مىسىر، سۈرىيە ۋە ئىراقتا كەڭ قوللىنىلدى. ناسىرىزم ۋە بادرىزمنىڭ تەسىرىدە ئەرەب مىللەتچىلىكى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ بىرىكىشىنىڭ بىر خىل يېڭى، پەۋقۇلئادە ئىدىيە سىستېمىسى شەكىللەندى.

بۇ خىل سىناق ئاخىرىدا ئىككى ئامىلنىڭ تەسىرىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. بىرىنچىدىن، سوتسىيالىزمنىڭ تەرەق-

قىياتى ئەسلىدىنلا تۈگەتكىلى بولمايدىغان نۇقسانلاردىن خالىي ئە-مەس ئىدى. چوڭ تىپتىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ يۈكسەك دەرد-جىدىكى ئۇنۇمسىزلىكى ۋە پارازىتلىق خاراكتېرىنى ئالغان دۆلەت بيۇروكرات قاتلىمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تۈپەيلىدىن زامانىۋىلاشتۇ-رۇشنىڭ بارلىق نەتىجىلىرى ئىجارە سومىسى سۈپىتىدە ئېغىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالمايدىغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق سا-ھەسىدىن شەپقەتسىزلەرچە ئېلىپ كېتىلدى. بۇنداق ۋەزىيەت جەم-ئىيەتتە ئىقتىسادىي كاساتچىلىقنى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى ئاممىنىڭ تۇرمۇشىدا كۈنسايىن نامراتلىششنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئىككىنچىدىن، بىرلىككە كەلگەن ئەرەب دۆلىتى قۇرۇش ئار-زۇسى بىلەن ئەرەب دۇنياسىدىكى تۈگەتكىلى بولمايدىغان يەرلىك ئايرىم ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدا ئاتلاپ ئۆتكىلى بولمايدىغان چوڭقۇر ھاڭ بار ئىدى. «ئىسرائىلىيەلىكلەرگە قارشى تۇرۇش» بۇ يەردە ئىنتايىن ناباب بىر شوئارغا ئايلىنىپ قالغانىدى، ئەمما بۇن-داق شوئارنى ئەرەب ئەللىرىنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغان سىياسىي پىروگراممىا نىشانىغا ئايلاندۇرۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس ھەمدە ھەربىي جەھەتتىن ئۇنۇملۈك ماسلاشتۇرۇشتىمۇ چاقىرىق كۈچىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. 1958 ـ يىلى مىسىر بىلەن سۈرىيە ئەرەب بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، ئەمما ئۈچ يىلدىن كېيىن ئىلاجسىزلىقتىن پارچىلانغانلىقىنى جاكارلىدى؛ لىۋىيەنىڭ مۇس-تەبىت داھىيسى كازافى ئوتتۇرىغا قويغان قوشۇلۇش تەشەببۇسى-غىمۇ ھېچقانداق بىر قوشنا دۆلەت ئاۋاز قوشمىدى. بۇ پاكىتلار تى-راگېدىيە خاراكتېرىنى ئالغان بىر خىل كىنايەلىك مەنىدە، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پان ئەرەبىزمدىن ئاخىرىدا ھېچ-قانداق نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. «پان ئەرەب» يولىنى تۇتقان سۈرىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىمۇ سۈرىيەدىكى

دۆلەتچىلىك تەرەپدارلىرى بىلەن ئىراقپەرەسلەردىن ئىبارەت زادىلا سىغىشالمايدىغان ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى.

ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى

خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چېركاۋ سوتى كاتولىك دىنىدىكى ئەسلىدە بار خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولمىغاندەك، شۇنداقلا تېلېۋىزىيەدە ئەكسىيەتچىل تەرغىبات قىلىشمۇ پىروتېستانت (يېڭى دىن) نىڭ ئالاھىدىلىكى بولمىغىنىدەك، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى ياقلايدىغان ئەسلىيەتچىلىكمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئەمەس. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسلام دىنىدىكى ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ ئەپۇچانلىقىنى ھەممە كىشى ماختىشىدۇ. مەسىلەن، تارىختا ئىسپانىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەمىر بۇنىڭ مىسالى. زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن بولغان ئىختىلاپتا، ئىسلام سىياسىي دىنشۇناسلىقى جەھەتتە «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى» تەلىماتى تەدرىجىي شەكىللەندى ھەمدە تاللاشقا بولىدىغان بىرقانچە تارماق مەۋجۇت بولدى، ئۇلار ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش (ئۇنىڭ ئىچىدىكى غەرب مەدەنىيەت ئامىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ يارىشىشىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈردى؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئاشۇ ئەسلىيەتچىلەرنىڭ قىلغان ئىشى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك بارلىق نەرسىلەرنى «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە - ئايەتلەر ۋە ئىسلام شەرىئىتىدىكى ئىشەنچلىك ئىزاھلار ئىچىدىن ئۇزۇل - كېسىل چىقىرىۋېتىش بولدى.[1]

---

[1] ئاندرېس مېيىر: «ئىسلامىيەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى، پىلان، ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە»، «ئىسلام دۇنياسىنىڭ يۈرەك ساداسى» 1994 - يىلى نەشرى.

«ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى» تەلىماتىنى ئەل ئافغانى بىلەن ئۇ-نىڭ تالىپى مۇھەممەد ئابدۇل 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىگە ئوخشاشلا ئاتال-مىش غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى مەنسىتمەي، ئىسلام-نىڭ ئالىي پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلدى. بىراق ئەسلىيەتچىلىك-كە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار سانسىزلىغان دىنىي كىلاس-سىك ئەسەرلەردىن تىرىشىپ دەلىل ـ ئىسپات تېپىپ، غەربنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان زامانىۋى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئىسلام دى-نىدىكى مەنبەلەر بىلەن ئاللىبۇرۇن بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ھەتتا غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقلارنىڭمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى. بۇ غەرب مەدەنىيىتى ئىسلامىيەت دانىش-مەنلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دىنىي ئەقىدىلىرىدىن كۆچۈرۈپ كې-لىنگەن دېگەنلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. شۈبھىسىزكى، ئىسلام ئىسلا-ھاتچىلىقى تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تەرەققىيات ئىمكا-نىيىتىگە ئىگە: بىرى، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئۆزۈكسىز تۈردە نوقۇل ھەم ئەسلىي مەنىسىگە ئەڭ ئۇيغۇن شەرھلەش ئاساسىدا، روشەن ھالدا ئىسلام سىياسىي ئىسلاھاتىنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىدۇ؛ ئىككىنچىسى، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە ـ ئايەتلەر ھاياتىي كۈچكە ئىگە ھەم ئۆزگەرتكىلى بولىدىغان بىر خىل دىنىي ئەقىدە قىلىنىپ، ھازىرقى جەمئىيەتتىكى كۈنسايىن يېڭىلىنىۋاتقان ئىسلاھات ئامىللىرى نەزەردە تۇتۇلۇپ، دىنىي جەھەتتە چوقۇم ئى-تائەت قىلىنىدىغان ئامىللارغا يېڭى مەنە بېرىلىپ، يېڭىباشتىن چۈشەندۈرۈلىدۇ.

باشقا ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق تەلىماتلىرى ئەل ئافغانى ۋە مۇ-ھەممەد ئابدۇلنىڭ ئىدىيەسى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ئۇلار

تۆۋەندىكى جەھەتلەردە، يەنى دىن تارىخىي ئۇقتىئىنەزىرىنى قوبۇل قىلىپ، ھەقىقەتنى دانىشمەنلەرنىڭ سۆزلىرى ئارقىلىق مۇتلەق، تامامەن جەزملەشتۈرگىلى بولمايدۇ، دەپ قارىغان؛ كىشىلەرنىڭ ھەربىر تارىخىي دەۋردە ئۆزىنىڭ تارىخقا بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۆزلەشتۈرۈش ئېقتىدارىغا ئاساسەن بۇ دانىشمەنلەرنىڭ ئۇزۇندى-لىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىنىڭ كۆپ خىل مۇمكىنچىلىكى بار-لىقىنى يېڭىباشتىن شەرھلەپ، بۇلارنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەربىر تارىخىي دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ «قۇرئان كە-رىم»نى ئۆز مەيلىچە چۈشەندۈرۈش ھوقۇقى بولىدۇ. ئىسلام دىنى ناھايىتى زور ماسلىشىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش-قىمۇ ئوخشاشلا ماسلىشالايدۇ. ئىدىيەدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشنى ھۆمەينىنىڭ ئىراندىكى رىقابەتچىسى ئايەتۇللا (ئايەتۇللا دېگەنلىك ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي ئاتاق بولۇپ، خىرىس-تىيان دىنىدىكى باش ئېپىسكوپقا باراۋەر — تەرجىماندىن) شەررۇت مەدارى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ دىن بىلەن دۆلەت ھۆكۈمرانى-لىقىنىڭ چىڭ باغلىنىپ قېلىشىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، چۈنكى سىياسىي سودىنىڭ زۆ-رۈرلۈكى تۇپەيلىدىن دىنىي ياراشتۇرۇش كېلىپچىقىشىدىن ساقلان-غىلى بولمايدۇ. ئەمما، بۇ دىنىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە مۇقەددەسلى-كىگە نىسبەتەن داغ كەلتۈرىدۇ؛ بۇنداق «تىمتاس» دىنىي پەلسەپە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى ئەنئەنىسى بولسىمۇ، بىراق ھۆ-مەينى تەشەببۇس قىلغان ئىسلام پائالىيەتچانلىقى تەرغىباتىنىڭ تەسىرىدە ئىزچىل داۋاملىشالمىدى، كەم دېگەندىمۇ ئىراندا ئەھۋال شۇنداق بولدى. مىسىردا پىراۋوسلاۋىيە روھانىيلىرى تەرىپىدىن كۈررىدا چېگراسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئەبۇ سەيد سۈننىي

مەزھەپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولۇپ قالدى. نۇرغۇن پاكىستانلار ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى يارد-ششىنىڭ ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى ئىكەنلى-كىنى ئىپادىلەپ بەردى.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى

غەربنىڭكىگە قارىمۇقارشى يەكۈننى 30 ـ يىللاردا مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەسەنۇل بەننا ئوتتۇرىغا چىقارغان. ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ دۇنيانى ئۆز-گەرتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ رولىنى ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتە جارى قىلدۇرماقچى بولغان. بۇ بىر جەھەتتىن، غەرب مۇستەملىكىچى ئەللىرىنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا قىلچە ئەيمەن-مەستىن، ئۆز مەنپەئەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش قىلمىشلىرىغا قا-رىتىلغان ئىنكاس؛ يەنە بىر جەھەتتىن، دۆلەت مۇستەقىللىققە ئې-رىشكەندىن كېيىن ياش ئەرەب دۆلىتىدە چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان لىبېرالىست رەھبەرلەرنىڭ ئاۋام ـ پۇقرا ئالدىدا كۆز بوياپچىلىق قىلىشلىرى، دۆلەتتە ھەمىشە غەرب بىلەن ھەمكارلى-شىدىغان سىياسەتنى قوللىنىشلىرىغا بولغان گۇماندىن ئىبارەت ئىدى. ھەسەنۇل بەننا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملاردا دىنىي ئېتىقادنىڭ كۈچىنى يېڭىباشتىن ئۇرغۇتۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق سىرتتىن كەلگەن، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن سىغىشالمايدى-غان ئامىللارنى تۈگەتمەكچى بولغان. بىراق ئۇنىڭ سىياسىي پەلسە-پىسى زىددىيەتلىك بولۇپ، ئۇ ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى ئەقىدىلى-رىدىكى دېموكراتىك نۇقتىئىنەزەر (بۇ دانىشمەنلەرنىڭ ئەگەشكۈ-چىلەردىن دەھرىي مەسىلىلەر ئۈستىدە «كېڭىشىش»نى تەلەپ قى-لىشىنى كۆرسىتىدۇ) لەرنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر جەھەتتىن،

ئۆزىنىڭ ئىلاھىيەت نەزەرىيەسىنى چىقىش قىلىپ، كۆپ پارتىيە-
لىك تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي سىستېمىدىن نەپرەتلىنىش كەيپىيا-
تىنى قىلچە يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى، ئۇ مۇتلەق ئەمرىمەرۇپلار ئى-
چىدىن ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىمۇ سىياسىي جەھەتتە ئەمەلگە ئا-
شۇرغىلى بولىدىغانلىقى، ئىككى پارتىيە ئىچىدە كەم دېگەندە بىرى
ۋەكىللىك قىلىدىغان نۇقتىئىنەزەرنىڭ مۇقەررەر خاتا بولىدىغانلى-
قىدەك يەكۈننى ئوچۇق ـ ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقاردى.

ھەسەنۇل بەننانىڭ ئەڭ دەسلەپكى بايانلىرىنى كەڭ سىياسىي
تۇرمۇش يەنىلا چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان جەمئىيەتتە، جەمئىيەتنىڭ
تۆۋەن قاتلىمىدا تۇرغان ئاۋام ـ پۇقرالارنىڭ سىياسىيغا قاتنى-
شىشنى تەلەپ قىلىش، دۆلەتنىڭ چىقىش يولى ئۈستىدە ئىزدى-
نىشتىكى بىر خىل ئۇرۇنۇش دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. بەزى ئەرەب
ئەللىرىدە مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىدىيەلىرى
تاكى ھازىرغا قەدەر يەنىلا مۇئەييەن ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. ئا-
ساسلىقى ئالجىرىيە، مىسىر ۋە ئىيوردانىيە قاتارلىق بىرقەدەر مۆ-
تىدىل ئىسلام ئەللىرىدە ئەھۋال شۇنداق. بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن
ئۇ كەسكىن، زورلۇق خاھىشىنى ئۇزۇكسىز ھازىرلاۋاتقان بۇرۇ-
لۇشنىڭ باشلىنىشىدۇر. ھەسەنۇل بەننادىن سىرت، بۇنداق تەلىمات-
نى ئوتتۇرىغا قويغان مۇتەپەككۇرلاردىن يەنە پاكىستانلىق مۇسۇلمان
ئەل مەۋدۇدى ۋە مىسىرلىق سەيىد قۇتبىلار بار. قىزىقارلىق يېرى
شۇكى، ئۇلار مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مەدەنىيىتىدىكى
بارلىق «ئىسلام دىنىغا يات نۇقتىئىنەزەرلەر»نى راسا تەنقىد قىل-
غان، ئەمما ئۇلارنىڭ تەنقىد قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتىسى غەرب
مەدەنىيىتى بولماستىن، بەلكى ئاساسلىق مۇسۇلمانلار ھۆكۈمران-
لىقىدىكى ھۆكۈمەت ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا قارىتىلغان. ئۇلار
بۇ ئاپپاراتلار ئاللىبۇرۇنلا ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە خىلاپلىق قى-

لىپ، ئەمەلىيەتتە كۆپارلار ھۆكۈمرانلىقىغا ئايلىنىپ قالغان، دەپ ھېسابلىغان. شۇڭا، ئۇلار پاك مۇسۇلمانلار ئۆزىنى دانىشمەنلەرگە ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشى، دانىشمەنلەر دۈشمەنلىك بىلەن تولغان بىر جايدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا كىرىشىشى كېرەك دەپ قارال-غان ۋە بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدىن قوغلىنىپ چىقىلىشىغا قارىتىپ ئېيتقان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، غايەت زور «ئىسلام ئىمپېرىيەسى»دە پەقەت ئاز ساندىكى مەسلەكداش ئەنئەنى-چىلەرلا ئۆز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر يەرگە جەم بول-غان. ئۇلار باشقا دۇنيانى، بولۇپمۇ ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت ۋە دۆلەتنى رەزىل «ئۇرۇشقاق ئىمپېرىيە» دەپ ئاتىغان. ئەلۋەتتە بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ ئۆز نەزەرىيەلىرىنى شە-كىللەندۈرۈشى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلغان، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەمە-لىيەرۈپلارغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئۇسۇللارنى قىلچە تەپ تارت-ماستىن قوللىنىشى ئۈچۈن سەۋەب ھازىرلاپ بەرگەن. ئىش چىكى-غا چىققاندا، ئۇلار: ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ تەلىپىگە بويسۇ-نۇشنى خالىمايدىغان بارلىق مۇخلىسلارنى ئۆلۈم جازاسىغا تارتىشقا بولىدۇ، دەپ جاكارلىشىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئۆلتۈرۈش قىلى-مىشلىرى قانۇنلۇق ئىش دەپ قارىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ۋەدىگە ۋاپا قىلمىغان كىشىلەر بولۇپ، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە ھەقلىق. شۈبھىسىزكى، ئالجىرىيەدىكى GIA تەشكىلاتى مۇشۇ ئەسەبىي نۇقتىئىنەزەرگە ئەمەل قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى 20 ـ ئەسىردىن باشلاپلا ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە قاراپ يول ئالغان ئەمەس. ۋەھھابىيە ئېقىمى (ئىسلام دىنىدىكى بىر مەزھەپ — تەرجىماندىن) 18 ـ ئەسىردىلا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تارقىلىشقا باشلىغان، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا سەئۇدى

ئەرەبىستاندىكى يېڭى خانىدانلىق ۋەھھابىيە ئېقىمىنى دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئەقىدىسى قىلغان. ۋەھھابىيە ئېقىمى ھۆمەينى تەرغىب قىلغان شىئە مەزھەپىدىكىلەرنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە قارىغاندا خېلى بۇرۇنقى مەنبەلەرنى ئاساس قىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېخىمۇ مۇتەئەسسىپ، تېخىمۇ مۇستەبىت بولۇپ، ھازىرقى زامانغا لايىق ھېچقانداق دېموكراتىيە تۈسىنى ھازىرلىمىغان، بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئىران جەمئىيىتى كەم دېگەندە بىر ئىجتىمائىي، سىياسىي تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئىگە. سەئۇدى ئەرەبىستانى نېفىت باھاسى جەھەتتە ئانچە شەپقەتسىز بولمىغان سىياسەتنى يولغا قويغانلىقتىن، بۇ سىياسەت غەرب جەمئىيىتىنىڭ كۆڭلىگە ئوبدانلا ياققان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىكى ئىنسانىي ھوقۇققا زىيانكەشلىك قىلىش قىلمىشلىرى، دېموكراتىيە ئامىللىرى كەمچىل بولغان جەمئىيەت مېخانىزمى، رىياد ئاشكارا يوسۇندا قوللىغان ئەسلىيەتچىلىك، ھەتتا تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى قوللايدىغان بۇنداق پاكىتلارنى قەستەن نەزەردىن ساقىت قىلىۋاتىمىز. بۇ غەربنىڭ دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتلەرگە قاراتقان ئىككى ياقلىمىلىق ئەخلاق ئۆلچىمى كەلتۈرۈپ چىقارغان زىددىيەتلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا مۇشۇ خىل روشەن پەرق سەۋەبىدىن، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى ئاشۇ ئوقۇمۇشلۇق زاتلار غەرب كۆككە كۆتۈرگەن قىممەت قارىشىنى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىشنى ناھايىتى تەستەك ھېس قىلىدۇ (چۈنكى، ئۇ ئادىللىقنى يوقىتىپ قويغان).

زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنى ئومۇميۈزلۈك كىرىزىسقا دۇچار قىلىپلا قالماي، بەلكى خۇسۇ-سىيلارنىڭ جان ساقلىشىنىمۇ كىرىزىسقا دۇچار قىلدى، ئەمما ئەسلىيەتچىلىك بولسا تۇرمۇشى داۋالغۇش ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان كى-

شىلەرگە ياردەم قىلدى ۋە ئۇلارنى يېتەكلىدى.[1] ئەسلىيەتچىلىك كىشىلەرگە ئېنىقتەك بىلىنىدىغان بىر ئالغا بېسىش نىشانىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئۇ شەخس بىلەن كوللېكتىپنىڭ تونۇش تۇي- غۇسىنى ئىلگىرى سۈردى. چۈنكى، ئۇ ئورتاق تارىخنى ۋە كىشىلەر يەنىلا ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قىممەت قارى- شىنى كۆپلەپ سۈرۈشتۈرۈپ كۆردى، بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلەر- نىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش جەھەتتە پەۋقۇلئاددە رولىنى جارى قىلا- دۇرالىدى ھەم ناھايىتى ئاسانلا قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە بولالىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئەرەب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئىنتايىن باب كېلىدىغان بىر خىل ھۆكۈمرانلىق ماھارىتى ھېسابلىنىدۇ. بىرقانچە ئەسىردىن بېرى ئۇ ۋەھھابىيىچە ئۇسۇل بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. پاكىستاندىكى مۇستەبىت گېنېرال زىيائۇلھەق پاكىستاننىڭ ئىچ- كى ئىشلىرىنى ئەسلىيەتچىلىك يولىغا سېلىشنى ئىلگىرى سۈر- دى، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۇنىڭ ئېنىق نىشانى ئى- دى. ئىسلام دىنىدىكى ئۆچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ پەند - نەسى- ھەتلەر، يەنى ھاقارەتكە سەۋر قىلىش، قەتئىي بويسۇنۇش ۋە قەتئىي ئەمەل قىلىش شەكلىنى تەكىتلەيدىغان ئەھكاملار ئىنتائەتمەن پۇق- رالارنىڭ خوش - خوش دەپ بويسۇنۇشىغا تۈرتكە بولىدىغان كۆ- ڭۈلدىكىدەك باھانە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى غەرب مەدە- نىيىتىدىن چەتلەش سىياسەتلىرىنى قوللىنىپ، مۇشۇ ئارقىلىق

[1] باسسام تىبى: «ھازىرقى زامان ئىسلام كىرىزىسى»، «پەن - تېخنى- كا دەۋرىدىكى بۇرۇنقى سانائەت مەدەنىيەتى»، فىرانكفورد، 1991 - يىلى نەشرى.

ئاۋامنىڭ تارىختا شەكىللىنىپ بولغان غەربكە ئۆچمەنلىك ساقلاش كەيپىياتىنى تۇگەتمەكچى بولدى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئىلگىرىكى كوللېكتىۋىزم، مۇستەبىت دۆلەتچىلىك، پان ئەرەبىزم ۋە سوتسىيالىزمغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئەسلىيەتچىلىك ئەرەب ئەللىرىدە ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان «ئالتە كۈنلۈك ئۇرۇش» (1967 - يىلى)تىن كېيىن، «سەلبىي سەرگۇزەشتە» تۈپەيلىدىن ئابرۇيىنى تۆكۈۋالمىدى، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئەسلىيەتچىلىك بۇ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتىگە نىسبەتەن ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇردى، ھەتتا يۇقىرىقى بىرقانچە خىل ئىدېئولوگىيەنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئەرەب دۇنياسىدىكى ئاساسلىق ئىدىيەۋى ئېقىم يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى. مۇستەبىت دۆلەتچىلىك، پان ئەرەبىزم ۋە سوتسىيالىزم زامانىۋىلىشىشنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا يولغا قويۇلۇشىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشقان بولسىمۇ، بىراق ھېچقايسىسى ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلالمىدى. بىر جەھەتتىن، جەمئىيەتتىكى پەرق ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ، باي - كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى كەسكىنلىشىپ، كۆپ سانلىق ئاۋام - پۇقرانىڭ كەلگۈسى تورمۇشى يەنىلا كاپالەتكە ئىگە بولالمىدى ھەمدە توغرا ئالغا بېسىش نىشانىمۇ كەمچىل بولدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا پارىخورلۇق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى خىيانەت قىلىپ، چىرىكلىشىپ كەتتى، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا ئەۋج ئالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ھوقۇق جەھەتتىكى تەلەپلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاۋام - پۇقرالارغا قىلچە تەپ تارتماستىن زورلۇق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى. كونا سىياسىي تۈزۈلمە مۇشۇ تۈپەيلىدىن ئەقەللىي ئابرۇيىنىمۇ يوقىتىپ قويدى. ئەرەب دۇنياسىدىكى سىياسىي سىنىپنىڭ

مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى بۇنداق مەغلۇبىيەتنى ئىقتىسادىي
جەھەتتىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆزەتكىلى بولىدۇ. 80 ـ يىللاردىن بې ـ
رى، ئوتتۇرا شەرقتىكى ئەرەب ئەللىرى (ئىسرائىلىيە بۇنىڭ سىر ـ
تىدا)نىڭ ئىقتىسادىدىكى يىللىق ئەمەلىي «ئېشىش نىسبىتى» مى ـ
نۇس 2% ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى كەڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ئارقى ـ
لىق ئاۋام ـ پۇقرانىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىۋالدى. مەسىلەن، داۋا ـ
لىنىش جەھەتتە ياردەم قىلىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ۋە قۇتقۇ ـ
زۇش؛ بالىلار باغچىسى، مەكتەپلەرنى قۇرۇش، ئالىي مەكتەپ ئوقۇ ـ
غۇچىلىرىنى ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بىلەن تەمىن ئېتىش، «قۇرئان
كەرىم»نى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتنى ئاساس قىلغان مەدرىسلەرنى قۇ ـ
رۇش؛ دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بويىچە مەسلىھەت بېرىش، ئاپەتتىن
قۇتقۇزۇش، ھەتتا تاللا بازارلاردا ئەرزان يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىن ـ
لەش دېگەندەك. باشقىچە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلار پەقەت بىر
پاراۋان دۆلەت ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلدى،
يەنە كېلىپ بۇ ئىسلام دۆلىتىنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى كېلەڭسىزلىك
بولۇپ، چىرىكلىك قىلمىشلىرى ھەمىشە كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بى ـ
يۇروكرات تۈزۈلمىنىڭ بۇ ئىشلارنى زىممىسىگە ئېلىشقا قۇربى
يەتمىدى. شۇڭا، بۇ جەمئىيەتتە نېمە ئۈچۈن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ
ئىسلام دىنىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىگە تايىنىپ، ئاخىرىدا ئەرەب
دۇنياسىنىڭ زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۈ ـ
مىد قىلىدىغانلىقىنى تامامەن چۈشىنىشكە بولىدۇ. خۇنتىنگتون
دەل مۇشۇنداق گۈزەل خىيالىي تۈيغۇلارنىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچرى ـ
غان، ئۇ مۇشۇ ئاساستا ھۆكۈم چىقىرىپ، خالىغان بىر مەدەنىيەت
بەلگىسىگە تايىنىپ ھەممىنى چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ، دەپ قارى ـ
غان. ئەمما، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى زامانىۋىلاشتۇ ـ

رۇشىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە سەل قارىغان. ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتا كىشى-نىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى تارتقۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈر-گەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان.[1]

ئۇمىدىنى ئىسلام دىنىغا باغلاپ، ئاتالمىش «ئاخىرقى ئاززۇ-سى» ئۈستىدە قۇرۇق خىياللارنى قىلىشقا قارشى تۇرۇشىمىزدا ئەلۋەتتە ئىنتايىن نۇرغۇن سەۋەب بار. ئىنسانىيەتنىڭ دىن تارىخى-نى ۋاراقلاپ كۆرىدىغان بولساق شۇنى بايقايمىزكى، كىتاب نازىل بولغان ھەرقانداق بىر دىن مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى مۇ-قەددەس دىنىي ئەقىدىلەر ئىخچام سۆز - ئىبارىلەر بىلەن يەتكۈ-زۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈلۈك ئۇنىۋېرسال ئومۇمىيۈز-لۈك ئاتا قىلىنغان. دېمەك، ئۇ دەۋر ئېقىمىغا قەتئىي ئۇيغۇن بول-غان تەپسىلىي شەرھلەش ۋە تارىختىن ھالقىغان، قەدىمدىن بۇگۈن-گىچە بولغان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرگەن. شۇڭا، ئۇنىڭدا كۆپ مەنىلىكتىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. ئەمما، ئەسلىيەتچىلىك دانىشمەنلەرنىڭ پەند - نەسىھەتلىرىدىن دىنىي ئەقىدىنىڭ «ئەسلىي» مەنىسىنى تەھلىل قىلىشقا ئىنتىلى-دۇ، شۇڭا ئۇنىڭ تەقدىرى دەسلەپتىلا بەلگىلىنىپ بولغان. دې-

[1] 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى بەس - مۇنازىرىدە، كىشىلەر خۇنتىنگتوننىڭ سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ سىياسىي ۋە ئەدلىيە تۈزۈلمىسىدىكى كونا ئامىللار توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئەيىب-لەشتى، بۇ كونا، چىرىك ئامىللار ھازىرقى زاماندىكى مەۋجۇتلۇق كىرىزى-سىنى يېڭىش تەلەپ قىلىنىدىغان مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلغان؛ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى بىر سوت مەھكىمىسى «پىرىخونلۇق جىنايىتىگە چېتىلىپ قالغان» بىر ئەرگە ئۆلۈم جازاسى بەر-دى. ئەمما، خونتىنگتون بۇنىڭغا رەددىيە بەردى، چۈنكى رىيادتىكى نۇرغۇن زامانىۋى ئىمارەتلەر ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى.

مەك، ئۇنىڭغا بەختسىزلەرچە مەغلۇبىيەتتىن باشقا يول يوق.[1] «ئەسلىي» مەنە پەقەت دانىشمەنلەر ياشىغان شۇ دەۋردىلا مەيدانغا كەلگەن بولۇشى، ئەينى چاغدىكى ئۆزئارا تەسىر پەيدا قىلىدىغان مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر داۋامىدا ئۇزۇكسىز ئىپادىلىنىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. تىل مەنە جەھەتتىن تارىخنىڭ كۆلەڭگىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەمما مەنىنى ئەينى چاغدىكى كىشىلەر ياشىغان دەۋردىن ئايرىپ تۇرۇپ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئاجرىتىپ چىققىلى بولمايدۇ. ئۇ نەچچە يۈز يىل، ھەتتا ئۇ نىڭدىنمۇ ئۇزاق ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرۈپ، قىلچە زىيان - زەخمىگە ئۇچرىماستىن بۈگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن، دانىشمەنلەر ياشىغان دەۋر كەلمەسكە كەتتى، شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە كېيىنكىلەرنىڭ ھەرقانداق رىۋايەت قىلىشلىرى تالاش - تارتىش قوزغىماي قالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇۋاپىق دەلىل - ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، كۆپ خىل مەنە ئىچىدىن كىشىلەرنى قايىل قىلالايدىغان بىر خىل چۈشەندۈرۈشنى تاللاپ چىقىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق ئىمكانىيەت ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، مەلۇم بىر خىل مۇقەددەسلىكنى قوغداش ئۇسۇلى، ئىلاھىيەت تۇسىنى ئالمىغان ئۇسۇللارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى ھوقۇقتىن ئىبارەت بۇ قورالدىن پايدىلانغاندىلا ئۆز تەشەببۇسىنى يولغا قويغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئەسلىيەتچىلىك قورallıق بۆلگۈنچىلىك خۇسۇسىيىتىدىگە ئىگە بولۇپ، ساقچى ۋە ئارمىيەنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ مۇخلىسلار ۋە ئۆزلىرىنىڭ روھانىيلىرىنى باشقۇرۇشقا ماھىر.

ئىسلام دىنىدا «قۇرئان كەرىم»دىن سىرت يەنە «سۈننەت» (ھە-

---

① ئەزىز ئەل ئەزمەخ: «ئىسلام دۇنياسىدىكى ئىسلاملىشىش»، سىياسىي نەزەرىيەدىكى مەۋھۇم دۇنيا»، نيۇيورك، 1996 - يىلى نەشرى.

دىس) دېگەن كىتابمۇ بار، ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يۇرۇش ـ تۇرۇشىغا ئائىت خاتىرىلەر ۋە تارقىلىپ يۈرگەن ئۇزۇندىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، «قۇرئان كەرىم»نىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە «ھەـ دىس شەرىف» دېگەن نامى بىلەن ھازىرغا قەدەر تارقىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كونكرېت تالاش ـ تارتىش قىلىنغان ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا ئائىت ئەھۋاللار بولۇپ، ئۇممەتلەر ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن سورىغاندا، ئۇ بەرگەن ھەرىكەت مىزانىغا ئائىت تەكلىپلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ قاراشلىرى ئەينى چاغدىكى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋال بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ناۋادا «سۈننەت» (ھەـ دىس)نى بۇگۈنكى كۈندە ھەقىقىي دىنىي ئەقىدە ۋە مۇتلەق ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىجرا قىلىش كېرەك دېيىلسە، ئۇنداقتا تازا ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىك بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە «سۈننەت» (ھەدىس)نى مۇـ ۋاپىق شەرھلىمەك «قۇرئان كەرىم»نى ھەقىقىي شەرھلىمەكتىنمۇ تەس.

ئىسلام دىنىنى سىياسىيلاشتۇرۇشنىڭ ئۈچىنچى يولى ئىسلامدا «مۇقەددەس قانۇن» دەپ ھېسابلىنىدىغان «شەرىئەت» تۇر، ئۇ «قۇرئان كەرىم» ۋە «سۈننەت» (ھەدىس)لەردىن ئېلىنغان قانۇنىي پىرىنسىپلار ئارقىلىق شەكىللەندۈرۈلگەن ئەنئەنىۋى قانۇنىي ئەـ قىدىلەر ۋە قانۇنىي تەتبىقلاش مەجمۇئەسىدىن ئىبارەت. «شەرىـ ئەت»نىڭ مەنبەسىنى ناھايىتى بۇرۇنقى چاغلارغىچە سۈرۈشتۈرۈشـ كە بولىدۇ، شەرىئەتنىڭ پەيغەمبەردە تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە ئۇنىڭـ غا مۇناسىۋەتلىك ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىياللىرىنى چۈشەنمەي تۇـ رۇپ، ئۇنى ھەقىقىي چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. 11 ـ ئەسىردە «شەرىئەت» ئاخىر شەكىللەندى. دېمەك، مۇشۇ مەزگىلگە قەدەر،

ئەينى چاغدىكى ئورتودوكسال دىنىي ئەقىدىنى چىقىش قىلىپ، مۆلچەرىمىزدىكى قىيىن ئەھۋالنى ھەل قىلىشقا ياردىمى تېگىدىغان ھەرقانداق ئۆرنەك ۋە قائىدىنى تېپىش بولالمىدۇق، بىراق ھەرقانداق بىر يېپيېڭى نەزەرىيەگىمۇ تېخى جىددىي ئېھتىياج يوق، شۇڭا «شەرىئەت» دۇنياغا كەلگەن. ئەمما، بۇنداق ئالدىراپلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان ۋە رېئال ئىجتىمائىي ئىتتىپاقتا نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ بولۇشى مۇقەررەر، بۇ ئۆز ـ ئۆزىدىنلا مەلۇم. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان ئىش شۇكى، ئىران، پاكىستان ۋە مالايشىيا «ئىسلام» توغرا دەپ ھېسابلىغان ئاساستا بانكىلارنى قۇ ـ رۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى؛ «قۇرئان كەرىم» دە ئۆسۈم ھارام دەپ ئېنىق بەلگىلىمە بارلىقىنى ھەممە بىلىدۇ، ئەمما ئىسلام دۆلەتلىرىدە باذ ـ كىنىڭ قەرز پۇل بېرىش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسى ـ دىن، بانكا قەرزدار بىلەن مۇخلىسلار ئوتتۇرىسىدىكى «سودا ۋاسى ـ تىچىسى» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. بىراق، بۇنىڭغا ئالاقىدار تەرتىپلەر تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ، ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار ئەنئە ـ نىۋى، «ئىسلامغا يات شەكىلدىكى» بانكا كەسپىنى تېخىمۇ ياقتۇرى ـ دىغان بولۇپ كەتتى.[1]

سىياسىينىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى؟ ئەسلىيەتچىلىكنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە قانۇنىي پىرىنسىپلىرى ئۆتمۈشتىكى ھەقىقىيلىق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان، يەنە كېلىپ بۇنداق ئاتالمىش ھەقىقىي ئۆتمۈشنى ئېنىق ئىسپاتلايدىغانغا كىشىنى قايىل قىلغۇ ـ دەك دەلىل ـ ئىسپاتمۇ تېخى يوق. ھەقىقىيلىق توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشتىن ھەمىشە ساقلىنىپ بولالماقمۇ ئەلۋەتتە تەس،

① ۋولكېر نېينخاۋىن: «غايىۋى دۇنيا ۋە دۇنيا ئىقتىسادى»، «ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادى»؛ كاي ھافېز، «ئىسلام دۇنياسى ۋە غەرب دۇنيا ـ سى»، «سۆھبەتنىڭ سەۋەبى»، 94~108 ـ بەتلەر. 1997 ـ يىلى نەشرى.

سۈننىي مەزھىپىنىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقان دىنىي ئەقىدىلىرىدىن سىرت، يەنە شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى، شۇنداقلا شىئە مەزھىپىنىڭ تارمىقى بولغان ئەلەۋىيلەر ياكى دىرۇزىلار چۈشەندۈرۈشلىرىمۇ بار، سۈننىي مەزھىپىمۇ قارىسا بىرلىككە كەلگەندەك قىلغىنى بىلەن ئىچكى قىسىمدىن مۇھىم بولغان ھەم ئۇسۇلى فىقھىلىرى ئوخشىمايدىغان تۆت مەزھەپكە ئايرىلغان.[1]

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار (ئادەتتە قارا ئافرىقا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا، ئىسلام دىنى شۇ جايدىكى ئەنئەنىۋى دىن بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بۇ يەرلەردىكى ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى «نوقۇل دىنىي ئەقىدە» دىن روشەن چەتلەپ كەتكەن. خۇددى ئەل ئەزمەخنىڭ قاراشلىرىدىكىدەك، «كىشىلەر بۇنداق باغلىنىشتىن ئىسلام دىنىنى ناۋادا بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىلا دەپ قارىسا يېتەرلىك بولمايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇنىڭ بىر خىل دىن سۈپىتىدە ئىنتايىن قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى ئاسانلا بايقىۋالالايدۇ. ئۇ تامامەن ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، يەنە كېلىپ ھەرقايسى جايلاردا كۆپ خىل ئوبراز بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ» . بۇلاردىن سىرت، ئىسلاھاتچى مۇسۇلمانلار، مۆتىدىل ئەسلىيەتچىلەر ۋە ئۇرۇشقاق ئەسلىيەتچىلەرنىڭمۇ تالاش ـ تارتىشلىرى توختاپ قالغىنى يوق، يەنە كېلىپ ئوخشىمايدىغان ئۇرۇشقاق ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىمۇ كەسكىن كۈرەش بولۇۋاتىدۇ. ئەسلىيەتچىلىك ناۋادا ئۆزى تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاساسنى قولدىن چىقىرىپ قويۇشنى خالىمىسا، ئەۋلىيا، دانىشمەن-

---

① باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدە ياشاش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇقتىن ئېلىندى». مىيونخىن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

لەر يەتكۈزگەن مۇقىم، تەۋرەنمەس ئەسلىي دىنىي ئەقىدىگە قەتئىي
ئەمەل قىلىشى كېرەك. بۇنداق بولغاندا، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئوخ-
شىمايدىغان يوسۇندا چۈشەندۈرۈش بىر بولسا بىدئەت تەلىمات دەپ
چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، بىر بولسا مۇقەددەس دىنىي بۇرمىلىغانلىق
دەپ قارىلىپ زەربىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەربىر دىنىي ئەس-
لىيەتچىلىك ئىچىدىكى سىياسىي سىستېما ھوقۇق مەركەزلەشكەن
ھۆكۈمرانلىق يولىنى تاللاشتىن خالىي بولالمايدۇ.

شۇبھىسىزكى، ئەسلىيەتچىلىك بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش ھا-
مان بىر - بىرى بىلەن سىغىشالمايدۇ. ھوقۇق مەركەزچىلىكى پە-
قەت مەلۇم بىر خاس تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، يەنى ئېغىر
سانائەت بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش باسقۇ-
چىدىلا جەمئىيەتنى ئومۇمىيۈزلۈك ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان ھەرى-
كەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن بىردەك ماسلىشالايدۇ. بىراق، ھوقۇق
مەركەزلەشتۈرمىچىلىكى نۇرغۇن «زىددىيەت تۇپەيلىدىن بولىدىغان
زىيان» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە كىشىلەرگە نۇرغۇن ئازاب -
ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرىدۇ، يەنە كېلىپ بۇلارنى ئىش تۈگىگەندىن
كېيىن بىر ياقلىق قىلىمەن دەپ ساقلاپ ئولتۇرماي، مۇشۇ باس-
قۇچنىڭ ئۆزىدىلا تۈگىتىش كېرەك. بىدئەت، كۇپرى، خۇداغا ھۆر-
مەتسىزلىك قىلغان دېگەندەك تەنقىد قالپاقلىرى ھەر ۋاقىت كىي-
دۈرۈلۈشى مۇمكىن، ئىسلام ئەسەبىي ئايرىمچىلىقىنىڭ ئۆلۈم
تەھدىتى تەبىئىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش زامانغا باقماي ئىش تۇت-
قانلار قول سالغان زامانىۋى ئىقتىسادىي جەمئىيەتتە، يەرلىككە
ھوقۇقنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، يەككىلىكنىڭ ئىجادىيەت ئىقتىدا-
رىنى، جانلىقلىقىنى جارى قىلدۇرۇش، تەجرىبىگە ئەھمىيەت بې-
رىش ۋە تەۋەككۈلچىلىك روھىغا باي بولۇشتەك زامانىۋىلاشتۇرۇش-
تا زۆرۈر بولغان تەلەپ ۋە پەزىلەتلەرنى ھەر ۋاقىت قانداق تەرىزدە

ئۆز يولى بىلەن ئوتتۇرىغا قويالايدۇ؟ ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدا، «قىسمەن تۈر» لەر مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوتتۇرىغا چىقىشىمۇ مۇمكىن، ئەمما ئىجتىمائىي ئىقتىدار خاراكتېرىنى ئالغان ۋەزىپىنى ئورۇنلاشتىكى ھەربىر تېخنىكىلىق تەپسىلاتلارغا قارىتىلغان مۇھاكىمە ئاخىرىدا دىنىي ئەقىدىنىڭ ھەقلىكى توغرىسىدىكى ئىلاھىيەت مۇلاھىزىلىرىگە يىغىنچاقلىنىپ قالسا، ئۇنداقتا ئوخشىمايدىغان سادالار ھامان قاتتىق جازاغا دۇچار بولۇشى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ 21 ـ ئەسىردىكى خىرىسقا قايتۇرغان ئىنكاسى مەغلۇبىيەتتىن دېرەك بېرىشى مۇمكىن.

توسقىلى بولمايدىغان ئىسلام دىنى

ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىينى ئەسلىيەتلەشتۈرۈش بەزىدە نۆۋەتتىكى تەبىئىي قائىدىدەك كۆرۈنىدۇ. خۇنتىنگتون ئەپەندى بۇنداق ۋەزىيەت تاكى 21 ـ ئەسىرگىچە، ئىسلام دۇنياسىدىكى نوپۇسنىڭ ئېشىش دولقۇنى تەدرىجىي پەسىيىپ، نوپۇس سانى مۇقىم بىر سەۋىيەگە تۇراقلاشقىچە داۋاملىشىدۇ دەپ پەرەز قىلغان. ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئاكتىپ ئۇنسۇرلىرى سادىر قىلغان ھەر خىل قىلمىشلار بۇنداق چۈشەندۈرۈشلەرنى ئۆزۈكسىز يېڭى تەركىبلەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئۇنى بارغانسېرى ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆرسەتسىمۇ، بىراق ھازىر ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا يېتەرلىك ئاساسىمىز بار.

ئىسلامىزم (ئەسلىيەتچىلىك) 70 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە كەڭ كۆلەمدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارتىيە ـ گۇرۇھلار سىياسىيسىدا بۇ گۇنگە قەدەر يەنىلا ئاز سانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە. ئەركىن سايلامدا ئۇ ۋەكىللىك قىلغان پارتىيە ھەممىلا دۆلەتتە دېگۇدەك 20%～25% سايلام بېلىتىگە ئېرىشىشتەك چوڭ ئۆتكەلدىن بۆسۈپ

ئۆتتى (بۇ نۇقتىنى ئالجىرىيە ۋە تۈركىيەدىكى سايلام نەتىجىسىدىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ). ئالجىرىيە بۆگۈنگە قەدەر ئىسلام دىنى پارتىيەسى (ئىسلام قۇتقۇزۇش فىرونتىنى كۆرسىتىدۇ — تەرجىماندىن) نىسبەتەن ئادىل سايلامدا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان بىردىنبىر دۆلەت ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، دىنىي پائالىيەتلەر بۇ دۆلەتلەردە سايلىغۇچىلارنىڭ بىر قىسمىنىلا سەپەرۋەر قىلالىدى، غەلىبە قىلغان ئىسلام پارتىيەسىنى قوللىغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى سايلىغۇچىلار بۇ قېتىملىق سايلامنى چىرىك، ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان ھەم مۇستەبىت بولغان ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە ھەربىي ھۆكۈمىتىدىن قۇتۇلۇشتىكى بىر قېتىملىق پۇرسەت، دەپ قارىدى. بۇ ئۆكتىچى سايلىغۇچىلار يەنىلا يېڭىدىن تەختكە چىققان ئىسلام پارتىيەسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشنى ئۇلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە بولغان ساداقەتمەنلىك دەرىجىسىنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ ئاقلىماستىن، بەلكى سىياسىي نەتىجىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئۆلچىدى. ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىنكى ئىسلام پارتىيەسىنىڭ ئۇلارغا يېڭىباشتىن سايلام ھوقۇقى، يەنە بىر قېتىم تاللاش پۇرسىتى بېرىدىغان - بەرمەيدىغانلىقى يەنىلا مەسىلىنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىناتتى، ئەلۋەتتە.

تۈركىيەدە كىشىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئىسلامىزمغا بۇرۇلۇپ كېتىشىدەك پاكىت پەقەت ئەرباكان رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قىسمەن دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرەلىدى، بۇ پارتىيەنى قوللايدىغان كۆپ سازلىق سايلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ چىرىكلىكتە ئۇچىغا چىققان، دىتسىز سىياسىي سىنىپنى ئوبدان بىر ئەدەپلەپ قويۇشنى ئارزۇ قىلىشتىن باشقا ئىش ئەمەس ئىدى. سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسى چىرىكلىك تۈپەيلىدىن تەختتىن قوغلاپ چۈشۈرۈلمىگەن

بىردىنبىر پارتىيە بولسىمۇ، ئەرباكان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن قىسقىغىنا مەزگىلدە، چىرىكلىكنىڭ دەسلەپكى ئىپادىلىرى كۆرۈ-لۈشكە باشلىغانىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، سايلام جەريانىدا، كورد مىللىتىدىن بولغان نۇرغۇن ئۆكتىچى سايلىغۇچىلارمۇ ئىسلام گۇ-رۇھىدىكىلەرگە بېلەت تاشلىدى، چۈنكى كوردلارنى قوللايدىغان خەلق دېموكراتىك پارتىيەسى ئاشۇ قېتىملىق سايلامغا بايقۇت قىلى-غانىدى.

ئىسلام دۇنياسىدا ئەسلىيەتچىلىك سىياسىي جەھەتتە يەنىلا ئاز سانلىق ئورۇننى ئىگىلىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچىنى يەنىلا بوش چاغلىغىلى بولمايتتى، يەنە كېلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئۆزىنى ئەسەبىي ئىسلام گۇرۇھىنىڭ قوينىغا ئېتىش ئارزۇسىدا ئەمەس ئىدى. بۇ پاكىتلار شۇنى ئىپادىلەپ بەر-دىكى، ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرىدى-غانلىقى توغرىسىدىكى كەڭ تارقالغان تەقدىرچىلىك نەزەرىيەسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەلىبە قىلىش ئېھتىمالى يوق بولۇپ، ئىش-نىڭ ئاخىرلىشىشىدىنمۇ ھەرھالدا ساقلانغىلى بولاتتى، چۈنكى ئىسلام دۇنياسىدا يەنىلا بىرقەدەر قۇدرەتلىك، پايدىلىنىشقا بولىدى-غان تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچ مەۋجۇت ئىدى.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرى ۋە ھاكىمىيەت بېشىدا بولمىغان ئىسلام ئۆكتىچىلەر گۇرۇھىنىڭ زوراۋانلىق ھە-رىكەتلىرى كەڭ ئاۋام - پۇقرانىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. ناۋادا بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى ئېنىق ئىسپاتلاشقا توغرا كەلسە، ئىراننىڭ زۇڭتۇڭ سايلىمىدىكى نەتىجە بۇنىڭغا ئىنتايىن ياخشى ئىسپات بولالايدۇ. يەنى، ئىسلام ئىنقىلابىدىكى غالىبلار 18 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئاۋام - پۇقراغا ۋەز ئېيتىپ، پۈتۈنلەي ھۆمەينى ئىدىيە-

سىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يىپيېڭى بىر ئەۋلادنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ھۆكۈمرانلار ئەنئەنىچى شىئەلەردىن بولغان نامزاتنىڭ سايلامدا كارامىتىنى كۆرسىتىشىگە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال سايلامغا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. بىراق، سايلام ئۈچۈن قىلىنغان بىھۇدە تەييارلىقلاردىن كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك نەتىجە چىقمىدى، يەنى مۇقەددەس شەھەر قۇمدىمۇ مۇخلىسلارنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارنى مەنىۋى داھىي ھۇمەينىي كۆرسەتكەن نامزات ناتىق نورىنى تاللاشقا قايىل قىلغىلى بولمىدى. «لىبېراللىستلار» كۆرسەتكەن نامزات ھاتەمى چوڭ سايلامدا ئۇتۇپ چىقتى، ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۆزگەرمەس ئەھكاملىرىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىسلاھ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، مۇشۇنداق ۋەدە تۈپەيلىدىن ئاياللار ۋە بىرقەدەر ياش سايلىغۇچىلار ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئىراندا 25 ياشتىن كىچىك سايلىغۇچىلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 2/3 قىسمىنى ئىگىلەيتتى، شۇڭا ئەسلىيەتچىلىك چوڭ سايلامدا ئۆزگە پايدىلىق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيتتى، ئەلۋەتتە.

ئافغانىستاندا كىشىلەر شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ساداسىدىن شۇنى ھېس قىلدىكى، ئۇلار خۇسۇسىي تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى ئامىللارنى ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولۇپ، تالىبان ھۆكۈمىتىنىڭ ئېقىمغا قارشى ئىش تۇتىدىغان «تاش قورال دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى» سىياسىتىگە قارشى ئىدى. شۈبھىسىزكى، ئەسلىيەتچىلىك يۇقىرى پەللىگە چىققان بۇ دۆلەتتە، بەزى پاسسىپ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭمۇ خەتىرى ئىنتايىن چوڭ ئىدى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئافغانىستان ئاياللىرىمۇ باشقا مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن ياردەم ئىزدەپ، خەلقئارانىڭ بېسىمى ئارقىلىق ئۆزلىرى چىشىنى چىشلەپ چىداپ كېلىۋاتقان يا-

شاش ھالىتىنى ياخشىلاشنى ئارزۇ قىلاتتى. تۈركىيەدە سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسىنىڭ مەدەنىيەت سىياسىتى بۇرژۇئازىيە ۋە شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنىڭ كەڭ تۈردە قارشىلىقىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر نامايىش قىلىشتى. ئالجىرىيەدە ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق قارشى كۈرەش قىلىشلىرى يەككە ـ يېگانە ھادىسە بولۇپ قالدى، مەيلى ئۇلار ئىچكى قىسىمغا سىڭىپ كىرگەن مەخپىي ساقچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشسۇن ـ ئېرىشمىسۇن، كۆنسايىن كەسكىنلىشىۋاتقان قارشىلىق كۆرسىتىش دولقۇنى ئالجىرىيەدىكى ئاۋام ـ پۇقرانىڭ ئەسەبىي ئىسلامىزمنىڭ تەلىپىگە كۆنمەيدىغانلىقى ئىپادىلەپ بەردى. مىسىردا پۇقرالار دەشخاد ھەربىي گۇرۇھىنىڭ قەستلەپ ئۆلتۈرۈش قىلمىشلىرىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا جازالاشتىنمۇ باش تارتمىدى. سۇداندا شىمالدىكى ئىسلام ئۆكتىچىلەر گۇرۇھى بىلەن جەنۇبتىكى خىرىستىيان ـ ئانىمىزمچى ئاسىيلار دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ھەتتا خارتۇمدا ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تەشكىللىدى. مالايشىيادىمۇ بەزى شەھەر پاشلىرى قوزغىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ قاتتىق ئەخلاق مىزانلىرىغا قارشى چىقتى. ئىيوردانىيە ۋە كۇۋەيتتە رادىكال ئىسلام گۇرۇھىنىڭ نامزاتلىرى يېقىنقى سايلاملاردا ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، پارلامېنتتىكى ئورنىدىن قۇرۇق قالدى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭ «ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبە قىلىش نەزەرىيەسى»گە زىت بولغان نەتىجىنىڭ چىقىشى ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس، چۈنكى زامانىۋىلاشتۇرۇش دولقۇنى بۇ دۆلەتلەرگە بۆسۈپ كىرىپ، ئومۇمىي خەلقتە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش، سىياسىيغا قاتنىشىش ئېڭىنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسىنى ئۇرغۇتتى. ئەل-

ۋەتتە، بۇ تەلەپ ۋە ئارزۇلار ئىسلام دىنى رامكىسى ئىچىدە ئوتتۇرى-غا قويۇلدى، ئەمما بۇ تەلەپ ۋە ئارزۇلارنى ئىسلام ئىستىبدات ھۆ-كۈمرانلىقىدىكى سىياسىي سىستېما ئاستىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى بۇلارنىڭ ئاشۇ خىل تۈزۈلمە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇقەررەر ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دۆلەتلەردە زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتا ئوڭۇشسىز-لىق ۋە مەغلۇبىيەتكە دۇچار بولۇشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئى-پادىلەپ بەردى.[1]

كەلگۈسىدىكى ئۈمىد ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى ئاياللاردا بولۇپ، ئۇلار كۈنسايىن دەھرىي ئىسلاھاتنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇسچىلىرىغا ئايلانماقتا. دەسلەپكى چاغلاردا ئۇلار ئارىسىدىكى بەزىلەر ئوخشاشلا ئىسلامىزم ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى نۇرغۇن توقۇنۇشلارنى ھەل قىلىشنىڭ «مۇۋاپىق، ئېنىق ۋە لايىقىدا» ھەل قىلىش لايىھە-سىنى تۈزەلەيدۇ، دەپ قارايتتى، بۇ توقۇنۇشلار جەمئىيەتنى زامانى-ۋىلاشتۇرۇش مۇسۇلمان ئاياللىرىغا يۈكلىگەن ئىككى قىيىن يول بولۇپ، ئاياللارنىڭ كىشىلىك قەدىر - قىممىتىگە ئۆزى مۇستەقىل ئىگە بولۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى (سۆز - ھەرىكىتى ھازىرقى زاماندىكى دەھرىيلىك ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك) بىلەن ئەرلەرنىڭ ئۆي ئىشلىرىغا قول تىقماسلىقىدەك ئەنئەنىۋى تەلىپى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت - توقۇنۇش مەۋجۇت. شۇڭا، ئاياللار ئەنئەنىۋى ئائىلە ئا-يالى بولۇش بىلەن ھازىرقى زامانغا لايىق ئايال بولۇشتىن ئىبارەت ئىككىسىنىڭ بىرىنى تاللىشى كېرەك. ئىسلام دىنى ئاياللار ئازادلىقى

---

① ئارنولد خوتتىنگېر: «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى»، كامبىرج، 1994 - يىلى نەشرى.

ھەربىكىتىنىڭ نەتىجىسىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئاياللارنى ئا-ئىلىنىڭ قەپىسىگە يېڭىباشتىن سولىۋەتتى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق ھەل قىلماق تەس بولغان توقۇنۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. شۇ-نىڭ بىلەن بەزى ئاياللار بويۇنتۇرۇقتىن قۇتۇلغاندەك ھېس قى-لىشتى، ئەمما بۇنداق ئەھۋال ئۇزاق داۋاملاشمىدى. ھازىر ۋەزىيەت ئەكسىچە يۆنىلىشتىكى ھەربىكەتكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇگۈنكى كۈندە مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئىلغار ئاياللار كەمسىتىش، ناچار ئۆرپ ـ ئادەت ۋە بارلىق ئەمرىمەرۇپلارغا يۈزلىنىشكە جۈرئەت قىلالايدىغان بولدى، ئۇلار ئالجىرىيە، ماراكەش، مىسىر ۋە پاكىس-تاندىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئوبدانلا «ماكانلىشىپ» قالدى، ھەتتا سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە ئىراندىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قى-لىۋاتقان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنىڭ نىسبىتى ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ %20~ %30 نى ئىگىلىدى، ئەمما گېرمانىيەدە بۇ سا-ھەدىكى نىسبەت بۇگۈنگە قەدەر %20 كىمۇ يەتكىنى يوق. ئىراندا ئىش تېخىمۇ قىزىق بولدى، ئىسلام ھۆكۈمىتىدىكى ھۆمەينىزىمنىڭ ئىسلاھات نەتىجىسى دەل بېكىتىلگەن نىشانىنىڭ ئەكسىچە بولدى، ئاياللار ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىسبىتى شاھ (ئىران پادىشاھىنىڭ نامى ـــ تەرجىماندىن) دەۋرىدىكى %28 تىن، 90 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە % 65 كە ئۆستى، ئەمما ھەربىر ئا-يالنىڭ ئوتتۇرىچە پەرزەنتلىك بولۇش سانى 7.2 دىن تۆۋەنلەپ 3.5 غا چۈشۈپ قالدى. ھازىر مۇسۇلمان ئاياللىرى ئۆزلۈك ئېڭىنى ئۇ-زۈكسىز ئۆستۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام ئىنقىلابى(ئايال) جەڭ-چىلىرى ۋە ئەركىن ئاياللار ھوقۇقى ھەربىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇ-چىلار مەنپەئەت جەھەتتىن ئورتاقلاشتى ھەمدە ئىتتىپاق تۈزدى. «ZANAN» دېگەن ئاياللار ژۇرنىلىنىڭ كەسكىن ساداسىغا كىشى-لەر پىسەنت قىلماي تۇرالمىدى، ئاياللار ئەرلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم»

دىكى ئەقىدىلەرنى بىر تەرەپىنىڭ پىكرى بويىچىلا شەرھلىشىنى قاتتىق تەنقىد قىلىشتى. مالايشىيادىكى «مۇسۇلمان ئاچا ـ سىڭىللار» تەشكىلاتى دەل ئەنئەنىۋى ئەرلىك ھوقۇقى ۋە دۆلەت ئەسلىيەتچىلىكىگە قارشى ئاياللار تەشكىلاتىدۇر. مىسىردىكى «مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» نىڭ ئۆزۈكسىز يامراپ كېتىۋاتقان بىردىنبىر رەقىبى مىسىردىكى ئەركىن ئاياللار ھوقۇقى ھەرىكىتىگە قاتناشقۇچىلارنىڭ قارشىلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئاياللار يېقىندا ئىسلام دىندارلىرى ئۈستىدىن زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى، مىسىر ئاساسىي قانۇن سوت مەھكىمىسى 1998 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاياللارنى خەتنە قىلىشنى چەكلەشنى رەسمىي تەستىقلىدى (ئاياللارنى خەتنە قىلىش، يەنى Taharah دېگەنلىك ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسىدىكى سەزگۈر جايىنى كېسىۋېتىشنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنداق قىلىش ئەسلىدە ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىمە ئەمەس، بىراق قىسمەن ئىسلام ئەللىرىدە شۇنداق قىلىش ئەۋج ئالغان، شۇڭا كىشىلەر بۇ ئىشنى دىن بىلەن باغلىۋالغان ـــ تەرجىماندىن).

پاۋلو سالېم 1920 ـ يىلىدىن باشلام ئىسلام دۇنياسىدىكى ھەر خىل ئىدىيە ۋە نەزەرىيەلەرنى ھەم ئۇلارنىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ئۇ نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە يېڭى ئاساسىي ئىدىيەۋى ئېقىم كونا ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىش جەريانىدا، «رىتىمى» نى قانۇنىيەتلىك ئۆزگەرتىپ، بىر خىل كونا ئۈمىدسىزلىك بىلەن يېڭى ھاياجان ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بىر دەۋر تەخمىنەن 25 يىل بولىدۇ، دېگەن مۇھىم بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قىياسقا ئاساسەن، ئۇ 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك دولقۇنىدا چېكىنىش كۆرۈلىدۇ.

غانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن، ئۇنىڭ ئاساسلىق دەلىلى يېقىنقى بىر قېتىملىق ئىران زۇڭتۇڭ سايلىمىدىكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ سايلامدىكى ھەرىكىتىدىن كەلگەن؛ مىسىردا بىرقەدەر ياش زىيالىيلار نەزىرىنى تەدرىجىي ئامېرىكىغا مايىل بولغان «يېڭى نا-سىرىزم» غا، يەنە ئىسرائىلىيەنىڭ نۆۋەتتىكى ئىسرائىلىيەنىڭ نۆقتىئىنەزىرىگە قاتتىق قارشى تۇرۇش ھەم سىياسىي دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ بىرىكمە گەۋدە ھاسىل قىلىشىنى كۈچلۈك تەلەپ قىلىشقا بۇرىغان؛ بىرقەدەر ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۈرتكىسىدە، ئەل ۋەسسات رەھبەرلىكىدىكى ئەركىن ئىسلام پارتىيەسى مۇتەئەسسىپ «مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» دىن ئايرىلىپ چىققان. بۈگۈنكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى ئەمدى يېڭى، ئۆرغۈپ تۇرغان ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولماستىن، بەلكى ئىلگىرىكى سەلتەنەتتىنى يوقىتىشقا باشلىغان دىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، خۇنتىنگتون ئەنسىرەپ كەتكەن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى «نوپۇسنىڭ پارتلىشى»، يەنى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى توسالغۇسىز ھالدا داۋاملىق سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلالايدۇ، دەپ قارىشى ئانچە قورقۇنچلۇق ئەمەس، چۈنكى بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشى پەسكويغا چۈشۈپلا قالماي، بەلكى ئەكسىچە ئىشلار كۆرۈلمەكتە.

مۇھىم ئىسلام ئەللىرى

ئىسلام دۇنياسىنى ئەڭ تولۇق چۈشىنىدىغان ئالىملارنىڭ بىرى بولغان باسسام تىبى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، يۇ-رەكلىك ھالدا نۇرغۇن پەرەز ۋە يەكۈنلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ: يەككە مىللىي دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتى ياۋروپا ئەندىزىسىنىڭ ئۈچىنچى دۇنيا جەمئىيىتىگە كۆچكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭا ھەر ۋاقىت ياتلارنى يەكلەش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈشى مۇمكىن، يەنە

كېلىپ ئىسلام دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ھادىسىلەر تېخىمۇ روشەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. مىللىي دۆلەتلەر ئۇ يەرلەردە قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە ئەمەس بولۇپ، پەقەت ئاللانىڭ پانا-ھىدىكى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقلا ئىسلام گۇرۇھى تەرىپىدىن مۇ-كەممەل، قانۇنلۇق ھۆكۈمرانلىق شەكلى دەپ قارىلىدۇ. ئۆزۈكسىز قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئاچلىق ئېلان قىلىش ھەرىكەتلىرى؛ پارس قولتۇقى رايونىدىكى قەدىمىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش شەك-لى؛ سادام ھۈسەيىن، تېھران ۋە خارتۇمدىكى «تەڭرى ھۆزۈرى (جەننەت)نىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئالدىدا، كىشىلەر ھېس-سىيات ۋە ئىدراك جەھەتتىن دۆلەتلەر دۇنياسى قائىدىلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ھەرىكەت قانۇنلىرىنى بىكار قىلىۋېتىشىنى خا-لىشى مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، بۇ بىر خاتا يەكۈن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئىسلام دىنى-نىڭ تارىخىدا، ئۇلار مۇستەقىل سىياسىي كوللېكتىپ بولۇش سۈ-پىتىدە، بەزى جەھەتلەردە بوشاشماي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق «ئىسلام ئىمپېرىيەسى»گە قارشى غەلىبىنى ئۈزۈكسىز قولغا كەل-تۈردى ھەم كۈرەش مېۋىسىنى ساقلاپ قالدى. بۇ نۇقتىدىن بىز «مىللىي دۆلەت» بىلەن يېقىندا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەتلەر (مۇس-تەقىل دۆلەت قورالىغا ئىگە بولغان ھەربىر پەۋقۇلئاددە تېررىتو-رىيە چېگراسى) بىر گەۋدىگە ئايلانغان دېگەن يەكۈننى چىقارماي تۇرالمايمىز. بۇ جەھەتتە ئالدى بىلەن ئىراننى تىلغا ئېلىپ ئۆ-تۈشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ دۆلەتنى قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيەسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىر) گىچە سۈ-رۈشتۈرۈش مۇمكىن. باشقا ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئىراندىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر (ئىراندىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەدىمكى پېرسىيەلىكلەرنىڭ

ئەۋلادى بولۇپ، ئەرەب ئىرقىدىن ئەمەس ــ تەرجىماندىن) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىگە ئىخلاس قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، تۈركىيەنىڭمۇ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان مىللەتتىن تەركىب تاپقان دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك، تۈركلەر ئەرەبلەرگىمۇ، پارسلارغىمۇ ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئۇلار قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەۋلادى. تۈركلەر پىروۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن ئەمەس، كاتولىك دىنىمۇ ئۇ يەرلەرگە ئاياغ بېسىپ باقمىغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تۈركىيەنى ساپ مۇسۇلمان دۆلىتى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيەدىكى ئەڭ چوڭ كاشال چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمىغان كورد ئاپتونوم رايونىنىڭ مەۋجۇتلۇق مەسىلىسىدۇر، چەكلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقى كوردلارنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇسىنى قاندۇرالمايدۇ، ئۇلار قوزغىغان ھۆكۈمەتكە قارشى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى شەپقەتسىزلەرچە باستۇرۇلدى، كوردلار مەسىلىسى تۈركىيەنىڭ تېنىدىكى زەھەرلىك ئۆسمىدەك تۈركىيە جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە دېموكراتىيە تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلىپ كەلدى.

يەمەننىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىسلام دۇنياسىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىگە نۇرغۇن كىشىلەر دىققەت قىلمىغان بولۇشى مۇمكىن. بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى، بۇ دۆلەت ئۆزلۈك ئېچىگە ئىگە ئىرقىي گۇرۇھلاردىن تەشكىل تاپقان چېچىلاڭغۇ فېدېراتسىيە شەكلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدىكى ئەۋلادلىرى نارازىلىق نەزىرى بىلەن تىكىلىۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، بۇمۇ ئاسانغا توختىمايدىغان بىر ئىش ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇنىڭدىن كېيىن يەنە قوشنا ئەللەردىكى ۋەھھابىيە ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي قوللىغۇچىسى (سەئۇدىي ئەرەبىستانى خانىدانلىقىدىكى

ھۆكۈمران سىنىپ) يەمەننىڭ مۇستەقىللىقىغا قارىتا باشتىن ـ ئاخىر نارازى كەيپىياتنى بىلدۈرۈپ كەلدى. ھوقۇقنى مەركەزلەش ـ تۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان ھۆكۈمەت ھەرقايسى ئىرقلارنىڭ ئاپتو ـ نومىيە ئارزۇسىغا ئىغىر خىلاپ ئىشلارنى قىلغاندىلا، يەمەن خەتەر ـ لىك ھالغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

بىز ئەمدى ئەرەب دۇنياسىدىكى گىگانت ئادەم مىسىرغا قاراپ باقايلى. ئۇ نۇرغۇن ئەرەب ئەللىرى ئىچىدە ئىنتايىن پەۋقۇلئاددە ئورۇن تۇتىدۇ. مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئەرەب مەدەنىيىتىگە قارىغاندا كۆپ ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ يەنە ئوخشىمىغان رايونلاردىن كەلگەن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشقا ماھىر. مىسىردا قىبت خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇھىم ئاز سانلىق مىللەت بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەنىلا بىر ئىسلام دۆلىتى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، كىشىلەر مىسىرلىقلارنىڭ «باشقا ئەرەبلەر» دىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتسىلا، مىسىر مەدەنىيىتىدىكى ئەـ رەب مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈشنى خالىمايدىغان قارشى كەيپىياتـ نى چۈشىنىۋالالايدۇ. «ئەرەب بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتى» دەۋرى (1958 ـ يىلىدىن 1961 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا مىسىر بىلەن سۇ ـ رىيەنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەشكىللەنگەن بىرلەشمە دۆلەت) دىكى قو ـ شۇلۇش يۈزەكى قارىغاندا يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن سەل زىددىيەتلىكتەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ناسىرنىڭ بۇنداق قوشۇ ـ لۇشقا ماقۇل بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتـ تە مىسىرنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، بۇنداق تەسەۋۋۇر سۈرىيەلىك ھەمراھلارنىڭ كۆڭلىگە ئەلـ ۋەتتە ياقمايتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ بىرلىشىشمۇ رەھبەرلىك ھوقۇ ـ قىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى تۈپەيلىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىر ـ لىشىشتىن خالىي بولالمىغان. ئىسلام تارىخىدا، مىسىرلىقلارنىڭ

بۇنداق پەۋقۇلئاددە مەجەزى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ياكى مۇستەقىللىققە ئىنتىلىش جەريانىدا ۋە رەھبەرلىك ئورۇننى شەكىللەندۈرۈشتىكى سىياسىي تالاش - تارتىشلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ كەلدى؛ مەيلى 9 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە دەۋر سۈرگەن فاتىمىيە سۇلالىسى (فاتىمە بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى — تەرجىماندىن) دا بولسۇن ياكى 12 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە (مىسىر ۋە سۈرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) مەملۈك سۇلالىسىدە بولسۇن، ھەممىسىلا شۇ يوسۇندا كېتىۋەردى. يەنە كېلىپ مەملۈك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، مىسىرنىڭ غايەت زور كۈچ - قۇدرىتى كىشىلەرنى ئۆزىگە تېخىمۇ جەلپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە، مەملۈكلارنىڭ كۆپ قىسمى چاررۇسىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى خانلىقلاردىن ئېلىپ كېلىنگەن قۇللار ئىدى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇلار يەنىلا مۇستەقىل مىسىر پادىشاھلىقىنى كۈچىنىڭ بارىچە قوغدىدى. 19 - ئەسىردە مۇھەممەد ئەلى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى يولغا قويغان ئىسلاھات مىسىر خانىدانلىقىنى يېڭىباشتىن گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرىكەت داۋامىدا مىسىر ئاخىر مۇستەقىل بولدى. مىسىرنىڭ يېقىنقى، ھازىرقى زامان تارىخىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئوخشىمايدىغان شەكىلدىكى بەش خىل ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشتى، بۇ خاندانلىق ھۆكۈمىتى، ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشكە تايىنىپ تەختكە چىققان ھۆكۈمەت، مۇۋاپىق مۇستەبىت سىياسىي سىستېما رامكىسى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان غەيرىي زىيالىيلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككى ھۆكۈمەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار مىسىرلىقلاردىن تەشكىللەنگەن دۆلەتنىڭ يۈكسەك تەسىر كۈچىگە ئىگە ئىسلام دۆلىتى ئىكەنلىكىنى، يەنە ئۇلۇغ بىر

ئەرەب دۆلىتى ئىككەنلىكىنى، بىراق ئۇنىڭ ئالدى بىلەن مىسىر-لىقلارغا تەئەللۇق مىللىي دۆلەت ئىككەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى.

ماراكەش پادىشاھلىقى ھازىرغا قەدەر يۇز يىلدىن ئارتۇق تا-رىخنى باشتىن كەچۈردى. مەغرىب رايونى ئىسلامىيەت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچ - تۆت قىسىمغا پارچىلىنىپ كەتكەچكە، بۇ زېمىننىڭ توغرا چەك - چېگراسىنى ھەمىشە ئېنىق ئايرىماق تەس ئىدى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ تەخمىنىي دائىرىسى-دىمۇ بىرنەچچە يۇز يىلدىن بۇيان كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئىزچىللىق ساقلىنىپ كېلىۋاتاتتى. شىمالىي ئافرىقىدى-كى ئەللەر ئىچىدە، ماراكەش تارىختىكى يۇكسەك مۇقىملىقى بىلەن مەشھۇر بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسىنىڭ قانۇنلۇقىنىڭ بىرقەدەر كۈچلۈكلۈكى بىلەنمۇ مەشھۇر ئىدى. ئېيى-تىلىشچە، ماراكەش خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى مۇھەممەد ئەلەيى-ھىسسالامنىڭ يىراق تۇغقانلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، دۆلەت ھۆ-كۈمرانىنىڭ ئورنى دىنىي قانۇن جەھەتتىن جەزملەشتۇرۇلۇپ، ئاندىن ئۇ سۈيىئىستېمالچىلىق تۇسىدىكى قانۇنىي ئېتىراپ قى-لىش بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن، سۈيىئىستېمالچىلىق تۇسىدىكى قا-نۇنىي ئېتىراپ قىلىش مۇئەييەن ئىقتىسادىي نەتىجە ۋە ئەڭ دەس-لەپكى بىرقەدەر ساددا دېموكراتىيە ئامىللىرىغا ئەگىشىپ تەرەق-قىي قىلغان.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ئالجىرىيەدىكىلەرنىڭ دۆلەت ئېڭى فىرانسى-يە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى توپىلاڭ داۋامىدا شەكىللەنگەن ھەم نېفىت بايلىقىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ مۇستەھكەملەنگەن. ئەمما، ئالجىرىيە ئاخىرىدا تەڭرى ئاتا قىلغان ياخشى پۇرسەتتىن مەھرۇم قالغان ھەمدە چىرىكلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى دەپسەندە قىلىشتەك خاتا قىلمىشلار ئىچىدە زاۋال تاپقان، بۇ ئىلگىرى شاذ-

لىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىسلامنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەڭگۈلۈك ئار - نومۇس ھېساب-لىناتتى. بىز بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا، ئۇزاققىچە مۇقىم بولغان دۆلەتلەر بار، ئاساسى مۇقىم بولمىغان بەزى دۆلەتلەرمۇ بار، بىراق ئۇلارغا جانلىق پائالى-يەتچىلەر سۈپىتىدە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلماي بولمايدۇ.[1]

پەلەستىندىن مىسسوپوتامىيەگىچە بولغان بۇ «قورقۇنچلۇق ھىلال ئاي» رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا قا-نۇنلۇق دەپ جەزملەشتۈرۈلۈشى ئەڭ چوڭ مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، مۇس-تەملىكىچىلەر بۇ دۆلەتلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىنى تامامەن ئۆزىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئايرىغانلىقتىن، بىر دۆلەتتە بىر - بىرىدىن كۆپ پەرقلىنىدىغان باشقا - باشقا مىللەتلەر ياشايدىغان ھالەت شەكىل-لەندى. ئۇلارنىڭ ئېتىقاد يۆنىلىشى (مەسىلەن، لىۋاند خىرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلەر بار)، مەزھىپى (سۈننىي ۋە شىئە مەزھىپى) ۋە دىنىي گۇرۇھ سىستېمىسى (ئەلەۋ-يىلەر ۋە دىرۇزىلار) ئوخشىمايدىغان تۇرۇپمۇ كىچىككىنە بىر مۇقىم بوشلۇقتا سىغداپ قويۇلدى. ھەتتا، بەزى دۆلەتلەردە ئاز سانلىقلار دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالدى. مەسىلەن، ئەلەۋىيلەر سۇ-رىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، سۈننىي مەزھىپىنىڭ تەكرۈت جەمە-تىدىن بولغان سادام ھۈسەيىن ئىراقتا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، مۇشۇ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش توختىماي يۈز بې-

---

① تېئودورخاننى: «ئەرەب مىللەتچىلىكى بىلەن ئىسلامىزم ئارىلىقىدا»، «يېقىن شەرقتىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كىرىزىس».
جۈئېرگىن سچۋارز: «سىياسىيلاشقان ئىسلام دۇنياسى»، 1993 - يىلى نەشرى.

-رىپ تۇردى. ىىراق، دەل مۇشۇ رايوندا ئىلگىرى بىرمەھەل ئەڭ جا-
راڭلىق مىللەتچىلىك ساداسى ياڭرىدى، بولۇپمۇ لىۋان بىلەن سۇ-
رىيەدە گېرمانىيەدىكى مەملىكەتلىك سوتسىيالىستىك ئىشچىلار
پارتىيەسى (NSDAP) نى دوراپ قۇرۇلغان ئەسەبىي سىياسىي تەش-
كىلاتلارنىڭ كۆپ قىسمى ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيەلەر گۇرۇ-
ھىغا سىڭىشىپ كەتتى.

سۇرىيە ۋە ئىراقتىكى پان ئەرەبىزم ئۆتمۇشتىمۇ، ھازىرمۇ يە-
نىلا ئىككى دۆلەتتىكى رايون خاراكتېرلىك زومىگەرلىك ھوقۇق
تەلىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى، شۇڭا بىز ئۇلارنىڭ ئوخ-
شاشلا مۇسۇلمان دۆلىتى تۈركىيەمۇ كەسكىن رىقابەتلىشىۋاتقانلىقىنى
بىر قاراپلا چۈشىنىۋالالايمىز. دەل مۇشۇ ئىككى «قورقۇنچلۇق
ھىلال ئاي» نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، دۆلەتنىڭ قورال كۈچىنى مونو-
پول قىلىۋالغان ئاپپاراتلار ئۆزىنىڭ مەۋقە يۈزلىنىشىنى بەكرەك
تەكىتلىمەكتە، ئەمما تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ قىل-
مىشى ئاز سانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشنى مەقسەت قىل-
غان. مۇشۇنداق «شەكىللەنگەن شەيئى» نىڭ قانۇنلۇقلۇقى تارىخىي
جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمىسىمۇ، بىراق دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ
قىلمىشى دۆلەتنىڭ قورال كۈچى ئىشلىتىش ئادىتىگە تامامەن ئۇي-
غۇن، بۇ دۆلەتلەر دېموكراتىيەلىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بول-
سىمۇ، يەنىلا شۇنداق.

ئىسلام ئەللىرى دۇنياسى

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكى ئىسلام رايونلىرىغا
ئەڭ باب كېلىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇنۇمىمۇ ئىنتايىن ياخشى،
چۈنكى ئۇ يەرلەر ھوقۇق رىقابىتى ۋە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانى
بىلەن تولغان. ئىسلام دۇنياسىدا ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستانى،

تۈركىيە، مىسىر ۋە پاكىستان رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ، بۇ خاس سىمۋوللۇق مەنىدىكىلا تالاش - تارتىش بولماستىن، بەلكى ئۇ دۇنيادىكى باشقا رايونلارغىمۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى، خۇددى خۇنتىنگتوننىڭ ئويلىغىنىدەك، «ئىسلام ئىنتېرناتسىيونالى» تالاش - تارتىش بىلەن تولغان رايوندا ئۆزىنىڭ سىياسىي ئېتىقادىنى ھەدەپ تەرغىب قىلماقتا. بىراق، تېخىمۇ بەكرەك تەھلىل قىلىپ باقساق شۇنى بايقىماق تەس ئەمەسكى، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە پەقەت دىنىي تونلا كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي تەسىرنى چۆرىدىگەن كەسكىن كۈرەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇنداقلا ھەر خىل يوسۇندىكى نۇرغۇن قانلىق توقۇنۇشلارمۇ شۇ تۈپەيلىدىن كېلىپچىققان. بۇ دۆلەتلەر قارىسا ئىسلامىزمنى تەرغىب قىلغاندەك قىلىسىمۇ (بەلكىم ئۇلار بۇنىڭغا شەكسىز ئىشىنىدۇ)، بىراق بۇنىڭ كەينىگە دىنىي قالقان قىلغان ھەقىقىي مۇددىئا يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش يۈزىسىدىن بولۇۋاتقان ئىشلاردۇر. ئافغانىستان، ئىران ۋە پاكىستاندا تالاش - تارتىشلار يۈز بەردى، سەئۇدى ئەرەبىستانى ئۈچىنچى تەرەپتىكى كۈچ سۈپىتىدە بۇ رىقابەتكە ئارىلاشتى. تۈركىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە بىر رىقابەتچى سۈپىتىدە كىرىپ، تۈرك مىللىتى بىلەن ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستاننىڭ يېقىنلىق مۇناسىۋىتى ۋە تىل جەھەتتىكى يېقىنلىقى (ئوخشاشلا تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ — تەرجىماندىن) دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىشكە ئۇرۇندى. كاۋكاز رايونىدا ئىران بىلەن تۈركىيە كەسكىن رىقابەتنى قانات يايدۇردى، ئىرانلىقلار تېخى قىلچە تەپتارتماستىن يىراۋۇسلاۋىيە

دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرمىنىيەلىكلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدى. بوسنىيە ئۇرۇشىنى خۇنتىنگتون نېيتىرال ئىسلام كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىدىكى تىركىشىشنىڭ ئەمەلىي مىسالى ھېسابلىغانىدى، بۇ يەنە تۈركىيە بىلەن ئىراننىڭ رىقابەت تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدىغان پائالىيەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى، سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم نەپكە ئېرىشتى.

ئەرەب دۇنياسىدا سۈرىيە بىلەن ئىراق رايون زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش قەستىدە قۇدرەتلىك مىسىرغا خىرىس قىلماقتا. سەئۇدى ئەرەبىستانى، ماراكەش، ئالجىرىيە ۋە كازافى (بۈگۈن ئىلگىرىكىدەك تەلۋە ئەمەس) رەھبەرلىكىدىكى لىۋىيە بۇ تالاش - تارتىشقا قاتنىشىشقا ئۇرۇنماقتا. ئەرەب دۇنياسىدا بۇنداق ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇشلاردىن ھەمىشە ئىنتايىن خەتەرلىك ئىككى تەرەپ توقۇنۇشى كېلىپچىقىدۇ، بۇنىڭدىن ھەربىي ئىتتىپاقمۇ ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىشلار كىشىگە ئاسانلا 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ياۋروپانى ئەسلىتىدۇ. ئۇزاقتىن بېرى سۈرىيە بىلەن ئىراق باشتىن - ئاخىر رىقابەت مۇناسىۋىتىدىكى رەقىبلەردىن بولۇپ كەلدى؛ نۆۋەتتىكى يارىشىش باسقۇچىنى ئۇزاققا سوزۇلغان توقۇنۇش داۋامىدىكى بىر قىسقىغىنە دەم ئېلىش دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا سۈرىيە پارس قولتۇقى ئۇرۇشى يارىتىپ بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ خەتەرلىك رىقابەتچىسىنى ئوڭشاپ قويۇشنى ئىنتايىن خالايدۇ، ئەلۋەتتە. مىسىرمۇ بۇ دۈشمىنىنى ئەرەب دۇنياسىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشىدىن سىقىپ چىقىرىشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ئوخشاش باھانە بىلەن سۈرىيەگە ئوخشاش ئىنكاس قايتۇردى.

ئىسلام دۇنياسىدا زېمىن تالىشىش ۋە دۆلەتنىڭ تەسىر كۈچى-

نى ئاشۇرۇش يۈزىسىدىن ئىككى تەرەپ توقۇنۇشلىرى كۆپ يۈز بەردى، بۇ يەردە سۇدان بىلەن مىسىر، مىسىر بىلەن لىۋىيە بىلەن تۇنىس، ئالجىرىيە بىلەن ماراكەش، سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن يەمەن ۋە ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ، بۇ يەنە كۇۋەيت بىلەن ئىراق ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ توقۇنۇشلاردا دىنىي ئامىل ھېچقانداق رول ئوينىيالمىغان، مىللەت ئامىلى نۇقتىسىدىن قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب بولسىمۇ، باشقا ئىككى ئامىلدىن، يەنى: ① تار ئۇرۇقداشلىق ئامىلى (ئەرەب يېرىم ئارىلىدا)؛ ② (دېموكراتىيە ۋە خەلقئارالىق تەشكىللەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان، رايون خاراكتېرىنى ئالغان) دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى قوغداش ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى كېڭەيتىش ئىرادىسىدىن كېيىن تۇرغان.

پارس قولتۇقىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىككى رىقابەتچى ئىراق بىلەن ئىران ئالدىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن پارس قولتۇقىدىكى كۆچى بىرقەدەر ئاجىز باشقا ئەللەر پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزىنى قوغدايدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇلار «ئىسلامدىن باشقا دىندىكى مۇخلىسلار» نىڭ پائال ياردىمىنىمۇ خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن، 1961 ـ يىلىدىكى كۇۋەيتنىڭ مۇستەقىللىق يولىدىكى قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشى ۋە 1991 ـ يىلىدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدا ئىران قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇپ، «چوڭ شەيتان» ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكىنىڭ «ياۋۇزلارچە قىلمىشى» غا قايتۇرما زەربە بەرمىدى، بەلكى كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان رەقىبى ئىراقنىڭ قۇدرەتلىك غەرب ئارمىيەسى تەرىپىدىن قانداق تېرىپىرەن بولغانلىقىنى خۇشاللىق بىلەن تاماشا قىلدى. خېلى كۆپ ساندىكى ئەرەب ئەللىرى (مەسىلەن، سەئۇدى ئەرەبىستانى) ۋە

ئىسلام ئەللىرى (مەسىلەن، پاكىستان، مالايسىيا) مۇ «غەرەب» ئىتتىپاقىغا كىردى.

ئەرەب ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىنتايىن خەتەرلىك پەيتتە زادىلا چىقىشالمايدىغان دۈشمىنى ئىسرائىلىيەنىڭ ياردىمىنىمۇ ئالـ. قىشلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1971 ـ يىلى ئىيوردانىيە «قارا سېنتەبىر» ۋەقەسىدە پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن سۈرىيەـ نىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئىسرائىلىيە هاۋادىن زەربە بېرىمىز دەپ تەھدىت سېلىش ئارقىـ لىق، قوراللىنىپ يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغان سۈرىيە ئارمىيەسىـ نى توسۇپ قالدى. ئوخشاشلا تۈركىيەمۇ شۇنداق قىلدى، ئۇ ئىراق ۋە سۈرىيە بىلەن ئېفرات دەرياسى ۋە تىگىرس دەرياسىنىڭ سۈيىـ دىن پايدىلىنىش مەسىلىسىدە ئىزچىل تىركىشىپ كېلىۋاتاتتى، تۈركىيە ياسىغان غايەت زور دامبا ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئەرەب دۆـ لىتىنىڭ سۇ مەنبەسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ قويغانلىقتىن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ تۇرۇۋاتاتتى. 1995 ـ يىلىدىن باشلاپ تۈركىيە ئارمىيەسى ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان ھەربىي ھەمكارلىقنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتى، ھەتتا ئىسلام ھۆكۈـ مىتى ئەربانكان (ERBANKAN) ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىـ لىدە، ئىككى تەرەپ تۈنجى كېلىشىم ئاساسىدا يەنە ئىككى پارچە ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسرائىلىيە ھاـ ۋا ئارمىيەسى تۈركىيەدىن رازۋېدكا قىلىپ ئۇچۇش ئىجازىتىگە ئېرىشتى، بۇنداقتا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە سۈرىيەگە زەربە بېرىدىـ غان ئىككىنچى جەڭگاھنى ئېچىشقا بولاتتى، بۇ دەمەشىق ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدىغان بىر ئىش ئىدى، يەنە كېلىپ بۇ باش قېتىنچىلىقنى دەل ئۆزىگە قېرىنداش ئىسلام دۆلىتى تېپىپ بېرىۋاتاتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دۇنياسى ئاتالمىش

مىللىي دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ياتلارنى يەكلەيدىغان ئىنكاس قايتۇ-رۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى هوقۇق رىقابىتى ۋە ئۇنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانىدىكى قىلمىشلىرى ئۇ-زىنى بۇ ئىشلار بىلەن تامامەن ئالاقىسى يوق دەپ هېسابلىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. دېمەك، بۇ يەردە مەدەنىيەت ئامىلى مۇهىم هې-سابلانماي قالدى.

ئىسلام دۇنياسىدا نېمە ئۈچۈن«مەركىزىي دۆلەت» يوق

ئىسلام دۇنياسىدا يادرولۇق بىرەر دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقمىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، مەيلى دەھرىيلەشكەن ئىسلام دۇنياسىدا بولسۇن ياكى ئەسلىيەتلەشكەن ئىسلام دۇنياسىدا بولسۇن، ئەھۋال بەربىر شۇنداق بولىدۇ. تارىختىن شۇ مەلۇمكى، زېمىنى بىپايان، مىللەتلىرى، جۇغراپىيەلىك ئالاهىدىلىكى، ئىقتىسادى ۋە سىياسىيسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بۇ رايون هەرقانداق بىر خىل مەخسۇس هۆكۈمرانلىقىقا هەرگىز تىز پۈكمەيدۇ. ئۇ زېمىنى بىپايان ئىمپېرىيە بولغان ئاشۇ يىللاردا، يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىنكى تەخمىنەن 100 يىل مابەينىدە قۇرۇلغان ئابباسىيە خانىدانلىقى ۋە 15 - ئەسىردىكى ئوسمان تۈركلىرى هۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئاتالمىش بىرلىككە كېلىش بىر بولسا نامدا بار، ئەمەلدە يوق (مەسىلەن، بىرىنچى باسقۇچ) ئىشقا ئايلىنىپ قالغان، بىر بولسا بەزى رايونلار ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ھالەتتە تۇرغان ياكى قانۇنىي جەھەتتىنمۇ مۇستەقىل بولغان. ھەرقانداق ئەھۋالدا بىرلىككە كېلىش مەدەنىيەتنىڭ بىردەكلىكى تۈپەيلىدىن ئىشقا ئاشقان بولماستىن، بەلكى ھەربىي ئىستېلا ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان. بىز پاشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردىمۇ بىر - بىرىنى ياقتۇرماسلىق، مىللىي

پەرق، ئېتىقاد ۋە مەزھەپ جەھەتتىكى زىتلىق بىلەن تولغان ئىسلام دۇنياسى پەقەت قورال كۈچى ئارقىلىقلا بىر خىل ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولماقتا. بىراق، بۈگۈن ھوقۇق ۋاكۇئۇمى مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان بولۇپ، تاشقى كۈچلەر بۇزغۇنچىلىقتا ئۆچرىغان رايونلار تەڭپۇڭلۇقىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قاتناشماقتا؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسىنىڭ زامانىۋىلىشىشى تۈپەيلىدىن ئىستىبلا ئۇرۇشلىرىغا ئۆتمۇشتىكىگە قارىغاندا ئېغىر بەدەل تۆلىنىدىغان بولدى ھەمدە تارتىدىغان زىيانمۇ ئېغىر بولۇپ، پايدا زىياننى قاپلىيالمايدىغان ئەھۋال كېلىپچىقتى. شۇڭا، ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى سىياسىي ئىتتىپاقلىقنىڭ روياپقا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس بولۇپ قالدى.

ئىسلام دۇنياسىدىكى ئوخشىمايدىغان خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋە رايون تەشكىلاتلىرىمۇ ئوخشاشلا بۇ رايوننىڭ سىياسىي بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىرەر يولنى تاپالمىدى. ئۇلار نوقۇل دۆلەت تەشكىلى سۈپىتىدە پەقەت دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ئورتاقلىق ۋە زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىدى. مەسىلەن، ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتى پەقەت مەلۇم دۆلەتنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى قورالغا ئايلىنىپ قالدى؛ سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى ئىتتىپاقى ۋە دۇنيا مەسچىتلەر كومىتېتى پەقەت نامىدىلا بىرلىشىپ قويدى، ئەمما ھەربىر دۆلەت ئەمەلىي سىياسىي تۇرمۇشتا يەنىلا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل مەنۋىيىتى بويىچە ئىش كۆردى ھەمدە بۇ تەشكىلات يەنىلا ئۇزۇكسىز تۇردە پارچىلىنىپ باردى. مەسىلەن، مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتى. تۈركىيەنىڭ سابىق زۇڭلىسى غەربتىكى سەككىز دۆلەت گۇرۇھى (G – 8) بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇش

مۇددىئاسىدا سەككىز ئىسلام دۆلىتىدىن تەشكىللىنىدىغان ئىقتىسادىي گۇرۇھ (D - 8)[①] نى پىلانلىغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى قاراڭغۇ ئىدى، يەنە كېلىپ تۈركىيەنىڭ پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان سودا سوممىسى ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا سوممىسىنىڭ 1/3 نى ئىگىلەيتتى. مۇتەئەسسىپ ئەرەب پادىشاھلىقلىرىدىن تەشكىللەنگەن پارس قولتۇقى ھەمكارلىق كومىتېتى تىپىك خەۋپسىزلىك ئەھمىيىتىگە ئىگە ئىتتىپاق بولۇپ، دۆلەت جىددىي ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىلا ئاندىن ئورتاق مۇداپىئە نىشانىنى كۆزلەپ ۋاقىتلىق ئىتتىپاق ھاسىل قىلاتتى، شۇڭا ئادەتتىكى ئەھۋالدا يېتەرلىك ئۇيۇشۇش كۈچى ھاسىل قىلالمايتتى. بۇلاردىن سىرت، بۇ تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىمۇ رىقابەت بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مەنپەئەتنىڭ بارلىقىنىمۇ ئېنىق بىلگىلى بولمايتتى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭمۇ بارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىنى بىر يەرگە جەم قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەسلىيەتچىلىكنىڭ سىياسىي بۇرچى ئەسلىدە نوقۇل، يەككە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدە-لەشكەن جەمئىيەت تەسەۋۋۇرى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ يېڭى دۆلەتتە تالاش - تارتىش بولمىغان، ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن تۇرغۇزۇلغان ھۆكۈمرانلىق بولۇشى كېرەك ئىدى. ئىككى دۆلەتنىڭ دىنىي - سىياسىي تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا پەقەت بىر خىل تا-مامەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولغاندىلا، مەسىلەن، ئاجىز سۇدان بىلەن بىرقەدەر قۇدرەتلىك ئىران ئوتتۇرىسىدىكىدەك مۇناسىۋەت بولغاندىلا، ئاندىن باراۋەر ئىلاھىيەت مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزغىلى

---

① (D - 8) تۈركىيە، نىگېرىيە، مىسىر، ئىران، پاكىستان، بېنگال، مالايشىيا، ھىندونېزىيە.

بولىدۇ ياكى ئۇلار ئارىسىدىكى پەرق ئاندىن نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. باشقا ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، ئىككى تەرەپ مۇتلەق ئۆز تەلىپىنى ئويلىشىدىغانلىقتىن، دىنىي جەھەتتىكى قانۇنلۇق ئاساسىدا پەرق كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان ئۇششاق پەرقلەر تۇپەيلىدىن ئوتتۇرىدا روشەن دۈشمەنلىشىش ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن. پەقەت دىنىي ئوخشىمايدىغان شەرھلەش ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر ئىسلام دۆلىتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، باشقا بارلىق ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە نىسبەتەن گۇمان تۇغۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىدئەت دەپ قارىلىپ ئەيىبلەشكە ۋە زەربىگە ئۇچرايدۇ. ئەسلىيەتچىلەرنىڭ دىنىي مەزھەپ ئايرىشىنى نىمە ئۈچۈن سىياسىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي يۈزلىنىشى قىلىۋېلىشىدىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇ يەردە، شۇڭا دۆلەتلەر ئارىسىدا دىنىي بۆلۈنۈش كېلىپچىقىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئەسلىيەتچى دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئاففانىستان، ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىشىش نەزىرىمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. ئاففانىستان 1997 - يىلى 6 - ئايدا كابۇلدىكى ئىران ئەلچىخانىسىنى تاقىدى؛ 1997 - يىلى قىشتا پاكىستاندىكى سۇننىي مەزھىپىدىن بولغان تەلۋىلەر ئىراننىڭ پاكىستاندىكى مۇئەسسەسەلىرى ۋە مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان زوراۋانلىق تۈسىنى ئالغان ئۈچ قېتىملىق قانلىق ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسىنى سادىر قىلدى. باكان دەۋرىدىكى تۈركىيە 1997 - يىلى 2 - ئايدا ئىراننىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارىنى تۈركىيەنىڭ ئەدلىيە سىياسىتىگە ئارىلىشىشقا ئۇرۇندى، دېگەن باھانە بىلەن چېگرادىن قوغلاپ چىقاردى. ئىراننىڭ ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق كۆلپەتلىك تەقدىرگە دۇچار بولدى. 1997 - يىلى 12 - ئايدا تۈركىيە زۇڭتۇڭى دەمىرەل بۇ

ئىشقا قارىتا قايتۇرما ھۇجۇم سۇيىقەستىدە ئەرەب دىنداشلىرىنىڭ تۈركىيەنى ئىسرائىلىيە بىلەن ئىستراتېگىيىلىك ھەمكارلىقى بار دەپ قاتتىق تەنقىد قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تېھراندا ئۆتكۈزۈلگەن ئىسلام كېڭىشىدىن بالدۇرلا كېتىپ قالدى. شۇڭا، ئىسلام دۇنيا- سىدىكى سىياسىي بىرلىك سەپ پەقەت باشقا كۈچلەرنىڭ نامۇۋاپىق ئىش - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىقلا روياپقا چىقتى. ھازىرغا قەدەر، پە- قەت سوۋېت ئىتتىپاقىلا ئافغانىستاندا بۇنداق ماھارەتنى خېلى مۇ- ۋەپپەقىيەتلىك ئىشقا سالالىدى (مەسخىرە قىلىش يۈزىسىدىن كې- نايە قىلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن ـــ تەرجىماندىن).

ئىسلام دۇنياسى «ئادەتتىكى» بىر دۇنياۋى رايونمۇ؟

يېقىنقى زاماندا، ئىسلام ئەللىرى پەۋقۇلئاددە تارىخىي باس- قۇچنى باشتىن كەچۈردى. بۇ دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئەك- سىيەتچىل، جاھىل، شەپقەتسىزلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيەسىنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەچكە، تاكى بۈگۈنگە قەدەر زامانىۋىلاشتۇرۇشتا زۆرۈر بولغان مۇۋەپپەقىيەتلەرگە كۆپ ئېرىشەلمىدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ئېغىر ئوڭۇشسىزلىقلار كۆرۈلدى، ھەتتا نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى قىلىشقا ئامالسىز قال- دى. قەدىمىي ھۆكۈمرانلىق شەكلى، بولۇپمۇ كىشىنى بىزار قىلى- دىغان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئۆزلۈك ئېڭى كۈچلۈك بولغان بۇرژۇئازىيەنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. مۇستەملىكە- چى ھۆكۈمرانلار مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلەرنىڭ بىۋاستە كې- لىپچىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى دەسلەپكى ئامىللارنى بىخ ھالىتىدىلا يوقاتتى. 1948 - يىلى پەلەستىننىڭ پارچىلىنىپ كې- تىشى ئەرەب ئەللىرى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى تۇنجى ئون

يىللىق ئەركىن تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، بۇنىڭدىن سىرت، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى توختىماي يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان توقۇنۇشلار دىتسىز ھۆكۈمەتكە جىنايى جاۋابكارلىقلىرىنى يەڭگىللىتىدىغان ئەڭ ياخشى باھانە تېپىپ بەردى.

ئەمما، ئىسلام ئەللىرى دۇنياسى ياكى جەمئىيىتىنى تەھدىت بىلەن تولغان، قايناۋاتقان بىر قازان ئۇماچقا ئوخشىتىش تامامەن خاتا نۇقتىئىنەزەر. ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا پەرق، بۆلۈنۈش مەۋجۇت بولغان ھەم سىياسىي رىقابەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بۇ رايوننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىدۇ، دەيدىغانغا ھېچقانداق ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتىمىز يوق، ھازىر بۇ رايوندىكى خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تەسىر كۈچى ئىنتايىن ئاجىز، يەنە بەزىلىرى پەقەت زورىمىگەر دۆلەتلەرنىڭلا مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ناۋادا ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ مەنتىقىسى مۇشۇ مەدەنىيەت رايونىغا يۈزلىنىشكە باشلىسا، ئۇنداقتا ئارىلاشما شەكىل (شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشاش) ئارقىلىق بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرا دېڭىز دائىرىسىدە ياكى ئوتتۇرا شەرقنىڭ تىنچلىق مۇساپىسىدە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىشىغا تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن.

مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلاردىمۇ بىرلىككە كېلىش يۈزلىنىشى كۆرۈلمىدى، يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيانقى سىياسىي ئوڭۇشسىزلىق، زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ غايەت زور زەربىسى ئالدىدا، ئەسلىيەتچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىمۇ ھېچقانچە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. ئەمما، ئۇ ئىسلامىيەتنىڭ بارلىق سىياسىي - ئىدىيەۋى سىستېمىسىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقالىغان

ئەمەس. ئىسلام جەمئىيىتىدە زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ماسلاشقانلار، زا-مانىۋىلاشتۇرۇشنى ياقلايدىغان مۆتىدىل مۇخلىسلار، پۈرسەتپەرەس ئەنئەنىچىلەر، ئىسلام ئەنئەنىچىلىرى ۋە ئەسلىيەتچىلەر ئوخشاش-مايدىغان ئارىلاشما مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە تۇرىدۇ. مۇتلەق كۆپ سان-دىكى ئەسلىيەتچىلەرنى ئۈمىدلەندۇرگۈدەك يۈزلىنىش تېخى شە-كىللەنگىنى يوق. ئەكسىچە، ئىران ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇبى-يىتى، مىسىر ۋە ئالجىرىيەدىكى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەرنىڭ يولسىزلارچە قىلمىشلىرىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇش ئەمەلىيەتتە بۇ ھەرىكەتنىڭ كېڭىيىشىگە نىسبەتەن تورمۇزلاش رولىنى ئوينى-دى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تېھراندا چاقىرىلغان ئىسلام كېڭە-شىدە، ئىراننىڭ كۈچىشى بىلەن ئاخىر بىردەك قارار چىقىرىلدى، ئۇنىڭ مەزمۇنى غەربنىڭ نىزاملىرىنى چەتكە قاقماسلىقنى ئۆز ئى-چىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئېنىق ھەم يارىشىش ئاساسىدىكى سۆزلە-شىشكە بولغان ئارزۇ ئىپادىلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىسلام دۇنياسىنىڭ كەلگۈسىدىكى ھەرىكەت يۆنىلىشىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلدى.

ئىسلام دۇنياسى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغىنى زامانىۋىلاش-تۇرۇشنىڭ نەتىجىسى، ئەمما بۇ مۇۋاپىق سىياسەت، تەدبىر ئارقى-لىقلا قولغا كېلىدۇ، ھازىر مۇشۇ يۆنىلىشنى بويلاپ ئىرىشچانلىق كۆرسىتىلىۋاتىدۇ. ئىسلامىيەتنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرىنى كۆپ خىل شەرھلەش ئىمكانىيىتى بۇنداق سىياسىي زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن پۈرسەت يارىتىپ بەردى، چۈنكى ئىسلامىيەت دېموكراتىيە بىلەن ئىنسانىي ھوقۇقنى «ئۆزگە» دۈشمەن دەپ قارىمايدۇ. غەرب ئەللىرىنى، جۈملىدىن ئىسلام دۇنياسىدىن باشقا پۈتكۈل دۇنيانى بۇنداق نەتىجىلەردىن غايەت زور ئۈمىد كۈتىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. ئەگەر بىر تەرەپلىمە قاراش، قىسقا مۇددەتلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت

ۋە زوراۋانلىق سىياسىيسىنىڭ تويماس تەمەللىرى كىشىلەرنىڭ بۇنداق تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلسا، ئۇنداقتا كىشىنى قايغۇ ـ ئەلەمگە دۇچار قىلىدىغان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ.

4

مۇقىم بولمىغان يادرو چوڭ دۆلىتى: رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار

رۇسىيە ئۇچرىغان مۇشكۈلات — سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قالغان ئېغىر يۈك

يىمىرىلىش يولىغا ماڭغان سوۋېت ئىتتىپاقىدىن رۇسىيەگە قالغان تارىخىي يۈك باشقا ھەرقانداق دۆلەتكە قارىغاندا ئېغىر بول-
دى. ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كىرىزىستىن باشقا يەنە ئۆز سالاھى-
يىتىنى گۇۋاھلىقتىن ئۆتكۈزۈشتىن ئىبارەت تېخىمۇ مۇشكۇل
بىر مەسىلىمۇ بار ئىدى. باشقا سابىق كوممۇنىزم ئەللىرىگە نىس-
بەتەن ئېيتقاندا، بۇرۇلۇشنى ئەركىن دېموكراتىيەنىڭ غەلىبىسى
مىللەتنىڭ يېڭىباشتىن ئازادلىققا ئېرىشىش پۇرسىتى، دەپ قا
راشقا بولىدۇ، شۇڭا ئۇ كەڭ تۈردە مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى؛ شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەت تۈزۈمىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆزگى-
رىشى تۈپەيلىدىن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەنپەئەتىگە سېلىنغان
زىيانغا نىسبەتەن مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزىنى ئاقلاش ئەھۋالى كۆ-
رۈلىدۇ. ئەمما، بۇنداق چۈشەندۈرۈشلەر رۇسىيەلىكلەرنىڭ مۇرەك-
كەپ روھىي ھالىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىدى، بۇ
ئىشلارنى «تەقدىر — قىسمەت» تىن كۆرمەيمۇ بولمايتتى. ئۇلار بۇ-
نىڭغا ئىشەنسىمۇ، كۆپچىلىككە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ئاتال-
مىش «ئىنتېرناتسىيونالزمنىڭ مەنپەئەتى» ئۈچۈن 70 يىل مابەي-
نىدە، ئۇلار — نەچچە ئەۋلاد رۇسىيەلىكلەر ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئا-

تىدى، بارلىقى دېگەنلىك ئۆزىنىڭ روھىي ۋە بارلىق ماددىي جەھەت-تىكى بەخت ـ سائادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنى رۇسىيەدىن ئىبارەت يادرولۇق را-يونىنى چۆرىدىگەن، موسكۋانى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى قىلغان، يې-قىن مەدەنىيەت تەسىر رايونى، بىخەتەر بولغان زەربىنى پەسەيتىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، زېمىنى ئاسىيا ـ ياۋروپاغا يېيىلغان بىپايان ئىمپېرىيە دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئۇ چار پادىشاھ ئىم-پېرىيەسى كېيىنكىلەرگە قالدۇرغان مىراس. بۇ مەنىدىن ئېيتقان-دا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ئازادلىققا ئېرىشىش بول-ماستىن، بەلكى بىھېساب مال ـ مۈلۈكتىن زىيان تارتىش؛ ئەھۋال-نىڭ ياخشىلانغانلىقى ئەمەس، بەلكى رۇسىيە كۈچلىرىنىڭ خەلقئا-را سىياسىي سەھنىدىن جىمجىتلا چېكىنگەنلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رۇسىيەلىكلەرنىڭ غۇرۇرىغا تەگكەنلىك ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەن-چىسىنى سۇندۇرغانلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېڭىچە كوللېكتىپنى تو-نۇش تۇيغۇسى (سالاھىيىتى) نى تېپىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلى-رىغا سوغۇق سۇ سېپىدۇ ھەمدە پۈتكۈل مىللەتكە ئېغىر روھىي بو-يۇنتۇرۇق سېلىپ قويۇشىمۇ مۇمكىن.

خۇنتىنگتوننىڭ كىتابىدا رۇسىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى مەدە-نىيىتىنىڭ مەركىزى» دېيىلگەن، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەن-دىن بۇيان، رۇسىيە خەۋپ ئىچىدە قالدى، دۆلەتنىڭ سىياسىيسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن مۈشكۈلاتقا دۇچ كەلدى. ھېچقانداق بىر دۆلەت كونا دەۋردىن يېڭى دەۋرگە ئۆتۈش جەريانىدا بۇنداق ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ باقمىغانىدى. بۇگۈن بۇ دۆلەتتە ئىنتايىن پەۋقۇلئاددە تەرەققىيات ھادىسىسى يۈز بەردى: گۈللىنىش دەۋرىدىكى باسمىچى كاپىتالىزم بىلەن ئەركىن سودا كاپىتالىزمى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئابرۇيلۇق كارخانىچىلار

بىلەن قانۇنسىز قارا قول پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالمىشىش ئوڭۇشلۇق بولدى. بىر تەرەپتىن، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋە بىردىنلا بېيىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى غورىگىللىك ۋە جاپا ـ مۇشەققەتتە تۇرمۇش كەچۈرىدىغان نامراتلار كۆپىيىپ كەتتى، بولۇپمۇ پېنسىيە پۇلىغا تايىنىپ ياشايدىغان كىشىلەر شۇنداق نامرات ئىدى. يېڭىچە ئەركىنلىك ئىدىيەلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قالغان بيۇروكرات تۇزۇلمە ۋە مەمۇرىي قۇرۇلما شۇ پېتى ساقلىنىپ قالدى، بۇ يەنە ئىنتايىن چوڭ يوشۇرۇن ئاپەت ھېسابلىناتتى. بۇلاردىن سىرت، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە كۆپ خىللاشقان ئىرقىي كوللېكتىپلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ياكى قارشىلىشىش يوق يەردىن يەنە توقۇنۇش پەلبېغىنى پەيدا قىلدى.

ئەركىن ئاخبارات ساھەسى ۋە باشقا سانسىزلىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرى گورباچېف ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردىلا مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. ئەلۋەتتە بۇ يەردە يەنە نۇرغۇن مۇرەككەپ «تارىخىي مىراسلار»مۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇ مەخپىي ساقچى تەشكىلاتى ۋە قوراللىق كۈچلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، گۈللىنىۋاتقان كارخانا ساھەسىدىن سىرت، يەنە ئېنېرگىيە ساھەسىدىكى خۇسۇسىيلاشتۇرۇلمىغان «تەبىئىي مونوپول كارخانىلار»مۇ ئۆز پېتىچە بار ئىدى. 1997 ـ يىلى ئىسلاھاتنى ياقلايدىغان TUSCHUBAJS بىلەن رېيمېنزوف بۇ مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، جاھىل بيۇروكرات ھۆكۈمرانلار، باشقۇرغۇچىلار قاتلىمى ۋە دۆلەت دۇماسىدىكى ئەزالارغا ئوت ئاچتى. بۇنىڭدىن سىرت، خۇسۇسىيلاشتۇرۇلمىغان نۇرغۇن چوڭ كارخانىلار بۇرۇنقىدەكلا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي سىياسەت پە-

-رىنسىپلىرى بويىچە كېتىۋەردى. بۇ كارخانىلارنىڭ نۇرغۇن زىيى-
نىنى يەنىلا دۆلەت شەرتسىز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك ئىدى. ھەل
قىلىش مۇمكىن بولمىغان ئىشلاردىن يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى
قالدۇرۇپ قويغان ئېكولوگىيە ساھەسىدىكى ئىنتايىن ئېغىر يۈكمۇ
بولۇپ، كونا دەۋردىكى ئېنېرگىيەدىن پايدىلىنىشتا تۆۋەن سەۋىيەدە
تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى ئىقتىسادىي ساھەدىن تارتىپ، چوڭ يېرىق
كۆرۈلگەن «رادىيوئاكتىپ ئۆڭكۈر» (چېرنوبېل يادرو ئېلېكتىر
ئىستانسىسىدىكى يادرو رادىياتسىيەسى چىقىپ كېتىش ھادىسىسى-
نى كۆرسىتىدۇ ـ تەرجىماندىن) گىچە، ھەممىسىدە روھىي تەسەللى
تېپىشقا توغرا كېلەتتى، «تىنچلىق دەۋرىدىكى يادرو پارتلاش» تىن
ئاز ـ تولا نەپكە ئېرىشكەن رۇسىيەلىكلەر (ۋە قازاقىستان)نىڭ ھېچ
ئىش قىلمايلا قايتىپ كېلىشى ئۈمىد قىلىنماتتى، يەنە كېلىپ ئۇلار-
نىڭ ھەممىسىدە ئېغىر ئېكولوگىيەلىك يۈك بار ئىدى. بۇگۈنكى
رۇسىيە، بىر جەھەتتىن كىشىنى تەشۋىشكە سالغۇدەك دەرىجىدە
نامراتلىشىپ كەتسە، يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ يەردە خۇسۇسىيلارنىڭ
قولىدىكى بايلىق ئۇنىڭغا قارشى ھەم غەيرىي يوسۇندا ئۈزۈكسىز
كۆپەيمەكتە؛ دۆلەت كارخانىلىرى، ئارمىيە، مەمۇرىي ئورگان، ئىج-
تىمائىي پاراۋانلىق (ياشانغاندا كۈتۈنۈش پۇلى، پېنسىيە پۇلى...) قا-
تارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە دۆلەتنىڭ مالىيەدىن قەرەللىك پۇل چىقىم
قىلىپ بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ، ئەمما ھۆكۈمەت بۇ جەھەتتە ھەمە-
شە ھېچ ئىش قىلىپ بېرەلمەيدۇ، پۇقرالارنىڭ دۆلەتتىن كۈتكەن
ئۈمىدى بەزىدە پۈتۈنلەي يوققا چىقىدۇ، بەزىدە يوقتىن ياخشى دېگۈ-
دەك بىرەر نەپكىمۇ ئېرىشىپ قالىدۇ. شۇڭا، خەلق دۆلەتنىڭ سىيا-
سىي جەھەتتىكى قانۇنلۇقىدىن گۇمان قىلىدۇ.

رۇسىيە ئىنتايىن جاپالىق بولغان خىزمەتلەرنى ئىشلىشى،
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «كاردىن چىققان» بىرقانچە ساھەنىڭ

ئىشلىرىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ① ھەممىدىن ئاۋۋال ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇش، يەنى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈلمىسىدىكى يېپىيېڭى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنى پەيدىنپەي بارلىققا كەلتۈرۈش ھەمدە بۇ خۇسۇسىي ئىگىلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تاشقى رامكا شارائىتىنى مۇناسىپ يوسۇندا تۇرغۇزۇش، شۇنداقلا يېڭى ئاساستا باشقا دۆلەتلەر بىلەن سودا ۋە پۇل مۇئامىلە مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزۇش لازىم. ② سىياسىي تۈزۈلمىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىپ، مەركەز بىلەن يەرلىك ئۆلكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېپىيېڭى بىر فېدېراتسىيە شەكلىدە يېڭىباشتىن بىرىكتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۆكتەم، شەخسىيەتچى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ تىزگىنسىز يوسۇندا بېيىش يولىغا مېڭىپ، فېدېراتسىيەنىڭ نورمال ھوقۇق - مەنپەئەتىگە زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇ چوڭ دۆلەتنىكى زوراۋۇر ئىچكى باغلىنىشلارنى بۇزۇۋەتمەسلىك لازىم. ③ تامامەن بېقىندى ئورۇندا تۇرغان قانۇن سىستېمىسىنى مۇستەقىل، پارىخورلۇقتىن خالىي، ئىشەنچلىك ۋە ئۈنۈملۈك يېڭى قانۇن سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. ④ خاسلىقنىڭ ئەركىن بوشلۇقىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش كېرەك، بىراق شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زىيادە ئەركىنلىشىشتىن كېلىپچىقىدىغان ئىجتىمائىي ئىللەتلەردىن ھوشيار بولۇپ، جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ھەمدە ئاۋام - پۇقرانى قانۇن - تۈزۈملۈك دۆلەتنىڭ ھازىرقى بارلىق قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلىشقا مەجبۇرلاش لازىم.

كېلەڭسىز ئارمىيە سىستېمىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جىسمىدىكى بىر يامان سۆپەتلىك ئۆسمە بولۇپ، ئۇ ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادىنى كۆپ يىل چۇشەپ قويۇپ، روناق تاپقۇزمىغا-

نىدى. شۇڭا، ئۇنى ساغلام تەرەققىيات يولىغا سېلىش، قىسقارتىش ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش زۆرۈر؛ ئوفىتسېرلار توپىنىڭ ياخشى كەيپىياتىنى ساقلاشقا، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قورالLARنى تېخنىكا ۋە سىياسىي جەھەتتىن ياخشى تىزگىنلەشكە دىققەت قىلىش كېرەك. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسىيەنىڭ ھازىرقى دۆلەت سىياسىيسىنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى كۈچەيتىپ، مۇشكۈلاتتا قالغان رۇسىيە پۇقرالىرىغا زۆرۈر ھەم ئۈنۈملۈك ياردەملەرنى بېرىپ، رۇسىيەلىكلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىش ياكى يېڭىباشتىن تىكلەش لازىم. بىز گېرمانىيەلىكلەر بىر قانچە يىلدىن بېرى شەرقىي ۋە غەربىي گېرمانىيە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى ئاقىۋەت توغرىسىدا توختىماي ۋاتىلداپ كەلدۇق، قورساق كۆپۈككىمىزمۇ ئاز ئەمەس. شۇڭا، بۈگۈن رۇسىيە دۇچ كەلگەن بۇ مۇشكۈل، مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى ئۇلارنىڭ قانداق ئۈمىدسىزلىككە دۇچار بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىمىقىمىز تەس ئەمەس.

تەرەققىيات ۋە ئۇزۇكسىز كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەر: سىياسىي ئىسلاھات

رۇسىيەنىڭ بۇ يولدىكى تىرىشچانلىقلىرىغا كىشىلەر ئىنتايىن قايىل. ھازىر يېڭى تۈزۈلمىنىڭ يولغا قويۇلغىنىغا تەخمىنەن بەش يىل بولدى (1993 ـ يىلىدىن تارتىپ ئاپتور كىتابنى يازغان 1998 ـ يىلىغىچە ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ ـــ تەرجىماندىن)، ھاكىمىيەت تۇتقۇچىلارنىڭ پارلامېنتتا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاش خەۋپىنىڭ ۋاقتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى.[1] رۇسىيە پارلامېنت سايلىمى،

[1] ۋولفگانگ لېئونارد: «ئىسلاھات ئاتلارنى ئازاد قىلدى»، «رۇسىيەنىڭ زامانىۋىلىشىشتا بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى ـ توقاي يوللىرى»، 1994 ـ يىلى نەشرى.

زوڭتوڭ سايلىمى ۋە يەرلىك سايلاملارنى ئوڭۇشلۇق تاماملىدى، بۇنىڭ ئومۇمىي ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا، دۇنيا جامائەتچىلىكى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا، بۇ سايلاملار نىسبەتەن ئادىل بولدى، دېموكراتىيە روھىنىڭ نۇرى چاقنىدى، ھەتتا كوممۇنىستىك پارتىيەدەك ئاساسىي ئۆكتىچىلەرمۇ سايلامدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغىنىغا قارىماي، مۇشۇنداق سايلام ئەندىزىسىگە بويسۇنماقتىن ئۆزگە چارە تاپالمىدى، دەپ قارىدى. مەسىلەن، يېلتسىن 1993 - يىلى يېڭىباشتىن سايلانغاندا، كوممۇنىستىك پارتىيەمۇ سايلام نەتىجىسىنى قوبۇل قىلدى. ھازىر كوممۇنىستلار زۆرۈرىيىتى بولۇش - بولماسلىقى، ئۆزلىرى خالاش - خالىماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، دېموكراتىيەنىڭ يېڭى قائىدە - نىزاملىرىغا تىرىشىپ ماسلىشىشى كېرەك. ئۇنىڭ ئەكسىچە زوڭتوڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، 1993 - يىلى پارلامېنتقا تاقابىل تۇرغاندىكىدەك قورال كۈچى ۋاسىتىسىنى ئەمدى ئىشلىتىش ئىنتايىن تەس، بۈگۈنكى پارلامېنت دېموكراتىك قانۇنلاشتۇرۇشنى ئۆزگىچە سايىۋەن قىلدى. سابىق قوغدىغۇچى كوشاكوف ۋە مۇئاۋىن زوڭلى سوسكوۋىز رەھبەرلىكىدىكى گۇرۇھنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، زوڭتوڭنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئاساسەن پەسكويغا چۈشۈپ قالدى.

سايلام نەتىجىسىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، رۇسىيەدىكى سايلىغۇچىلار تىپىك زوڭتوڭلۇق تۈزۈمىدىكى دېموكراتىك شەكىلگە بەك قىزىقىپ قالغان. ئامېرىكىدا دائىم كۆرۈلىدىغان ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدا، ناۋادا چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان زوڭتوڭ مەھكىمىسى بىلەن كۆپ سانلىق ئۆكتىچىلەردىن تەشكىللەنگەن دۇما (پارلامېنت) ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ، كۈچى تەڭلىشىپ قالسا، خەلق ئەڭ ئاخىرقى بېلەت تاشلاپ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. بۈگۈنكى

روسىيەدە، ئىسلاھاتچى زوڭتوڭ بىلەن ئوتتۇرىدا مېھرىنى ئانچە ئۆزۈلمەيۋاتقان پارلامېنت ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىش ئۇسۇلى ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدىغان بولۇپ، قارىسا بەكلا غەلىتىدەك كۆرۈنىدۇ، بىراق مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار يەنىلا قانۇن، سىياسىي ۋە ئىقتىساد جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى، يەنە كېلىپ، كومپارتىيە رەھبىرى دىيوگانوفنىڭ دۇمادىكى ئىپادىسى ئامېرىكا پارلامېنتىدىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنىڭ ئوڭ قانات ئۇنسۇرلىرىنىڭ ئىپادىسىگە سېلىشتۇرغاندا، باشقىچە تەرزدىمۇ بولمىدى؛ روسىيە دۆلەت دۇماسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلارنىڭ داھىيسى روكىن رەھبەرلىك قىلغان بولۇپ، ئۇ ۋاشىنگتون كېڭەش پالاتاسىدىكى كۆپ سانلىقلارنىڭ داھىيسى ــ ئوڭ قانات پالاتا ئەزاسى جېسسىي خېلمىسقا قارىغاندا كۆپ ئەقىللىك ھەم نەزەر دائىرىسىمۇ كەڭ ئىدى.

مەركەز بىلەن جەمئىي 89 فېدېراتسىيە سۇبيېكتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىمۇ ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى، كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىكى ئەندىشىلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ھازىر ئاپتونومىيەنى ئوخشاشلا كۈچلۈك تەلەپ قىلىدىغان تاتارىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كېلىشىم شەكلى ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇناسىۋەت مۇقىملاشمىغىنىدىن تاشقى كاۋكازدىكى چېچېنىيەلا قالدى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئېچىنىشلىق، قانلىق ئاقىۋەت كېلىپچىقىشى مۇمكىن. روسىيە تارىخىدا بەلكىم 1996 ـ يىلى 9 ـ ئايدىكى يەرلىك ئۆلكە باشلىقلىرى سايلىمى پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا كېرەك، شۇنىڭدىن تارتىپ يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بىۋاسىتە ۋەزىپىگە تەيىنلەنمەي، بەلكى جايلار ئۆزى سايلايدىغان بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېدېراتسىيە كېڭەش پالاتاسىدا

ئۆلكىلەرنىڭ باشلىقلىرى بىلەن يەرلىك پارلامېنتنىڭ رەئىسلىرى-
مۇ دۆلەت قانۇنىنى تۈزۈشكە قاتنىشىدىغان بولدى. شۇ تۈپەيلىدىن
ئۇلارنىڭ دۆلەت سىياسىي تۈرمۇشىدىكى مۇھىم ئورنى كۆچەيدى.
ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى (ئەلۋەتتە، كومپارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن
يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالدى بىلەن يەرلىككە
ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇشتا ئىپادىلەندى، باش-
قا جەھەتتە يەنە ئۆز رايونى ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كۆپرەك پايدا ۋە
مەنپەئەتنى قولغا كەلتۈرۈشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار ئاساس-
لىق ئۆكتىچىلەردىن بولۇپ قېلىشقىمۇ ئەسلا قىزىقمايتتى. شۇڭا،
دۆلەت دۇماسىدىكى كومپارتىيە ۋە كۆپ ساندىكى ئۈچىنچى چىققان
مىللەتچىلەر چەكتىن ئاشقان ئەسلىي ئىقتىدارىنى ئىپادىلىگەن-
دىلا، ئۇلار ئاندىن دۇما بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزگىچە سوقۇش-
تۇرالايدىغان كۈچ ھاسىل قىلالايتتى.

رۇسىيەدىكى ھەرقايسى يەرلىك ئۆلكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق
شەكلىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ، نىشىنىي نوۋگورود ئۇنۇمى
كۆرۈنەرلىك بولغان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويغاندىن
سىرت، بەزى ئۆلكىلەر قۇرۇلما جەھەتتە يەنىلا كونا تۈزۈلمىنى دا-
ۋاملىق يولغا قويدى، بۇ يەرلەردە ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك باشلىقلىرى
ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ (ھۆكۈمرانلىق) تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش
يولىدا پايپېتەك بولۇپ، ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايوندا ئۆزى ۋە ھاۋالى-
چىلىرىنىڭ چۈنتىكىنى تېخىمۇ توم قىلىش كويىدىلا يۈردى. شۇ تۈ-
پەيلىدىن بۈيۈك ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن بېرى ئۆلكىلەر ئوتتۇ-
رىسىدىكى كىرىم پەرقى ئۈزۈكسىز چوڭىيىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى
زىددىيەت يەنە كەسكىنلىشىپ كەتتى.[①]

---

① ئېبېرخارد سچىنېيدېر: «رۇسىيەدىكى فېدېراتىزم: ھوقۇقنى چەك-
لەش كېلىشىمى ۋە ئوبلاست باشلىقلىرى سايلىمى»، 1997 ـ يىلى نەشرى.

ناۋادا بىز بۈگۈن رۇسىيەدىكى دېموكراتىيەنى ئىنتايىن مۇقىم ھالەتتە دەپ تەسۋىرلىسەك، سەل مۇبالىغە قىلىنغان بولىمىز، بىراق شۇنداق كېسىپ ئېيتالايمىزكى، 1993 ـ يىلىدىن كېيىن رۇسىيە نىسبەتەن مۇقىم باسقۇچقا قەدەم قويدى. بۈگۈنكى رۇسىيەدە دۆلەتنىڭ كونا تور سىستېمىسى ۋە مەنپەئەت گۇرۇھى يەنىلا خېلى زور تەسىر كۆچكە ئىگە، ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئاز بىر قىسىم كارخانىچىلار ۋە «توساتتىن بېيىپ كەتكەنلەر» نىڭمۇ تەسىر كۈچى ئىنتايىن زور. بۇ ئىككى خىل كۈچ بىرلىشىپ، يېڭى سىياسىي تۈزۈلمىگە مۇئەييەن دوكار سىياسىي تۈسىنى بەرگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيەدە زوڭتۇڭلۇق تۈزۈلمىسىنى ئىجرا قىلىش سىستېمىسىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك، رۇسىيەدە قۇدرەتلىك بىر پارلامېنتنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن پارتىيە ـ گۇرۇھلار سىياسىيسىنىڭ ئاساسى توغرىسىدا سۆزلەپ يۈرۈشمۇ ھاجەتسىز، ئادەتتىكى ئەھۋالدا زۇڭتۇڭ قوللانغان سىياسىي تاكتىكىلار ھەمىشە ناھايىتى چوڭ ئېلاستىكىلىققا ئىگە بولىدۇ، ئۇ بەزىدە ھەتتا قانۇنلارغا مۇخالىپ كېلىدىغان سىياسىي پەرمانلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىنمۇ يانمايدۇ. چوڭ سايلامدىن كېيىن زۇڭتۇڭ ئىشخانىسىنى ئۇنۇملۈك «تازىلاش» ئارقىلىق، ئاساسىي قانۇنغا تامامەن خىلاپ ئىش قىلىدىغان «پوناپارتىزم» نىڭ خەۋپى ھازىر ئاساسەن تۈگىتىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇما ئۆزىنىڭ قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەندە، ھەر ۋاقىت ئاساسىي قانۇننىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئىش كۆرۈپمۇ كېتەلمىدى. قىسقىسى، بىرقەدەر ئاجىز بولغان، بەزىدە سىياسىي پۇرسەتپەرەسلىك تۈسىنى ئالغان ئاساسىي قانۇننى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئەندىزىسى نۆۋەتتە رۇسىيە سىياسىي تۈزۈلمىسىدە ساقلانغان ئەڭ ئاساسلىق توسالغۇ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئاساسىي قانۇننىڭ پىرىنسىپلىرى ھەمىشە

دەخلى ـ تەرۆزغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، رۇسىيەنىڭ بۇ سىياسىي سىستېمىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى تۇرغۇزۇشتا ھەقىقەتەن پۈتۈنلەي غەربنى «ئۈلگە» قىلغانلىقىدا شەك يوق.①

ئىقتىسادىي ئىسلاھات

1991 ـ يىلىدىن تارتىپ، رۇسىيەنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئېغىر دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى. بەش يىلدا ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئو-مۇمىي قىممىتى 50% كېمەيدى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىم-مىتى 55% تۆۋەنلىدى؛ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممى-تىنىڭ 1/3 ى كېمىيىپ كەتتى. بۇ ئىشلاردىن رۇسىيە ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي كرىزىسنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مۇئەييەن دەرىجىدە ئەسلىگە كېلىش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈۋاتقانلىقىنى مۆل-چەرلىگىلى بولىدۇ. ماكرو ئىقتىسادنى مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ۋە مەركىزىي بانكا 1995 ـ يىلىدىن بېرى بىر-دەك مالىيەنى قىسىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ مۇئەييەن ئۈنۈمگە ئېرىشتى. پۇل پاخاللىق نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ، تاشقى سودا ئېكسپورت ئېشىندىسى مەلۇم دەرىجىدە كۆپەيدى. ئۈزۈكسىز گۈللىنىۋاتقان مۇلازىمەتچىلىك ساھەسىدە مەلۇم دەرىجىدە جانلى-نىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. يېڭى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى ئۈ-زۈكسىز كۆپەيدى.

رۇسىيەدە ھەش ـ پەش دېگۈچىلا بىر كارخانىچىلار قاتلىمى شەكىللەندى، ئۇلار ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ،

---

① بورىس ماكارېنكو: «سايلامدىن كېيىنكى رۇسىيە: ئىسلاھ قىلىش كېرەكمۇ ياكى يېڭىباشتىن قۇرۇش كېرەكمۇ؟»، «رۇسىيە ۋە غەرب: ئىست-راتېگىيەلىك ھەمراھلىق مۇناسىۋىتىدىن ھەمراھلىق مۇناسىۋەت ئىسترا-تېگىيەسىگىچە»، فىرانكفورد، 1998 ـ يىلى نەشرى.

قاتلاملاردىن كەلگەن كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە جەمئىيەتنىڭ سىرتىدا لاغايلاپ يۈرۈپ، ئەمدىلىكتە بازار ئىگىلىكى قايىنىمىغا چۈشۈپ پۇرسەت ئىزدىگۈچىلەر؛ ئىلگىرىكى «سايە ئىگىلىك» نىڭ ۋەكىللىرى؛ ئۆ- زىنىڭ تالانتىنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش كويىدا يۈرگەن مۇتەخەسسىسلەر؛ ئۆزىنىڭ ئىمتىيازىنى «كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش»نى بىلىدىغان سابىق ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ ئەمەل- دارلىرى بار ئىدى. پارتىيە ئىچىدىكى قىسمەن قابىل كىشىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا دۆلەت كارخانىلىرى (بولۇپمۇ يەرلىك ئۆلكىلەردىكى) نى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىدەك قىل- مىشلار كىشىلەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغان بولسىمۇ، بۇنداق كەيپىيات بۇ دۆلەتتىكى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش قەدىمىنى توسۇپ قالالمىدى.[1]

خۇسۇسىيلاشتۇرۇش دولقۇنى پۈتكۈل ئىقتىسادىي ساھەنى قاپلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادنىڭ قائىدىلىرى يەنىمۇ ئەر- كىنلىشىپ كەتتى. دۆلەتنىڭ تاشقى سودىدىكى مونوپوللۇق ئورنى بىكار قىلىنىپ، قورۇقچىلىق خاراكتېرىدىكى تاموژنا بېجىمۇ تۆ- ۋەنلىتىلدى، كاپىتال بازارلىرىمۇ ئېھتىيات بىلەن ئەركىنلەشتۈ- رۈۋېتىلدى. پۇل ئىقتىسادى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈلمىسىدە ئومۇملاشقان «تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش»نىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇغىنىسى نۆۋەتتە ئاز ساندىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئال- ماشتۇرۇش ئىشلىرى بولۇۋاتىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ ئورنىغا مەھسۇلات بېرىشتەك ئەھۋاللارنىمۇ ئاندا ـ ساندا ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. شەھەر-

---

[1] ئىگور. بۇنىن: «روسىيەنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ۋاكالەتچىسى — ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ساھەدىكى تايانچ كۈچ».

لەردە ئاز سانلىق ساھەلەردىكى قىسمەن چوڭ كارخانىلار يەنىلا دۆ-
لەتنىڭ مونوپولىۇقىدا تۇرۇۋاتىدۇ؛ يېزىلاردا مەيلى كولخوز كادىر-
لىرى ۋە كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ قانچىلىك تۇردە جاھىللارچە قار-
شى تۇرۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇلۇكچىلىك شەكلىدە يەنىلا مىسلى-
سىز ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ پېشقەدەم كادىرلار ئارىسىدا، ھازىر
قىسمەن خۇسۇسىيلاشتۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ كارخا-
نىلاردا بىر قىسىم «قىزىل زاۋۇت باشلىقلىرى» بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن-
قىدەكلا ئىسلاھات، تەرەققىياتتىكى توسالغۇ دەپ قارىلاتتى. ئۇلار
كونا تۈزۈمنىڭ ھىمايىچىلىرى بولۇپ، بۈگۈنكى ئىقتىسادىي تۇر-
مۇشتا يەنىلا بۇرۇندىن قالغان ئىگىلىك باشقۇرۇش پىرىنسىپلىرىنى
ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇناتتى، بولۇپمۇ تىجارەت
ئىشلىرىدا زىيان كۆرۈلگەندە، ئۇلار ھەمىشە دۆلەتنىڭ مەبلەغ جە-
ھەتتىن زۆرۈر ياردەملەرنى بېرىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

بىراق، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا
ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگىدەك كۆرۈنىدىغان بۇنداق ئىقتىسادىي تە-
رەققىياتتىن پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەرلا مەنپەئەتلەندى، دۆلەت
مالىيەسىدە كۆرۈلگەن كرىزىس رۇسىيەنى ئىنتايىن خەۋپلىك
ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مەمۇرىي ئىشلارغا كېتىدىغان چىقىمغا
تېخىمۇ كۆپ باج كىرىمى ئارقىلىقلا كاپالەتلىك قىلغىلى، شۇ ئار-
قىلىق ھۆكۈمەتنى نۆۋەتتىكى قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئىق-
تىدارىغا ئىگە قىلىپ، خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك قانات ياي-
دۇرغىلى بولاتتى. پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەر-
تىپ، كۆپ سانلىق كىشىلەرگە ئىسلاھاتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن تەخمىنەن پۈتۈن بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ جاپا-
لىق تىرىشىشىغا توغرا كېلەتتى. 1991 - يىلىدىكى كىرىم سەۋد-
يەسىگە سېلىشتۇرغاندا، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى

45% كېمىيىپ كەتتى، شۇڭا نۇرغۇن رۇسىيەلىكلەر تۆۋەن مائاش كىرىمىنى باشقا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق تولۇقلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى باي، كەمبەغەللىك پەرقى كۆنسايىن چوڭايماقتا. 1993 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە، ئەڭ باي 10% ئاھالە بىلەن ئەڭ نامرات 10% ئاھالىنىڭ كىرىم پەرقى 11 ھەسسىدىن 16 ھەسسىگە كۆپەيدى. ئەڭ باي رايونلار بىلەن ئەڭ نامرات رايونلارنىڭ پەرقى 1:8 دىن زورىيىپ 1:25 كە يەتتى.[①]

قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى ئىقتىسادىي ئىسلاھاتتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ ئىدى. چەت ئەللىك مەبلەغ سال- غۇچىلار (قانۇننىڭ قاتتىق قوغدىشىغا نائىل بولالماي) ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ مۇقىم بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئۈمىدسىزلەندى، يەر- لىك بيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا مەمۇرىي جە- ھەتتىن ئارىلىشىۋېلىشىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنى كەلگۈسى ئىستىق- بالىدىن مەلۇم دەرىجىدە تەشۋىشلەندۈرۈپ قويدى. شۈبھىسىزكى، قانۇننىڭ تۇتۇرۇقسىزلىقى بازار ئىگىلىكىنىڭ كۆشەندىسى ئىدى. بۇ كۆشەندە خېلى كەڭ دائىرىدە كۆچىنى كۆرسەتتى، بۇلارنىڭ ئە- چىدىكى ئەڭ ئېغىر بىر ئاقىۋەت شۇكى، قەرز پۇلنى قايتۇرۇۋالماق ئىنتايىن تەس ئىدى. كارخانا رەھبەرلىرى يەنىلا كونا تۈزۈلمىنىڭ «تور سىستېمىسى»دا توختاپ قالغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ مالىيە جە- ھەتتىكى بىخەتەرلىكىنى كۆزلەپ، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى قەرزنى كېيىنگە سۈرەيدىغان ئەھۋاللار ئىنتايىن ئومۇملىشىپ كەت- كەنىدى، شۇڭا ھەممىشە ئۈچ تەرەپ ياكى كۆپ تەرەپكە چېتىشلىق

---

① خانس خېرامان خۇئېچمان: «رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى»نى ئۆزگەرتىشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى»، 1997 ـ يىلى نەشرى، 13~22 ـ بەت.

قەرزدارلىق كېلىپچىقاتتى. پۇل ئىقتىسادى مەيدانغا كەلگەن بول-ىسمۇ، بىراق ئۇ بۇنداق ئىللەتلەرنى ئاسانلىقچە بىر يولىلا تۈگ-ىتىپ بولالمايتتى. چۈنكى، كونا «تور سىستېمىسى»دا كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئىشىنىش (دۆلەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇ-تۇلىدۇ) قانۇنىي كاپالەتنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلاش رولىنى ئوينىغانىدى. بۇ دائىرىدىن قارىغاندا، قانۇننىڭ مۇكەممەل بولماس-لىقى بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كەلگەن، ئىسلاھات توسقۇنلۇق قىلى-دىغان تۈزۈلمە قۇرۇلمىسىنىڭ تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىشىپ كېتى-شىگە تۈرتكە بولغانىدى.

كۆچكە ئىگە بولغان قانۇن ـ پەرمانلارنى قانداق قىلىپ ياخشى ئىجرا قىلىش تېخىمۇ قىيىن ئىدى، بولۇپمۇ نوپۇزى چوڭلار قانۇن-غا خىلاپ قىلمىشلارنى سادىر قىلغاندا تېخىمۇ شۇنداق بولغانىدى. رۇسىيەدە كارخانىلارنىڭ يۇقىرى سوممىلىق قەرزىنى سۆرۈشتۈ-رۈش، تەشكىللىك جىنايەتنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت دائىرىسى بو-لۇپ قالغانىدى. بۇ دۆلەتتە تەشكىللىك جىنايەت ئۆتكۈزۈش قىل-مىشلىرىنىڭ ئۈزۈكسىز كۆرۈلۈۋاتقانلىقى ھەم بارغانسېرى ئەدەپ كېتىۋاتقانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئىدى. بىراق، نۆۋەتتە بۇنداق ھادى-سىلەرنىڭ دۆلەت ئىقتىدارىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن كېلىپچىقىۋات-قانلىقى ياكى بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا كاپىتالنىڭ «ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى»دىكى زۆرۈر يول ئىكەنلىكى-نى پەرقلەندۈرمەك تەس ئىدى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا ئىپتىدائىي كاپىتالنىڭ شەكىللىنىش تارىخى جىنايى تەجرىبىلەر (دەسلەپكى مەزگىلدىكى دېڭىز قاراقچىلىق قىلمىشلىرى)، ھوقۇقنى قانۇنغا خىلاپ ھالدا قالايمىقان ئىشلىتىش (16 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىر-گىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دېھقانلارغا قوللانغان «قوينىڭ ئادەم يېيىشىدەك يەر قاشالاش ھەرىكىتى»)،

رىقابەتچىلىرى ۋە ئىشچىلارنى ئېزىش ۋە قورالىلىق باستۇرۇش (19 ـ ئەسىردىكى ئامېرىكىدا يېزا ئىگىلىك، تۆمۈريول ياساش، دەسلەپكى مەزگىلدىكى سانائەتتە كۆرۈلگەن ئاتالمىش «قاراقچىلىق پادىشاھى») بىلەن تولغانىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە، «سايە ئىقتىسادى» دۆ ـ لەتنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە يۇقىرى سومىغا يەتكەنىدى («سايە ئىقتىسادى» قانۇنسىز ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ ــ تەرجىماندىن). بۇگۈن «ئىقتىسادىي جىنايەت»لەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن ۋە كۆپ خىللاشقان سودا ساھەسىنى قاپلاپ، ئىجارەتكە ئېرىشەلمىگەن (ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىـ نى ئېلىش زۆرۈر بولغان) تاشقى سودا كەسپىدىكى ئاددىي ئۇسۇل بىلەن باجدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشتىن قورال ـ ياراغ ئەتكەسچىلىكى، قوغداش ھەققىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ ئېلىش، پۇل يۇيۇش ۋە زە ـ ھەرگە چېتىشلىق جىنايەتلەرگىچە تەرەققىي قىلىپ، بىر قاتار «تېز ھەم قانۇنلۇق» بولغان تەشكىللىك ئېغىر جىنايەت سىستېمىسى شە ـ كىللەندى. رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەۋقۇلئاددە قانۇنلۇق بولغان كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى «پەرۋەردىگارنىڭ جازاسى» ياكى «ئادەتتىن تاشقىرى بەخت تىلەش» ھېسابلىنىدىغان بولۇپ، بۇ تەرىپى بىزگە مەلۇم ئەمەس. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان يېرى شۇ ـ كى، بۇ نۇقتىنى ئوخشاشلا ئەخلاق ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچەشكە ئامال ـ سىزمىز. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «غەرب»نىڭ ئۆتـ ـ مۈشتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇنى يەڭگىللىك بىلەن ئاقلاشتىن ھەرھالدا ئېھتىيات قىلغان تۈزۈك.

رۇسىيەنىڭ سالاھىيىتىنى جەزملەشتۇرۇش ــ تاللاش ۋە ئۇنىڭ ئىستىقبالى

جەمئىيەت بۇنداق جاراھەت خاراكتېرلىك تەجرىبىگە قانداق

ئىنكاس قايتۇرىدۇ؟ دۇنيانىڭ باشقا ھەرقانداق بىر جايىدىكىگە ئوخشاش، ئۇمۇ سالاھىيەتنى جەزملەشتۈرۈشتىكى ئەنئەنىۋى دۇنيا قاراشقا مۇراجىئەت قىلىدۇ. رۇسىيەدە «سالاھىيەتنى تونۇش» نىڭ پەۋقۇلئاددە بەلگىسى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەرنىڭ مەزمۇن ئاسا-سى ناھايىتى كەڭ، يەنى دىن ـ مەدەنىيەت (پىراۋوسلاۋىيە دىنى) ئورنىنىڭ بىكىتىلىشى، دۆلەت، مىللەت (سلاۋ ئىرقى) نىڭ ئايىرى-لىشى، ئىدېئولوگىيە (كوممۇنىزمغا بولغان سېغىنىش) ۋە غەرب مەدەنىيىتى دېگەندەك.

پىراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ مۇخلىسلىرى كۆپىيە-ۋاتقان ھەم ھەر خىل مەزھەپلەر تەرەققىي قىلىپ كۇنسايىن كۇ-چىيىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق مۇتلەق كۆپ ساندىكى رۇسلار دىنى-نىڭ جانلىنىشىنى تازا خالاپ كەتمەيدۇ. رۇسىيە ئومۇمىي ئاھا-لىسىنىڭ 1/3 ى ئۆزىنى مۇخلىس ھېسابلايدۇ، يەنە شۇنچىلىك ئادەم مەلۇم شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىخلاسمەنلىكىنى ئى-پادىلەيدۇ (ئاسترولوگىيەگە خۇراپىيلەرچە ئىشىنىدۇ ياكى چوڭ-قۇر ئىشىنىدۇ)؛ تەخمىنەن يەنە 1/3 قىسىم كىشى ئاتېئىزمچى ھېسابلىنىدۇ ياكى دىنىي ئېتىقادقا قارشى تۇرىدۇ. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان 1/3 قىسىم ئاھالە ئىچىدە ئاياللار، ياشانغانلار ۋە كۆپ تەربىيە كۆرمىگەنلەر ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ كىشىلەر ئارى-سىدا پەقەت 5% كىشىلا ھەقىقىي مەنىدىكى پىراۋوسلاۋىيە مۇخ-لىسى بولۇپ، ئۇلار قەرەللىك ئىبادەت قىلىدۇ. باشقا كۆپ سانلىق كىشىلەر ئۇنداق ئىشلارنىڭ ئۆزىگە ئالاقىسى يوقتەك كۈندىلىك تۇرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ھەلەكچىلىكى بىلەن ئالدىراش يۈرۈشىدۇ.

روشەن ئالامەتلەردىن مەلۇمكى، جەمئىيەتتىكى كىرىزىس تۇ-پەيلىدىن ئەنئەنىۋى ئەخلاق مىزانلىرىغا سەل قارايدىغان تۇرمۇش

شەكلى پەيدا بولىدۇ، بۇ ھالدا قىممەتنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشى مۇقەررەر، ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ دىن تۇيەيلىدىن بولىدىغان ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى ئىقىم تەسىرىدىن بولىدۇ. بولۇپمۇ، 40 ياشتىن تۆۋەن بىر ئەۋلاد كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈلمىسىدىكى كوللېكتىپنى، دۆلەتنى گەۋدىلەندۇرۇپ، شەخسنىڭ «خىزمىتى» گە سەل قارايدىغان ئېتىكا ـ ئەخلاق قارىشىدىن قۇتۇلۇپ، «غەرب»نىڭ قىممەت قارىشىنى تولۇق قوبۇل قىلغان. ياش رۇسىيەلىكلەر خىزمەتنى جەمئىيەت ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت دەپ قارىماستىن، بەلكى تۇرمۇشنى قامداش يولىدا شۇغۇللانغان «كەسىپ» دەپ قارايدۇ. ئۇلار كىرىمنىڭ تەڭ تەقسىم قىلىنىشىغا ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پۇرسەتكە تېخىمۇ بەكرەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. بۇ تەرىپىنى ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ۋە بوۋا ـ مومىلىرى ياشىغان دەۋردىكى بىر ئەۋلاد كىشىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار بازار ئىگىلىكىگە بولغان غايەت زور قىزغىنلىقى بىلەن 90 ـ يىللاردىكى ئازابلىق كەچۈرمىشلەر تۇپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ھازىرقى ياشاش رىقابىتىگە يەنىلا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ئىستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىر سانلىق مەلۇمات بۇ نۇقتىنى چۈشەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن بۇيان، رۇسىيە ئاھالىلىرىنىڭ بۈگۈنكى «ئەركىنلىك»نى ياكى ئۆتمۈشتىكى «باراۋەرلىك»نى تاللاش نىسبىتىدە ئۆزگىرىش بولغان. 1991 ـ يىلى، 42% ئاھالە «باراۋەرلىك»نى، 40% ئاھالە «ئەركىنلىك»نى مۇھىم دەپ بىلگەن بولسا، 1996 ـ يىلىغا كەلگەندە ئىككىسىنىڭ قىممەت نىسبىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇپ، نەتىجىسى 33% ۋە 43% چىققان، دېمەك، «ئەركىنلىك»كە بولغان قىزىقىشنىڭ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنلىكىدە شەك يوق. بۇنداق ئۆزگىرىش «گۈزەل» كوممۇنىزم كونا دەۋ-

رىگە قايتىش خىيالىنىڭ كۆپۈككە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سىياسىي سەردارلارنىڭ ئاۋام ـ پۇقرالار كۆندىلىك تۇرۇشتا باش قاتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۇششاق ئىشلار توغرىسىدىكى كەسكىن مۇلاھىزىلىرى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تېخىمۇ بەك قوزغايدۇ. بۇ مۇنازىرىگە قاتناشقان ئەجابىي تەرەپ غەربكە مايىل ئەركىن دېموك-راتچىلار، يەنى گايدا، يالىنىسكىي ۋە نىمۇزورف قاتارلىقلار ئىدى؛ بىرقەدەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئوتتۇرىلىقتا تۇرۇۋاتقانلار، يەنى چېرنومىلكىنغا ئوخشاش تىپتىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ بىراق كۆپچىلىك دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق بىر پاكىت بار، ئۇ بولسىمۇ ئوتتۇرىلىقتىكىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كونا تۈزۈلمە-گە يېڭىباشتىن قايتىشنىمۇ ئوخشاشلا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. بازار ئىگىلىكى يولىدا دېموكراتىيەنى جارى قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش (ئىنتايىن قۇدرەتلىك مەمۇرىي ئىجرا ھوقۇقى بولسىمۇ) ۋە دۇنيا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىغا كىرىش قاتارلىقلار رۇسىيەنىڭ ئىشلىرىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، بۇ جەھەتتە ئۇلار بۇرۇنلا ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغان بولۇپ، قىلچە تالاش ـ تارتىشمۇ بولمىغان. ئۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدىكى سەلبىي تەرەپ ئاساسلىقى كوممۇنىستلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ مەيدانى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىدىكى كوممۇنىستىك پار-تىيەلەرنىڭكىگە ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ھەتتا سوتسىيالىستىك دېموكراتىزملىق بۇرۇلۇشنىمۇ رەت قىلىدۇ؛ بۇنىڭدىن سىرت، سەلبىي تەرەپتىكىلەر يەنە ھەر خىل مىللەتچىلەر، سىياسىي جە-ھەتتە ئىجتىمائىي تەرەققىيات مۇساپىسىدىن ئۇزۇكسىز ئايرىلىپ چىقىۋاتقان ئۇچىغا چىققان ئۇنسۇرلار، مەسىلەن، سېلتوۋىسكىي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەرب مەدەنىيىتىگە دۈشمەنلىك

نەزىرى بىلەن قارايدىغان بۇ ئۆكتىچىلەرنىڭ كىشىلەرنى قاياقىقا باشلاپ كېتىۋاتقانلىقى تېخى نامەلۇم. كوممۇنىستلار قوغلىشىدىغان نىشاننىڭ كەم دېگەندە يېرىمى كونا سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىگە قايتىش، مىللەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ ئالدى بىلەن ئويلايدىغىنى قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش، بىراق ئۇلارنىڭ زادى قانداق جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى نۆۋەتتە تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇنىڭدىن سىرت، غەرب بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆۋرۈكى بولۇش گۈزەل ئارزۇسىدا يۈرگەنلەرمۇ بار. بۇ رۇسچە ئالاھىدە يول تۇتۇشتىكى كونا خىيالدىن باشقا نەرسە ئەمەس. پىراۋوسلاۋىيە دىنى جەمئىيىتى ۋە پانسلاۋچىلار كونا جەمئىيەتتىن مېھرىنى ئۈزەلمىگەن بولۇپ، ئۇلار 1917 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى گۈزەل دەۋرگە قايتىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇگۈنكى رۇسىيەلىكلەر بىرلا ۋاقىتتا مۇئەييەن دەرىجىدىكى تۆت ئەسلىيەتچىلىك ئېقىمىنى، يەنى كونىلىقتىن رىشتىنى ئۈزەلمىگەن كوممۇنىزم، مىللەتچىلىك، رايون سىياسىيسى ۋە ئىرق ئاساسىغا تۈرغۈزۈلغان ئىدىيە سىستېمىسى، بۇ ئامىللارغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئارىلاشما گەۋدىنى باشتىن كەچۈردى. بۇنداق بۆلۈنمىچىلىك كۆرۈۋاتقان ئەھۋالدا، ئۆكتىچىلەرنىڭ ئاجىزلىقلىرى ئاسان مەلۇم بولىدۇ. ئۇنداقتا، بۇ «پىراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى يادرولۇق چوڭ دۆلەت» نىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزگىچە سوقۇشتۇرالايدىغان، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئالاھىدە يول ھاسىل قىلالىشى ئانچە مۇمكىن بولماي قالىدۇ، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ غايەت زور ئىجتىمائىي تەسىر كۈچ ھاسىل قىلىپ، دۆلەت سىياسىيسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. قىسقىسى، بۇنىڭدىن مۇنداق بىر يەكۈننى ئاسانلا چىقىرالايمىز، يەنى ئۆكتىچىلەرنىڭ ئۆزى ئىنتىلىدىغان سىياسىي نىشاننى ئايدىڭلاشتۇرالماسلىقى تۈپەيلىدىن

ئۇلارنىڭ تەسىر كۆچى ئاجىزلاپ، ئىسلاھاتچىلارنى ئاساس قىلغان تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەر بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپچىقىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا يەنىلا ئىسلاھاتچىلار روسىيەنى مۇشكۈلاتتىن قۇتقۇزىدى. غان، بىردىنبىر ئېنىق يولغا قويۇشقا بولىدىغان پىلاننى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ يول ئەگرى - توقاي، ئۇزاق ھەم جاپالىق بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھالقىپ ئۆتمەك ئەڭ قىيىن توسالغۇ يەنىلا روسىيەدىكى «بىز چوڭ دۆلەت دەيدىغان كەيپىيات»، غەربكە ئارتۇقچە تايىنىۋېلىش روسىيەنى دۇنيا سەھنىسىدىكى پەۋقۇلئاددە تەسىر كۆچتىن «مەھرۇم» قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇنيادىكى چوڭ دۆلەتلىك ئابرۇيىنى سۇندۇرىدۇ.

چوڭ دۆلەت خام خىيالى ۋە رەھىمسىز رېئاللىق

روسىيەدىكى قابىللارنىڭ روسىيەنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرى توغرىسىدىكى كەسكىن بەس - مۇنازىرىلىرى ئۇلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەسىلە ئۈستىدىكى ئاساسى بىرلىككە كەلگەن تەسەۋۋۇرنى يوشۇرۇپ قالالمىدى، يەنى ھەممىلا كىشى روسىيەنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىشتى. روسىيەنىڭ سىياسىي قاتلامدىكىلەر مەيلى قايسى مەزھەپ، گۇرۇھتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز دۆلىتىنى بۈگۈنكى دۇنيادىكى بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ھېسابلايتتى. ئەمما، بۇنداق نۇقتىنەزەر ئۇلارنى يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭالمايدىغان مۇشكۈل ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. نۆۋەتتە روسىيەنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى بىر جەھەتتىن بۇ دۆلەتنىڭ غەرب ئالدىدا ئۆزىنىڭ «خاس ئۇسلۇبى»نى نامايان قىلىشىغا يول قويمىسا، يەنە بىر جەھەتتىن يەنە ئۇلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، سودا ئالاقىسىنى

داۋاملىق ئوخشۇشلۇق تۇردە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي يار- دەمگە ئېرىشىشكە ھەم شۇ ئارقىلىق غەرب دۇنياسى تەمىن ئەتكەن ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش پۇرسىتىنى تۇتۇۋېلىشقا تۇرتكە بول- دى. شۇنداقلا، مۇشۇ سەۋەبتىن رۇسىيەنىڭ قۇدرەتلىك دۆلەت سى- ياسىي نىشانى تېگىشلىك ئاساسىدىن مەھرۇم قالدى.

رۇسىيەنىڭ خەلقئارالىق سىياسىيغا بولغان قىزىقىشىغا ئىن- تايىن مۇرەككەپ ھېس ـ تۇيغۇلار سىڭگەن. شۇبھىسىزكى، ئۇ يە- نىلا ئۆزىنى چوڭ دۆلەت، دەپ چوڭچىلىق قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ ئا- مېرىكا ئالدىدا ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغانلىقىدا گەپ يوق، رۇسىيەنىڭ ئامېرىكىغا دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىشىمۇ ھەيران قالغۇچى- لىك ئىش ئەمەس. ئۇ ئامېرىكىنىڭ دۇنيادا يەككە بىر قۇتۇپ سۇ- پىتىدە زومىگەرلىك قىلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنياۋى يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشنى ئۆزىگە ئىستراتېگىيەلىك نىشان قىلىۋالغان، ئۇمۇ شۇ ئارقىلىق خەلقئارالىق ئىشلاردا باراۋەر تەد- بىر بەلگىلەشكە قاتنىشىشنى ئويلايدۇ. بۇ ئىستراتېگىيەلىك تە- سەۋۋۇر رۇسىيەنىڭ ئامېرىكىغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسى تۇتۇپ كېلىۋاتقان باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىشىغا تۇرتكە بول- غان. بۇ يەردە ئاساسلىقى جۇڭگو كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بەزىدە «غەرب» تىكى فىرانسىيەمۇ شۇ دائىرىگە كىرىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيە بىلەن ئىران (كاۋكاز ۋە كاسپىي دېڭىز رايونىدىكى بۇ مۇ- ھىم ھەمراھلارمۇ رىقابەتچى) بەزىدە ۋاشىنگتون بىلەن زىددىيەتلى- شىپ قالىدۇ. بىراق، بۇنداق ئويۇن مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەقىقەتەن تەھ- دىتكە دۇچ كېلىشى مۇمكىن.

رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى ياخشى كېتى- ۋاتىدۇ. ئۇزاقتىن بېرى ئاسانلا تالاش ـ تارتىشقا تۇتۇرۇق بولۇپ

كېلىۋاتقان چېگرا مەسىلىسىدىمۇ ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئارقىلىق بىردەك پىكىرگە كەلدى ھەمدە ئۆز ئارا ئىشىنىش ئەسلەتمىسى ئىمزالىدى، بولۇپمۇ چېگرادا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مەسىلىسىدە، ئەڭ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككى دۆلەت ئىقتىساد، سودا ھەمكارلىقىنى ياخشىلاشقا تىرىشىۋاتىدۇ، رۇسىيە جۇڭگو ئارمىيەسىنى قورال بىلەن تەمىنلەيدىغان ئەڭ مۇھىم مال تەمىنلىگۈچى بولۇپ قالدى؛ بىراق ئىككى دۆلەت ئارىسىدا يوشۇرۇن توقۇنۇش يۈز بېرىش ئاساسىمۇ روشەن مەۋجۇت. رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى تەسىر كۈچىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە رىقابەتنى قانات يايدۇردى؛ نۇرغۇن جۇڭگولۇق كۆچمەنلەرنىڭ شەرقىي سىبىرىيە رايونىغا ئېقىپ كىرگەنلىكىدەك پاكىت رۇسىيەلىكلەرنىڭ بېشىنى ئاغرىتماقتا. ئوخشاشلا شەرقىي سىبىرىيەدىكى ئوبلاستلارنىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتلىرىمۇ جۇڭگوغا قارشى ئۆتكۈر سۆز - ئىبارىلەرنى ھەمىشە ئېيتىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن رۇسىيە جۇڭگو بىلەن «ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق» قۇرۇش دېگەندەك ئۇقۇملارنى بىۋاسىتە قوللانماسلىقى مۇمكىن. ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگونىڭ خەلقئارالىق ئىشلاردىكى «ئەمەلىي ھوقۇقى» ئازراق بولسىمۇ، بىراق رۇسىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئوخشاشلا تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلالايدىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە.

رۇسىيە بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى يېقىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىمۇ كۈچىيىپ باردى. بولۇپمۇ، پۇقراۋى ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەمكارلىققا ئامېرىكا كەسكىن قارشى تۇردى ھەمدە رۇسىيەدىن تېھران بىلەن بولغان بۇنداق ھەمكارلىقنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما،

روسىيە بۇ ئىشلارغا ئېرەن قىلماستىن، يەنىلا ئىراننى نۇرغۇن
ئىلغار قوراللار بىلەن تەمىنلەۋەردى، ئامېرىكا كۈچلۈك ئېتىراز
بىلدۈرگەنلىكتىن بۇنداق قورال سودىسى يېقىنقى مەزگىللەردە سەل
پەسىيىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن توختاپ قالمىدى. ئەلۋەتتە، ئۆ-
زىنى ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى داھىي دۆلەت ھېسابلايدىغان ئىراد-
مۇ روسىيەدە مەلۇم گۇمان پەيدا قىلدى، چۈنكى ئۆز دۆلىتىدىكى
مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر دىنىي - سىياسىي تەرغىباتلارنىڭ
ئېزىقتۇرۇشىغا ناھايىتى ئاسانلا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى، تاجى-
كىستاندا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مۇقىمسىزلىق ۋە
قىرغىزىستاندىكى توپىلاڭ قالدۇرغان جاراھەت كىشىلەرنىڭ ئې-
سىدىن تېخى كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. باشقا بىر نۇقتىدىن قارى-
غاندا، ئىران نېمىلا دېگەنبىلەن بۇ رايوندىكى تەسىرى بار چوڭ دۆ-
لەت، يەنە كېلىپ ئېنېرگىيە مەنبەسى مول بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا
بىلەن كاۋكاز رايونى ئوتتۇرىسىدا نېفىت ۋە تەبىئىي گازنى تۇرۇبا
بىلەن ئۆزىتىش جەھەتتە يوشۇرۇن رىقابەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت،
ئىرانمۇ ئەمەلىيەتتە روسىيەنىڭ بۇ رايوندىكى يوشۇرۇن رەقىبى.
شۇڭا، ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە روسىيەنىڭ كۆڭۈل ئارا-
مىمۇ جايىدا ئەمەس، شۇڭا روسىيەنىڭ ئىران بىلەن «ئىستراتېگى-
يەلىك ئىتتىپاق» ئورنىتىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى تۆۋەن.

نۆۋەتتىكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە، ئىراقتىكى مۇستەبىت
سادام ھاكىمىيىتى ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى مەنپەئەتىگە توسقۇنلۇق
قىلىۋاتقان بىر پۈتلىكاشاڭ، يەنە كېلىپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى
ئۇنىڭ بىلەن كۆپ يىل ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن، بو-
لۇپمۇ قورال - ياراغ سودىسى جەھەتتە كۆپ ئالاقىدە بولغان. شۇڭا،
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باغدادقا قاراتقان قاتتىق جازانى
ئەمەلدىن قالدۇرۇش - قالدۇرماسلىقى روسىيەنىڭ ئىنتايىن مۇ-

ھەم ماددىي مەنپەئەتكە بېرىپ تاقىلىدۇ. موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەقەت ئىراقنىڭ نېفىت ئېكسپورت مىقدارىنى كۆپەي- تىشكە يول قويۇلغاندىلا، قورال سودىسىدىن قېپقالغان قەرزنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، بۇ قەرز پۇل 8 مىليارد ئا- مېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدۇ. موسكۋانىڭ 1997 - يىلى ۋە 1998 - يىلىدىكى ئىراق قورال تەكشۈرۈش كىرىزىسىغا دىپلوماتىك ۋاسى- تە ئارقىلىق كۆپلەپ ئارىلىشىشى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلا- تى خەۋپسىزلىك كېڭىشىدە ئىنكار بېلەت تاشلاش ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ، ھەربىي زەربە بېرىشكە قارشى چىقىشى ئىككى ياقلىمىلىق مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈندۇر. يەنى، رۇسىيە بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەرەب دۇنياسىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ، مۇشۇ رايوندىكى تەسىر كۈ- چىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئوتتۇرا شەرق سىياسىي سەھنىسىگە يېڭىباشتىن قايتىپ كەلمەكچى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئىراق قايتۇرىدىغان قەرز پۇل ئارقىلىق قۇ- رۇقدىلىپ قالغان دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تېخىمۇ ئىمكانىيەت يارىتالايدۇ. كومپارتىيەنىڭ بەزى پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ دۇمادىكى خىتابلىرىدىن ھۆكۈمەتنىڭ سا- بىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىگە يېڭىباشتىن قايتىپ، ئىراقنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

غەرب بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىش - ھەمكارلىشالماسلىق رۇسىيەنىڭ ئەڭ توپ دۆلەت مەنپەئەتكە بېرىپ تاقىلىدۇ، يەنى بۇ رۇسىيەنىڭ ئىگىلىك تىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزگەرتىش - ئۆزگەرتەلمەسلىكى، مۇقىم تەرەققىي قىلىش - قىلالماسلىقىغا مۇ- ناسىۋەتلىك. جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قى- لىشى ۋە كۈنسايىن كېڭىيىۋاتقان خەلقئارالىق بازارغا رۇسىيە ئىنتا-

يىن ھەۋەس قىلىدۇ. شەرقتىكى «ئىقتىسادىي يۈكسىلىش»نىڭ قىد-زىقتۇرۇشى ئالدىدا، رۇسىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى يەنىلا ئۇنىڭ غەرب ئىقتىسادىي سىستېمىسىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك كىرىش ـ كىرەل-مەسلىكىگە باغلىق. مۇشۇ تۈپەيلىدىن رۇسىيە دىپلوماتىيە سىياسى-تى ۋە بىخەتەرلىك سىياسىتىدە «غەرب» بىلەن بەك قارشىلىشىدىغان سىياسەت قوللىنالمايدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، ئۇنىڭ «غەربكە قارشى ئىتتىپاق»قا ئۇزاق مۇددەت قاتنىشالىشى مۇمكىن ئەمەس.

رۇسىيەنىڭ ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك تاشقى مەنپەئەتى يەنىلا ئەتراپىدىكى رايونلارغا، يەنى ئاتالمىش «يېقىن قوشنا چەت ئەللەر» — سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغان يېڭى قوشنا ئەللەرگە مەركەزلەشكەن. رۇسىيە بۇ رايونلاردا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان پەۋقۇلئاددە تەسىر كۈچى ئادەت-تىكى ئەھۋالدا ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ۋە خەۋپسىزلىك، مۇداپىئە جەھەتتىكى ھەمكارلىقلار ئارقىلىق كۈچىيىدۇ، بەزىدە بۇ مەنپەئەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، رۇسىيە يەنە قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىشىمۇ مۇمكىن. گىرۇزىيە ھۆكۈمىتى ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، رۇسىيەنىڭ بې-سىمى تۈپەيلىدىن ئىلاجسىز مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدى-سى خەۋپسىزلىك سىستېمىسىغا قاتنىشىپ، رۇسىيە ئارمىيەسى-نىڭ «تىنچلىق ساقلاش قىسمى» سۈپىتىدە ئۆز تېررىتورىيەسىدە پائالىيەت قىلىشىنى ماقۇل كۆردى. ناۋادا رۇسىيە ئارىلاشمىغان بولسا، شىۋاردنادزېنىڭ رەقىبى گانساچۇدنى يېڭەلىشى تەس ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيە ئازراق بېسىم ئىشلىتىپلا ئەزەربەيجاننى ئۆزىنىڭ خام نېفىتىنى رۇسىيە زېمىنى ئارقىلىق چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئەمما، باشقا ئىمكانىيەتلەر رەت قىلىندى. شۈبھىسىزكى، رۇسىيە بۇ ئىشتا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ

ئەنئەنىۋى «تەسىر كۆچ دائىرىسى»نى قانداق تىكلەشنى، كەم دېگەندىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى بۇ قوشنا ئەللەر رامكىسىدا شۇنداق قىلىشنى ئويلىغانىدى. رۇسىيەنىڭ بۇ «تەسىر كۆچ دائىرىسى»نىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى ھېس قىلىشى رۇسىيە بىلەن توقۇنۇش يۈز بېرىشىدىكى ئەڭ چوڭ ئېھتىماللىق بولۇشى مۇمكىن.

شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى

رۇسىيە بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋەت تەرەققىياتىدىكى ئەڭ باش ئاغرىتىدىغان ئىش شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە شەرققە كېڭىيىشىدۇر. غەرب ئىتتىپاقىنىڭ بۇ قارارى رۇسىيە سىياسىي گۇرۇھىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئەلۋەتتە، بۇنداق بىردەك قارشى پوزىتسىيەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

مىللەتچىلەر ۋە كوممۇنىستلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئىنتايىن چۈشىنىشلىك ئىش بولۇپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىلا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بىر ھەربىي ئىتتىپاق ئىدى، ئۇنىڭ مۇددىئاسى ھازىرمۇ تامامەن ئۆزگىرىپ كەتكىنى يوق. شۇڭا، ئۇنىڭ شەرققە كېڭىيىشى تۈپ مەنىسىدىن ئېيتقاندا، رۇسىيەنىڭ دۆلەت خەۋپسىزلىك مەنپەئەتىگە ئىنتايىن پايدىسىز ئەكس تەسىر پەيدا قىلىدى، ھازىر تېخى بىۋاسىتە ھەربىي تەھدىت پەيدا قىلىدۇ دەپ كېسىپ ئېيتقىلى بولمىسىمۇ، ھامان تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. رۇسىيە ئارمىيەسىنىڭ مەركىزىي ئورگىنى — باش ئىشتابمۇ ھەر -

بىر كۆچ تەڭپۇڭلۇقى نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىپ، بۇ ئەھۋالدىن ناھايىتى ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، چۈنكى ئۇلار شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىنىڭ چېگراسىنىڭ ئۈزۈكسىز شەرققە سۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا يوشۇرۇنچە يېڭىدىن ئەزا بولۇۋاتقان ئەللەرنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭمۇ ئۈزۈكسىز زورىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يەتمەكتە ئىدى.

ئەكسىچە، ئوتتۇرىلىقتىكى سىياسىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى رۇسىيەنى يېڭىباشتىن ياۋروپا ۋە غەرب دۇنياسىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىلىشتەك خەۋپ ـ خەتەرگە دۇچار قىلاتتى. ئۇلار دۆلەتنى غەرب جەمئىيىتىگە باشلاپ كىرىشكە بولغان ئۇرۇنۇشلىرى، غەربنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىنى رۇسىيە جەمئىيىتىگە كۆچۈرۈپ كېلىش يولىدىكى جاپالىق تىرىشچانلىقلىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى تۈپەيلىدىن تېگىشلىك ئۈنۈمگە ئېرىشەلمەسلىكىنى كۆرۈشنى خالىمايتتى، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيەدىكى سىياسىي كۈچلەر ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە بۇرۇلۇپ كېتىپ، ئاۋامنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەركىن ئىسلاھاتچىلار ئارىسىدىكى بەزىلەر شۇنداق نۇقتىئىنەزەردە بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئارىسىدا يەنە بىرقىسىم كىشىلەر غەرب ئىتتىپاقىنىڭ بۇنداق كېڭىيىپ كېتىشىگە قارىتا سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىش پوزىتسىيەسى تۇتتى.

ئوتتۇرىلىقتىكى گۇرۇھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق سىياسىي گۇرۇھقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق بىۋاستە ئاقىۋەت شۇكى، بۇنداق ھەرىكەت رۇسىيەنىڭ ئەسلىدىكى

ئەنئەنىۋى «تەسىر كۆچ دائىرىسى»گە نىسبەتەن تەھدىت پەيدا قىلدى. كىشىلەر قاتتىق ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتى ئىچىدە، سابىق ۋارشاۋا شەرتنامىسىگە ئەزا ئەللەرنىڭ بىر ـ بىرلەپ غەرب لاگېرىغا ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى. ناۋادا كۈنلەرنىڭ بىرىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر، مەسىلەن، بالتىق دېڭىزى بويىدىكى ئۈچ دۆلەت ياكى ئۇكرائىنا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا ئەللەر بىلەن پۈتۈشۈپ قالسا، شۈبھىسىزكى ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى رۇسىيەلىكلەر قوبۇل قىلالمايدۇ. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىش مۇساپىسى ياۋروپانىڭ ئۇزاققىچە خەۋپسىز بولۇش مەسىلىسىنى تۈپتىن ھەل قىلالىغىنى يوق. شۇڭا، رۇسىيە بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىيلىك پەيدا قىلىدىغان مەنبەلەر يەنە مۇئەييەن مەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن.

ئىككىلا تەرەپ توقۇنۇش يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىنى ئازايتىش ئۈچۈن تىرىشماقتا، غەرب ئىتتىپاقى بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان بەزى تۈپ كېلىشىملەر ۋە چۈشىنىش ئەسلەتمىلىرى دەل مۇشۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ كېلىشىملەردە غەرب يېڭىدىن پۈتۈشكەن ئەللەرگە يادرو قورالى ئورۇنلاشتۇرماسلىققا ۋەدە بېرىپ، رۇسىيە بىلەن بىر خىل يېڭىچە سىياسىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىر يۈسىپلدا يېڭىدىن قۇرۇلغان يېڭى شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ـ رۇسىيە كومىتېتى دەل مۇشۇ نىشان ئۈچۈن قۇرۇلغان دائىملىق ئاپپاراتتۇر. بۇلاردىن سىرت، ياۋروپانىڭ دائىمىي ئارمىيە (KSE) كېلىشىمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشتىمۇ رۇسىيەنىڭ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆنسايىن كۈچىيىۋاتقان ھەر-

بىي ھازىرلىقلار تەڭپۇڭسىزلىقىغا بولغان بەزى ئەندىشىلىرى نە-زەرگە ئېلىنىدى.

ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىشىنىڭ مەنبەلىرى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق يۇقىرىقىدەك ئۇنۇم-لۇك تەدبىرلەر ئارقىلىق يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە توقۇنۇش يۈز بې-رىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئازايتىلدى. غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىدىكى بارلىق ئەللەرنىڭ ئەركىن ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇشىنى تاللىشى بىر پرىنسىپال مەسىلە، ھېچكىم يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپا-قىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنى تېزدىن شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا قوبۇل قىلىش خىيالىدا بولمىسىمۇ، بى-راق بۇ غەرب ئەللىرىنىڭ رۇسىيەنىڭ ئاتالمىش «ئىمتىيازلىق تە-سىر كۈچ دائىرىسى»نى ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. رۇسىيەنىڭ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، پەقەت ئۇ ئۆزىنى داۋاملىق خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى مۇھىم بىر كۈچ دەپ قاراشتا چىڭ تۇرسىلا، بۇنداق تەلەپتىن ئاسانلىقچە ۋاز كەچمەيدۇ. غەرب بىلەن موسكۋانىڭ بۇ خىل مۇناسىۋىتى تامامەن ئىككى تەرەپنىڭ ئالدىنقى-مۇ، كېيىنكىمۇ ماڭالمايدىغان ئەھۋالدا، دانالىق ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ئازراق بولسىمۇ مەلۇم تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە يېتىش - يېتەلمەسلىكىگە باغلىق.

پىراۋوسلاۋىيە دىنى ئىمپېرىيەسى — بىر خىل خىيالىي سەزگۈ

خۇنتىنگتون رۇسىيەنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى جەھەتتىكى تەلىپىگە مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تونىنى كىيگۈزۈپ قويغان، يەنى رۇسىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دىكى ئۇششاق دۆلەتلەرنى ئۆزىدىن

ئىبارەت بۇ مەركىزىي دۆلەتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان قىلىپ ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، غەرب بىلەن ئۆزەڭ- گە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى شەكىللەندۇرۇشى كې- رەك. رۇسىيەنىڭ ئەتراپىغا توپلاشقان پىراۋوسلاۋىيە دۇنياسى ئىن- تىلىدىغان نىشان رېئاللىق بىلەن كەلگۈسى تەرەققىيات مۇمكىن- چىلىكى بىرلىشىپ كەتكەن ئاجايىپ بىر پارچە ھەجۋىي رەسىمگە ئوخشايدۇ. رومىنىيە بىلەن بۇلغارىيە ئىنتايىن جاپالىق ئۆتكۈنچى دەۋرنى باشتىن كەچۇردى. ئۇلار ئىلگىرىكى تەسىر كۈچى تېزگىن- لەپ كېلىۋاتقان دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن كەسكىن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنى يولغا قويدى، دې- موكراتىيە ئۇچۇن كۇرەش قىلغۇچى ياشلار ئۆزلىرىنىڭ غەرب تەشكىلاتىغا كىرىش ئارزۇسى، ياڭراق ساداسىنى ئىپادىلىدى، شۇ- نىڭ بىلەن بۇلغارىيە ۋە رومىنىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى ئوربىتى- سى»دىن چىقىپ، ئاستا ـ ئاستا غەرب دۇنياسىغا قاراپ كېتىپ قالدى.

ئۇكرائىناغا ئۆزىنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە بۇنداق سەكرەش ھاسىل قىلالمايدىغانلىقى مەلۇم ئىدى، ناۋادا بىز ئەستايىدىل كۆ- زىتىدىغان بولساق، رۇسىيەنى ھېسابقا ئالمىغاندىكى بۇ ئەڭ چوڭ «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دۆلىتىدە، باشتىن ـ ئاخىر ئىنتايىن چوڭ- قۇر چاكىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايقايمىز. ئۇكرائىنانىڭ غەربىي قىس- مىدا، چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇرغان كاتولىك دىنىغا ئې- تىقاد قىلىدىغان ئۇكرائىنلار بار، بۇ يەر ئۇكرائىن مىللەتچىلىرى- نىڭ چوڭ لاگېرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇكرائىنانىڭ شەرقىي قىسمىغا رۇس ئاھالىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئەمما، ئوتتۇرا قى- سىم رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇكرائىنلار (رۇسلارغا ئوخشاشلا) پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، بىراق ئۇلار رۇس ئېپىسكوپى-

نىڭ نوپۇزىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. شەرقىي قىسىمدىكى كان رايو-نىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى كۈندىن ـ كۈنگە ياماnلىشىۋاتقانلىق-تىن، رۇسىيەگە قايتىپ كېتىش سادالىرىمۇ بارغانسېرى ئەۋج ئال-دى. ناۋادا رۇسلار ئولتۇراقلاشقان شەرقىي ئۇكرائىنا رايونىدا مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ئاۋازغا قويسا، نەتىجىدە ئۇكرائىنانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمدىكى ۋەزىيەتنىڭ ناھايىتى تېزلا جىد-دىيلىشىپ كېتىشى مۇقەررەر، ئەھۋال شۇنداق بولۇپ قالسا، ئوت-تۇرا قىسىمدىكى رايون ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا قېلىپ، ئىنتايىن پايدىسىز ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

زۇڭلى كوشېمانىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇكرائىنادىكى رۇس ئاھا-لىلىرى بىلەن ئۇكرائىن ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش مۇئەييەن دەرىجىدە ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى. رۇسلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قىرىم رايونى بىر پەۋقۇلئاددە تارىخىي قالدۇق مە-سىلە بولۇپ، ئۇكرائىنا بۇ رايونغا ئىنتايىن يۇقىرى ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىپ، ئۇلارنىڭ موسكۋا بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتىش ئار-زۇسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە قاندۇردى، رۇسىيە دۆلەت دۇماسىدىكى ئۇرغۇن پارلامېنت ئەزالىرى بۇنداق قوشۇلۇپ كېتىشنى كۆرۈشنى ئانچە خالاپ كەتمەيتتى. ئىچكى قىسىمدىكى بۇ چاك ئىزچىل تۇردە ئۇكرائىنانىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىدىكى نېگىزلىك مەسىلە بولۇپ كەلگەندى. شۇڭا، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ساقلاش ئۇكرائىنا سىيا-سىيسىدىكى بىرىنچى ۋەزىپە ھېسابلىنىدۇ. موسكۋا بىلەن بىۋاسى-تە توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش كېرەك، مۇشۇن-داق قىلغاندىلا ئۇكرائىنا چېگراسى ئىچىدىكى رۇس ئاھالىلىرىنىڭ بىراقلىشىش تۇيغۇسىغا كېلىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولى-دۇ. بىراق، كىيېۋ رۇسىيەگە بەك يېقىنچىلىق قىلىپ كەتمەسلىكى كېرەك، ئۇنداق قىلسا غەربىي ئۇكرائىنادىكى ئاھالىلەرنىڭ غەزى-

يىنى قوزغىماي قالمايدۇ. شۇڭا، ئۇكرائىنا ھۆكۈمىتى دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىقتىدارىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنانىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەسىلىلەردىن پايدىلىنىپ ئۇكرائىنانى پات - پات «چۇخچىلاپ» تۇرۇشلىرىغا قارىتا، ئۇكرائىنا ئەسلىدىنلا رۇسىيەگە تۇتۇپ كەلگەن ئۆز پىكرىدە قېلىش پوزىتسىيەسىنى ئاز - تولا كۈچەيتتى.

كىيېۋ ھۆكۈمىتى بۇ قۇدرەتلىك قوشنىسىغا تازا ئىشەنمىگەندىلىكتىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىراس قالغان يادرو قوراللارنى رۇسىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش - بەرمەسلىك مەسىلىسىدە، ئۇزاققىچە ئارىسالدى بولۇپ كەلدى. غەربنىڭ كۈچلۈك سىياسىي بېسىمى ۋە يازما خەۋپسىزلىك كاپالىتى ئارقىسىدىلا، كىيېۋ پارلامېنتى «يادرو قوراللارنى چەكلەش شەرتنامىسى»نى ئاۋازغا قويۇپ ماقۇللىدى. مۇشۇنداق تۈگۈن قارا دېڭىز فىلوتىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتلەردىمۇ ئىپادىلەندى؛ ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ مەيدان مۇشكۈل سۆھبەتتىن كېيىن تالاش - تارتىشلار يەنە رۇسىيە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلغان قارا دېڭىزدىكى مۇھىم پورت — سېۋاستوپولغا مەركەزلەشتى. 1997 - يىلى يازدا ئىككى دۆلەت ئاخىر بۇ شەھەرنىڭ ئۇكرائىناغا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىردەك پىكىرگە كەلدى، بىراق رۇسىيەنىڭ پورتنى ئىشلىتىش ھوقۇقى ساقلاپ قېلىندى.

بۈگۈن ئۇكرائىنا بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا چەكلىك، مۇئەييەن ئارىلىق ساقلانغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت تەلىپى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بىراق، مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى رامكىسى ئىچىدە ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئەستايىدىل ئادا قىلىپ، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى-

لىرى تەپسىلىي بېكىتكەن ھەمكارلىق چېكىدىن ھالقىپ كەتمەس-لىكى كېرەك. رۇسىيە بىلەن ئىمزالانغان بىر پارچە دوستلۇق كې-لىشىمىدە، ئىككى تەرەپنىڭ بۇنداق ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بەلگى-لەنگەن، ئەمما شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بىلەن ئىمزالانغان بىر پارچە پەۋقۇلئاددە كېلىشىمدە ئۇكرائىنانىڭ مۇس-تەقىللىقى تەكىتلەنگەن. يۇقىرىقىلاردا كىيېۋنىڭ «رۇسىيە - پىە-راۋوسلاۋىيە دىنى» زومىگەرلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانتى ئاستى-غا يېڭىباشتىن قايتىپ كېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئىپادى-لەيدىغان ھېچقانداق ئالامەتلەر يوق.

مولدوۋامۇ ئېھتىياتچان يول تۇتۇۋاتقان بولۇپ، رۇسىيە ۋە يې-قىن قوشنىسى رومىنىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىپ كەلدى. تاشقى دېپېيېست جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاسىيلىقى سەۋەبىدىن موسكۋا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىشكە تەييارلىنىۋاتقاچقا، ئۇ ئېھتى-يات قىلمىسا بولمايتتى. گىرۇزىيە خالىمىسىمۇ يەنىلا مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى تەشكىلىگە سۆرەپ كىرىلدى. رۇسىيەنىڭ گىرۇزىيەدە ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن مەزگىلدىكى ھەربىي بې-سىمى ۋە رۇسىيە تىنچلىق ساقلاش قىسىملىرىنىڭ قاتتىق مەيدانى غەربكە مايىل زۇڭتۇڭ شېۋاردنادزېنى ئاخىر يول قويۇشقا قىستى-دى، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيەنىڭ گىرۇزىيەنى مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىگە ئەزا قىلىۋېلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشتى. ئەمما شېۋاردنادزې يەنە بىر تەرەپتىن غەرب بىلەن بولغان ئالاقىنى تې-خىمۇ زور قىزغىنلىق بىلەن ساقلاپ كەلدى. گىرۇزىيە مەسىلىسى يەنە پىراۋوسلاۋىيىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىشىدىمۇ ئىپادىلەندى؛ ھۆكۈمەت بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئابىسېس ۋە جەنۇبىي ئوسېتىي رايونى ھەمىشە ماجىرالىشىپ يۈردى. بۇ ئىككى رايوننىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار ئىدى؛ ئەكسىچە گىرۇزىيە

تىلىنى بىلىدىغان مۇسۇلمان ئادىپسالاردا ھېچقانداق مەسىلە كۆ-رۈلمىدى.

بالقان يېرىم ئارىلىدىكى «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دۇنياسىنىڭ تەۋرىنىپ قالغانلىقى بىر تەرەپ قىلماق قىيىن بولغان سېربىيە، ماكىدونىيە، گىرېتسىيە ۋە بۇلغارىيە توقۇنۇشىدا ئىپادىلەندى. گىرېتسىيە بۇرۇنلا غەرب تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ھازىر دۆ-لەتنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى زور دەرى-جىدە ئۆزگەرتىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىمۇ بارغانسېرى غەربنىڭ ئۆلچىمىگە يېقىنلىشىۋاتىدۇ. پىراۋوسلاۋىيە دىنى لاگېرى-نىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەرمىنىيەدىكى بېللارۇسنى ھېسابقا ئالمى-غاندا، پەقەت سېربىيەلا رۇسىيەگە تامامەن ھېسداشلىق قىلىدىغان-لىقىنى ئىپادىلىدى. پەقەت دايتون (ئامېرىكىدىكى ئوخىئو ئىشتا-تىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان شەھەر — تەرجىماندىن) كېلىشىمگە داۋاملىق ئەمەل قىلىنسىلا، سېربىيە لاگېرىنىڭ ئىچكى قىسمىدى-كى چاك بارغانچە روشەنلىشىدۇ. چۈنكى، بانگارۇكانىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر ھازىر غەربنىڭ قىممەت ئۆلچىمىنى قانائەتلەندۇ-رۇشنى تېخىمۇ خالايدۇ. ئەرمىنىيەدىكى پىراۋوسلاۋىيە دىنى جەمە-ئىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ باش ئېپىسكوپى رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئەرمى-نىيە بىلەن ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدىكى قورشىۋېلىنغان زېمىن ناگاۋنى قاراباغ توغرىسىدىكى تالاش-تارتىشتا، ئەرمىنىيە رۇسى-يەنىڭ ئۆزىگە زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئۇ-نىڭ ئۈستىگە بېلگراد بىلەن مىنسكتىن ئىبارەت سەلتەنەتلىك ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، غۇلاپ چۈشۈش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئىككى ھاكىمىيەتمۇ رۇسىيە قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغان ۋە كې-رەك قىلمايدىغان كونا دوستلار ھېسابلىنىدۇ.

بۈگۈنكى ئاتالمىش «پىراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتى» ئۆزىنىڭ

خىيالى بويىچىلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بىر خىل شەيئى بولۇپ، پىراۋوسلاۋىيە ـ خىرىستىيان دىنى ئەنئەنىسىگە ئىگە كۆپ سانلىق دۆلەتلەر سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە غەرب دۇنياسىغا ئىتتىپ كەتتى. رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنىڭغا ئوخشاش چىقىش يولىنى تاللاش بىردىنبىر مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش كاپالىتى بولغان ئىستراتېگىيەلىك تاللاش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، رۇسىيەنىڭ غەربتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقتا ئەمەس، چۈنكى مەيلى كوممۇنىزم نەزەرىيەسى بولسۇن ياكى فاشىستىك دوگمىچىلىق بولسۇن، بۇلارنى 19 ـ ئەسىردىكى مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىغا چىقارغان. ناۋادا رۇسىيە ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەنپەئەتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزى بىلگەن سەنىمىگە دەسسىسە، ئۆزى يالغۇز قېلىپ، ئاخىرىدا ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان، پايدىسى تېگىدىغان «پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئىخلاسمەن» بىرەر ھەمراھىنىڭ چىقىشىمۇ تەسكە توختايدۇ.

رۇسىيەنىڭ سىياسىي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر، ئىقتىسادىي ساھەدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئۇنسۇرلار ۋە جەمئىيەتتىكى قابىللار غەرب بىلەن يېقىن ئالاقە باغلاشقا تىرىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارزۇسى خەلقئارا جەمئىيەتتە رۇسىيە ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كۆپرەك ھوقۇق ۋە ھۆرمەت تېپىش، ئۇلارنىڭ بۇنداق ئارمانلىرىنىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. نۆۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىياتى رۇسىيەنىڭ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى ئورگانىك يۇغۇرۇش يولىنى تاللىشىغا تامامەن پايدىلىق. پەقەت غەرب ئەللىرى رۇسىيەنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن چەتكە قاققان ئەھۋالدىلا، رۇسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ؛ يەنە كېلىپ بۇنداق ھەمكار-

لىق مۇناسىۋىتىدە، غەرب بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان ئەۋزەل ئورۇن-
دا تۇردى. شۇڭا، كەلگۈسى مۇناسىۋەتلەردىكى مەسئۇلىيەتمۇ ئا-
ساسلىقى غەربكە باغلىق بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى‌ئىنەزەردىن قارىغاندا،
شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيە-
شى ئەڭ ئاقىلانە يول ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ، چۈنكى ئۇ ئوتتۇرا ياۋ-
روپا ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ دېموكراتىيە مۇساپىسىگە پەۋقۇلئاددە
تەسىر كۆرسىتەلىگىنى يوق، بۇگۈن بۇ دۆلەتلەرنى غەرب ئىتتىپا-
قىغا قوبۇل قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، مەنپەئەتىنىڭ بىھۇ-
دە زىيانغا ئۇچرىشىنى ئىمكانقەدەر ئازايتىش ئۈچۈن، غەرب بىلەن
روسىيە ئىككىلا تەرەپكە پايدىلىق بولۇش ئاساسىدىكى ھەمكارلىقنى
كۈچەيتىشى كېرەك.

5

خەلقئارالىق سىياسىيدىكى چەت جايلار: ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى

خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن ئافرىقا ئوخشاشلا قوشۇمچە رول ئوينايدۇ. شۇغىنىسى، ئافرىقا يېقىنقى بىرقانچە يىلدا نۇرغۇن قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى كۆپرەك قوزغىدى.[1] مۇشۇ تالاش ـ تارتىشلار تۈپەيلىدىن قوراللىق توقۇنۇشلارغا كۆپ قېتىم تاشقى كۈچلەر ئارىلاشتى. بىراق، بۇ ئارىلىششلاردىن قولغا كەلـگەن نەتىجىلەرگە قارىتا، كىشىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ ئىشلارغا قول تىققان ھۆكۈمەتلەر «CNN تەسىرى» ئارقىلىق ئاۋامنىڭ ئارزۇسىنى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە قانائەتلەندۇردى. بىراق، خەلقئارالىق سىياسىيدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئافرىقا بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىنى ئۆزىنىڭ كۈنتەرتىپ جەدۋىلىدىكى كۆزگە چېلىقمىدىغان جايغا قويۇپ باقمىدى. لېكىن، 15 يىل بۇرۇنقى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئەھۋال ھازىرقىغا قىلچە ئوخشىمايتتى، ئەينى چاغدا غەرب جەمئىيىتى بۇ ئىككى چوڭ قىتئەنى يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كوممۇنىزمنى كېڭەيتىشىدىكى نۇقتىلىق رايون دەپ قارايتتى، ئىككى تەرەپ خەلقئارالىق سىياسىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ئۆزگە پايدىلىق تەرەپكە بۇراش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قىتئەدە كۆپ

---

[1] رولف خوفمېير: «ئافرىقىدىكى ئەستىن كۆتۈرۈپ كەتكەن ئۇ-رۇشلار» گوتتىنگېن، 1992 ـ يىلى نەشرى.

خىل شەكىللەر ئارقىلىق كەسكىن تالاش ـ تارتىش قىلىشتى.

ئەمما، بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئىككى رايون ئىجتىمائىي كوللېك-تىپلار، ئاممىۋى ئاپپاراتلار ۋە شەخسلەرنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارى ھەم ئۆزگىرىش ئىقتىدارىنى كۆزىتىدىغان تەجرىبە بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

مۇستەملىكىچىلىكتىن قالغان مىراس — ھوقۇق مەر-كەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەتلەر ۋە ھوقۇق يەرلىككە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن دۆلەتلەر

ئافرىقا ئىستراتېگىيە جەھەتتە بەش رايونغا ئايرىلغان: ① سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى مەغرىب ② ئافرىقا تۇمشۇقى ③ ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ كىندىك رايونلىرى، يەنى چوڭ كۆل رايونىدىن كونگو ۋە ئاتلانتىك ئوكيانىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى رايونلار ④ سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي ئاف-رىقا ⑤ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئافرىقا. بۇ رايونلار جۇغراپىيە جە-ھەتتىن تۇتىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، سۇدان شىمالىي ئافرىقىنى تەشكىل قىلغۇچى دۆلەت، بىراق ئۇ يەنە ئافرىقا تۇمشۇقىغا تەۋە؛ زايىر ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ مەركىزىي بەلبېغىغا جايلاشقان، بىراق ئۇ ئۆزىگە قوشنا رايونلار، يەنى جەنۇبىي ئافرىقا، ئافرىقا تۇمشۇقى ۋە غەربىي ئافرىقىدىمۇ مۇئەييەن رول ئوينايدۇ؛ ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكى ھەم غەربىي ئافرىقىنىڭ شەرقىي گىرۋىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئافرىقىدىكى ھەممىلا دۆلەتتە ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان بو-لۇپ، چېگرا ئىچىدىكى ئاھالىلەرنى نۇرغۇن قەبىلىلەرنى بىرلىك قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم كۆپ سانلىقلار ئىر-قى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە تەئەللۇق. ئافرىقىدىكى ھەممىلا دۆ-

لەت مۇستەملىكە دەۋرىدە ئايرىلغان دۆلەت چېگراسىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئەمما خىيالىغا كەلگەنچە ئايرىلغان بۇ چېگرالار مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى جۇغراپىيەلىك پاسىلىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە مۇستەملىكىچى هۆكۈمرانلار بۇنداق بۆلۈنمە هالەتتىن هەممىلا يەردە مەقسەتلىك پايدىلىنىپ، قەدىمكى رىمنىڭ «ئايرىپ ئىدارە قىلىش»تەك ئەنگۈشتەرىگە ئاساسەن، هۆكۈمرانلىق تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشكە قولايلىق تۇغدۇرغان، ئىرقىي تونۇش مەسىلىسى بۇگۈنكى ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا توقۇنۇشنىڭ توختىماسلىقىدىكى مۇهىم بىر سەۋەب، يەنە كېلىپ بۇ توقۇنۇشلار مۇستەملىكە هۆكۈمرانلىق مەزگىلىدىلا يىلتىز تارتىپ بولغان.①

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى غەرب - شەرق توقۇنۇشىدا، هەرقايسى ئەللەردىكى بىر - بىرىگە قارشى پارتىيە - گۇرۇهلار دەۋالاشقۇچى سۇپىتىدە، بىر - بىرىگە دۇشمەن لاگېرلاردىن ئۆزىگە پاناه جاي ئىزدىدى، ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن غەرب بۇ دۆلەتلەردىكى سىياسىي گۇرۇهلاردىن ئۆزىگە «ۋاكالەتچى» ئىزدەپ، مۇشۇ ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇردى. بۇ ئىشلار ئەسلىدىلا بۆلۈنمە هالەتتە تۇرغان ۋەزىيەتنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. بۇلاردىن سىرت، فىرانسىيە هۆكۈمىتى ئافرىقىدا ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن سىياسەتلەرمۇ ئافرىقىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇهىم بىر سەۋەب هېسابلىنىدۇ، ئافرىقىدىكى پەزىلەتلىك هەم ئابرۇيلۇق كاردىنال جېكىس فولكارتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، فىرانسىيە هۆكۈمىتى تاكى 90 - يىللارنىڭ بېشىغا قەدەر ئىنگلىز تىلىنىڭ ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى «كېڭەيمىچىلىكى»گە زەربە

① «ئافرىقىدىكى ئېرقلارنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشى»، رېناتې كرېيەلې، 1997 - يىلى نەشرى.

بىرىپ ۋە چەكلەپ (ئىنگلىز تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئىككىنچى ئانا تىل قىلىش يۈزلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـــ تەرجىماندىن)، فىرانسۇز تىلى ئارقىلىق فىرانسىيە ـ ئافرىقىنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ئىتتىپاق ھاسىل قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ۋە سىياسىي نىشانى قىلدى. نەتىجىدە پارىژ بىلەن بىمەنە سىياسىي توپىلاڭچىلار (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى «پادىشاھ» بوكاسسا) بىرلىشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوتسىيالىزم تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان زوڭتۇڭ مىتېران «تىنچلىق ساقلاش»نى نىقاب قىلىپ، ئاتالمىش «زۇمرەت ھەرىكىتى»نى يولغا قويۇپ، زايىرغا قېچىپ بېرىۋالغان خوتو مىللىتىدىن بولغان رىۋاندالىق خەلق ئەسكەرلىرىنى مۇشۇ ئارقىلىق قوغدىدى. بۇ يەر كېيىن ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتىگە ھەربىي ھۇجۇم قوزغىشىدىكى بازىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، فىرانسىيەدىكى سىياسەتۋازلار مۇشۇ ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇگاندادىكى موسەيۋېنىي بىلەن رىۋاندادىكى گاگومانى تىزگىنلىدى، ئۇلار «ئامېرىكىغا يېقىنلىشىش» خاھىشى ئېغىر دەپ قارالدى. شۈبھىسىزكى، فىرانسىيە ئانگلو ـ ساكسونىزمنىڭ ئافرىقىدىكى سىياسەتلىرىگە قارشى چىقىپ، ئافرىقىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە خەلقئارادىكى بۆلگۈنچىلىك ھەركەتلىرىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىش رولىنى ئوينىدى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ھەممىلا ئىشقا پايدىلىق بولۇشى ۋە تىنچلىق تۇسىگە ئىگە بولۇشى ناتايىن، بولۇپمۇ ئۇ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قەتئىي ئىشەنگەن ۋاقىتتا تېخىمۇ شۇنداق.

مۇستەملىككە ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى ئاجىز ھەم تەشكىللىي جەھەتتە ئافرىقا جەمئىيىتى بىلەن بىر گەۋدىلىشەلمەيدىغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي شەكلىنى قۇرۇپ چىقتى، بۇنداق قۇرۇلما

مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھېچقانچە چوڭ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمىماستىن ئىزچىل داۋاملىشىۋەردى. ئافرىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق قاتلىمى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلارنىڭ قولىدىن «شەكىللىنىپ بولغان دۆلەت»نى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق پاسىلى خالىغانچە بېكىتىلگەن تېررىتورىيەنى ۋە شۇ دائىرىدىكى خەلقنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇندى. مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئافرىقا جەمئىيىتى چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى، دۆلەت جەمئىيەتنىڭ بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىردىنبىر سىياسىي شەكىل بولۇپ قالدى، چۈنكى بايلىق، ياشاش پۇرسىتى ۋە ھوقۇق ئۆلۈشىنى پەقەت دۆلەتلا تەقسىم قىلالايتتى، شۇنداق بىر دۆلەتتىكى دۆشمەنلىشىۋاتقان ئىرقلار، سىياسىي قارىشى ئوخشاش بولمىغان سىياسىي گۇرۇھلار ۋە ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغان دىنىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن دۆلەتنى تىزگىنلەش ھوقۇقى ئىنتايىن مۇھىم بىلىنىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئافرىقا ئىقتىسادىغا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەت كەلتۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ — ھېچنېمىگە قارىماي دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئىنتىلىدىغان كۈچ شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت يەنە پۇرسەتكە ۋە ھوقۇققا ئېرىششكە كاپالەتلىك قىلالايدىغان بىردىنبىر مەمۇرىي تارماق بولغانلىقتىن، كىشىلەر ئىجتىمائىي كوللېكتىپ، خەلق ئىگىلىكى، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە تېخىمۇ كۆپ بايلىقنى ئۈزۈكسىز تۈردە دۆلەتكە بەردى.

ھوقۇقدارلار پايتەختتىكى ھوقۇق، كۈچى بارلار، ئاۋامغا ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى قوللاش ياكى كەم دېگەندىمۇ ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىگە سۈكۈت قىلىش ۋە سەۋر قىلىشنى بۇيرۇدى. دۆلەتنىڭ

يېمەكلىك، تۇرالغۇ ئۆي ۋە بېنزىن ياردەم قىلىشى پايتەختتىكى ئاھالىلەرنىڭ كەيپىياتىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. دۆلەت كىرىمى، بولۇپمۇ خەلقئاردىن ياردەم ھېسابىدا بېرىلگەن تەرەققىيات مەبلىغى ۋە ئېكسپورت ئارقىلىق يارىتىلغان تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنىمۇ مەنپەئەتدار گۇرۇھنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، ئەلۋەتتە يەنە ھوقۇقدارلارنىڭ چۆنتىكىنى تومپايتىشقا كېتىدىغىنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى، دۆلەتنىڭ مەركەزلىك تىزگىنلىشىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىر تەييارتاپلار قاتلىمىنى شەكىللەندۇرگەن بولۇپ، مۇستەقىل بولغاندىن بېرى ئۇلار ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مېۋىسىنى پۈتۈنلەي يەپ تۈگەتتى. ئافرىقىدا «ساختا سوتسىيالىزم» ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئاتالمىش «غەربكە مايىل» دۆلەتلەردىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق، بىراق بۇنداق غەيرىي ئىقتىسادىي شەكىل ئۇلار كۆز ـ كۆز قىلغان سوتسىيالىزم ئىدېئولوگىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئازراق ئۇچرىغان بولۇپ، بۇ كۆپرەك ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خىيالىي بۇيرۇقىغا باغلىق. ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئىرقىي كوللېكتىپ، جەمئىيەتتىكى قابىللار، ھەتتا خۇسۇسىي ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشتىكى تەۋرەنمەس ئىرادىسى يوشۇرۇنغان.

دۆلەت كىرىزىسى ۋە دېموكراتىيە ھەرىكىتى

يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەلقئارالىق سودىدىكى بەلگىلىمىلەر ئۆزۈكسىز «ناچارلىشىپ كەتتى»، بۇ باشقا بۇيۇملار بىلەن ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە خام ماتېرىياللارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇلار ھەمىشە ئېيتىلىدىغان «نامۇۋاپىق خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەرتىپ» دەل مۇشۇ. 70 ـ

يىللاردىكى نېفىت كىرىزىسى مەزگىلىدە ئافرىقا ئەللىرىنىڭ قەرزى ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى مۇشۇ تۈپەيـ-لىدىن نۇرغۇن ئەيىبلەشلەرگە ئۇچرىدى. يېقىنقى 20 يىلدىن بېـ-رى، دۇنيادا پەقەت ئافرىقىنىڭلا ئومۇمىي ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىما-ئىي كۆرسەتكۈچى ئۇزۇكسىز يامانلىشىپ كەتتى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىش نىسبىتى تۆۋەنـ-لەپ كەتتى؛ مەبلەغ سېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، نۇرغۇن كاپىتال سىرتقا ئېقىپ كەتتى؛ قەرز پۈتكۈل ئافرىقىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىـ-قىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 110% ىگە يەتتى. 80 ـ يىللاردىن بېرى، ھەقدار دۆلەتلەر بىلەن خەلقئارالىق تەرەققىياتقا ياردەم بېـ-رىش تەشكىلاتى قەرزدار دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە خەلق ئىگىلىكىگە قول تىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسى داۋالغۇپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. «قۇ-رۇلما خاراكتېرلىك ماسلىشىش»قا بولغان تەلەپ خەلق ئىگىلىكىـ-نىڭ دۆلەت ئىلكىدىن چىقىپ كېتىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى؛ «ياخشى ھۆكۈمەت» بەرپا قىلىشقا بولغان تەلەپ مۇستە-بىت ھۆكۈمرانلىق ۋە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىتلىك پرىنسىپىغا زىيان يەتكۈزدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلەتنىڭ مۇقىم، مۇكەممەل ئا-ساسىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. بۇ جەرياندا ئافرىقىدىكى ھۆكۈمرانـ-لىق سىستېمىسىنىڭ ئۆزىنىڭ قوللىغۇچىلىرىنى قانائەتلەندۈرۈ-شى ئازىيىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرىشىمۇ بارغانچە كەسكىنلىشىپ كەتتى.

دېموكراتىيەلەشتۈرۈش ساداسى، ئىنسانىي ھوقۇقنى كاپالەتـ-لەندۈرۈش چۇقانلىرى پۈتكۈل ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى. مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن يېتىلىپ چىققان ياش بىر ئەۋلاد تايانچ كۈچ، يەنى مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ تەربىيەسى

كۆرگەن ئاشۇ كىشىلەر «غەرب» قىممەت قارىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا، ئۆزى ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشنىڭ دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقتىن ئارتۇق بولمايدىغانلىقىنى ئا-خىر تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ ھوقۇقى ۋە ماددىي مەنپەئەت تەقسىماتىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن ئاشۇ كوللېكتىپتىكى بىر قىسىم كىشىلەرمۇ دېموكراتىيەلەشتۈ-رۈش ئىدىيەسىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، ئۇلار بۇنىڭدىن ھوقۇقىنى بۆلۈۋالىدىغاندەك ۋە (بوگونگە قەدەر) يەنىلا يوشۇرۇنۇپ ياتقان بايلىقلا، پۇرسەتكە ئېرىشىدىغاندەك تۇيغۇغا كەلدى. ئافرىقى-دىكى مۇستەبىت سىياسىي گەۋدە ۋە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىت دۆلەتتىكى ئەنئەنچىلەر دېموكراتىيە ئەندىزىسى ئافرىقىغا تامامەن ماس كەلمەيدۇ دېگەننى باھانە قىلىپ، بۇنداق ئىسلاھات تەلىپىگە رەددىيە بەردى، ئۇلار «غەربنىڭ دېموكراتىيە ئەندىزىسى»نى كىر-گۈزسە، ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەر شۈبھىسىز پارچە-لىنىپ كېتىدۇ، دەپ قاراشتى. ئەلۋەتتە بۇنداق نۇقتىئىنەزەر تولا ئېيتىلغان كونا گەپ بولۇپ، ئۇنىڭغا رەددىيە بەرمەكمۇ ئىنتايىن ئاسان، غەرب دېموكراتىيەسى دەل ئۇلارنىڭ دېگىنىنىڭ ئەكسىچە ئافرىقىدىكى جاھىل كېسەلنى داۋالايدىغان شىپالىق دورا بولۇشى مۇمكىن ياكى بولمىسا ئىرقىي زىددىيەت كەسكىن بولۇۋاتقان دۆ-لەتلەر غەربنىڭ دېموكراتىيە سىياسىيىسىنى كىرگۈزسە، ئۇنىڭ فېدېراتسىيە تۈزۈلمىسىدىكى كەڭ قورساقلىق ۋە تەقسىمات پىر-رىنسىپى ھەرقايسى سىياسىي گۇرۇھلارنىڭ كېلىشتۈرۈشى ئارقى-سىدا، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە ئۆزئارا ئىچكى بىرى توختىماي كېلى-ۋاتقان قوراللىق توقۇنۇشنى ھەل قىلىش يولى تېپىپ بېرىشىمۇ مۇمكىن.

دېموكراتىيە ھەرىكىتىنىڭ ھېچقانداق توسالغۇسىزلا مۇۋەپپەقە-

قىيەت قازىنىشى مۇمكىن ئەمەس، ئافرىقىدىكى نېگىرىيە بىلەن زا-
يىردىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم ئىككى دۆلەتتە بۇ ھەرىكەت دەسلەپتە
مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقانىدى. كېنىيە بىلەن نىگېردا قۇۋ
مۇستەبىتلەر دېموكراتىيە ھەرىكىتىدىن پايدىلىنىپ كەتتى. لىبې-
رىيە ۋە سومالىدا دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىپ كېتىشىنى
ھېچقانداق كۈچ توسۇپ قالالمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سومالىنىڭ
شىمالىي قىسمىدا ھېچكىم ئېتىراپ قىلمىغان بۆلۈنۈپ چىققان
بىر «يېڭى دۆلەت» مەيدانغا كەلدى، ئۇ دېموكراتىك قۇرۇلما بىلەن
توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈردى.
رىۋاندادا غەرب دېموكراتىك سايلانغان ھۆكۈمەتنى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما 1994 ـ يىلى ئۇ ئاز سانلىق مىللەت
ھېسابلىنىدىغان تۇتسىلارنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىشقا پايدى-
لىق قورالغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، يەنە
بىر جەھەتتىن بىر قاتار مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلارمۇ يۈز بەر-
دى.بوتسۋانا مۇستەقىل بولغاندىن بېرى مۇقىم ھەم گۈللەنگەن بىر
دېموكراتىك دۆلەت بولۇپ كەلدى؛ سېنېگال بىلەن ماۋرىتىئۇستى-
مۇ دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۆزىنىڭ مۇقىملىقىنى
مۇئەييەن دەرىجىدە ئىسپاتلىدى. بۇنىڭدىن سىرت، نامىبىيە، جەنۇ-
بىي ئافرىقا، زامبىيە، مالى، ماداغاسكار، گانا، بېنىن، لېسوتو يې-
شىل تۇمشۇقى، ساينىت دومې، سېيشېل قاتارلىق دۆلەتلەر خەلق
دېموكراتىك ھاكىمىيىتىگە ئۆتۈشتەك جاپالىق مۇساپىنى تاماملى-
دى. بۇنداق ئىشلار ھازىر يەنە موزامبىك، تانزانىيەدىمۇ بولدى.
بەلكىم سېررالېئون بىلەن گامبىيەدىمۇ بۇنداق مۇساپە تاماملانغان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ دۆلەتلەر تېخى ياش ئىستىقبالى پارلاق دې-
موكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق
سىناقنى باشتىن كەچۈرىدىغان ئاچقۇچلۇق باسقۇچ تېخى تولۇق

ئاخىرلاشمىدى. ئافرىقىدىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۆزۈكسىز يامانلىشىۋاتقان ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، بۇ دېموكراتىيىلەشتۈرۈش جەريانىنى بۇ يەرلەردە قىلچە توسالغۇسىز ھەم ئەسلا قايتىلانماستىن ئىشقا ئاشقان دەپ كاپالەت بېرەلمەيمىز. بىراق، مەيلى قانداق ئەھۋال يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئافرىقىدىكى ئەنئەنىۋى، مۇسۇلمانچە ياكى خىرىستىيان دىنىچە تۈسكە ئىگە دۆلەتلەردە، بىز نۆۋەتتە ئۇچراتقان قۇدرەتلىك دېموكراتىيە ھەرىكىتى غەرب دېموكراتىيەسىنىڭ قىممەت قارىشىنىڭ ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى.

رايونلار

ئافرىقىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى رايونلار تارىختا مەغرىب دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىغا مەنسۇپ ئىدى، بىراق ئافرىقىغا نىسبەتەن ئۇ ئىنتايىن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى ئەرەبلەرنىڭ تەسىر كۈچى شىمالدا ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىن ئۆزۈكسىز سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارغا كېڭەيدى. ئىسلام دىنىمۇ شۇ سەۋەبتىن تېخىمۇ كەڭ تار قالدى. بىراق، بۇنداق مەدەنىيەت تاجاۋۇزى بەزى جايلاردا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بولۇپمۇ، ئىسلام دىنى بىلەن ئىسلامدىن باشقا دىنلار، يان ئەرەبىزم بىلەن ئەرەبىزمغا يات ئېقىملار كەسكىن توقۇنۇشقان رايونلاردا تېخىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن، چاد بىلەن سۇداندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئافرىقىدىكى ئەڭ قانلىق ھەم ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان توقۇنۇش، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. باشقا رايونلاردا دىن ئامىلى ئىرقلار ئوتتۇرىسىدىكى پەسىيىپ قالغان جىددىي مۇناسىۋەتنى ئوخشاشلا كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، كىشىلەر ئىلگىرىكى تەقسىمات

پىرىنسىپىغا كۆڭلىدە ئاللىبۇرۇنلا نارازى بولۇپ يۈرگەندى، ئەمەلىيەتتە بۇ نارازىلىقىنى دىنىي دەستەك قىلىپ تۇرۇپ ئىپادىلىدى. مەسىلەن، نىگېرىيە بىلەن ئېفىيوپىيەدە مۇشۇنداق ئەھۋال سادىر بولدى. سومالىدىكى ئىرقلار ئوخشاشلا ئىسلام مەدەنىيىتى ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش بۇ دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنى توسۇپ قالالمىدى، سومالى ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ كەسكىن داۋالغۇشلار داۋامىدا چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى. لېكىن، بەزى رايونلاردا ئەھۋال بۇنداق بولمىدى. مەسىلەن، سېنېگالدا دۆلەت ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان مۇسۇلمانلار 20 يىل داۋامىدا قىلچە نارازىلىقىنى بىلدۈرمەستىن خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان زوڭتۇڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپ كەلدى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار يەنە رىم كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىرىنچى خانىمنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەت رەھبىرىنىڭ يېنىدا تۇرۇشىغىمۇ كۆنۈپ قالدى. يىغىپ ئېيتساق، بىز بۇنىڭدىن مۇنداق بىر يەكۈننى چىقىرىمىز، يەنى ئافرىقىدىكى كۆپ خىللىقتىن بىز بۇ رايوننىڭ دىن، ئىرق ۋە ئىجتىمائىي سىياسىي تەرەققىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە بىردەكلىكنى كۆرەلەيمىز؛ بۇ قەدىمكى چوڭ قۇرۇقلۇقتا ئىقتىسادىي ئەھۋال، سىياسىي تۈزۈلمە ۋە ھۆكۈمەت فۇنكسىيەسى باشتىن ـ ئاخىر ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىل بولۇپ كەلدى.

غەربىي ئافرىقا

بۇنداق ھادىسىلەر غەربىي ئافرىقا رايونىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەندى. بۇ يەردە ھەممىلا دۆلەتتە دېگۈدەك مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇلار مۇئەييەن قەبىلە ۋە مىللىي رايونلارغا تارقالغان. سېنېگال،

پىل چىشى قىرغىقى ۋە بېنىن دېگەندەك دۆلەتلەردە بۇنداق ئەھۋال يامان سىياسىي ئاقىۋەت پەيدا قىلمىدى. بۇ دۆلەتلەر ئىچكى قالايمىقانچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، بىراق غەلىبە قىلغان ئىجتىمائىي تايانچ كۈچلەر دىنىي چەك ـ چېگرا، قارىماي، ئىقتىسادىي بايلىقلارنى باشباشتاقلىق بىلەن تەقسىم قىلىۋەتتى ھەمدە خەلققە سىياسىي ھوقۇق بېرىشنى رەت قىلدى. بۇ رايوننى باشقا جايلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ بىر قانچە دۆلەتنىڭ ھۆكۈمىتى «ئىستىقباللىق» دەپ قارالدى. مېخانىزمنىڭ ئايلىنىشىمۇ ياخشى بولدى، شۇڭا فۇنكسىيەسىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇلدى.

نىگېرىيە، سېررالېئون، لىبېرىيە ۋە ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. بۇ جايلاردا ئىچكى قىسمىدىكى جىددىي ۋەزىيەت پەۋقۇلئاددە ناچار «تاشقى مۇھىت» قا دۈچ كەلدى. كىلىمات شارائىتى ۋە قاقاس ساۋاننا ئوتلاقلىرى (دەل ـ دەرەخ شالالڭ ئوتلاق) دا زىيادە چارۋا بېقىش تۈپەيلىدىن يەرلەر ئېغىر دەرىجىدە قۇملىشىپ كەتتى، بۇنداق ئاقىۋەت كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلار، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلار ۋە ئۇزۇكسىز كۆپىيىۋاتقان شەھەر ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ھوقۇق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق شەكلى، بيۇروكرات سىستېما ۋە مۇستەبىت تۈزۈلمە، ھەربىي مۇستەبىتلىك ۋە تامامەن تۇتۇرۇقسىز، جاھىل، تەلۋە مىجەز داھىيلار (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقا پادىشاھى بوكاسا I) بۇ دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى (ھۆكۈمرانلار) نىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىدىكى (نىگېرىيە بۇنىڭ سىرتىدا) چەكلىك بايلىقنى مۇۋاپىق تەقسىملەش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشنى خالىمايدىغانلىقى ھەم ئۇنچىلىك ئىقتىدارى يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. دۆلەت ئىچىدىكى جىددىي ۋەز-

يەت، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىشىش، ئاھالىنىڭ تېز سۈر-
ئەتتە كۆپىيىشىدەك بېسىملار ۋە بېيىپ كەتكەن سىياسىي تايانچ
كۈچلەر (ھۆكۈمران سىنىپ)نىڭ چىرىكلىشىشى پەيدا قىلغان يامان
سۈپەتلىك ئايلىنىش تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پارت-
لىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك كۆچ-
مەنلەر ھەرىكىتى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، يەنە كېلىپ بۇنداق
ھادىسە كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلغان دۆلەتلەرگىمۇ تەسىر كۆرسە-
تىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە مۇقىمسىزلىق كەلتۈرۈپ
چىقاردى.

لىبېرىيە، سېررالېئوندەك دۆلەتلەردە دۆلەتنىڭ كۈچى «تو-
پىلاڭچى گۇرۇھلار» ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردە تەدرىجىي خوراپ
تۈگىدى. بىر - بىرىگە قارشى سىياسىي گۇرۇھلار دۆلەتنى ئۆز
مەنپەئىتىگە بويسۇندۇرغان خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇۋېلىش
ئۈچۈن ۋاستە تاللىماستىن پۇت تېپىشتى، ھېچقانداق ئارزۇ -
ئىستىكى يوق، ئالغا بېسىش نىشانىنى تاپالماي يۈرگەن بىر توپ
ياشلار بۇ گۇرۇھلار قوبۇل قىلغان يېڭى ئەسكەرگە ئايلىنىپ قال-
دى. ئۇ يەرلەردە مەيدانغا كەلگەن دۆلەت فۇنكسىيەسىنىڭ خۇسۇ-
سىيلىشىشى بۇنداق يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى،
ھۆكۈمەت مۇقىملىقنى يېڭىباشتىن قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ
ئاخىرقى قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆردى، يەنى سېررالېئوندا خۇسۇسىي
كارخانىلار ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيەلىك تارماقلىرىنىڭ ئورنىدا
باج - سېلىق يىغىدىغان بولدى؛ جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ياللانما قو-
شۇن كارخانىسى «Executive Outcomes» جامائەت خەۋپسىزلىكىگە
كاپالەتلىك قىلىشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا قويۇلدى. بىز
بۇ نۇقتىدىن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىدارىنى ئىرقىي ھوقۇق گۇرۇھ-
لىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن مەركەزگە قايتۇرۇپ كېلىشنىڭ

بىردىنبىر مۇمكىنچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

نىگېرىيە رايون ھوقۇقىنى تەرتىپكە سېلىشتا پەۋقۇلئاددە تالانتىنى نامايان قىلدى، 90 مىلىيون ئاھالىسى بار نېفىت چوڭ دۆلىتى ھەقلىق يوسۇندا رايون خاراكتېرلىك ھۆكۈمران دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. نىگېرىيە ئارمىيەسى لىبېرىيە ۋە سېررالېئوندى-كى ئىچكى ئۇرۇشقا قول تىقتى؛ لاگوس ھەربىي ئىشلار جەھەتتە چادنى قوللىدى؛ ئۇ يەنە گامبىيەگىمۇ ھەربىي مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتتى. قارا ئافرىقىدىكى ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بۇ دۆلەتنىڭ ھاكى-مىيىتى يەنىلا خۇسۇسىي مەنپەئەتنىلا كۆزلەيدىغان مىلىتارىستلار-نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا نىگىزىدىن ئېيتقاندا، يىمىرى-لىش خەۋپى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، 60 ـ يىللاردىكىدەك دۆلەت ئىچىدىكى ئىرقىي گۇرۇھلار — خوسالار، ئىبولار (نىگېرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا) ۋە يورۇبالار ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان قوراللىق توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن دۆلەت پارچىلىنىپ كېتىش خەۋ-پىنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، نىگېرىيەنىڭ زورا-ۋانلىق قارا نىيىتىنى ئەتراپىدىكى قوشنىلىرى چىن كۆڭلىدىن خالىشى ناتايىن، بولۇپمۇ فىرانسۇز تىلى قوللىنىدىغان دۆلەتلەر-نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا تېخىمۇ ئېرىشەلمەيدۇ.

يۇتكۇل غەربىي ئافرىقا رايونى زورلۇق كۈچى ئىشلىتىلگەن قالايمىقانچىلىقلاردا ئۆزىنى خەۋپلىك چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كې-تىۋاتقاندەك ھېس قىلدى، بۇ يەردە پەقەت گانا، سېنېگال ۋە نېفىت بايلىقىنىڭ موللۇقى بىلەن پايدىغا ئېرىشىپ كېلىۋاتقان گابون جۇمھۇرىيىتىدەك بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئەللەرنىڭ ئىشنى بىر ياقا ئېلىپ چىقالىشىدىن ئۈمىد بار ئىدى، ئەمما نۆ-ۋەتتىكى ئېغىر ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دۆلەت ھوقۇقىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇشقا ياكى رايون خاراكتېرلىك ھۆ-

كومرانلىق ئورنىتىش چارىسى ئارقىلىق مۇشكۇلاتتىن قۇتۇلىدىغان بىرەر يولنى تېپىشقا بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىرنەرسە دېيىشمۇ تەس. چۈنكى، ئۇستۇنلۇك تالىشىپ راسا چۇقان سېلىشىۋاتقان بىرقانچە گۇرۇھنىڭ ھوقۇق ۋە بايلىقىنى ئادىل تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت بۇ نېگىزلىك مەسىلىدە بىردەك پىدـ كىرگە كېلىشى تېخى يۇقىرىقى «ھەل قىلىش لايىھەلىرى»نىڭ داـ ئىرىسىگە كىرمەيدۇ.

ئافرىقا تۇمشۇقى، سۇدان ۋە ئوتتۇرا ئافرىقا

ئافرىقا تۇمشۇقى پۈتكۈل دۇنيادىكى ئەڭ نامرات، پارچىلىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر ۋە ئۇرۇش زەربىسىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان رايون. شەرق ـ غەرب توقۇنۇشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا، بۇ رايون قىزىل دېڭىز بويىدىكى پايدىلىق نۇقتىنى ھەمدە پارس قولـ تۇقىغا يېقىن مۇھىم جۇغراپىيەلىك ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكى ئۇـ چۈن بىرمەھەل «ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم رايون» بوـ لۇپ قالدى. ئېفىيوپىيە پادىشاھ خېيلې سېلالرس ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ دۆلەت ئامېرىكىنىڭ سادىق دوستى ئىدى، ئەمما ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا مايىل مۇستەبىت مونگىستۇ سوۋېت ئىتـ تىپاقى رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىزم لاگېرىغا كىرىپ كەتتى. سومالىنىڭ مۇستەبىت پادىشاھى سەئەد باررى ئەڭ دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىچىسى ئىدى. كېيىن تۇيۇقسىزلا ئامېرىكىـ نىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالدى. ئادەتتىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشتە ئۇزۇكسىز ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ تۇرىدىغان بۇنداق قىلمىش تۇيۇقسىز پەيدا بولغان قورال ـ ياراغ بۇ دۆلەتلەردە يامراپ ئاپەتكە ئايلاندى ھەمدە ئىچكى ئۇرۇش تۇيۇقسىز پەيدا بولىدىغان زىيانمۇ كۆپىيىپ كەتتى.

بۇ ئىككى مۇستەبىت ھاكىمىيەت بۈگۈن تارىختا ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ سومالىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىدىن ھوقۇق مەر ـ كەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن تارقاق جەمئىيەت قۇ ـ رۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ قانداق قىلىپ ئىرقىي ۋە دىنىي جەھەتتە ئىنتايىن زور دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن بىر دۆ ـ لەتنى تەدرىجىي ئاپەت يولىغا باشلاپ كىرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالاي ـ مىز. سومالىدا ئىجتىمائىي ھوقۇق قەبىلە ۋە پارتىيە ـ گۇرۇھلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىنغان بولۇپ، ھوقۇق تامامەن تارقاق ئىدى. سەئىد بارري ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن دۆ ـ لەت ھاكىمىيىتىنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۆز گۇرۇھىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يېڭى بايلىقلاردىن پايدىلىنىشقا باشلى ـ دى. ئەمما، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاش ـ تى، سەئىد بارري ھاكىمىيىتىگە قارشى گۇرۇھلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېزلا ئىتتىپاق تۈزدى ھەمدە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ناھاي ـ تى تېزلا غۇلىتىپ تاشلىدى. بۇ ئىشتىن كېلىپچىققان ئاقىۋەت شۇ بولدىكى، پايتەخت مۇقدىشودىكى ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈۋاتقان پارتىيە ـ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تالى ـ شىش يۈزىسىدىن پارتلىغان كەسكىن كۈرەش تاكى بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ، كەڭ يېزىلاردا قۇرۇلمىسى تارقاق بولغان قەبىلە ھۆ ـ كۈمرانلىقى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. سومالىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان سومالىلاند رايونى ئىلگىرى ئەنگلىيەنىڭ مۇس ـ تەملىكىسى ئىدى، بۈگۈن ئەنگلىيە مۇقدىشودىن مۇناسىۋىتىنى تا ـ مامەن ئۈزۈپ بولدى.

يېقىندىن مۇستەقىل بولغان دۆلەت ئېرىترىيە ئىلگىرى ئېفى ـ يوپىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدىكى زېمىنى ئى ـ

دى، بۇ جاي 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ئىتالىيەنىڭ مۇس-
تەملىكىسى ئىدى، ئۇ يەردىكى خەلق ئەددىس ـ ئەبېبەدىكى مونـ-
گىستۇنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغاندا، ئويلىمىغان
يەردىن مىللىي تونۇش تۇيغۇسىغا كېلىپ قالدى. بۇ مەيدان قورال-
لىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى دەسلەپتە مۇسۇلمانلار تۇپ-
لىشىپ ئولتۇراقلاشقان غەربىي شىمال رايونىدىن باشلاندى. ئەمما،
ناھايىتى تېزلا ئېرىترىيەنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدىكى مىللىي
مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، بۇ رايوندىكى
ئاھالىلەر ئاساسلىقى ئېفىيوپىيە پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قى-
لىدىغان، ئېفىيوپىيەدىكى تېگرىرىيلارغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان
قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، بىرلىشىشكە تەسىر يەتمە-
دى. ئېرىترىيەدىكى ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ قەدەممۇ قەدەم غەلىبە
قىلىشى ئېفىيوپىيە دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مونگىستۇ ھا-
كىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەتلەرگىمۇ تۈرتكە بولدى، بۇ مەيدان ھە-
رىكەت تېگرىرىي ئاۋام تەشكىلاتى ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئورو-
مو رايونىدىن تاكى ئامخارادىكى «ھۆكۈمران قەبىلە»گە يامرىدى، بۇ
ئىش مونگىستۇنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. مۇستەبىت ھۆ-
كۈمرانلىق ھوقۇق ۋە بايلىقنى تويمايدىغان ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈ-
رۈش، ناچار، ئاقمايدىغان ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە ھاكىمىيەت بې-
شىدىكىلەرنىڭ قىلچە ئەيمەنمەستىن مال ـ دۇنيانى بۇلاڭ ـ تالاڭ
قىلىش قىلمىشلىرى بارغانسېرى كۆپ ئاۋام ـ پۇقرانىڭ ئىنقىلاب
خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشكە بولغان جىددىي ئارزۇسىنى ئويغاتتى.
بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، دىنىي ۋە ئىرقىي تونۇش تۇيغۇسىنى پەقەت
سەپەرۋەر قىلىشنىڭ ياردەمچى ۋاستىسى دېيىشكىلا بولىدۇ. ئەم-
ما، ئۇ ئالدىنقى شەرت بولالمايدۇ.

بۇ ئىككى دۆلەتتە كىشىلەر بارلىق مۇھىم قەبىلىلەرنىڭ قات-

نىشىدا، مۇئەييەن دېموكراتىك شەكىلدىكى بىر خىل يېپىقى سىياسىي تۈزۈلمىنى تۇرغۇزۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن مەر-كەز بىلەن يەرلىكنىڭ ھوقۇقىنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان بىر مېخا-نىزمنى ئورنىتىشقا تىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئىك-كى قوشنا دۆلەت يەنە ئىسلام بىلەن ئافارلارنىڭ كىچىك جىبۇتىد-دىكى يوشۇرۇن توقۇنۇشلىرىنى ياراشتۇرۇشقا تىرىشىپ ياردەم بەر-دى ھەمدە سومالىدىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى توسۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى مۆتىدىل لىبې-رالىزم شەكلىگە تېخىمۇ يېقىنلىشىدىغان بولۇپ، دەسلەپكى ئازاد-لىق ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان ماركسىزملىق پىروگراممىا ئۈزۈل - كېسىل چۆرۈپ تاشلاندى.

نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ئالدى بىلەن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بۇ ئىككى دۆلەت تۇرۇۋاتقان ئەتراپتىكى مۇھىتنى ياخشى دېگىلى بول-مايدۇ. ئۇلار دۈچ كېلىۋاتقان مۇشكۈلات ئوخشاش بولۇپ، قوشنا دۆلەت سۇدان ئۈچىنچى ئىسلام تەشكىلاتلىرىنى قوللايدۇ. ئۇلار قوللانغان قارشىلىشىش تەدبىرى سۇداننىڭ جەنۇبىدىكى ئەرەب ئەمەس ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان مىللەتلەرنىڭ سۇدان ئەسلىيەتچىلىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە قارشى چىقىپ، ئۇلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىش ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىش بولدى، ئەمما ئەسلىد-يەتچىلەرمۇ ئۆزىنىڭ ئىدېئولوگىيەسىنى جەنۇبىي قىسىمغا تارقى-تىشقا ئۇرۇندى. بىراق، دىنىنىڭ ئېنىق چەك - چېگرالىرى سىڭ-دۈرۈلۈش جەريانىدا مۇجمەللىشىپ كەتكەنىدى. سۇدان بۈگۈن ئۇ-گاندادىكى قوراللىق خىرىستىيان دىنىي گۇرۇھىنى قوللاۋاتىدۇ ھەمدە ئېفىيوپىيەدىمۇ مۇسۇلمان ئەمەس ئىتتىپاقداشلارنى ئىزدە-مەكتە. ئېفىيوپىيە، ئېرىترىيە ۋە ئۇگاندا ھۆكۈمەتلىرى ئوخشاشلا

سۇداننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كاشىمو ھاكىمد-يىتىنىڭ باستۇرۇش بېسىش سىياسىتىگە قارشى كۆرەشلىرىگە ياردەم قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېرىترېيە بىلەن ئېفىيوپىيە-نىڭ چېگرا ئۇرۇشىمۇ ئىككى تەرەپ مەنپەئەتىنىڭ ئورتاق نۇقتى-سىدىن چەتلەپ كەتتى.

سۇداننىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك قاملاشمىغان ئىشى ئافرىقا تۇمشۇقى ۋە چوڭ كۆل رايونىدا يېڭى مەنپەئەت بىر-رىكمىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشى مۇمكىن. ئېرىترېيە، جىبۇتى، ئېفىيوپىيە، ئۇگاندا، رىۋاندا ۋە بۇرۇندىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى سۇدان ئال بەشىر ھاكىمىيىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ھەرىكەتلىرىنى چەك-لەش بولۇپ، زايىرنىڭ يېڭى بىر نۆۋەتلىك ھۆكۈمىتىمۇ ئوخشاش نىشان بويىچە ئىش كۆرۈشكە باشلىدى. بۇ رايوننىڭ خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە بولغان قىزىقىش تۇيەيلىدىن بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ كەڭ تۈردىكى ھەمكارلىق ئورنىتىلدى. ئۇلار ھەتتا سومالىلاندنى ئۆز دائىرىسىگە كىرگۈزەلەيتتى. ئەمما، سوما-لىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۆۋەتتىكى قالايمىقان ۋەزىيەتنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئوڭشاشتىن ئەسلا ئۈمىد يوق.

مەنپەئەت جەھەتتىكى ئورتاقلىق چوڭ كۆل ئەتراپىدىكى ھەم زايىر رايونىدىكى ئىرقىي توقۇنۇش تۈپەيلىدىن كېلىپچىققان زورا-ۋانلىق خاھىشلىرىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىدى، يەنە كېلىپ بۇ زو-راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى پۈتكۈل رايوننىڭ قەبى-لىلەر ئىتتىپاقى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت، ھەر قايسى قەبىلە-لەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنداق تىراگېدىيەنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلى-نىشتا، شەرقىي قىسمىدىكى قوشنا ئەللەرنىڭ مەنپەئەت جەھەتتى-كى ئورتاقلىقىغىلا تايانغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. زايىر چوقۇم

مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن ئىرقىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋەتنى تېپىپ چىقىپ، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق دۆلەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىشى كېرەك. كىنىساشا تېخىمۇ كۆپ ماسلاشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە تەڭپۇڭ تەقسىمات پرىنسىپىنىلا تەلەپ قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئارزۇسىنى ئازراق قىلسا، ئاندىن بۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرالىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلمىسە، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار قوشنا ئەللەرنىڭ زايىردىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن كېلىپچىقىدىغان ئاقىۋەتنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىشىگە ياردەم بېرىشى كېرەك.

جەنۇبىي قىسىم ئافرىقا

ئۆتكەن بىرقانچە ئون يىل مابەينىدە، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەللەر خەلقئارالىق تالاش - تارتىش ۋە ئىچكى ئۇرۇش كەلتۈرگەن ئازاب - ئوقۇبەتنى يەتكۈچە تارتقان، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ باشقا رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ كەلگۈسىدىن ئۈمىد بار دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى مۇشۇ رايوننىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، بۇ دۆلەت جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدا پۈتكۈل ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرسىمۇ، بىراق ئۇ بۇ رايوندىكى ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش يولۇن كۆچى ئەڭ زور دۆلەت بولۇپ، جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى ئۇنىڭغا قوشنا بارلىق ئەللەرنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى يىغىندىسىنىڭ تەخمىنەن تۆت ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ

ئەتراپىنى بىر توپ چوڭ دۆلەتلەر ئوراپ تۇرىدۇ. خام ماتېرىيال
كۆپ چىقىدىغان نامىبىيە كۆپ يىللىق ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى
باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، هازىر دېموكراتىيە ۋە يارىشىش يو-
لىغا ماڭدى. بۇ ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىدىنلا مەلۇم؛ بۇ يەردە ئا-
هالىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوۋامپولار بىلەن ئۇ-
زاقتىن بېرى ئاق تەنلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەت-
كەن خېرېرولار ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش ئاساسەن دېگۈدەك
توختاپ باقمىغاچقا، ئۇزاق مۇددەت يامان تەسىر پەيدا قىلىپ كەل-
دى. نامرات موزامبىك دۆلىتىدە، ئىچكى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ھەر-
قايسى پارتىيە ـ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا يەنىمۇ كەڭ دائىرىلىك يا-
رىشىش ئىشقا ئېشىپ، مەلۇم جەھەتتە بىرلىك ھاسىل قىلىندى.
نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان ئانگولا ھوقۇقنى قايتىدىن تەقسىم قى-
لىش ئارقىلىق ئىككى پارتىيە ـ گۇرۇھ (ئىرقىي ئاساستا كۆرۈل-
گەن سىياسىي ئىختىلاپ) ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشنى تۈگە-
تىشكە كىرىشتى. زامبىيە بىلەن زىمبابۋېنىڭ قىسقا مۇددەت ئە-
چىدە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىتلىك ۋە سوتسىيالىستىك مەركىزىي
ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىن ۋاز كېچىشى يەنىلا تەسرەك بولسىمۇ، بە-
راق ئۇلار خېلى تىرىشتى. ئەسلىدە ئافرىقىنىڭ تەرەققىيات ئىدى-
يەسىدىكى ئۈلگىلىك ئوقۇغۇچى ھېسابلىنىدىغان تانزانىيە ئەمدى-
لىكتە بيۇروكراتىزم بىلەن خىيانەتچىلىك، چىرىكلىكتىن ئىبا-
رەت بۇ ئىككى ئۆسمىنى كېسىپ تاشلاش ئىشىغا دۇچ كەلدى. ئا-
خىر بىز بۇ رايوندا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بوتسۋانانى، پەقەت
تەبىئەت ئاتا قىلغان ئالماس، گۆھەر ـ ياقۇتلارغىلا تايىنىپ كىشى
بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمىنى 2800 ئامېرىكا
دوللىرىغا يەتكۈزگەن دۆلەتنى بايقىدۇق، بۇ پۈتكۈل ئافرىقىغا نىس-
بەتەن ئېيتقاندا، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان نەتىجە بو-

لۇپ، پەقەت نېفىت زاپىسى مول دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئالجىرىيە، لىۋىيە ۋە سابىھەتچىلىكىنىڭ گۆھىرى دەپ نام ئالغان ماۋرىتىئوسلا بۇنداق ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسىگە يېتەلىشى مۇمكىن. ئوخشاشلا ئىرقىي ۋە دىنىي جەھەتتە كۆپ خىللىقتا ئىگە بوتسۋانا كىشىلەرگە ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزۈشىدىن ساقلانغىلى بولسىلا، قانداق ئىقتىسادىي نەتىجىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ دۆلەتتە ھوقۇق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلمە-گەن؛ مۇقىم، دېموكراتىك بولغان كۆپ پارتىيەلىك ھۆكۈمرانلىق مېخانىزمىغا ئىگە، يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى پالاتا بار، ئۇنىڭ بىرى ئەنئەنىۋى «رەھبەرلىك» ئورنىنى ساقلاپ قالغان، يەنى قەبىلە باش-لىقلىرى پارلامېنت ئەزاسى سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قات-نىشىدۇ ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ؛ شۇنىڭ بە-لەن بىر ۋاقىتتا، مەركىزىي ھۆكۈمەت يەرلىك ھۆكۈمەتلەرگە يې-تەرلىك ھوقۇق بەرگەن. بوتسۋانا دۆلەت ئىقتىسادىغا بەك ئۆزىنى ئۇرۇپ كەتمەستىن، بەلكى نىسبەتەن ئېچىۋېتىلگەن بىر خىل بازار ئىگىلىكى تاكتىكىسىنى يولغا قويۇپ كەلدى. ئۇ ئىچكى قىسمىدى-كى ئىرقىي، دىنىي مەسىلىلەرنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇۋەتمەدى ھەمدە قوشنا ئەللەرنىڭ ئۇرۇشلىرىدىن ئۆزىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ قاچتى. بوتسۋانالىقلار مۇشۇنداق ئۆزىنى قاچۇرۇش ماھارى-تىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئافرىقا مىللىي قۇرۇلتىيى ۋە جەنۇبىي ئافرىقا ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆزئارا قوبۇل قىلالايدىغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالدى.

بوتسۋانانىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش يولى ئافرىقىنىڭ جەنۇ-بىي قىسمىدىكى ئۈمىد ۋە پۇرسەتنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، غەربنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، بۇ رايون ئاپەت خاراكتېرلىك رايون توقۇنۇشىغا پېتىپ قېلىپ، بۇ

توقۇنۇشتىن قۇتۇلۇپ چىقالمىدى. يەنە كېلىپ ئىرقىي ئايرىمچى-لىق سىياسىتى ئوت ئۇستىگە ياغ چاچقاندەك ئەھۋالنى تېخىمۇ يا-مانلاشتۇرۇۋەتتى. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ، كەلمەسكە كەتتى، بۈگۈنكى كۈندە ھەممە دۆلەتلەر ئوخشاش تەرەققى-يات يولىغا ماڭدى، لېكىن ئۇلارنىڭ تەرەققىياتقا بولغان ئىشەنچى-سى، تەرەققىيات پۇرسىتى ۋە سۈرئىتى ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ئاۋام كەڭ تۈردە قاتناشقان دېموكراتىيە مېخانىزمى، فېدېراتسىيە شەكلىدىكى سىياسىي تۈزۈلمە ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشنىڭ يوشۇرۇن ئامىللىرىنى تۈگەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ دۆلەتلەر بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي تەرەق-قىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، گۈللىنىش يولىغا مېڭىشى كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئافرىقىدا دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىغان ئۈچ خىل ھەمكارلىق ئەندىزىسىنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم: ① غەر-بىي ئافرىقىدا رايون زومىگەرى بولغان بىر دۆلەت يادرو قىلىنغان بولۇپ، غەربىي ئافرىقا ئەللىرى ئىقتىسادىي تەشكىلاتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە ئىقتىسادنى بىر گەۋ-دىلەشتۈرۈشنىڭ قورالى سۈپىتىدە، تېخى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك تەرەققىي قىلىپ كېتەلمىدى، ھازىرغا قەدەر ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى يەنىلا لىبېرىيەنىڭ ئىشلىرىغا ئا-رىلىشىش ھەرىكىتى بىلەنلا چەكلەندى. ② شەرقىي ئافرىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە ئافرىقا تۇمشۇقىدا رايون خاراكتېرلىك ھەمكار-لىق سىياسىي مەنپەئەت بىرىمىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان. بۇ رايون-دىكى سەككىز دۆلەت زايىردىكى سابىق كاپىرا ھاكىمىيىتىنى بىر-دەك بايرىقى روشەن ھالدا قوللايدىغان پوزىتسىيە تۇتۇپ، كىشى-لەرگە بۇ رايوندا ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىغا ئىگە بىر لاگېر قۇ-

رۇشقا بولىدىغانلىقىنى تونجى قېتىم ئىپادىلەپ بەردى. ③ ئاخىر-قىسى شۇكى، ئېكولوگىيەلىك تەرەققىيات جەھەتتىكى ئورتاق مەنپەئەتنى چىقىش قىلىپ، جەنۇبىي ئافرىقىدىن ئىبارەت بۇ ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش موتورىنى چۆرىدىگەن ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ھەرقايسى ئەللەر ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تەرەققىيات تەشكىلاتى (SADC) نى قايتىدىن جانلاندۇرىدىغان بىر بازىنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، باشقا رايونلاردىكى ئىككىلەمچى تەشكىلاتلار ۋە ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتى (OAU) غا ئوخشاشلا ئەزا ئەللەرنىڭ ئۇنۇملۇك ھەمكارلىقىنى كۆچەيتىشتىن كۆپ ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. بۇ تەشكىلاتلار ئاساسلىقى ئۆتمۈشتە كۆپ تۆھپىلەرنى قوشقان بولۇپ، ئۇلار زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ۋە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىنكى دۆلەت چېگراسىنى بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچراتماسلىق پرىنسىپىنى قوغدىغان. ئەمما، بۇ پرىنسىپلار ئەمدىلىكتە يېقىندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالدى. بۇلاردىن سىرت، ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتىمۇ ئافرىقا ئەللىرىنىڭ باشلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن پايدىلىق بولغان بىر مۇنبەر ھازىرلاپ بەردى. ئۇنىڭ تۈرتكىسىدە ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتىغا ئەزا ھەرقايسى ئەللەر «پېررىندا كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، «يادرو قورالى يوق ئافرىقا» قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەشكىلات بۈگۈنگىدىن كۆپرەك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالىدى. شۇڭا ھەمكارلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئۈچ رايونغا كۆپرەك ئۈمىد باغلاشقا بولىدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسى

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مەسىلىسى ئافرىقىنىڭكىگە ئازراقمۇ

ئوخشمايدۇ. بۇ رايوندىكى كۆپ سانلىق ئەللەر 150 يىلنىڭ ئالدى-دىلا مۇستەقىل بولغان. بىراق، ئۇلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، ئاندىن ئاتالمىش خەلقئارا سىياسىي ۋە خەلقئارالىق ئىقتىسادنىڭ «ئارقا هويلىسى» لىق ئورنىدىن تەد-رىجىي ھەم قىسمەن ھالدا ئازاد بولدى. «ئارقا هويلا» دېگەن بۇ ئۇ-قۇم ئانچە گەۋدىلىك قوللىنىلمايدۇ، «مونروچىلىق»نىڭ تەكىتلەيدى-غىنى ئەمەلىيەتتە «ئامېرىكا قىتئەسى ئامېرىكىلىقلارنىڭ قوغ-دىشى ئاستىدىكى ئامېرىكا قىتئەسىدۇر» دېگەن ئۇقۇمدىن ئىبا-رەت. لاتىن ئامېرىكىسى ئامېرىكا زومىگەرلىكىنىڭ ئوبيېكتى سۈ-پىتىدە باشتىن - ئاخىر ئامېرىكىنىڭ سايىسىدا ياشاپ كەلدى، نۆ-ۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپ بول-غىنى ئېنىق.

مەدەنىيەت خۇسۇسىيەتداشلىقى ۋە سىنىپىي بۆلۈنۈش

غەربىي ياۋروپانى ھېسابقا ئالمىغاندا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى-غا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن غەرب دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتداشلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك. جۇغراپىيەلىك جەھەتتە ئۇ كارىب دېڭىزى رايونى، ئوت-تۇرا ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايون ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى رايوندىن ئىبارەت تۆت رايوندىن تەشكىل تاپقان، ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىرازىلىيە، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي ۋە چىلىدىن ئىبارەت مۇھىم دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ ئاھالىسى ئاساسلىقى رومانلار بىلەن شۇ يەردىكى يەرلىكلەرنىڭ ئۇ-زاق مۇددەت قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلاردىن تەشكىل تاپقان، كارىب دېڭىزىدىكى ئاراللاردىمۇ ئىنگ-لىزلار بىلەن فىرانسۇز قانداشلىقىدىكى ياۋروپالىق كۆچمەنلەر ۋە

يەرلىكلەرنىڭ ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلىرى ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭ-دىن سىرت، كۆپ ساندىكى ئەللەردە بىرقەدەر يۇقىرى نىسبەت (مەسىلەن، كارىب رايونى) تە ياكى بىرقەدەر تۆۋەن نىسبەت (جەنۇ-بىي ئامېرىكا) تە نېگىر ئاھالىلەر بار. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، رىم - كاتولىك دىنى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. بىراق، يېقىنقى بىر قانچە يىلدا پىروتېستانتىيە دىنى (يېڭى دىن)مۇ تېز تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ بىرازىلىيەدە شۇنداق بولدى. بۇنداق تېز تەرەققىيات جەمئىيەتتىكى تۆۋەن قاتلامنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى جىددىي تۈستە ئۆزگەرتمۈەتتى، ئەلۋەتتە ھەممىلا ئىشتا ياخشى تە-رەپكە بۇرۇلۇپمۇ كەتمىدى.

ئەمما، بۇ نىسپىي خۇسۇسىيەتداشلىق ھەرگىزمۇ تامامەن خۇسۇسىيەتداش دېگەنلىك ئەمەس، ئاق تەنلىكلەر، نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق مۇراتالار، ئاق تەنلىكلەر بىلەن ئىندىيانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلار، نېگىرلار ۋە يەرلىك ئىندىيانلاردىن ئىبارەت ئوخشىمايدىغان ئىرقتىن بولغان بۇ كىشىلەر بىر «ئىرقىي سىنىپ»نى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردە «ئاق تەنلىكلەر»نىڭ ئىرسىيەت گېنى تەركىبى قانچىكى ئاز بولغانسېرى، جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ تۆۋەن بولۇش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ «ئۆزگى» مۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئارگېنتىنالىقلار بىلەن چىلىلىقلارنىڭ تېنىدە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئىرسىيەت گېنى تەركىبى بىرقەدەر يۇقىرى، ئەمما بىرازىلىيە ۋە كارىب دېڭىزى رايونىدىكى ئارال دۆلەتلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ ساندىكىسى رەڭلىك ئىرق ياكى نېگىرلار. ئەنگلىيە ئىتتىپاقىغا قاراشلىق

كارىب دېڭىزى ئەللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەدەنىيىتى ئىبرىيە ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئەللەرنىڭكىگە ئوخشمايدۇ، ئەنگلىيە ئىتتىپاقىغا قاراشلىق كارىب دېڭىزى ئەللىرىنىڭ باشقۇرۇش قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇكەممەلرەك. بۇنىڭدىن سىرت، پورتۇگالىيەنىڭ سابىق مۇستەملىكىسى بولغان بىرازىلىيە ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتا ئاساسلىقى ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى چىقىش قىلىپ، ئىسپانىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان باشقا قوشنىلىرىغا ئوخشىمايدىغان ئۇسۇللارنى نامايان قىلىدۇ. بىراق، غەيرىي ئامېرىكا كۆچلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئۆزئارا تونۇش تۇيغۇسى بۇ تۇپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرىغىنى يوق، بولۇپمۇ ئامېرىكىلىق «چەت ئەللىكلەر» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر ياقلىق قىلىشتا تېخىمۇ شۇنداق.

باشقا قىتئەلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۆتكەنكى يىللاردا جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش خېلى ئاز بولدى. ئەكسىچە، ئۇزاقتىن بېرى ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىچىدە كۆرۈلۈۋاتقان زوراۋانلىق ھادىسىلىرى كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە يۇقىرى سەۋىيەگە يەتتى، «دۈشمەن»لەرنى يوقىتىش يولىدىكى ۋەھشىيلەرچە قىلمىشلارنىڭ دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ۋەھشىي قىلمىشتىن قېلىشقۇچىلىكى يوق ئىدى. بۇ يەردە ھەمىشە «دۆلەتنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، چىلى ۋە ئارگېنتىنادىكى ھەربىي مۇستەبىتلىك مەزگىلىدىكى قاتتىق جازالاش، قىيىن - قىستاققا ئېلىش، ئوخشىمىغان سىياسىي قاراشتىكى ئۆكتىچىلەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى قاتارلىقلار. بۇنداق جىنايى قىلمىشلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەزىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. خەۋپسىزلىك قىسمىنىڭ ئەزالىرى ياكى سابىق ساقچىلاردىن تەشكىللەنگەن «غەيرىي رەسمىي دۆلەت» تەشكىلاتلىرى يوشۇ-

رونچە قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن تېخىمۇ كۈچلەپ شو-
غۇللانماقتا، سان سالۋادور، رىئودې ژانېيرودا جانلىق ھەرىكەت
قىلغان «ھالاكەت ئوتتۇرا ئەترىتى» بۇنىڭ مىسالى. ئىچكى قىسىم-
دا كەسكىن قارشىلىشىش يۈز بەرگەن دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتكە قار-
شى پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ نۇرغۇن قىلمىشلىرىدىنمۇ ئىنسانىي
ھوقۇقنىڭ قاتتىق دەپسەندە قىلىنغانلىقى مەلۇم، پېرۇدا يۈز بەر-
گەن «يورۇقلۇق يولى» چوڭ قىرغىنچىلىق ۋەقەسى بۇنىڭ مىسالى.
1985 ـ يىلىغا قەدەر، ئامېرىكا پاناما قانىلى رايونىدا ئاچقان ھەر-
بىي ئوفىتسېرلار مەكتىپىدىن جەمئىي 50 مىڭ كورسانت ئوقۇش
پۈتكۈزدى. ئوقۇش پۈتكۈزگەن بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ نۇرغۇنى يالLانما
قوشۇنغا قاتناشتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، «ئامېرىكىنىڭ ئارقا ھويد-
لىسى»مۇ ئەمەلىيەتتە غايىۋى جەننەت ئەمەس.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ھەددىدىن زى-
يادە تىك شەكىلدە جايلاشتۇرۇلۇشى ئىچكى قىسىمدا بۇنداق زورا-
ۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى سەۋەبنىڭ دەل ئۆزد-
دۇر. ئىبېرىيە ئىستېلاچىلىرىدىن نۇرغۇن مال ـ دۇنياغا ئېرىشكەن
چوڭ پومىشچىكلار ۋە كان ـ كارخانا ئىگىلىرى سىنىپى باشتىن ـ
ئاخىر ئىنتايىن چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇپ كەلدى. ئۇلار نۇرغۇن
جەھەتلەردە ھەتتا ئارمىيە بىلەنمۇ ئىنتايىن يېقىن ئالاقە باغلىدى.
بۇ كۈچلەر جېنىنىڭ بارىچە تىرىشىپ، قىلغىلى بولىدىغانلىكى
چارىنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، ئۆز ئىمتىيازىنى ساقلاپ قالدى.
ئەكسىچە لاتىن ئامېرىكىسىدا، شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمى ئەنئەنە
جەھەتتىن ئىنتايىن ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان بولۇپ، دۆ-
لەت ۋە جەمئىيەتنى ئەركىنلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت «تارىخىي
بۇرچ»نى تاماملاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا
چوڭ قورۇقلۇقىنىڭ 150 يىللىق تارىخىدا ئىشلار كۆڭۈلدىكىدەك

بولغاندا، ھەرقايسى ئەل ھاكىمىيەتلىرى مۇتەئەسسىپ ھەربىي مۇستەبىتلىكتىن ئاۋاملاشتۇرۇلغان پاراۋان دۆلەتكە ئايلاندى. ئەمما، بۇنداق چەكلىك نارودنىكلىق كۆپ ھاللاردا مۇستەبىتلىكنىڭ سايىسىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويىدى. بۇ ئىككى خىل تۇزۇلمە شەكلىنى دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىش رولىنى ئويىنىغۇچىلار ۋە جەمئىيەتتىكى تىرىكتاپ، تەييارغا ھەييار دۆلەت ھۆكۈمرانلىق سىنىپى ئورتاق بەلگىلىدى، بۇ جەھەتتە لاتىن ئامېرىكىسى باشقا جەھەتتىن ئەسلا ئوخشىمايدىغان ئافرىقىغا روشەن ئوخشىشىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. دۆلەت ھوقۇقىنىڭ ئېغىر بېسىمى ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى. ئاسىيلىق بىلەن ئېزىش ئوتتۇرىسىدىكى داۋالغۇش ئىجتىمائىي بايلىقلارنى خورىتىپ تۈگەتتى. دۆلەتچىلىك تۈزۈلمىسى پەيدا قىلغان ئىسراپخورلۇق ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ كاپىتالنى سىرتقا ئېلىپ قېچىشى ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بەزى چوڭ دۆلەت كوللېكتىپلىرىنى ئەڭ چوڭ ئاشكارا قەرزدار دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويىدى. بۇ لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىرسىيەتتىن قالغان يامان سۇپەتلىك ئۆسمە ھېسابلىنىدۇ.[1]

باشلىنىش: تالاش ـ تارتىشنى مۇرەسسە قىلىپ توختىتىش، ئەركىنلەشتۈرۈش ۋە دېموكراتىيەلەشتۈرۈش

ئۆتكەن 15 يىل مابەينىدە ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقى جاپا ـ

---

① ھانس جۇئېرگىن پۇخلې: «شىمالىي ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى مۇستەقىللىق، دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى»، دېتلېف جۇنكېر قاتارلىقلارنىڭ «20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى، مىيونخېن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

مۇشەققەتلىك باشلىنىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى. ئىزچىل داۋاملاشقان زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى ئۈنۈملۈك مۇرەسسە قىلىندى، خەلق ئىگىلىكى ئەركىنلەشتى، سىياسىي تۈزۈلمىدىمۇ دېموكراتىيەلەشتۈرۈش ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى. ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونىدىكى نىكاراگۇئا، سالۋادور ۋە گىۋاتېمالادا بىردە توختاپ، بىردە ئەۋج ئېلىپ، ئون يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ئىچكى ئۇرۇش سۆھبەت ئارقىلىق ئاخىر تىنچ يول بىلەن ھەل بولدى. كولومبىيە، ۋېنېزۇئېلا ۋە پېرۇدا پارتىزانلار ئەترەتلىرىنىڭ ھەرىكىتى ئۈزۈل - كېسىل توختىمىغان بولسىمۇ، بىراق زور دەرىجىدە ئازايدى.

مېكسىكا، ئارگېنتىنا، چىلى، ئۇراگۋاي ۋە برازىلىيە (سان پاۋلو رايونى)دە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى مەركىزىي بەلباغلار بارلىققا كەلدى، ئۇلارنى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا سېلىشتۇرغاندىمۇ ئانچە قېلىشقۇچىلىكى يوق. باشقا دۆلەتلەردىمۇ بازار تەدرىجىي دۆلەت بىيۇروكراتلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنىدىن ئازاد بولدى، ئوتتۇرا تەبىقىدىكىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىمۇ شۇ تۈپەيلىدىن ئۆسۈپ قالدى، ئارمىيە ۋە چوڭ قورۇق ئىگىدارلىرىنىڭ كۈچى ئاز - تولا ئاجىزلاشقا باشلىدى. بۇنداق ئىجتىمائىي ھوقۇق باراۋەرلىكىگە قاراپ ئۆزگىرىش لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بېرى شەرقىي ياۋروپانى ھېسابقا ئالمىغاندا دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك كۆتۈرۈلگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى خېلى زور دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. بۈگۈنكى كۈندە ھەممە دۆلەتلەر دېگۈدەك سىياسىينى دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇردى، شۇغىنىسى 20 يىلنىڭ ئالدىدا پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇق تېخى ھەربىي مۇستەبىتلەرنىڭ جەننىتى ئىدى. بۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر-

نىڭ كۆپ قىسمى بىر مەزگىلدە بۇ قېتىم ياكى كۆپ قېتىملىق نورمال ھاكىمىيەت ئالمىشىشنى باشتىن كەچۈردى، بىراق ئۇلار دېموكراتىيەنىڭ مۇقىملىقىنى دەخلى ـ تەرۇزسىز ساقلىدى.

تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى چەككە يېتىشى: دې- موكراتىيەگە بولغان تەھدىت

«پارقىرىغانلىكى نەرسىنىڭ ئالتۇن بولۇشى ناتايىن» دەيدىغان گەپ بار. ئافرىقىغا ئوخشاشلا ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئەركىنلەشتۈرۈشى ھامان خەلقئارالىق پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا بانكىسىنىڭ بېسىمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى خەلقئارا بازارنىڭ تەلىپىگە تامامەن ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. چۈنكى، بۇ سىياسەتتە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ پايدا ـ زىيىنى كەمدىن ـ كەم نەزەرگە ئېلىنغانىدى. نەتىجىدە ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇلۇق جەمئىيىتىدىكى جىددىي ۋەزىيەت كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، باي ـ كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىش مەسىلىسى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، بايلار تېخىمۇ بېيىپ، نامراتلار تېخىمۇ نامراتلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نامراتلىق ئۆلچىمىدىن تۆۋەن سەۋىيەدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى ئۇزۇكسىز ئېشىپ باردى، نۆۋەتتە مۇتلەق كۆپ ساندىكى دۆلەتلەردە، بۇ سان ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 30% ~ 40% ىگە يەتتى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى داۋاملىق ئىقتىساد ۋە خامچوت پىرىنسىپىنى ئۆزگەرتىشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، نامرات ئاھالىلەرنىڭ سانى ئۇزۇكسىز كۆپەيدى، بۇ جەھەتتە پەقەت بولىۋىيەنىلا ماختاشقا ئەرزىيدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى يۇقىرىقى ئىشلاردىن مۇستەسنا دېيىشكە بولىدۇ. ياشاش

مۇددىئاسىدا ئۇزۇكسىز كۆپىيىۋاتقان زوراۋانلىق جىنايەتلىرى ۋە تەشكىللىك جىنايەت ئۆتكۈزىدىغان شايكىلار ئۆزىنىڭ تەشكىللەش دائىرىسىنى ئۇزۇكسىز كېڭەيتمەكتە، بۇنداق ئەھۋال جەمئىيەتكە ئېغىر ئاقىۋەت ئېلىپ كەلدى. يەنە كېلىپ بۇ ئېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى ئىجتىمائىي زوراۋانلىق خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

پۇتكۇل جەمئىيەتنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى خۇددى قىش كۇنلىرىدىكى جۇدۇنغا ئوخشاش دېموكراتىيەدىن ئىبارەت بۇ يۇمران «پارنىك گۈلى» نى ئۇششۇتۇپ قويغىلى تاس قالدى. لاتىن ئامېرىكىسى جەمئىيىتىدە، «سىياسىي» دېگەن بۇ سۆز كىشىگە ھەمىشە نەپسانىيەتچىلىك، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى، كۈنۈپ قالغان تاپاۋەتلىك مەنسەپ ۋە ئەمەلدارنىڭ قاياشى دېگەندەك كىشىنى يىرگەندۈرىدىغان ئىشلارنى ئەسلىتىدىغان بولدى، شۇڭا كىشىلەر بۇنداق چىرىك سىياسىيدىن ئۆزىنى بارغانچە يىراقتا ئېلىپ قاچتى. شۇ تۈپەيلىدىن ئىچكى قىسىمدىكى خەۋپسىزلىك ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ناروددىكلىق سەھنىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى، بىراق ئاخىرىدا كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى خەۋپسىزلىكنىمۇ ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرالىغانلىقىنى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانىنىمۇ ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرەلمىگەنلىكىنى بايقىدى، پېرۇ زوڭتۇڭى فۇجىمورى بۇنىڭ جانلىق مىسالى. كونا تەرتىپتە كىشىلەر دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىغان، زورلۇق كۈچىنىڭ ۋەكىلى بولغان ساقچى ۋە ئارمىيەگە كۆپ سانلىق كىشىلەر، بولۇپمۇ جەمئىيەتتىكى ئاجىزلار توپى يەنىلا ئىشەنمىدى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭغا قارىتا يېڭىچە گۇمانلار ئۇزۇكسىز پەيدا بولۇۋاتىدۇ. ساقچىلار ھەمىشە «سولچىلار»غا زىيانكەشلىك قىلىشتىن ناھايىتى تېز لا نامراتلارنى ئازابلاشقا ئۆتتى، شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇردىكى كوممۇنىزم تەھدىتىنىڭ ئارقى-

سىغا ئەگىشىپلا ھەممىشە كوچا ـ كويلاردىكى سەرگەردان بالىلار ۋە بالا جىنايەتچىلەرنى پىلانلىق ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى يۈز بەردى. ئەمما، قارا قول پارتىيەسىنىڭ كاتتىباشلىرى دۆلەت ھۆكۈمرانلى-رىغا بىۋاسىتە خىرىس قىلمىسىلا كەمدىن ـ كەم پاراكەندىچىلىك-كە ئۇچرىدى، بۇ يەردە كولومبىيەدىكى مېدالىننىڭ ئېلىشىش چا-قىرىقنامىسىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. بۇلاردىن سىرت، دۆ-لەتنىڭ قوراللىق تارماقلىرىمۇ دېموكراتىيە ئاپپاراتلىرىغا پايدى-سىز تەسىر كۆرسەتتى، چىلى ياكى بىرازىلىيە دېگەندەك دۆلەتلەردە كىشىلەر ھەتتا تامامەن خەلق سايلىغان زىيالىيلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيە ۋە ساقچى ئاپپاراتلىرىنى تىزگىنلىيەلەيدىغان ياكى تىز-گىنلىيەلمەيدىغانلىقىدىن گۇمانلىنىشقا باشلىدى. ئەكسىچە ئار-گېنتىنا ئۆتمۈشتىكى قانلىق تارىخ قالدۇرغان چوڭقۇر جاراھەتلەر يەنىلا كۆرۈنۈپ تۇرغاندەك قىلسىمۇ، بۇ مەسىلىنى ھەر ھالدا مۇ-ۋەپپەقىيەتلىك ھەل قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تۇر-مۇش ئۈمىد بىلەن ئەندىشە ئارىلىقىدا ئۆتتى، بۇ يەردە بازار ئىگى-لىكى بىلەن دېموكراتىيە روھى سىناق باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، گەرچە پولات ئارقاندا مېڭىۋاتقاندەك، ۋاقتىنچە تەڭپۇڭ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ قېتىملىق قاتتىق سىناقتىن تېخى ئۆتۈپ كەتكىنى يوق. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇ رايوندىكى مەسىلە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى سىنىپىي كۈرەش مەسىلىسىدۇر. خەۋپ ئۆتكۈر سىنىپىي زىددىيەتتىن كېلىپ چىقتى. چۈنكى، جەمئىيەتتىكى مۇتەئەسسىپ تايانچ بازار ئىگىلىكى بىلەن دېموكراتىيە بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى ئىرقىي سىنىپىنى ئۇيۇملۇك ياراشتۇرماق ئىنتايىن تەس. زادى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قانچىلىك توسقۇنلۇق بارلىقىنى لاتىن ئامېرى-

كىسى رايوندىكى يېزا ئىسلاھاتىدىن مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈۋالالاي-
مىز، بۇنداق سىناق شىمالدىن جەنۇبقىچە ئەڭ مۇھىم ئىسلاھات
تەدبىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ مەقسىتى ئىجتىمائىي مۇقىم-
سىزلىقنى پەيدا قىلىدىغان كۆپ قىسىم ئاساسلىق ئامىللارنى يو-
قىتىپ، دېھقانلار — نامراتلار ئارىسىدىكى ئەڭ نامرات كىشىلەر
توپى ئۇچۇن بىر پارلاق كەلگۈسى يارىتىپ بېرىش ئىدى. بىراق،
پومېشچىكلارنىڭ جاھىللارچە پوزىتسىيەسى ۋە ئۇلار ئۇزاقتىن بې-
رى ساقلاپ كەلگەن سىياسەت ۋە ئارمىيەگە تەسىر كۆرسىتىش
كۈچى بۇ ئىسلاھاتنى ھەممىلا يەردە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىتىپ
ئىلگىرى باسقۇزمىدى.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مەسىلىلەر ئاساسلىقى
ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت، ئەمما ئىسلاھات
دۆلەتلەر ئارىسىدا دېموكراتىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىر -
بىرىگە تايىنىشچانلىقنى ئىلگىرى سۈردى. دۇنيادىكى ھەرقانداق
بىر رايوندا، ھەتتا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىدىمۇ دۆلەتلەر
ئوتتۇرىسىدا رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق جەنۇبىي ئامېرىكا
قىتئەسىدىكىدەك بۇنداق جانلانغان ھەم بۇنداق كۆپ بولغان
ئەمەس. ئەركىن سودا رايونىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىقتىسادنىڭ
بىر گەۋدىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىر ئورتاق نىشان. جەنۇبىي
ئامېرىكا قىتئەسىدە، رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق
تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن نۇرغۇن تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى
گىرەلىشىپ كەتكەن، بۇنداق قالايمىقان ۋەزىيەتتە كىشىلەرنىڭ:
ئۇلار بەك كۆپ بولۇپ كەتتىمۇ - قانداق؟ دەپ ئەندىشە بىلەن سوئال
قويۇشى ياكى سىياسەتچىلەرنىڭ بۇنداق قايتا - قايتا

ئۆچرىشىشلىرى ۋە ماسلاشتۇرۇشلىرى ئالدىدا، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ نىشانىنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرغىلى بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقىدىن گۇمان قىلىشى تۇرغانلا گەپ.[1] بىر ـ بىرىگە تايىنىش جەھەتتىكى كۆچلۈك تەلەپنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن زور. بۇنداق بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئاساسىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيدىغان ياكى قۇتۇلۇشنى خالايدىغان بىرەر دۆلەت ياكى رايون بولمىسا كېرەك.

ئەڭ يېڭى مەشھۇر ئەسەر، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئەڭ تەسىر كۆچكە ئىگە ئىجادىي پىكىر NAFTA غا مەنسۇپ، يەنى ئۇ ئامېرىكا، كانادا ۋە مېكسىكا ئەزا بولغان، چىلى نامزات سۈپىتىدە قاتنىشىدىغان شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى قۇرۇش دېگەنلىك. بۇ تەشكىلات ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى «غەرب ئەللىرى» بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى ئارىسىغا كۆۋرۈك سېلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەسەۋۋۇرى ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىتىكى قوشنا ئەل (مېكسىكا)نىڭ ئىقتىسادىنى مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئۇ زۇكسىز كەسكىنلىشىۋاتقان چېگرا مەسىلىسى (مېكسىكا ئارقىلىق ئامېرىكىغا قانۇنسىز كۆچمەنلەرنى توشۇيدىغان چېگرا كارىدورىنى كۆرسىتىدۇ — تەرجىماندىن)نى بىر يولىلا ھەل قىلىش ئارزۇسىدىن كەلگەن. شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىمۇ بىزگە مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى «غەرب ئەللىرى» بىلەن لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە مايىللىقتا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. مېكسىكا يەنە باشقا بىر رايون خاراكتېرلىك

---

① مانفرېد مولىس قاتارلىقلار: «مەھەللىۋازلىق ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ھەم شەرقىي جەنۇبىي ھەمكارلىق»، «سىياسىيشۇناسلىقتىن سېلىشتۇرما»، 1996 ـ يىلى نەشرى.

تەشكىلاتىنىڭ، يەنى ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى بويۇن دۆلەتلەر (ئىككى قۇرۇقلۇقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تار يەرگە جايلاشقان دۆلەتلەر)، كارىب دېڭىزىدىكى ئارال دۆلەتلەر ۋە كارىب دېڭىز قىرغىقىدىكى ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كارىب دېڭىزى ئەللىرى ئىتتىپاقى (ACS) نىڭ ئەزاسى. كۇبانىڭمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولغانلىقىغا دىق-قەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. 1994 ـ يىلى قۇرۇلغان بۇ كارىب دېڭىزى ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ مەقسىتى ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سى-ياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش بولۇپ، ساياھەتچى-لىك ۋە قاتناش ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھەمكارلىقنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بولىۋىيە، ئېكۋاتور، كولومبىيە، پېرۇ ۋە ۋېنېزۇئېلانى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئاندېس ئەھدىنامىسى» تەشكىلاتى خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان كاساتچىلىقنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، 1989 ـ يىلدىن بېرى يەنە تەدرىجىي ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ئارىلىقتا ئېكۋاتور بىلەن پېرۇ ئوتتۇرىسىدا 1995 ـ يىلى يۈز بەرگەن قىسقا مۇددەتلىك ئۇرۇش تۇيۇقسىز بۇ تەشكىلاتنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ئۈچۈن زىيانلىق ئۆچۈرىدى. بىراق، ئۇ يەنىلا سىناقتا بەرداشلىق بەردى. 1996 ـ يىلدىن بېرى بۇ دۆلەتلەر ئىقتىسادىي ئورتاقلاشتۇرۇش يولىغا ماڭدى. ئاندېس رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى ئوخشاشلا ئورتاق بازار ئەۋزەللىكىدۇر. بىراق، ئىقتىسادىي جەھەتتە مەبلىغى ئەڭ كۆپ، ساپ لاتىن ئامېرىكىسى تەشكىلاتى ھېسابلىنىدىغىنى يەنىلا 1991 ـ يىلى قۇرۇلغان MERCOSUR، يەنى جەنۇبىي ئامېرىكا ئەللىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىدۇر، بۇ تەشكىلاتقا بىرازىلىيە، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي ۋە ئۇراگۋاي قاتناشقاندى. چىلىمۇ بۇ تەشكىلات بىلەن مەلۇم ئالاقىدە بولغانىدى. بىراق،

ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىلى يەنە شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىغىمۇ ياخشىچاق بولۇپ يۈردى. بۇ تەشكىلاتتا بولىۋىيە كۆزەتكۈچىلىك ئورۇندا تۇردى. جەنۇبىي ئامېرىكا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى (MERCOSUR) 1994 ـ يىلىدىن بۇيان ئورتاق بىر تاشقى تاموژنا كېلىشىمىنى قوللىنىپ كەلدى، بۇ ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يولىدا بېسىلغان ئىنتايىن مۇھىم بىر قەدەم ئىدى. MERCOSUR قۇرۇلغاندىن بېرى، ئۇنىڭغا ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى سودا بىلەن تاشقى سودىنى سېلىشتۇرغاندا، ئىچكى سودىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولدى. بۇنى بۇ تەشكىلاتنىڭ كۆرۈنەرلىك بىر مۇۋەپپەقىيىتى دېمەي بولمايدۇ.

بۇ يەردە رايون خاراكتېرلىك توققۇز ئىقتىسادىي تەشكىلاتنىڭ تۆتىلا تىلغا ئېلىندى. بۇلاردىن سىرت، يەنە جەنۇبىي ـ شىمالىي ئامېرىكا سىياسىي بىرلەشمىسى، (OAS) بولۇپ، ئۇ بىر سىياسىي ھەم دۆلەت مۇداپىئە ئىتتىپاقى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما، ئامېرىكىنىڭ بۇ تەشكىلاتتىكى تەسىر كۈچى ئىنتايىن زور بولغانلىقتىن، بۇ تەشكىلات لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بەزى جايلاردا نۇرغۇن ھۆكۈمەت-لەرنىڭ بايقۇت قىلىشىغا دۇچ كەلدى. سىياسىي جەھەتتە، ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى بىر رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات 1986 ـ يىلى قۇ-رۇلغان «R1OGROUP» (رىئو گۇرۇھى)دۇر، ئۇ لاتىن ئامېرىكىسى-نىڭ تىنچلىق مۇساپىسىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئامې-رىكا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى 12 مۇھىم دۆلەتتىن تەشكىل تاپ-قان، ئۇنىڭ مەقسىتى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسى-تىنى ماسلاشتۇرۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەنپەئىتىگە تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ۋەكىللىك قىلىشتىن ئىبارەت.

ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ــ ئۇلار زادى قايسى لاگېرغا مەنسۇپ؟

ئافرىقا بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ پەرقى بەك چوڭ بولسىمۇ، بىراق ئىككىسىنىڭ ئورتاقلىقلىرىنى يەنىلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر ئىككىسىدىكىلا ئەسلىدىكى جەمئىيەت زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ «زەربىسى» تۈپەيلىدىن چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا، بۇنداق بۆلۈنۈش ئاساسلىقى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئىرقىي ئۈزۈلمە قاتلام لىنىيەسىنى بويلاپ يۈز بېرەتتى. ئەمما، باشقا ئەھۋالدا بۇ ئىجتىمائىي چەك ـ چېگرا سىنىپنىڭ ئايرىلىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. مەيلى ئافرىقا ياكى لاتىن ئامېرىكىسى بولسۇن، ئۇلارنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ بۇ بىر مەيدان كىرىزىسنى ھەل قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇ ئىككىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى جەمئىيەتنىڭ مەلۇم «پارچىسى»غىلا ۋەكىللىك قىلىدىغان بولۇپ، ھۆكۈمران سىنىپلار دۆلەتنى ئۆزىنىڭ «ئولجىسى» ياكى تەقسىمات ماشىنىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىش بىلەن ئالدىراش يۈردى، چۈنكى بۇنداق بولغاندا خالىغانچە مال ـ دۇنياغا ئىگە بولالايتتى. بۇنىڭدىن چىققان ئاقىۋەت شۇ بولدىكى ئوسال ھۆكۈمەت («BA1GOVERNMET») بۇنداق ئىجتىمائىي كىرىزىسنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، ئەڭ ۋەھشىي زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنىڭ يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولدى. ئەمما، بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقتا بوتسۋانا بىلەن كوستارىكا بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، پاك ـ دىيانەتلىك «ياخشى ھۆكۈمەت» كىشىلەرگە ئەھۋالنىڭ ئانچە ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى. بۇ ئىككى دۆلەت مىللىي دارامىتىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرىلىقى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ

بىرقەدەر تۆۋەنلىكى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە كىشىنى رازى قىلغۇدەك رېكورت ياراتقانلىقى بىلەن خەلقئارالىق جەمئىيەتنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن ئافرىقىدا، تۆۋەنتە كىرىزىسنى تۇگىتىش يولىدىكى ئەستايىدىل ئىزدىنىشلەرنىڭ مۇئەييەن ئالامەتلىرى كۆرۈلدى، بىراق قانداق ئەھۋال ئاستىدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دېموكراتىيەلەشتۇرۇش، ئەركىنلەشتۇرۇش ۋە رايون ھەمكارلىقىنى بىرلەشتۇرسىلا ئىشنىڭ بىر باشقا چىقىشىدىن ئۈمىد بار. لېكىن، بۇنداق ئارزۇنىڭ ئىشقا ئېشىش مۇمكىنچىلىكىنى يەنىلا جەزملەشتۈرەلمەيمىز.

بۇ ئىككى قۇرۇقلۇقتا، يېقىنقى 20 يىل مابەينىدە، «غەربنىڭ قىممەت قارىشى» چوڭقۇر يىلتىز تارتتى. ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق تۇپتىن ئۆزگىرىشنى تاماملاش بىر قەدەر قىيىن بولۇپ، تەرەققىيات داۋامىدا مالىيە قىزىل رەقىمى خېلى ئېغىر دەرىجىدە كۆرۈلدى. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭغا قارىغاندا خېلى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، نەتىجىسىمۇ خېلى كۆرۈنەرلىك بولدى، تەرەققىيات جەھەتتە ئالدىدا ماڭغان لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى سىياسىي جەھەتتە ئاڭلىق يوسۇندا غەرب ئەللىرىگە يېقىنلاشتى. ئارگېنتىنا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدىلا ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىدىن چېكىنىپ چىقتى؛ چىلىمۇ بۇ ھەرىكەتتە ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرنىڭ باشلامچىسى بولدى؛ ئارگېنتىنا بىلەن بىرازىلىيە غەربتىكى سانائەت دۆلەتلىرىنىڭ تىزگىنلىشىدە، ئېكسپورت ئىشلىرىدا شۇ دۆلەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇندى. بەلكىم لاتىن ئامېرىكىسى زامانىۋىلىشىشتا مەغلۇپ بولۇپ، يەر شارىلاشتۇرۇش بېسىمىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. بىراق، 20 يىلدىن كېيىن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كۆپ سانلىق ئەللەر تامامەن «غەرب جەمئىيىتى»گە قوشۇلۇپ، غەرب

جەمئىيەتنىڭ ئورگانىك تەركىبى قىسمىغا ئايلىنىپ قېلىشىمۇ
مۇمكىن. شۇ چاغدا خۇددى بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، شۇنداق
بىر تەرەققىيات مەيدانغا كېلىدۇكى، ئۇلارنىڭ دوكارلىرى سىياسىي
جەھەتتە ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىكىگە قارىتا پۇرسەتپەرەسلىك يۇ-
زىسىدىنلا ماسلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ يۈرمەيدۇ، بەلكى
تېخىمۇ كۆپ مەندىن ئېيتقاندا، بۇنداق «غەربلىشىش» جەمئىيەت-
تىكى تايانچ كۈچ بولغان بۇرژۇئازىيەنىڭ قىممەت قارىشى جەھەت-
تىكى بىر خىل مۇقىملىشىشنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

توققۇزىنچى قىسىم
نەزەر

1

خەلقئارالىق سىياسىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى: كەلگۈسىگە نەزەر

ناۋادا بىز غەرب دۇنياسىنى يەنىلا خەلقئارالىق سىياسىنىڭ يادروسى دەپ قارىساق، بۇ ھەرگىزمۇ تەنقىدچىلەر ئېيتقاندەك «ئىرقىي ئۈستۈنلۈك تۇيغۇسى» ياكى «مەدەنىيەت جاھانگىرلىكى» ھېسابلانمايدۇ. ھازىر غەرب ئىقتىساد ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تەڭداشسىز مول ماددىي ئاساسقا ئىلگىرىلىگەنلىكى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۇ جەمئىيەت تۈزۈمى جەھەتتىمۇ خەلقئارادىكى باشقا ھەر-قانداق بىر سىياسىي رايوندا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ مۇقىم بولدى. ئىسلام دۇنياسى، ئاسىيا ۋە ئافرىقا ۋەزىيىتىدە كۆرۈلگەن جىددىي ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، غەرب دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش ۋە كىرىزىسنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق دېيىشمۇ بولىدۇ. بىراق ئەڭ مۇھىم نۇقتا شۇكى، يەر شارىلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى خىرىسى ئالدىدا غەرب دۇنياسى ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەت سۈپىتىدە ھازىرلىغان جانلىقلىق ۋە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى باشقا مەدەنىيەتلەر ئەسلا ھازىرلاپ بولالمايدۇ.

بۇ يەكۈندىن نۇرغۇن كىشىلەر ھەيران قېلىشى مۇمكىن، نېمىلا دېگەنبىلەن نۆۋەتتە بىز نۇرغۇن غەرب ئەللىرىدە جەمئىيەت ۋە

تۈزۈلمىدىكى قاتماللىقتىن ئاغرىنىش سادالىرىنىمۇ ھەمىشە ئاڭلاپ تۇرىمىز. بۇنداق ئاغرىنىشلارنىڭ ئەلۋەتتە قىلچە ئاساسى يوقمۇ ئەمەس. لېكىن، بىز مەسىلىلەرنى كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغاندا، غەربنىڭ ئەھۋالى بىلەن دۇنيادىكى باشقا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق سېلىشتۇرۇپ چىقىرىلغان يەكۈنلا ئوبيېكتىپ، ئىشەنچلىك بولىدۇ. ناۋادا بۇنىڭغا بىرەر ئىسپات كېرەك بولسا، 1997 - يىلى كۈزدە باشلانغان ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كرىزىسىنى بۇنىڭغا دەلىل قىلىشقا بولىدۇ. يەنى، ئۇ يەردە يۈز بەرگەن پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى ۋەيرانچىلىق دۆلەت، ئىقتىساد ۋە سىياسەتۋازلارغا خېلى زور دەرىجىدە چېتىشلىق بولۇپ، سىياسىي ساھەدىكى تايانچلار قوللىغان بۇنداق ئىچكى تەشكىلىي قۇرۇلما ئاللىبۇرۇنلا «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دىكى پېشۋالارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ھەم مۇشۇ ئارقىلىق غەربنىڭ «كونا تۈزۈلمىسى» گە قارشى چىققان، شۇنداقلا مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «ئاسىيا ئەندىزىسى» نىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلغان. بۇنداق ئۈچ قىرلىق مۇناسىۋەت پاتقاققا پېتىپ قالغان خېرىدارلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاسىيا ئىقتىسادىدا يۈز بەرگەن مۆجىزىلەرنىڭ بىردىنبىر ئەجەللىك ئاجىزلىقى ئىكەنلىكى ھازىر ئىسپاتلاندى.

بىز غەرب ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كرىزىس توغرىسىدا بولۇنۇۋاتقان گەپ - سۆزلەرنىڭمۇ ئاساسسىزلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالمىغانلىقىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك. ئۇنۇم، ئىتتىپاقلىق ۋە قانۇنىي روھنى تەڭلا ئىشقا ئاشۇرۇشقا بىزنىڭمۇ كىشىنى قايىل قىلغۇدەك ياخشى ئامالىمىز يوق. بىراق، بۇ نىشانغا يەتكەندە جەمئىيىتىمىزدىكى ئاساسىي قانۇنىنىڭ كۆپ خىللىقىنى ئۇنۇملۇك كاپالەندۇرۇش تېخىمۇ ئاسانلىشىدۇ، كۆپ

خىللاشتۇرۇش ئىجادىيەت كۆچىنىڭ ئالدىنقى شەرتى، شۇڭا تـۇزۇم جەھەتتىكى ئىجادىيلىقلا 21 ـ ئەسىردىكى ھەربىكەت مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

غەرب ئەللىرىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشى

غەرب ئەللىرىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشى خەلقئارالىق سىـ-ياسىيدا تىنچلىق ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنىڭ تۇپ ئالدىنقى شەر-تى، بۇ ئالدىنقى شەرت ئىنتـايىن زۆرۈر بولـۇپ، «قارىماقـقا خېلى جايىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغاندەك» قىلىدۇ. ئۇمىدسىزلەنگۈچىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك چىقمىغان يېرى شۇكى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيـان ئەھدى تەشـكىلاتى ئـۆزىنىڭ ئـاشكارا دۈشـمىنى يوقـالغان ئەھـۋال ئاستىدا، تارقىلىپ كەتمەيلا قالمـاستىن، ئـەكسىچە يېڭـباشتىن ئورگانىك يوسۇندا تەشكىللەندى. ئۇ تـەشكىلـىي مەسىلىدە كونا، ئەمما بۆلگۈنچىلىك كۈچى قۇدرەتلىك بولغان توقۇنۇش ئامىللىـرى-نىڭ توسقۇنلۇقلىرىنى يەڭدى. مەسىلەن، ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسـىدا ئازىيىپ كەتكەن ھەربىي رەھبەرلىك ئورنىنى قانداق تـەقسىم قىـ-لىش جەھەتتە، ئەزا ئەللەر چۈشىنىش ۋە بىردەكلىك ھاسىل قىلـ-دى. ئوتـتۇرا ياۋروپا ۋە شـەرقىي ياۋروپـا ئەللـىرىنىڭ شـىمالـىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا تېزرەك كىرىشنى ئارزۇ قىـ-لىشىدەك پاكىتلار غەرب ئىتتىپاقىنىڭ ئىنتايـىن زور جەلپ قىـ-لىش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى. شىمالىي ئاتلان-تىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار ئۆزۈكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتـقان بولسـىمۇ (مەسـ-لەن، فىرانسىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ناپلېستا تۇرۇش-لۇق ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش توغرىسىدىكى ئىختىلاپ)، بىراق كۆپچىلىك بۇنداق ئەھۋالنىڭ 1949 ـ يىلىدىن

بىرى شۇنداق ئىكەنلىكىنى ئىسىدىن چىقىرىپ قويماسلىقى كې-رەك، يەنى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۈشمەنلى-شىۋاتقان قۇدرەتلىك لاگېرلار يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ «پالچى ئەمەلدارلىرى» مۇ ئارقا ـ ئارقىدىن توقۇنۇش پەيدا قىلدى. بىراق بۇ تالاش ـ تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان جۇغراپىيەلىك ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەت پەرقى بىلەن زىددىيەتلەشكەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇھىم ئورتاق مەنپەئەتنى ھەمدە دېموكراتىيەنى قوغداش ۋە بازار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان دۆلەت سىياسىي گەۋدىسىنىڭ ئورتاق ئىرادىسىنى سىلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئاشۇ زىددىيەتلەرنىڭ ھېچقانچە تىلغا ئالغۇچىلىكى يوقلۇقىنى بايقايمىز.

غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىر ـ بىرىگە تايى-نىشچانلىقى ئۆزۈكسىز كۈچىيىپ كەتتى. خەلقئارالىق سودىنىڭ بىر قىسمى ئاتلانتىك ئوكياننىڭ قارشى قىرغىقىدىكى رايونلاردىن تىنچ ئوكياننىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى رايونلارغا يۆتكەلگەن ھەمدە شۇ تۇپەيلىدىن غەرب بىلەن ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىلگىرى كۆ-رۈلۈپ باقمىغان يېقىن ئالاقە ئورنىتىلغان بولسىمۇ، بىراق مەبلەغ سېلىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ باقىدىغان بولساق، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا يۇقىرىقىدەك مۇناسىۋەت بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمە-كىن بولمىغان تېخمۇ يېقىن ئالاقىنىڭ بارلىقىنى بايقىۋالمىقىمىز تەس ئەمەس؛ باشقا جايلارنىڭ مەبلەغ سېلىشتىكى جەلپ قىلىش كۈچى زور بولسىمۇ، بىراق ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپانىڭ بىر ـ بىرىگە سالغان مەبلىغى غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدىكى باشقا ھەرقانداق بازار ۋە رايونغا سالغان مەبلىغىدىن پەۋقۇلئاددە كۆپ. بۇنىڭدىن سىرت، غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت

چەمبىرىكىدە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەبلەغ سېلىش جەھەتتىمۇ ئەھۋال ناھايە-تى گەۋدىلىك ھەم سېلىنغان مەبلەغ ئىنتايىن كۆپ. كىشىلەر ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قارشى قىرغىقىدىكىلەرنىڭ رىقابەت مۇناسە-ۋىتىدىن ئەڭ كۆپ ئاغرىنىدۇ، ئەمما بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپچىـ-قىشى ئەمەلىيەتتە قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجە-سى. يەنە كېلىپ، ئاشۇ نەزەر دائىرىسى تار تەھلىلچىلەر، قويۇق يەرلىك قورۇقچىلىق ئىدىيەسىگە ئىگە سىياسەتچىلەر بۇ نۇقتىغا تامامەن سەل قارىغان، ئەمەلىيەتتە رىقابەت بولمىسا، ئۆزئارا قوغ-داشقا توغرا كېلىدىغان ئورتاق مەنپەئەتمۇ ئەسلا بولمايدۇ!

پۈتكۈل غەربتە دۆلەتلەر دۇنياسى بىلەن ئىقتىسادىي دۇنيادى-كى ئالاقىنىڭ رولى بۆلۈنۈشكە قارىغاندا كۆپرەك ئۇنۇم بېرىدۇ، بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي دۇنيادا ھېچقانداق پەرق يوق. پەۋقۇلئاددە تەسىرى بار ئاشۇ دۆلەت ھالقىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى، مەسىلەن، يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى (GREENPEACE)، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم تەشكىلاتى (AMNESTYINTERNATIONAL)، مىنا كۆمۈشنى مەنئى قىلىش ھەرىكىتى (پائال رول ئوينىيالمايدىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەش-كىلاتلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە)، خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيىتى (SCIENTOLOGY) دېگەندەك تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۆچىنىمۇ بوش چاغلىغىلى بولمايدۇ. نۆۋەتتە بۇ خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ مەركىزى تامامەن غەربتە. ئۇنىڭدىن سىرت، غەرب ئەللىرى ئوتتۇ-رىسىدىكى خەۋەرلىشىشنىڭ زىچلىق دەرىجىسىمۇ ئىنتايىن يۇقى-رى، ئىنتېرنېت تورىدىكى ئەھۋالمۇ شۇنداق.

يەكۈن، شۇكى، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىردەك ئىت-تىپاقلىشىشنىڭ قارىماققا ئىستىقبالى پارلاق، ئەمما بۇنداق ئىت-

تىپاقلىق ئۆزلۈكىدىنلا بىرلىشىشنى روياپقا چىقىرالمايدۇ، بەلكى بۇنداق ئىتتىپاقلىقنىڭ شەكىللىنىشىنى ئۆزۈكسىز يېڭىباشتىن دەلىللەش ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلمىسى ناھايىتى مۇس-تەھكەم، شۇڭا غەرب گۇرۇھىنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىمەن دېيىش ئۇچىغا چىققان ئەخمىقانىلىك ھەم ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمىغان خام خىيال بولۇپ، بۇنداق يامان ئىشنى باشلاپ بەرگۈچە-نىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قېلىشى مۇقەررەر.

بۇنىڭدىن سىرت، غەرب لاگېرىمۇ بارغانسېرى زورىيىۋاتىدۇ، كەلگۈسى 15 يىل ئىچىدە غەرب ئاپپاراتلىرى، مەسىلەن، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى ئوندەك دۆلەتنى يېڭىدىن ئەزالىققا قوبۇل قىلىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ پاكىت غەربنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەندىزىسىنىڭ كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغانلىقى ھەم قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئېنىق ئىسپاتى بولالايدۇ. بىز ئەمدى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى (OECD) دىن ئىبارەت بۇ «كاپىتالىزم كۇلۇبى» غا قاراپ باقايلى، بازار ئىگىلىكىنى تاللىغان جەمئىيەت ۋە دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىدىكى ھەرقانداق دۆلەت ھامان بۇ كۇلۇبقا كىرمەي قالمايدۇ. ئۇ چاغدا بىز مۇنداق بىر قىزىقارلىق ھادىسىنى بايقايمىز، يەنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋەكىللىرى مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىغا يەتكەندىن كېيىن، ئوخشاشلا غەرب ئەڭ ئېتىراپ قىلىدىغان خەلقئارالىق ئاپپاراتلارغا قاتنىشىشنى ئارزۇ قىلماي قالمايدۇ. ھازىر ياپونىيە، كورېيە ۋە ئارگېنتىنا بۇ تەشكىلاتقا ئەزا دۆلەت بولۇپ قالدى، بۇ نۇقتا مەسىلىنى تامامەن چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، شۇنداقلا ۋەكىللىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

غەرب ۋە ئۇنىڭ چەت بەلباغلىرى

لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەربنىڭ قوينىغا قايتىش ئالدىن بەلگىلەنگەن تەرەققىيات يۈنىلىشى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يەردە غەرب مەدەنىيىتىگە بولغان يېقىنلىق ئەسلىدىنلا مەۋجۇت. ھەممە ئىشنى، بولۇپمۇ مۇستەقىل بولغان 150 يىلدىن بۇيانقى جەمئىيەتتىكى ناچار ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى غەرب جاھانگىرلىكىگە «يۈلىنىۋالغان» زىيالىيلارغا دۈگگەپ قويۇش ئاللىقاچان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سۇيىئىستېمالچىلىق تەرىپىدىن ئاساسەن دېگۈدەك يوققا چىقىرىلدى. چىلى ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىدىن چېكىنىپ چىقىشقا ھازىرلانماقتا؛ ئارگېنتىنا بىلەن برازىلىيە ئاساسلىقى ئېكسپورت قىلىدىغان ئەللەردىن تەشكىللەنگەن دۆلەتلەر گۇرۇھىغا كىردى، بۇ تەشكىلات ئېكسپورت ئىشلىرىنى تىزگىنلەشنى ماسلاشتۇرىدىغان غەربكە مايىل بىر ئىتتىپاق. مېكسىكا ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ئاساسىدا ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش جەھەتتىكى مەسىلىلەردە رەھبەرلىك رولىنى ئويناپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئالدى بىلەن شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىنىڭ ئەزاسى بولۇشتەك تېخىمۇ مۇھىم رولنى ئوينىشى كېرەك. ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيەنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكا ئورتاق بازىرى (MERCOSUR)نىڭ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىدىكى ئەۋزەللىك ھوقۇقى توغرىسىدىكى بەس مۇنازىرىلىرىدە، مەسىلىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ئوخشىمايدىغان تەرەققىيات ئەندىزىسىگە قارىتىلماستىن، بەلكى جەنۇبىي ئامېرىدىكىنىڭ ئۆزىنى ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي ھەم سىياسىي ھەمراھى دەپ قارايدىغانلىقى ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، غەرب ئىقتىسادىي چەمبىرىكى ئىچىدە يەنە بىر يېڭى

مەركەز شەكىللەندۈرىدىغانلىقىغا قارىتىلدى.

بۇ ئىشنى بەك كۆپتۈرۈۋەتسەك بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بىز لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ھەمىشە غەرب ئەندىزىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىدىغان سادالارنى ئاڭلاپ تۇرىمىز، ئەلۋەتتە بۇ پەقەت كۇبالا كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىش ئەمەس. جەنۇبىي ئامېرىكا سۇب قۇرۇقلۇقىدىكى بەزى دۆلەتلەردە، كاپىتالىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى كۈچ ھازىرمۇ بۇرۇنقىدەكلا مەۋجۇت. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ يەردىكى كىشىلەر جەمئىيىتىمىزنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەندەك قىلىدۇ، بىز چوقۇم پەۋقۇلئاددە ئېنىق ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزنى ئىقتىسادىي ئۇسۇللىرىمىزدا كۆرۈلگەن بەزى پايدىسىز ئاقىۋەتلەرگە يۈزلەندۈرۈشىمىز كېرەك. ئەمما، لاتىن ئامېرىكىسى سىياسىي، تۈزۈلمە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بىزگە قانچىكى يېقىنلاشقانسېرى، بۇنداق چەكتىن ئاشقان ئىپادىلەر بىزنىڭ تەپەككۇر ۋە تەجرىبە قىلىشىمىزغا شۇنچە كۆپ ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

لاتىن ئامېرىكىسى بارغانسېرى غەربنىڭ «تولۇقلاپ سايلىغان ئەزاسى» بولۇۋاتقان پەيتتە، سەھرايى كەبىر چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا ئەللىرى يەنىلا تامامەن خەلقئارالىق سىياسىنىڭ چەت بەلباغلىرىدا تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بۇ رايوندا يۈز بەرگەن داغدۇغىلىق ۋەقەلەر پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققەت ــ ئېتىبارىنى قوزغىمىدى دېگەنلىك ئەمەس، يەنە كېلىپ بۇ سىرتنىڭ ئۈزۈكسىز قول تىقىشىغا مەلۇم باھانە تېپىپ بېرىدۇ. ئەكسىچە، بۇ رايوننىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىدە كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر كۈندە دۇنيانى زىلزىلىگە سالىدىغان تۇيۇقسىز ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ۋەزىيەت توساتتىن ناچارلىشىپ، زومىگەر دۆلەت ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بۇنىڭغا يۈزلىنىشكە قول تىقىپ بۇ يەردىكى

مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا تۈرتكە بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، ئاف-
رىقا پۇتكۈل خەلقئارالىق سىياسىي ئىتتىپاقنىڭ ھەمراھىغا
ئايلانماقچى بولسا، تېخىمۇ بەك بۆلۈنۈپ كېتىشى ھەم ئاجىز كې-
لىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئافرىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب
يارىتىپ، ئۆزىنى ئۆزىگە ياردەم قىلالايدىغان ئىشەنچلىك نامزاتقا
ئايلاندۇرۇش ئەڭ ئاقىلانە تاللاش ھېسابلىنىدۇ.

جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى خېلى بۇرۇنلا بۇ رايوندىن ھال-
قىغان بىر رولنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. ئىككىنچى نامزات نىگېرد-
يە بىلەن ئۈچىنچى نامزات كونگومۇ كەلگۈسىدە بۇ ئورۇنغا چىقىش-
قا ئاجىز كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇلارنىڭ سىياسىي تو-
زۇم بەك چىرىكلىشىپ كەتكەن ھەم كىشىنى بىزار قىلىدۇ. بۇنىڭ
ئەكسىچە، جەنۇبىي ئافرىقا بۇ رايوندا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنالاي-
دىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە، بۇنداق بولۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە دې-
موكراتىيەنى كۈچەيتىشكە، ئىقتىسادنى سىجىل، مۇقىم ئاشۇرۇشقا
توغرا كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، دۆلەتكە ئەڭ چوڭ خەۋپ كەل-
تۈرىدىغان ئىشلارنى (نۇرغۇن ئاھالىنىڭ ئىشسىز قېلىشى ۋە بۇ-
نىڭدىن كېلىپچىقىدىغان نامراتلىقنى) ئۈنۈملۈك تىزگىنلىگىلى
بولىدۇ. نۆۋەتتە جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ھەرد-
كىتىدىكى ئورنى نىلسون ماندېلا مۇستەھكەملىگەن ئەخلاق ئاسا-
سىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى 4 ~ 5 دۆلەت
ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ دۆلەتنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتقان
ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش مەركىزى سۈپىتىدىكى جەنۇبىي ئافرىقا ماند-
ېلادىن كېيىنكى دەۋردە بۇ پەۋقۇلئاددە ئورۇننى ساقلاپ قالالايد-
ىغان، ھەتتا يەنىمۇ مۇستەھكەملىيەلەيدىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇ-
رالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

ناۋادا جەنۇبىي ئافرىقا بۇ رايوندىكى ھەقىقىي باشلامچى كۈچكە

ئايلىنالىسا، خەلقئارالىق سىياسىي مەسىلىلەردە ھوقۇقىنى ۋە مەجبۇرىيىتىنى تامامەن تېخىمۇ ياخشى ئادا قىلالايدىغان بىر ھەمـ.
ـراھ مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇ كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇپ يېتەلەيدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تىرىشىپ قوغداي-
ـدۇ؛ ماندىلا ئامېرىكىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن توسۇشىغا قارىماي، كۇبا بىلەن لىۋىيەنى زىيارەت قىلغان، بۇنداق قەتئىي پوزىتسىيە جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئۆزىنى «بويسۇنغۇچى» دەپ قارىماستىن، بەل-
ـكى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا ۋە مۇناسىۋەتكە تېخىمۇ ئەھمە-
ـيەت بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ جەنۇبىي ئاف-
ـرىقىدا يەنە غەرب سىياسىيسىغا نىسبەتەن ئىنتايىن كۈچلۈك يې-
ـقىنداشلىق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ بازار ئىگىلىكى، دېموكرا-
ـتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق دېگەنلەر يولغا قويۇلىدۇ. شۇڭا، خۇن-
ـتىنگتوننىڭ جەنۇبىي ئافرىقا غەربكە قارشى ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەيدىغان نۇقتىئىنەزىرى ئىنتا-
ـيىن چەكلىك دائىرىدىكىلا گەپ، ئۇ كۆپ دېگەندىمۇ مەلۇم كونكرېت ئىشلاردا ئاسىيادىكى بىر ئىتتىپاقنىڭ ھەمراھى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

روسىيە، جۇڭگو ۋە ئىسلامىيەت غەربكە قارشى سۈيىـ-
قەست پىلانلىمىدى

روسىيە زىددىيەت بىلەن تولغان بىر قەلبنىڭ مىسالى، مۇئەي-
ـيەنلەشتۈرۈشكە بولىدىغىنى شۇكى، ئۇنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى تېخىمۇ مۇقىم ھالەتكە كېلەلمىسىلا، يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭغىلى بولمايدىغان بۇنداق زىددىيەتلىك ئەھۋال داۋام-
ـلىشىۋېرىدۇ. روسىيەنىڭ دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇش تە-
ـلىپى ئۇنى غەرب، بولۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدە قار-

شىلىشىدىغان قىلىپ قويغان. ئەمما، نۆۋەتتىكى ئەھۋالدا رۇسىيە دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتلىك رولىنى ئويناپمەن دېسە، ئۇنداقتا بەزى ئىشلاردا مۇرەسسەلىشىشى، كەم دېگەندىمۇ ئۇچىنچى دۆلەت ئالدىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېنىق ئىپادىلەشكە قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇئەييەن دائىرىدىكى توقۇنۇش ۋە قارشىلىشىشنى ھەل قىلىشى كېرەك. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىدەك پاكىت ۋە موسكۋانىڭ تاشقى پېرىۋوتقا بولغان ئېھتىياجى بۇنداق يۈزلىنىشنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھەربىي ھازىرلىقلار ئېكسپورتى تاشقى پېرىۋوتنىڭ كېمىنى تولۇقلاشقا بولغان جىددىي ئېھتىياج ئۈچۈن بارغانسېرى چوڭ تۆھپە قوشىدىغان بولغان. ئەلۋەتتە بۇ ئىشلار ھەمىشە ئامېرىكىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلماي قالمىغان.

رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىتتىپاق ھاسىل قىلىش مۇمكىنچىلىكىگە كەلسەك، ھەر خىل سەۋەبلەرنىڭ رولى ۋە تەسىرى تۈپەيلىدىن، نۆۋەتتە بۇنداق ئېھتىماللىقمۇ چوڭ ئەمەستەك قىلىدۇ. بىز ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپ مۇناسىۋەتنى كۆزەتكەندە، ئالدى بىلەن مۇنداق بىر ئالدىنقى شەرتكە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، يەنى رۇسىيە ئۆزى قەدەم باسقان دېموكراتىيە ۋە بازار ئىگىلىكى يولىدا داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ، ئەمما جۇڭگو ئۆزىنىڭ مۆتىدىل مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە داۋاملىق چىڭ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە تاشقى سودىسى يەنە خېلى زور دەرىجىدە دۆلەتنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. شۇنداق بولسا رۇسىيە غەرب ئەللىرىنى داۋاملىق ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ھەمكارلىق ھەمراھى قىلىشقا ئىنتىلىدۇ.

گوغا نىسبەتەن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ. رۇسىيە تۈزۈم جەھەتتە غەرب بىلەن داۋاملىق يۈكسەك بىردەكلىكنى ساقلايدۇ، ھەتتا بۇنداق مۇناسىۋەت ئۈزۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ. نېمىلا دېگەنبىلەن مۇستەبىت جۇڭگو موسكۋاغا نىسبەتەن غايەت زور يوشۇرۇن تەھدىتتىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ سەھنىدە غەرب بىلەن بولغان ئىنتايىن چەكلىك توقۇنۇش ۋەقەلىرىدىن ھالقىغان ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ، جۇڭگو بىلەن تەدرىجىي دوستلىشىشتىن ھالقىپ كەتكەن ئىشلارمۇ يۈز بەرمەيدۇ.

ئەمدى بىز بىرىنچى خىل ئەھۋالنى قىياس قىلىپ باقايلى. ناۋادا رۇسىيە يەنە «قىزىل» مۇستەبىت تۈزۈلمىگە يېنىۋېلىپ، جۇڭگو ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قالسا قانداق ئەھۋال كېلىپچىقىدۇ؟ بىز شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەت ئەسلىدىلا كوممۇنىزمنىڭ رۇسىيەدىكى مەغلۇبىيىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ مەھسۇلى. رۇسىيەنىڭ مىللەتچىلىكنى قايتا ئەۋجىگە چىقىرىشنى تەكىتلەش بايرىقى ئاستىدا مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى بېيجىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇقەررەر ئىنتايىن تەھدىتلىك بىر ۋەقە بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان خىرىسلىرى رايون سىياسىيشۇناسلىقى جەھەتتىن ئەھمىيىتى مۇھىم بولغان بىر خىل يوشۇرۇن تەھدىتكە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ھاياتىي كۈچى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى مۇمكىن، غەرب ئەللىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا يېڭىباشتىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالدا تۇرۇپ قېلىشى، يەنى ئۈچ بۇلۇڭلۇق تەڭلىكنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇشى مۇمكىن. دېمەك، جۇڭگو

بىلەن رۇسىيەدىن ئىبارەت ئىككى رەقىبىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇ-زىگە ئىتتىپاقداش ھەمراھ قىلىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوب-يېكتقا ئايلىنىپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن.

ناۋادا رۇسىيە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە يېنىۋاشتىن قايتىپ، جۇڭگو زامانىۋىلىشىش جەريانىدا دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرسا قانداق بولۇپ كېتەر؟ بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ئاساسلىقى ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسىيىپ، زىچ بىر تور شەكىللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربمۇ جۇڭگونىڭ رايوندىكى داھىيلىق ئورنىنى قوبۇل كۆرىدۇ. ئەكسىچە، جۇڭگو تەرەپ ئىمكانقەدەر ئۆزىنى بېسىۋالغان ئەڭ ياخ-شى ئەھۋال ئاستىدا، بىر خىل سىياسىي شەكىل ئارقىلىق بېسىم-نى تۈگىتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ قىياس قىلىپ بېقىشقا بولىدۇ. جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى خەۋپسىزلىك سىياسىتى جەھەتتە ئىنتايىن يېقىن ھەمكارلىششىمۇ مۇمكىن.

جۇڭگو بىلەن رۇسىيەدىن ئىبارەت دۇنيادىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ دېموكراتىيەلىشىشى يەنىلا ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى مۇقىم تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىدا يېقىن مۇناسىۋەت ئورنى-تىشىدىكى ئالدىنقى شەرت.

ناۋادا راستلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ھاياتىي كۈچى بىر ئىزدا توختاپ قېلىپ، ئىقتىسادىي دۇنيا بىلەن ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ ھاياتىي كۈچى ئېشىپ بېرىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىقتىساد بىلەن دۆلەت ھالقىغان تور رۇسىيە بىـ-لەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى خەۋپسىزلىك جەھەتتە يا ئۇيان، يا بۇ-يان بولالماسلىقتەك مۇشكۇل ئەھۋالنى ياخشىلاشقا ياردەم بېرىشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان

ئاساسلىق زىددىيىتىمۇ ئۆزلۈكىدىن يوقىلىشى مۇمكىن. ئەھۋال شۇنداق بولسىلا، ئۈچ قىتئەنى توغرىسىغا ئاتلاپ ئۆتكەن خەلقئارا-لىق خەۋپسىزلىك ئورتاق گەۋدىسىنى قۇرۇشقا پۇرسەت بار، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمما، بۈگۈنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە، ھەممىلا يەرنىڭ ئاسمىنى ئەركىن پەرۋاز قىلىۋاتقان تىنچلىق كەپتەرلىرى بىلەن تولۇپ كەتكىنى يوق، كەلگۈسىدىكى يوللارغا ئوخشاش بولمىغان، بۇزغۇنچىلىق كۈچى ئىنتايىن زور بولغان «كۈچلۈك پارتلاتقۇچ» لار كۆمۈلگەن. بىراق شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەيلى قانداق ئەھۋال بو-لۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ئۆزئارا ئىشىنى-دىغان غەربكە قارشى ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق شەكىللەندۈرۈ-شى مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭ ئۇنىڭ قىسمەن مەنىدىكى «ئىغۋاگەرچى-لىك ئىتتىپاقى» نىڭ شەكىللىنىشىنى يوققا چىقارغىلى بولمايدۇ. رۇسىيە بىلەن «ئىسلام دۇنياسى»نىڭ مۇناسىۋىتىمۇ بۇنىڭدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، ئېنىق تەھلىل قىلىپ كۆرۈشىمىزچە، ئىسلام رايونىدىكى سىياسىي قۇرۇلمىنىڭ بىرلىككە كەلگەن گو-رۇھنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، رۇسىيە زۆرۈر تېپىلغاندا، رايون خاراكتېرلىك تارماق گورۇھلار، مەسىلەن، ئىران ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى، مىسىر ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى قاتارلىقلار بىلەن غەربكە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش پۇرسىتىگە ئې-رىشەلەيدۇ. ئەمما، بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى رۇ-سىيە ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىدىكى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ رۇسىيە زې-مىنىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەسىلىسىنى قان-داق بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىق دەرىجىسىمۇ موسكۋانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاۋكاز رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

چەت رايونلاردىكى تەسىر كۈچ ۋە غوجايىنلىق هوقۇقى تەلەپىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ تەلەپلەر چوقۇم ئىسلام دۇنياسىدىكى ئوخشاشمايدىغان رەھبەر نامزاتلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىق دا- ۋامىدا قىسمەن ئادا بولىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن بۇ ئىشلار مۇقەر- رەر ھالدا ئىسلام دۇنياسى بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدىكى رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. موسكۋانىڭ يولغا قويغان سىياسەتلىرى قاند- چىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسا، ھوقۇقتا ئىنتىلىشتىكى ئەسەبىيلىك شۇنچە كۈچىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇنداق رىقابەت تې- خىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتى دېموكراتى- يەدىن قانچىكى چەتلىگەنسېرى، غەربكە شۇنچە قارشى تۇرىدىغان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا خوجا بولۇش نىشانى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنىڭ قوشنا ئىسلام ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ توقۇنۇش بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. رۇسى- يە بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ مەنپەئەتى قانچىكى بىر دەك بولغانسې- رى، موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسىيە بىلەن ئىسلام ئىتتى- پاقى شۇنچە ئەقىلگە سىغمايدىغاندەك كۆرۈنىدۇ ــ دە، سەل بىھۇدە ئىشتەك تۇيۇلىدۇ.

كۈڭزىچىلىق ــ ئىسلام دىنى ئىتتىپاقى: بىر خىل خام خىيال

ئاسىيادا غەربنىڭ مەنپەئەتى كەم دېگەندە خەلقئارالىق سىيا- سىيغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان جۇڭگو، ياپونىيە، ھىندىستان ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت تۆت كۈچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، يەنە كېلىپ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئىقتىساد، سىياسىي ۋە خەۋپسىزلىك مۇداپىد- ئەسى جەھەتتە تەدرىجىي بىر گەۋدىلىشىشنى كۈچەيتىش يولىغا

مېڭىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنداق ئەھۋال ئاسىيا رايونىدا بىرلىككە كەلگەن بىر گۇرۇھنى شەكىللەندۈرۈشكە ماس كەلمەيدۇ. جۇڭگو- نىڭ يوشۇرۇن زومىگەرلىك ئورنى باشقا رايونلاردىكى چوڭ دۆلەت- لەرنىڭ مەلۇم شەكىلدىكى تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى ئىتتىپاقنى ھاسىل قىلىشىغا ياكى تاشقى كۈچلەر، ئاساسلىقى ئامېرىكا بىلەن ئىتتىد- پاق تۈزۈشكە تۈرتكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ سىياسىتى قانچىكى يۇم- شاق بولسا، بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە ئاز بولىدۇ ھەمدە غەرب ئەللىرى بىلەن بېيجىڭنىڭ مۇنا- سىۋىتىمۇ روھىي بېسىمدىن شۇنچە خالىي بولىدۇ.

ھىندىستان ئامېرىكا ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، مۇرەككەپ كەيپىيات ۋە ئۆچمەنلىك ھېسسىياتى تۇپەيلىدىن دېلد- غۇللۇق ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىراق، ئۇنى ئامېرىكا ئىستراتېگىيە- لىك ھەمراھ قىلىۋالدى، غەرب دۇنياسىمۇ ئۇنىڭغا خېلى قىزىقىپ قالدى. ئەمما، ۋاشىنگتون ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتىدە، تاكى بۈگۈنگە قەدەر كىشىگە سىر بەرمەيدىغان مەخپىي پىشانىنى ئوينىد- تىپ كەلمەكتە. بۈگۈن ئامېرىكا ھىندىستاننىڭ بىرىنچى چوڭ سودا ھەمراھى بولۇپ قالدى، ھىندىستانمۇ ئامېرىكا بىلەن ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشنى خالايدۇ، ھەتتا دېڭىز ئارمىيەلىرىنىڭ ئورتاق ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشىگىمۇ قو- شۇلدى، بۇ پوزىتسىيەلەر كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ ھەمكارلىقنىڭ مۇمكىنلىكىدىن بېشارەت بەردى. ئۆتكەن ئون يىل مابەينىدە ھىند- دىستان غايەت زور ئىسلاھات جەريانىنى باشتىن كەچۈردى، بۇ ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئاۋام ـ پۇقرا غەربلىشىشكە يۈزلىنىدىغان بولدى. بۇنىڭغا خەلق پارتىيەسى (BJP)دىكى ئەسلىد- يەتچى مىللەتچىلەر توسقۇنلۇق قىلغان بولسىمۇ، غەرب بىلەن يې- قىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا بولغان ئىنتىلىش يەنىلا جەمئىيەتتىد-

كى ئاساسىي ئىقىمغا ئايلاندى. خەلق پارتىيەسى (BJP) نىڭ غەلى-
بىسى ھىندىستانغا پۈتلىكاشاڭ بولدى ھەمدە ئۇنىڭ باشقا ئەللەر
بىلەن بولغان قوش تەرەپلىك مۇناسىۋىتىنىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈ-
ۋەتتى، بىراق بۇنداق تۈرغۈنلۇقنىڭ بەك ئۇزاق داۋاملىشىشى ناتا-
يىن.

جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ يوشۇرۇن چوڭ بازار ھىندىستان ئىق-
تىسادىغا نىسبەتەنمۇ ئىنتايىن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئەمما،
سىياسىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھىندىستان بىلەن جۇڭگونىڭ ئا-
سىياغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش يولىدىكى رىقابەت-
لىرى ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىمۇ تەرەق-
قىي قىلىشىنى چەكلەپ قويىدى، يەنە كېلىپ بۇنداق نازۇك مۇناسى-
ۋەت غەرب، ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ بۇنداق ھوقۇق ئۇچبۇلۇڭى-
نىڭ ئۇستىدە مۇستەھكەم ئولتۇرۇپ توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلى-
شىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى، چۈنكى تېررىتورىيەگە قىلچە قى-
زىقمايدىغان يىراقتىكى «مېھمان» غا سېلىشتۇرغاندا، دۈشمەنلى-
شىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان ئاسىيادىكى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ھەربى-
رى قارشى تەرەپتىن كېلىدىغان تەھدىتنى تېخىمۇ چوڭدەك ھېس
قىلىدۇ. ناۋادا بۇ ئىككى دۆلەت سىرتقا قارىتا ئىشكنى يەنىمۇ ئې-
چىۋەتسە ۋە ئالماشتۇرۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتسە، ئۇنداقتا ھىندىستان
بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش ئۇزۇكسىز ئاجىزلاي-
دۇ، ھەتتا تەدرىجىي ھالدا بىر ـ بىرىگە كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزىدى-
غان، خەۋپسىزلىكنى مۇشكۇلاتقا باشلايدىغان ئامىللارنىڭ زىيىنىغا
ئۇچرىمايدىغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىگە بۇرۇلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگو-
نىڭ دېموكراتىيەلەشتۈرۈلۈشى ۋە ھوقۇقىنىڭ يەرلىككە بۆلۈپ
بېرىلىشى ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن زۆرۈر ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنى-
دۇ، ئەمما خەلق پارتىيەسى (BJP) ھۆكۈمرانلىق قىلمايدىغان ھىن-

دىستانغا نىسبەتەن باشقا بىر ئالدىنقى شەرت بار. شۇنداق مۆلچەر-لەشكە بولىدۇكى، ئىش راستلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ غەرب بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ پەسىيىپ، غەربكە قار-شى ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمايدۇ.

بىز ئەمدى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردە تەرغىب قىلىنغان كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرىدىغان مەزمۇنلارغا نەزەر سې-لىپ باقايلى: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇخلىسلىرى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ئىتتىپاقى، ئىسلام بىلەن كۇڭزىچىلىقنىڭ سەپ-داشلىق مۇناسىۋىتى؛ بۇنداق بىرىكتۈرۈش تۇپەيلىدىن پۈتكۈل غەرب تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتىدىغان بولساق، «ئاسىيا يايلاقلىرىدىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلىق» ۋە «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىلىچى» قەلبىد-مىزگە چوڭقۇر ئورنىتىۋەتكەن قورقۇنچ تۇيغۇسى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمى چوڭقۇر پار-چىلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە. بىراق، ھەربىر خىل بۆلۈنۈش دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار ھەرگىز يالغۇز بول-مايدۇ، ئۇ يەنە مەدەنىيەتنىڭ بىرلىشىش پۇرسىتىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ؛ ئىسلام دۇنياسىدا، ئىچكى قىسىمدىكى ھوقۇق مەركىزد-نىڭ داھىيلىق ئورنىغا بولغان تەلىپى قانچىكى كۈچەيسە، ئىسلا-مىيەتنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، يەنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى تەرغىبات شۇنچە كۈچىيىپ بارىدۇ، ئۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ئۆزى بە-لەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى چەك- چېگرانى شۇنچە بالدۇر ئېنىق ئايرىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى ئەنئەنىۋى ئامىللار دىنغا نىسبەتەن سەزگۈر كىشىلەر توپىنىڭ كەڭ قورساقلىقى تۈپەيلىدىن بەكرەك تەكىتلەنسە، مۆتىدىل ئىسلام مۇ-رىتلىرى ھەتتا دۆلەت ھوقۇقىنى تەقسىملەشكە قاتنىششى مۇم-

كىن، ئەمما ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەر تېخىمۇ جاھىللارچە قارشىلىق قىلىدۇ. ناۋادا جۇڭگو بىلەن ئىسلام دۇنياسىدىكى ئۆزد-نى قالتىس چاغلايدىغان بىرەر زومىگەر ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇنداقتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىق تەھدىتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن بارلىق غەيرىي ئىسلام ئەللىرىنىڭ تاشقى كۈچلەر بىلەن بولغان ئىتتىپا-قىنى داۋاملىق كۈچەيتىشكە تېخىمۇ قىزىقىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر شۇنداق بولسا، «كۈڭزىچىلىق» لاگېرىدىكى ئارازلىق داۋام-لىق چوڭقۇرلىشىشى مۇمكىن.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشا-شىپ كېتىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بىر باشلامچى ئىسلام دۆلىتى بىلەن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىسى ناۋادا ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇنداقتا باشقا دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ئەھۋال شۈبھىسىزكى، ئىسلام دۇنيا-سىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن كېلىدىغان ئىككى ياقلىمىلىق تەھ-دىتنى كۈچەيتىۋېتىدۇ، بۇ نۇقتىنى ئۇچىغا چىققان ئىسلام ئەللى-رىدىن باشقا ئەللەر سەزگۈلۈك بىلەن ھېس قىلالايدۇ. ھەتتا، جۇڭ-گونىڭ ئىتتىپاقداش ھەمراھلىرى بىلەن دىنىي يۆنىلىشى ئوخشاش بولغان ئىسلام ئەللىرىمۇ زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن. ناۋادا ئىران جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، تۈركىيە ۋە مىسىرنىڭ باشقا رايونلاردىن ياردەم ئىزدىشىگە تېخىمۇ كۈچلۈك تۈرتكە بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق. بۇ ھال-دا غەرب دۈچ كېلىدىغىنى غەرب مەدەنىيىتىگە دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارايدىغان قۇدرەتلىك بىر لاگېر بولماستىن، بەلكى ئەڭ خە-تەرلىك ئىككى بۆلگۈنچى رايون بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، قاتتىق ئەندىشە بىلەن ئۆتتۇۋاتقان دۆلەتلەر بۇگۈنكىگە قارىغاندا تې-

خىمۇ خۇشاللىق بىلەن «كۆۋرۈك بېشىدىكى ئىستىھكام» بولىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ مۇقىملىقى، ھەتتا مەۋجۇتلۇقى ئىنتايىن چوڭ زىيانغا ئۇچرايدۇ.

يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۈچ خىل ئەھۋال ئىشنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدۇ. يەنى: ① جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دۆلەت مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىزدىنىدۇ؛ ② ئۇنىڭ پارس قولتۇقى رايونىدىكى نېفىتكە بولغان ئېھتىياجى كۈنسايىن ئاشىدۇ؛ ③ شىنجاڭ (جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون) دىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق تەلىپى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا جۇڭگونىڭ تەسىر كۆرسىتىش سىياسىتى بىلەن قارشى مۇسۇلمان كۈچلىرى (پاكىستان، ئىران، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى) ۋە روسىيەنىڭ مەنپەئەتى توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ رايوندىكى ئەسلىيەتچىلىشىش جۇڭگو چېگراسىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا يامراپ كېتىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ يەنە چەت ئەللەردىكى تەسىرى بار مۇسۇلمان كۈچلىرىنى، يەنى تۈركىيەگە ئوخشاش دەھرىي دۆلەت ئىدىيەسىگە ئەمەل قىلىدىغان ئەللەرنى قوللىشى كېرەك. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك يولىنى تۇتقان بىر چوڭ دۆلەت ياكى گۇرۇھ بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق ئورنىتىش سىياسىتى مۇشۇ تۈپەيلىدىن تەسىرگە ۋە چەكلىمىگە ئۇچرىشى مۇمكىن.

جۇڭگونىڭ نېفىت تەمىنلەشكە بولغان قىزىقىشى ۋەزىيەتنىڭ ئەكسىچە يۈنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى، ئەمما بۇ ئىشلار «كۇڭزىچىلىق ـ ئىسلام» لاگېرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى. جۇڭگو پارس قولتۇقى رايونىدىكى نىيەتى يامان دۆلەتلەرنىڭ بىرەرسى بىلەن ئىتتىپاق ھاسىل قىلسا،

دېڭىزدىكى ئۆزۈكسىز كۆپىيىۋاتقان ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بۇ خىل ئىتتىپاقنى مۇستەھكەملىسە بولاتتى. ئەمما، بۇ ئىش بۇ رايوندىكى باشقا دۆلەتلەرنى ئامېرىكىنىڭ قوينىغا ئىتتىر-دى، ناۋادا بۇ دۆلەتلەر ئۇ يەردە مۇۋاپىق جاۋاب قايتۇرغۇدەك چارە تاپالمىسا، شۇنداق قىلىشىمۇ مۇمكىن ياكى جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە پارس قولتۇقى رايونىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش سىياسىتىگە قاتناشسىمۇ بولىدۇ، بۇ ئەڭ مۇۋاپىق تاللاش بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ھەرقانداق بىر ئەسلىيەتچى ئىسلام دۆلىتى بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاق غەيرىي ئىسلام ئەللىرىگە نىسبەتەن مۆلچەر قىلماق تەس ھەم مۇقىم بولمىغان ئىتتىپاق ھېسابلىنىدۇ. بولۇپ-مۇ، جۇڭگوغا ئوخشاش ئۆز دۆلىتىدە مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەت مەسىلىسى مەۋجۇت بولغان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. بىراق، جۇڭگو ـ ئامېرىكا ھەمكارلىقى يەنە جۇڭگو بىلەن بىر چوڭ ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئامېرىكىغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش ئىمكانىيىتىنى يوققا چىقاردى.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇخلىسلىرى بىلەن چىڭگىز-خاننىڭ بىرىكىشى بىمەنە بىر خام خىيال. ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىنى داۋاملىق ساقلايدۇ، ئاسىيامۇ شۇنداق. ناۋادا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا غەربكە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈلسە، ئۇ ئىتتىپاق مەقسەتلىك، كونكرېت شەيئى جەھەتلىك ۋە ۋاقىتلىق ئىتتىپاق بولىدۇ. كىرىزىس يۈز بەرگەن مەزگىلدە، مەقسەتلىك ئىتتىپاق تەھدىت پەيدا قىلالايدىغاندەك كۆرۈنۈشى مۇمكىن. بىراق، ئۇنىڭدىن سىجىللىقى بولغان بىر خەلقئارالىق سىياسىي شەكىل ھاسىل بو-لۇشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس. بۇ دۆلەتلەر ئىتتىپاقى (مەدەنىيەت ئىتتىپاقىدىن ماھىيەتلىك پەرقى بار) مۇئەييەن سىياسىي ۋەزىيەت-تە قانچىكى جاھىللىق قىلسا، ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى

بۇ ئىتتىپاقلارنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىغان رايون خاراكتېرلىك دۆلەت-لەر شۇنچە ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە غەرب دۆلەتلىرىدىن ياردەم ئىز-دەيدۇ.

21 - ئەسىردىكى خەلقئارالىق سىياسىيدىكى مۇم-كىنچىلىكى بولغان ئالتە خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى

ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ كەلگۈسى مۇناسىۋىتىگە بول-غان پەرىزى زادى قانداق؟ بۇ بىزنىڭ خەلقئارالىق سىياسىينىڭ «ھەرىكەت قانۇنىيىتى» گە بولغان بىر خىل ھۆكۈممىزدىن باشقا نەرسە ئەمەس، يەنى بىز 21 - ئەسىردىكى خەلقئارالىق سىياسىي-نىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ۋە يۆنىلىشىنى قانداق مۆلچەرلەيمىز دېگەن گەپ. ھازىر بۇنى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىلەيمىز:

بىرىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشىمايدىغان دۆلەتلەر زامانىۋىلاشتۇرۇش كىرىزىسىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە، ئوخشىمايدىغان شەكىلنى قوللىنىدۇ. بەزى دۆ-لەتلەردە، دىنىي ئەسلىيەتچىلىك غەلىبە قىلىدۇ، نەتىجىدە مۇستە-بىت، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلار قورال كۈچى ۋاسىتىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مۇمكىنچىلىكلەردىن پۈتۈن كۈچى بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز دۆلىتى-نىڭ ئىدىيەسىنى تارقىتىدۇ. ئوخشاشمىغان دۆلەتلەر ۋە ئۇنىڭدا ياشاۋاتقان، قىسمەن گىرەلىشىپ كەتكەن چېگرالاردا ياشاۋاتقان قە-بىلىلەر ئالدىدا، سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق مەجبۇرىي بىرلىشىش ۋە زومىگەرلىكنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇش ھەرىكىتى پەقەت خۇنتىنگتون بېشارەت بەرگەن مەدەنىيەت ئىتتىپاقى (قورغىنى) شەكلىنىلا شەكىللەندۈرەلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ھازىر يۇقىرىدا ئېيتىپ

ئۆتكەن بۇنداق ئۇچىغا چىققان سىياسەت ئۇخشىمايدىغان ھەرقايسى مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەكسىچە يۆنىلىشتىكى قۇدرەتلىك قارشىلىشىش كۈچىنى پەيدا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى تېررىتورىيەلىك دۆلەتنىڭ قۇرۇلما شەكلىگە ئىگە بولۇپ، دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇقۇمىنىڭ بۇ يەردىكى جەمئىيەتكە چوڭقۇر سىڭگەن ـ سىڭمىگەنلىكى ياكى سىرتتىن شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ كېلىنىشى ئەمەلىيەتتە ھېچقانچە مۇھىم ئەمەس. مۇھىمى شۇكى، بۇ رايونلاردا تېررىتورىيە بويىچە ئايرىلغان ھوقۇق ماشىنىسى داۋاملىق مەۋجۇت بولىدۇ، ئىمتىيازى بار ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ئۇنىڭ مەنپەئەت گۇرۇھى، جەمەتى، خانىدانلىقى، گۇرۇھ ـ مەزھەپلىرى داۋاملىق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئۆمرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇزارتىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتلەر ئۆزىنىڭ «مۇدھىش قوشنىلىرى» تەرىپىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆزگەرتىۋېتىلىشىنى قەتئىي خالىمايدۇ. ئەمما، بىز ئادەتتە ئېيتىدىغان قەبىلە، مىللەت ياكى ئۇرۇقلاردىن شەكىللەنگەن كوللېكتىپلارمۇ ياتلار تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشىنى خالىمايدۇ. بۇ ياتلار ئۇلار بىلەن ئۇخشاش دىنغا ئېتىقاد قىلسىمۇ بەرىبىر شۇنداق. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، سىياسىي جەھەتتە تېخىمۇ چوڭقۇر ئارازلىقلار كېلىپچىقىپ، ئەھۋال ھازىرقىدىنمۇ يامانلىشىدۇ.

ئۈچىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ئەسلىيەتچىلىكنىڭ مەركىزى دۆلەتتىكى ئورنى قانچىكى مۇقىملاشسا، شۇ دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسلىيەتچىلىكنى تارقىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشى شۇنچە كۈچلۈك، مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرى ئىچىدە غوجا بولۇشقا ئىنتىلىش مۇددىئاسىمۇ شۇنچە روشەن بولىدۇ، دۆلەتلەر

دۇنياسىنىڭ ھەرىكەتتىكى ھاياتىي كۈچى پەيدا قىلغان تەسىرىمۇ شۇنچە ئۇزاق داۋاملاشىدۇ. ئۆزىنى بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ يادروسى سانايدىغان دۆلەتلەر ئەسلىيەتچىلىك سىياسىتىنى قانچىكى كۈچلۈك يولغا قويسا، ئۇلارنىڭ تەشكىلى بۇ بۆرچنى ئورۇنلاشقا شۇنچە كۈچلۈك مايىل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ئەگىشىشنى خالىمايدىغان قوشنا ئەللەرگە بولغان تەھدىت تەبئىيلا تېخىمۇ چوڭىيىدۇ. دۆلەت يادروسى، ئىگىلىك ھوقوقى ۋە قورال كۈچىنى مونوپول قىلىشقا بولغان خىرىس باشقا ھەرقانداق بىر خىل تەھدىتكە سېلىشتۇرغاندا، دۆلەت ھوقوقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشتىكى ئىپتىدائىي تەبئىي كۈچىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتىدۇ، شۇڭا ئېزىش، ھەربىي ھازىرلىقلار ۋە ئېتتىپاق، مۇداپىئە ۋە كۈچ تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى بىز بۇ دۇنيادا ئارزۇ قىلىدىغان ئىنكاس بولۇشى مۇمكىن.

تۆتىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ئىچكى قىسمىدىكى زوراۋانلىقنىڭ كۈچلۈك تەھدىتىدە، رايوندىكى قوشنا دۆلەتلەر خوش - خوش دەپ بويسۇنۇشنى ئەمەس، بەلكى تاشقى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى تېخىمۇ خالايدۇ. غەرب ئەللىرى ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم» ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار تېررىتورىيەنى كېڭەيتىش يامان نىيىتىنى تېخى ئاشكارىلىغىنى يوق. شۇڭا، «كىچىككىرەك بالاخور» سۈپىتىدە تامامەن مۇناسىپ ئىتتىپاق تۈزۈش ھەمراھى بولۇپ قالىدۇ. بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زومىگەرلىكنىڭ خەۋپى قانچە چوڭ بولسا، غەربتىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇش يۈزىسىدىن يېگانچىلىككە قارشى تۇرۇپ، يىراقتىكى رايونلارنى قوغداشتا كۈچنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا شۇنچە تۈرتكە بولىدۇ؛ چۈنكى بىر دۈشمەن كۈچ ئاسىيانىڭ ئۇ تەرىپىگە ياكى پارس قولتۇقى

رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن، دەيدىغان قىياس غەربنىڭ
سىياسىي ئىرادىسىنى مۇشۇنداق بىر تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسى-
تىگە بۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، بىر مەدەنىيەت زومىگىرى تەلەپ
قىلغان دۇنيا ئەندىزىسى نۇرغۇن جەھەتتىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر
ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۇنياغا ئىنتايىن ئوخشاپ قالىدۇ؛ ئىتتى-
پاق تۈزۈش مۇناسىۋىتى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق چەك -
چېگرادىن توغرىسىغا ھالقىيدۇ. يەنە كېلىپ جاھانگىرلىكنىڭ مە-
دەنىيەت ئەسلىيەتچىلىكىنى توسۇش مەدەنىيەت چەك - چېگراسى-
دىن ھالقىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك يۈزلىنىش
بولۇپ قالىدۇ.
بەشىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزنىڭ
ئەكسىچە، ئىقتىسادىي دۇنيا بىلەن ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ تەرەققى-
يات ۋەزىيىتى قانچىكى كۆچىيىپ بارسا، غەرب مەدەنىيىتى دائى-
رىسىگە كىرمەيدىغان ئەللەر بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى
قارشىلىشىش سەل ئاجىزلايدۇ. پەقەت مۇشۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەن-
دىلا، مەلۇم بىر خاس مەدەنىيەت دائىرىسىگە تەئەللۇق بولغان دۆ-
لەتلەر تۈپى تېخىمۇ يېقىن تۈردە بىرلىشەلەيدۇ ھەم بىر گەۋدىلە-
شىش مۇساپىسىنى تاماملىيالايدۇ. پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا،
«مەدەنىيەت ئىتتىپاقى»غا سەل ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىرىكىشى
شەكىللىنىدۇ. بىراق، ھازىر بۇنداق رايون خاراكتېرلىك ھەمكار-
لىق باشقا مەدەنىيەتلەرگە دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قاراش ھالى-
تىدە تۇرماستىن، بەلكى يەر شارىلاشتۇرۇش تۈرىدىكى ھەرقايسى
شاخچىلارغا تېخىمۇ ئوخشاپ كېتىشۋاتىدۇ. بۇنداق رايون خاراكتېر-
لىك ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى بىلەن باشقا مەدەنىيەتتىكى رايونلار
ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئالاقىسى يىراقلىشىپ كەتمەستىن، بەلكى ئىنتايىن
يېقىنلىشىپ كېتىشۋاتىدۇ ھەمدە ئۈزۈكسىز تۈردە يەنىمۇ كۈچىيىپ

بېرىۋاتىدۇ. ئەمما، بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى شۇكى، دۆلەت ۋە ئىق-تىساد ئۆز سىياسىي تۈزۈلمىسىدىن ئۈزۈل - كېسىل ئازاد بولۇ-شى كېرەك، يەنى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئۆلۈك تەبىقە تۈسىنى ئالغان كۆڭزىچىلىق تۈزۈمى بىلەن سىغىشالمايدىغان، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلمىگەن بىر خىل تۈزۈلمە شەكىللەنگەن-دىلا، سىياسىي ئاندىن دېموكراتىيەلىشىدۇ، ئىقتىساد كۆپ مەنبە-لىشىدۇ. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، پەقەت ئىسلاھات ئىتتىپاقى غەرب سىياسىيسى ۋە ئىجتىمائىي ئەندىزىسى بىلەن ئۆز دۆلىتى-نىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرەلىگەندىلا، «مە-دەنىيەت گۇرۇھى» نىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق شارائىت يارى-تىلىدۇ. بىراق، بۇنداق ئىسلاھات جەريانى بۇ مەدەنىيەتلەر بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى كىچىكلىتىدۇ، ئەمما «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» بۇ ئارىلىقنى كۆز يەتكۈسىز دەرىجىدە ئۇزارتىۋېتىدۇ. ئىقتىسادىي رىقابەت بىلەن ئىقتىسادىي ھەمكار-لىقنىڭ ماسلىشىشى سىياسىي، ھەربىي قارشىلىشىشلارنىڭ ئور-نىنى ئالىدۇ.

ئالتىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: بۇنداق ئەھۋالدا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېز سۈرئەتتە كۈچىيىدۇ. بۇن-داق ئالاقە تۈپەيلىدىن سىياسىينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان سۆھبەتلەر كۆپىيىدۇ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ بۇنداق ئالا-قىلىشىشى داۋامىدا، ئىجتىمائىي كۈچلەر تولۇق قويۇپ بېرىلىدۇ. ئىجتىمائىي دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەتتىن ھالقىغان بۇنداق ئالاقە توقۇنۇش ۋە بىرلىشىشنىڭ ئارىلاشما گەۋدىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ھالقىغان ھەرىكەت شەكىللىنىپ، ئورتاق قىممەت قارىشى ئۆزئارا گىرەلىشىش ئەھۋاللىرى ئۈزۈك-سىز كۆپىيىدۇ.

كاشىلا پەيدا قىلىدىغان ئامىللار

يۇقىرىقى ئالتە نۇقتا نورمال ئەھۋال ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن ھالەت، بىراق ئەمدى بىز پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدىكى بىرقاتار خەتەرلىك ئامىللارنى مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىمىز كېرەك، بۇ خە-تەرلىك ئامىللار خەلقئارالىق سىياسىيدا يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنىڭدا ھەممىدىن ئاۋۋال كۆرۈلىدىغىنى تېررورىزم ھەرىكىتىدۇر. بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى، ناۋادا زو-مىگەر دۆلەت «ئۆز» ىگە قاراشلىق رايونلاردا مەدەنىيەت ئەسلىيەت-چىلىكنى ئومۇملاشتۇرماقچى بولسا، ئوخشاشلا مەغلۇپ بولىدۇ ھەمدە ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتى كۆپ سانلىق دۆلەتلەردە چەكلىنى-مىگە ۋە بېسىمغا ئۇچرايدۇ. ئۇنداقتا بىزنىڭ خىيالىمىزغا: تېررو-رىزملىق ھەرىكەتلەر مۇشۇ تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ ۋە جانلىنىپ، دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ پائالىيەت قىلىشى مۇم-كىن، دېگەن خىيال كەلمەي قالمايدۇ. ئۇ تىغ ئۇچىنى ئۆزىگە قارىتا باستۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغان ھۆكۈمەتكە قارىتىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۆكتىچىلەر ئارىسىدىكى رادىكاللارنىڭ تىزگىنلىشىدىكى ھۆكۈمەت ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قىممەت قارىشىغا ئاسىيلىق قىل-غان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى نىزىرى-نى يەنە بۇ «ئاسىيلار» نىڭ «ئىتتىپاقداشلىرى» غىمۇ قارىتىدۇ. بۇ ئىتتىپاقتىكى ھەمراھلارنىڭ ئۆز مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچى ياكى سىرتىدىن كېلىشى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدۇ. تېررو-رىزم جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئاشۇ دۆلەتلەردە، ئالدى بىلەن زەربىگە ئۇچرايدىغان نىشان (كۆپ ساندىكى قۇربانلىقلار) نى باي-قاشقا بولىدۇ، چەت ئەللەردە «ھەمكارلىشىپ زىيانغا ئۇچرىغۇ-چىلار» بولىدۇ. ئالجىرىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تېررورچىلار بى-

لەن 1996 ـ يىلى فىرانسىيەنىڭ پارىژدا يۈز بەرگەن قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل باغلىنىشنى ئىنتايىن روشەن كۆرسىتىپ بەردى.

تېررورىزم ھەمىشە نىشانىنى دۆلەتنىڭ نۆۋەتتىكى تەرتىپىنى بىكار قىلىشقا قارىتىدۇ. غەرب ئەللىرىدە ئۇ ئاساسىي ئېقىم ئە. مەس، پەقەت كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى باسقۇچ خاراكتېر. لىك ھالدا ئاشكارا ۋەقەرلەرگە ۋە مۇناسىپ ۋاستىلەر بىلەن خەۋەر قىلىشقا قارىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە دىققىتىنى قوزغىيالايدۇ، كەم دېگەندە كەلگۈسىنى مۆلچەرلەش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ھوقۇق مەسىلىسىگىمۇ ھەقىقىي بىر سوئالنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىز بۇنىڭغا چېتىلىپ قالىدىغان قۇربانلىقلارغا ئىچ ئاغرىتىمىز، چۈنكى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ ھامان بىر تىراگېدىيە، بىراق ئەمەلىيەتتە ئىچكى قىسىمدىكى خەۋپسىزلىك ئاپپاراتلىرى تېررورىزمنى تامامەن بىرقەدەر تۆۋەن سەۋىيەدىلا تو. سۇپ قالالايدۇ، تېررورچىلارنىڭ كۈچى ئىچكى قىسىمدىكى ھال. سىزلاندۇرۇش ئۇرۇشلىرىدا ئۇزۇكسىز خوراپ، قوشۇلۇپ، ئەڭ ئا. خىرىدا ھەققانىيەتنىڭ قوغلاپ تۇتۇشى ۋە سوتلىشىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەلۋەتتە، بىز بۇنداق خەۋپنى ئاخىرىدا ئۇزۇل ـ كې. سىل يوقىتىشقا ئامالسىز، چۈنكى تېررورىزم رىۋايەتلەردىكى يەتتە باشلىق يالماۋۇزدەك، بىر بېشىنى چاپسا يەنە بىر بېشىنى چىقىرىپ يۈرۈۋېرىدۇ. بىراق، نورمال ئەھۋالدا مۆلچەرىمىزچە تېررورلۇق كۈچلىرى دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە ھەقىقىي تەھدىت سېلىپ بولال. مايدۇ. دېموكراتىك سىياسىي گەۋدىمىزدە ئىقتىسادىي ئەھۋال يا. مانلىشىپ قالغاندىمۇ، جەمئىيىتىمىز يەنىلا يۈكسەك دەرىجىدە مۇ. قىم بولىدۇ.

بۇلارغا نىسبەتەن ئىككى خىل ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. بىرىنچى

خىلى شۇكى، دۆلەتنىڭ تېررورىزمغا بولغان زىيادە ئىنكاسى دېموكراتىك سىياسىي گەۋدىگە خەۋپ يەتكۈزۈپ، مۇستەبىتلىكنىڭ مۇئەييەن دەرىجىدە تىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. تېررورىزم تىغ ئۇچىنى دەل دۆلەت ماشىنىسىنىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمىغا قارىتىدىغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ قورال كۈچى ئۆزدنى قوغداشتىكى خاس بىۋاستە سەزگۈسى بىلەن كۈچلۈك قايتۇرما زەربە بېرىدۇ. سابىق غەربىي گېرمانىيە تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دۆلەت خەۋپسىزلىك تەدبىرى ۋە دۆلەتنىڭ ئىدارە قىلىشىغا نىسبەتەن ئىنتايىن كۈچلۈك قارشى چىقىش خاھىشىغا ئىگە بولسىمۇ، بىراق قىزىل بىرىگادا (RAF) ھەرىكىتىگە قاراتقان ئىنكاسىدا جىنايى ئىشلار قانۇنى، جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى، ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىش ۋە خەۋپسىزلىك كۈچلىرىنى تەشكىللەش قاتارلىق جەھەتلەردىن كەڭ تۈردە ئىسلاھاتنى يولغا قويدى. ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىدىن بولغان نۇرغۇن قانۇنشۇناسلارمۇ بۇ ئىشتىن چوڭقۇر ئەندىشە قىلمىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. چۈنكى، ئۇلار ئەركىن دېموكراتىك روھنىڭ تېررورىزمنى توسۇش يولىدىكى كۈرەشلەردە تەدرىجىي ئاجىزلاپ قېلىشى، ھەتتا يوققا چىقىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئەلۋەتتە بۇنداق نەتىجە چىقىدىغانلىقى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىسپاتلانغىنى يوق. يەنە سىياسىي تۈزۈلمىدىكى «ئىدارە قىلىش قاتلىمى»نىڭ قوغدىشى ئاستىدىكى يەنە بىر خىل ئەكسىچە يۈزلىنىشمۇ بار. 70 ـ يىللاردىن باشلاپ خۇسۇسىيلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى قوغداش تەشەببۇسى ئاخىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ جەھەتتە جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. بىراق، دېموكراتىيە تېررورىزمغا قارشى كۈرەشتە ئۆزىنى ئۆزى بىكار قىلىۋېتىشى ھەمدە شۇ سەۋەبتىن بىر قىزىقارلىق بۇرۇلۇش كېلىپ چىققاندىن كېيىن، تېررورچىلارنىڭ دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە زەربە بې-

ـرىش نىشانىنى ئۆزىلا تاماملاپ، خۇددى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن قۇر-
قۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش يولىنى تاللىغاندەك ئەھۋالمۇ مەلۇم
دەرىجىدە كېلىپچىقىشى مۇمكىن، بۇنداق خەۋپ ـ خەتەر ھازىر ئې-
نىق ھەم دائىم تەكىتلىنىپ تۇرىدىغان بولدى.①

ئىككىنچى خىل ھۆكۈم تېررورچىلارنىڭ قورال ـ ياراغ مەسى-
لىسىگە چېتىلىدۇ. ھازىر ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قو-
راللارغا ئېرىشىشى ۋە ئۇنى ئىشلىتىشىنى توسۇش ئەسلا مۇمكىن
ئەمەس. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە زىت ھالدا، ئۇزاقتىن بۇيان مۇنداق
بىر گەپمۇ دېيىلىپ كېلىۋاتىدۇ: تېررورچىلار كەڭ كۆلەملىك قىر-
غىن قىلىشقا قىزىقمايدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇنداق قوراللارغا ئې-
رىشىشمۇ ئاسان ئىش ئەمەس. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر بۇرۇنلا قايىل
قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەمەس دەپ قارالغانىدى، بۈگۈن تېخىمۇ پۈت
تىرەپ تۇرالمايدۇ. نەچچە يۈزلىگەن ئادەمنىڭ ئۆلۈشىگە پەسەنتمۇ
قىلماي قويمايدىغان ئاشۇ كىشىلەر (بۇ بۈگۈن تېررورلۇق ھەرىكى-
تىنىڭ «ئۆلچىمى» بولۇپ قالدى) ئىمكانىيەت بولسىلا مىڭلىغان،
ئونمىڭلىغان كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىشنى ئويلايدىغان بول-
دى. ناۋادا نيۇيوركتىكى دۇنيا سودا مەركىزىنى غۇلىتىپ چۇشۇر-
گەن پارتلاتقۇچتىكى سيانىدلار كۆيمەي، ھاۋاغا تارقىلىپ كەتكەن
بولسا، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ جېنىنى ئالغان بولاتتى. جىنايەتچىلەر-
نىڭ مۇددىئاسى بۇنىڭدىنمۇ ئېنىق بولمايدۇ، تېررورچىلار بۇ ھەرد-
كەتنى ئالدىن پىلانلىغان ھەم قەستەن شۇنداق قىلغان. بۇنىڭدىن
سىرت، ناۋادا پارتلاتقۇچنىڭ كۈچىدە دۇنيا سودا مەركىزى ۋال
ستېرت كوچىسىغا غۇلاپ چۈشكەن بولسا، ئۇنداقتا سىجىل دومىنو

---

① ۋاللېر لاچۇئېۋر: «خاتالاشقۇچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن يېڭى
شەكىلدىكى قورال»، «كەلگۈسىدىكى تېررورىزم»، «Internationale Politik»
نىڭ 1996 ـ يىلى 1 ـ ئايدىكى سانىنىڭ 19 ~22 ـ بېتىگە قارالڭ.

ئېغىپكتى يۈز بېرەتتى. ئەگەر شۇنداق بولسا، مانخاتتون جەنۇبىي رايونىدا ناگاساكىدىكى ئاتوم بومبىسى پارتلاشتىن قېلىشمىغۇدەك غايەت زور بالايىئاپەتنىڭ كېلىپچىقىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.

ياپونىيەنىڭ ئوم ھەقىقەتى دىنىدىكىلەر بىيوخىمىيەلىك قورالالارنى تەتقىق قىلىشقا نۇرغۇن مەبلەغ سېلىپ، قۇدرىتى تەڭداشسىز بىيوخىمىيەلىك قورال ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇرۇنغان. كىشىنى خۇش قىلىدىغان يېرى شۇكى، تاكى توكيودىكى يەر ئاستى تۆمۈر يولىغا زەھەرلىك گاز قويۇپ بەرگەنگە قەدەر ئۇلار كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى بىيوخىمىيەلىك قورالالارنى تېخى مۇۋەپپەقىيەتلىك تەتقىق قىلىپ ياساپ چىقالمىغان، ئۇلارنىڭ بىيوخىمىيەلىك قورالالارنى تەتقىق قىلىپ ياساش پىلانى يەنىلا ئەڭ دەسلەپكى تەجرىبە باسقۇچىدىلا توختاپ قالغان بولۇپ، ئىشقا كىرىشتۇرگۈدەك پىشىپ يېتىلىش باسقۇچىغا تەرەققىي قىلالمىغان. بۇ تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، تېررورچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «كىچىك شەخسنىڭ ئاتوم بومبىسى» نى ئىشلەپچىقىرىش «ئادەتتىكى ئىش» ئەمەس. بىراق، پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، بولۇپمۇ گېن تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق تېخنىكىلارنى ئىگىلىمەكمۇ ئاسانلىشىدۇ. بۇ مەسىلىدە يادرو قورالالارنى ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىنى يوققا چىقىرىشقا بولىدۇ. چۈنكى، تېخنىكا جەھەتتىكى توسالغۇ يەنىلا ئىنتايىن چوڭ، خىمىيەلىك قورالالار بىلەن بىيولوگىيەلىك قورالالارنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىلىق تەلەپ تۆۋەن بولغانلىقتىن، تېررورچىلار بۇنىڭغا بەكرەك قىزىقىدۇ.

بىيوخىمىيەلىك قورالالار ناۋادا تېررورچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتسە، بىزگە نىسبەتەن كەلگۈسىدىكى ئەڭ چوڭ تەھدىتنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، بۇنداق قورالالارنى كىچىك دائىرىدە

ئىشلەپچىقارغىلى ھەمدە بۇلارنى قولغا چۈشۈرگىلى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋال يۈز بېرىشى مۇمكىن، چۈنكى بۇ بىيوخىمىيەلىك قورالالارنى مەخپىي توشۇماقمۇ ئاسان، يەنە كېلىپ بەزى «پايدىلىق» شارائىتتا، پەقەت يادرو قورالىرىلا پەيدا قىلالاي-دىغان ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ئېھ-تىمالغا ئىنتايىن يېقىن.

ناۋادا تېررورچىلار كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قورالالارنى ئىش-لەتسە، خەلقئارالىق سىياسىي قاتلامغا زادى قانداق تەسىر كۆرسى-تەلەيدۇ؟ بىز ھازىرچە تېخى بۇنىڭغا ئېنىق بىرنېمە دېيەلمەيمىز. چۈنكى، بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرىمىز تېخى يې-تەرسىز. بۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىسىمۇ، مۇمكىنچە-لىكنى يوق دېگىلى بولمايدۇ، مەدەنىي دۇنيا تېررورىزم ئالدىدا چې-كىنىشى مۇمكىن، ھەتتا ئاشۇ نىيىتى يامان ھۆكۈمەتلەر ئۆزىنىڭ نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشنى خالايدىغان تېررورچىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى مۇمكىن. تېررورىزمغا تايىنىپ دۆلەتنى ئاغدۇرۇۋېتىشمۇ يېڭىچە ئىش ئەمەس، قىزىل بىرىگادىدەك تېررور-لۇق تەشكىلاتلىرىمۇ ئىلگىرى سابىق شەرقىي گېرمانىيەنىڭ يار-دىمىگە ئېرىشكەن. بۇنى كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قورالالار مەسى-لىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلايدىغان بولساق، دۆلەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان تېررورىزم نېمىلا دېگەنبىلەن يەنىلا بىر يېڭى ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. تېررورىزمغا ياردەم بەرگەن دۆلەتلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى تۈپەيلىدىن ئۆزى زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن. چۈنكى، مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىككىنچى خىل ئىنكاس شۇكى، رايون ۋە مەدەنىيەت چەك - چېگراسىدىن ھالقىغان كۆپ سانلىق دۆلەتلەر بىرلىشىپ تېررورلۇق ھەرىكەتلىد-رىگە قارشى تۇرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ «رەسمىي» ياردەم بەرگۈچىلە-

رىنى يېتىم قالدۇرىدۇ، ناۋادا ئىمكانىيەت بولسا، يەنە مۇۋاپىق جازالايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، تېررورچىلارنىڭ قورال كۈچىدىن پايدىلىنىپ مەدەنىيەت ئېكستىرىمىزمىنىڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلىرىنىمۇ ئالدىن مۆلچەر قىلىشقا بولىدۇ، بۇنداق ئېقىمغا قارشى ئىش تۇتۇش پۈتكۈل دۇنيادىكى ئۆكتىچى ئىتتىپاقىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. چۈنكى، ئاشۇ چېتىلىپ قالغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى دۆلەتلەرمۇ ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى قىلچە قابىلىيىتى يوق جاللاتنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇشنى خالىمايدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئەۋزەل مۇداپىئە ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ، بۇ خىل ئىنكاس يەنىلا غايەت زور زىيان كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

ئۈچىنچى خىل ئىمكانىيەت بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن چېكىدىن ئاشقان ئىنكاستۇر، يەنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان دۆلەت دېموكراتىيەدىن ۋاز كېچىپ، دېموكراتىك دۆلەتتىن ساقچى دۆلىتىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئاقىۋەت تېخىمۇ ئەجەللىك بولىدۇ، چۈنكى بۇ دېموكراتىك دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىقتا يۈزلەنگەن ھەق تەلەپ ھوقۇقىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتكە كۆرسەتكەن پايدىلىق تەسىرىنى تۈرغۈن ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. زوراۋان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مەۋجۇتلۇق رىقابىتى دېموكراتىيەدىن مەھرۇم قالغان بۇنداق دۇنيادا تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. دۆلەت ھالقىغان تېررورچىلار، مەسىلەن، «Freedan Fighter» (ئەركىن جەڭچىلەر)، «Contras» لارغا ياكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تەشكىلاتلارغا مەبلەغ ياردەم قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ياكى رەقىبىنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يېتىدىغان ئىشلار تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتىشى مۇمكىن، ئەمما دوستانە ئۆتمەيدىغان ۋە تىنچ بولمىغان مۇشۇنداق بىر دۇنيادا، مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى يەنىلا ئىنتايىن ئىشەنچلىك بىر

خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. ھوقۇققا بولغان قىزى-
قىش دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىدىغان ئورۇندىكى يېڭى نامزاتلارنىڭ
يىراق رايونلاردىن، يەنى مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى توغرىسىغا كې-
سىپ ئۆتۈپ ئىتتىپاق تۈزىدىغان ھەمراھ ئىزدىشىگە تۈرتكە بولى-
دۇ، خىرىسقا دۇچ كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەتلەرمۇ ئوخشاش ھەرىكەت
قوللىنىشى مۇمكىن.

خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئۈچ
جەھەتتىن تەسۋىرلەپ ئۆتتۇق. بۇلارنى بىز مۆلچەرلەشكە بولىدىغان
تەسىر دەپ قارايمىز، شۇنداقلا بۇ تەسىرنى مەدەنىيەت ئەسلىيەتچى-
لىرىمۇ ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ئەلۋەتتە بۇ ئۆزگىرىشلەر «ھەقىقىي
مۇخلىس»لارغا تەلۋە ئۇنسۇرلار ئىنتىلگەن ئاخىرقى غەلىبىنى ئاتا
قىلالمايدۇ، بەلكى نوقۇل يوقىتىش خاراكتېرلىك ئۇنۇمگىلا ئىگە
قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان خەلقئارالىق سىياسىي ئاقىۋەت
تاسادىپىي ھەم خىيالىغا كەلتۈرمىگەن يەردىن چىقىدۇ.

مۇھىتنىڭ بېسىمى

كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتىدىغان يەنە بىر ئىش شۇكى،
ئۇ تامامەن «غەيرىي سىياسىي» تەسەۋۋۇرنى چىقىش نۇقتىسى قىلى-
غان بولىدۇ، يەنى تەبىئىي مۇھىتنىڭ تېزلىكتە بۇزۇلۇشى ئىنسا-
نىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت سالماقتا. مۇشۇنداق بۇزغۇنچىلىق
تۈپەيلىدىن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى تالان ـ
تاراج قىلىنىپ قۇرۇقداپ قويۇلدى. ئىنسانلارنىڭ ياشاش ئاساسىمۇ
يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. بىز ئوخشاشمىغان رايونلارنىڭ
تەرەققىيات يۈزلىنىشى ۋە كاپىتالنىڭ يۆتكىلىش شەكىللىرىنى
تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، مۇشۇنداق يەكۈن چىقاردۇق. نۆۋەتتە
ئىنسانلار بۇ مەسىلىنى مۇئەييەن دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك تىز-

گىنلىدى، مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىش قىلمىشلىرى ئەمدى سى-ياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئادەتتىن تاشقىرى سەلبىي تە-سىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولدى.

بۇ يۈرەكلىك بىلەن قىلىنغان قىياس، بىراق بىز كەم دېگەن-دىمۇ مۇنداق پاكىتنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز: ئاشۇ ئوخشاشمىغان رايونلار ئالدى بىلەن سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئىگىلىكىنى دېموكرا-تىك، ئېچىۋېتىلگەن يوسۇندا تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تۈرتكە بول-دۇ. لېكىن بۇ تەبىئىي بايلىققا بولغان بۇزغۇنچىلىقنى ئالدىن ئويلاشمىغان ئەھۋالدىكى ئىلگىرى سۈرۈش ھېسابلىنىدۇ، بۇنداق تەرەققىيات ئەندىزىسى «سىجىل تەرەققىيات»نىڭ بارلىق دانالارچە تەلەپ ۋە مىزانلىرىغا خىلاپ بولىسىمۇ، بىراق قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ خىل ھەرىكەت ھازىرغا قەدەر يەنىلا بازار ئىگىلى-كىنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسىگە ئۆيغۇن ھېسابلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بۇنداق نۇقتىئىنەزەردە ئەخمەق-لەرچە چىڭ تۇرۇۋېلىشىمۇ ئۇمىدسىزلەنگۈچىلەرنى ئەندىشىگە سې-لىۋاتقان سەۋەبلەرنىڭ بىرى، مۇھىت جەھەتتىكى كېلىشىش سى-ياسەتلىرىگە تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرى ئەمەل قىلىشى كېرەك، ئەمما ئۇلار ھەرقانداق مەجبۇرىيەتنى زىممىسىگە ئېلىشنى خالىمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىل-دۇرۇش بىرىنچى چوڭ ئىش بولۇپ، مۇھىت ئاسراشقا قارىغاندا تې-خىمۇ چوڭ ئالدىن تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇلار بىز غەربلىكلەرنىڭ ئاپەت خاراكتېرلىك تەرەققىيات يولىنى قارىغۇلار-چە دورىغان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگى-يەسىنى دەرھال ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسىغا قوبۇل قىلىش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان بولىدۇ. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە، ئۇلار غەرب ۋە شەرقتىكى تەرەققىي قىلغان سانائەت ئەللىرىنىڭ

مەغلۇبىيەت يولىغا يېڭىباشتىن قەدەم باسقان بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئانچە يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە كېتىدىغان سەرپىيات ئىنتايىن يۇقىرى ھەم دائىم ئەجرى بىكارغا كېتىدىغان تولۇقلاش، تۈزىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىمەكتىن باشقا ئامال قالمايدۇ. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىقتىساقىغا ئەزا ئەللەر ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق مۇھىتىدا ئۆسىدىغان ئورمانلارنى خالىس يوسۇندا ئېكولوگىيەلىك باشقۇرۇش كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇشنى رەت قىلغانلىقتىن، 1992 ـ يىلىدىكى رىئىپۇكس يىغىنىدا ئۇلارنىڭ ئەخمىقانىلىكى تارىخنىڭ ئار ـ نومۇس تۈۋرۈكىگە مەڭگۈلۈك ئويۇلدى. 1997 ـ يىلى ۋە 1998 ـ يىلى سۇماتىرا ئارىلىدا يوقىتىش خاراكتېرلىك ئېغىر ئوت ئاپىتى كۆرۈلگەن مەزگىلدە، ئۇلار قىلغانلىرىنىڭ جازاسىنى تارتىپ ئولتۇرماقتىن باشقا ئىش قىلالمىدى،بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتتى. بۇلاردىن سىرت، يەنە ساياھەتچىلىك ۋە باشقا كەسىپلەر ۋاستىلىك تارتقان زىيانمۇ بار.

ئىراق، تەرەققىي تاپقان سانائەت ئەللىرىنىڭ ئىپادىسىمۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولمىدى. ياۋروپا ئىقتىساقى پەقەت پارنىك گازىنى قويۇپ بېرىشكە قارىتا ئېھتىياتچان، ئەمەلىيەتتە يەنىلا خېلى مۇتەئەسسىپ بولغان تەۋسىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئىراق ئۇ يەر شارى كىلىماتى جەھەتتىكى سىياسەتنى يولغا قويۇشنىڭ ئىنقىلابىي پېشۋاسى دەپ كۆپتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن خەلقئارالىق مۇھىت سىياسىتىنىڭ قانچىلىك ئېچىنىشلىق ھالدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ كىلىمات مەسىلىسىدە بىر «مۇتتەھەم دۆلەت»تەكلا قىلىقلارنى قىلىپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئاتالمىش «ئامېرىكىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى»نى «يامان سۈپەتلىك ھەم ئەخمىقانە»

يوسۇندا قوغدىغانلىقى ئۆچىغا چىققان جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيە-سىدىكىلەرنىڭ كيوتو كېلىشىمىگە بولغان كۈچلۈك قارشىلىقلى-رىدىن ئىسپاتلىنىدۇ. بۇنداق قىلمىشلارنىڭ دۇنيا خەۋپسىزلىكىگە بولغان تەھدىتى ئىراقنىڭ بىيولوگىيەلىك قوراللىرى، لىۋىيەنىڭ خىمىيەلىك قورالىرى ياكى شىمالىي چاۋشيەننىڭ ئاتوم قورالل-رىنىڭ تەھدىتىدىن قېلىشمايدۇ.

مۇھىت مەسىلىسىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىيغا بولغان تەسىرى ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى. بىرىنچى خىلى، شىمال ـ جەنۇب ئەندىزىسى دېيىلدى. بىر جەھەتتىن، شىمالدىكىلەر تەلەپ قىلىنغان مۇھىت ئاسراش ئالاھىدە بەدىلىنى زىممىسىگە ئېلىشنى رەت قىل-سا، يەنە بىر جەھەتتىن، جەنۇبتىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوخشاشلا تەۋرەنمەس قارار چىقىرىپ، «سىجىل تەرەققىيات»نىڭ پۈتكۈل يەر شارىغا بولغان پايدىسىنى كۆزلىگەن ئاساستا مۇھىتقا ئالاھىدە زىيىنى بار ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى چەكلەشكە قوشۇل-مىدى. ئىككىلا تەرەپ مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان يامان ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش جاۋابكارلىقىنى قارشى تەرەپتىن كۆرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ ئەكسىچە يول تۇتقان ئۆچىغا چىققان ئىككى سىياسىي ئىتتىپاق شەكىللەندى. ئىككىلا گۇرۇھ مۇھىت سىياسىتىنىڭ باھانىسىدە، سودا قورۇقچىلىقىنى يولغا قويدى. شى-مالدىكىلەر جەنۇبتىكى كۆچمەنلەرنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلەپ، جەنۇبتا ھەربىي ئىشلار جەھەتتىن ئارىلىشىش ۋاسىتىسىنى قوللى-نىپ، پەۋقۇلئاددە زىيانلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر (مەسىلەن، ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق مۇھىتىدا ئۆسىدىغان ئورمانلارنى قالاي-مىقان كېسىش)نى قورال كۈچى ئارقىلىق ئاخىرلاشتۇردى؛ بۇنىڭغا جاۋابەن شىمالغا نېفىت توشۇشنى چەكلەش ۋە ئىستراتېگىيەلىك مۇھىم خام ماتېرىياللارنى ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش ئەھۋال-

لىرى يۈز بەردى. شىمالدىكىلەر نېفىت تەمىنلەشنىڭ بىخەتەرلىكى-
گە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ھەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى
ئەكسىچە يەنە جەنۇبتىكىلەرنى كەڭ دائىرىلىك تېررورىزم ئارقىلىق
قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر قىلدى.

ھەر خىل سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇنداق جەرياننىڭ كۆرۈ-
لۈشى ئانچە مۇمكىن ئەمەس. «جەنۇبىي قىسىم»دىن ئىبارەت بۇ
يەككىلىك بەك تارقاق، پەرقمۇ بەك چوڭ. شۇڭا ئۇيۇشۇش كۈچى
يېتەرسىز بولۇپ، تەلەپ قىلىنغىنىدەك بىرلىك سەپنى شەكىللەن-
دۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇلار مۇھىت مەسىلىسىدىمۇ رو-
شەن ئوخشىمايدىغان مەيداننى ئىپادىلىدى. مەسىلەن، نېفىت ئىش-
لەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر نېفىت خىمىيە يېقىلغۇ سەرپىياتىغا
ھېچقانداق چەكلىمە قويماسلىقنى ئۈمىد قىلاتتى؛ بەزى ئۇششاق
ئارال دۆلەتلەر بارلىق ئىستېمالچىلارنىڭ ئىشلىتىش مىقدارىنى
ئازايتىش جەھەتتە دەرھال پائال تەدبىر قوللىنىشنى ئۈمىد قىلدى؛
ئەمما تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى بارلىق يۈكنى
تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرى زىممىسىگە ئالسىكەن دەيتتى.
بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن ئۈچىنچى دۇنيادا ئىدراكىي پىكىر يۇر-
گۈزۈلىدىغان بولدى. چۈنكى، ئورمانلارنى داۋاملىق قالايمىقان كې-
سىۋېرىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتى قۇربان بولۇپ كېتەت-
تى. جەنۇبىي قىسىمدىكى ئىجتىمائىي دۇنيا تېز تەرەققىي قىلغان-
سېرى، ئۇ يەردىكى كىشىلەر مۇھىت ئاسراشنىڭ ئىقتىسادنى مۇ-
ۋەپپەقىيەتلىك تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئالدىنقى شەرت ئىكەنلى-
كىنى تېخىمۇ بالدۇر تونۇپ يېتەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى
شىمالدىكىلەر بىلەن قاتتىق ئارىلىشىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىن-
مايتتى. شۇڭا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ شىمال ـ جەنۇب مۇناسىۋىتى-

نىڭ يامانلىشىشىدىن ھەر ۋاقىت پايدىلىنىپ، تەرەققىي تاپقان دۆ-لەتلەر بىلەن ئىمتىيازلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشىمۇ مۇمكىن ئىـ-دى. ئەكسىچە، شىمالدىكىلەرمۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ جاھىللارچە تۇتقان يولىغا ئۇزاققىچە ئەمەل قىلىپ كەتمەيتتى. بەزى سانائەت دۆلەتلىرى بۇنىڭ پېشۋالىرىدىن بولۇپ قالدى. ئەمما، يەنە بەزى دۆلەتلەر مۇرەسسە ـ مادارا يولىنى بويلاپ كېتىۋەردى. ئۇلار جەنۇبتىكى بىرقەدەر مۆتىدىل دۆلەتلەر بىلەن تىرىشىپ ئالاقە ئور-ناتماقچى ئىدى. ناۋادا ئىش شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا دۇنيادى-كى يېڭى ئىككى قۇتۇپلۇق ئەندىزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زىيادە كۆپ مەنبەلىشىش، زىيادە مۇرەككەپلىشىش ۋە پەرقلىق بولۇش ئەھۋالى كېلىپچىقاتتى.

شۇڭا، بىز بىر خىل زىددىيەت مۇمكىنچىلىكىگە نەزىرىمىزنى ئاغدۇرۇشىمىز كېرەك. ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئەندىزىسىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ، يەنى مۇھىت بېسىمى دۇنيانى ئۇزۇكسىز بۆلۈنمە ھالەتكە باشلاپ باردى. تەبىئىي مۇھىتقا بولغان زىيانكەشلىك يەنە كىشىلەرنى ئۆزى ياشايدىغان زېمىنغا قايتۇرۇپ كەلدى، ئۇلار تېخىمۇ ئابستراكت، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئورتاق گەۋدىدىن تونۇش تۇيغۇسى ئىزدىمەستىن، بەلكى تېخىمۇ تار دائىـ-رىگە بەكرەك مايىل. ئۆزى ياشايدىغان ماكان تاشقى دۇشمەنلەردىن قوغدىلىشى كېرەك، بۇنداق ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ يەنە ئۇزۇكسىز ئەۋج ئېلىۋاتقان كۆچمەنلەر ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن كۈچىيىپ بار-دى، ئەمما تەجرىبىگە ئاساسلانغاندا كۆچمەنلەر دولقۇنى دەل مۇھىت بېسىمىغا تۇرتكە بولىدىغان ئامىل، شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويۇلغان مەسىلە «چوڭ» مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ توقۇنۇشى بولماستىن، بەلكى «كىچىك» ئىرق مەدەنىيىتىنىڭ بۆلۈنۈشى بو-لۇپ، ئۇ ئايرىمچىلىق، ئۇزۇكسىز ئەۋج ئېلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش

ۋە دۆلەت كىرىزىسى، چېكىدىن ئاشقان چەتكە قېقىش كەيپىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كەڭ كۆلەملىك ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئاجىز دۆلەتلەر بۇنداق بېسىم ئاستىدا يىمىرىلىپ ۋەيران بولۇشى، سومالىدىكىدەك ئەھۋاللار يەنىمۇ كۆپىيىشى مۇمكىن. كۈندىن ـ كۈنگە قىس بولۇ-ۋاتقان بايلىقلارنى، مەسىلەن، تېرىلغۇ يەر، ئىچىدىغان سۇ قاتار-لىقلارنى تالىشىش يۈزىسىدىن ياكى دېڭىز ـ ئوكيانلاردا بېلىق تۇ-تۇش جەھەتتىكى پىكىر ئىختىلاپىدىن رايونلار ئوتتۇرىسىدا كەس-كىن ئۇرۇشلار كېلىپچىقىتى. بۇنداق ئىشلار كۆز ئالدىمىزدىمۇ كۆپ يۈز بېرىشى مۇمكىن. دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىش تەھدىتىدىن ساقلىنىشقا قۇربى يېتىدىغان، رايون تەۋەسىدە بىرقەدەر قۇدرەتلىك سانىلىدىغان چوڭ دۆلەتلەردە، مۇشۇ تۈپەيلىدىن ھەربىي ۋاستە-لەرنى قوللىنىپ رايون زومىگەرىگە ئايلىنىشنى ئارزۇ قىلىشتەك يېڭى مۇمكىنچىلىكلەر كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن تەھدىتكە ئۇچرى-غان دۆلەتلەر ئەتراپتىن قوغدىغۇچى ئىزدەشكە كىرىشتى. ئارقى-دىنلا دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇق ئويۇنى يەنە باشلاندى. ئېكولوگىيەلىك كىرىزىسنىڭ ۋەسۋەسىسى بۇ ئويۇننىڭ تېز ئايلى-نىشىغا تېخىمۇ تۈرتكە بولدى. ياۋروپانىڭ ئىچكى قىسمىدا دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كەتتى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، پۈتكۈل «غەرب دۇنياسى» تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كەتتى، بۇنىڭدىكى مەقسەت ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ ئۆز چېگراسىغا بولغان تەھدىتىنى توسۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق ھەمكارلىقنىڭ شە-كىللىنىشى غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا كۆپىيىۋاتقان پەرققە قارىغاندا تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئې-گە. بىز ئالدىنقى قىسمىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «نورمال تەرەققىي قىلىۋاتقان» دۆلەتلەر ھاكىمىيەتنىڭ دائىملىق ئالمىشىشى ۋە تې-

خىمۇ تەھدىتلىك بولغان كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ تەسىرىدىن تۇتقان يولىنى ئۆزگەرتتى. ئەلۋەتتە بىز يەنە تېخىمۇ قىزىقارلىق ئىشلارنى توقۇپ چىقالايمىز، مۇھىتنىڭ جىددىي ئۆزگىرىشى «يوھان بېشا-رەتلىرى»دىكى «تۆت چەۋەنداز» (ئايرىم - ئايرىم ھالدا چۇما كېسە-لى، ئۇرۇش، ئاچارچىلىق ۋە ئۆلۈمنىڭ سىمۋولى، ئۇ تېررورلۇق، شۇملۇقنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمداش — تەرجىماندىن)نى دۇنياغا تېزلىكتە يامراتتى. چۇما كېسىلى بىلەن ئاچارچىلىق شىمالدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇقىملىقنى يوققا چىقاردى. كەڭ كۆلەملىك قېچىش ۋە كۆچۈش دولقۇنى دۆلەت چېگراسىغا يوپۇرۇ-لۇپ كەلدى، بۇ ئاخىرىدا ئىگىلىك ھوقۇقىنىمۇ يوققا چىقىرىشى مۇمكىن. جۇشقۇنلۇقتىن ئەسەرمۇ بولمىغان بۇنداق ھۆكۈمەتسىز-لىك دۇنياسىدا، مەدەنىيەتنىڭ پېشانىسى ئوڭ كېلىپ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس، خەلقئارالىق سىياسىيمۇ يوققا چىقتى، قېپقالىدىغىنى پەقەت بارغانسېرى كىچىكلەپ كېتىۋاتقان كوللېك-تىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئەجەللىك چەككە يەتكەن، ئۈمىدسىز-لىك بىلەن تولغان ياشاش يولىدىكى جەڭلا بولدى، خالاس.

بىراق، تېخىمۇ ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تەرەققىيات ئەن-دىزىسىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. «ئوتتۇرا ھال» ئاپەتلەر، مەسىلەن، ھىندونېزىيەدە يۈز بەرگەن ئورمانلىق ئوت ئاپىتى ياكى ئاتموسفېرادىكى ئوزون قەۋىتى تۆشۈكىنىڭ ئۇزۇكسىز چوڭىيىشى ئارقىسىدا، كىشىلەر مۇھىت ئاسراش مەسىلىسىنى يېڭىباشتىن ئويلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەر شارى مۇھىتنى ئاسراش ئېڭىمۇ كۈچەيدى. بىز بۇ يەردە كۆزدە تۇتىۋاتقان مۇھىت ئاسراش مەسىلىسى ھەرقانداق مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن كەلگەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى پىكىردە بىرلىككە كېلەلەيدىغان تېما. مۇھىت ئاسراش ھەرىكىتى دۇنيادىكى بارلىق رايونلاردا قانات ياي-

دۇرۇلدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ يەنە دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتتە قاتنىشىش خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان تەرەققىيات سىدياسىي كۈچىگە ئايلاندى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى، مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئىقتىسادىي مەنپەئەت گۇرۇھلىرى، مۇھىت ئاسراش تېخنىكىسى بىلەن تەمىن ئېتىدىغان سانائەت تارماقلىرى ۋە بيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ مەسئۇل تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئىتتىپاقنىڭ ئۇزۇن قەۋەتنى قوغداش كېلىشىمى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەت كېلىشىمنى ئادا قىلىشقا، شۇنداقلا باشقا بەزى دېگىز - ئوكيان ئاسراش كېلىشىملىرىنىڭ ئىمزالىنىشىغا ياردىمى تەگدى، نۆۋەتتە يەر شارىنىڭ كىلىمات سىياسىتى جەھەتتە نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، بىراق بىز تامامەن تەسەۋۋۇر قىلالايمىزكى، بۇنداق ئىتتىپاق شەكلىنىڭ ھاسىل بولۇشى «جەنۇب تەرەپ» بىلەن ئامېرىكا ۋە باشقا ئۆزى خالىمايدىغان دۆلەتلەر بىلەنلا چەكلەنگەن «شىمال تەرەپ» ئوتتۇرىسىدىكى قاتمال قارشىلىشىشنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى. ئامېرىكىدىكى ئەل رايىنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، كۆپ سانلىق كىشىلەر مۇھىت ئاسراش سىياسىتى جەھەتتە مۇرەسسە قىلىش پوزىتسىيەسى قوللىنىشنى خالىسىمۇ، بىراق نۆۋەتتىكى ھۆكۈمەت قوللانغان قاتتىق سىياسەتلەرنى قوللىمايدۇ، بولۇپمۇ پارلامېنتتا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىكى چېكىدىن ئاشقانلار پارنىك گازىنى قويۇپ بېرىشنى چەكلەيدىغان «كيوتو كېلىشىمى»گە نىسبەتەن جاھىللارچە مەيدانىنى ئىپادىلىدى.

ئۇنداقتا، مۇھىت سىياسىتىدىكى بۇرۇلۇش ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىشىشىدىكى چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالارمۇ؟ بۇ خىل قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىدۇ. ئىنسانلار ياراتقان بارلىق مەدەنىيەتلەردە، تەبىئەت (ئۇي-

يېكتىپ ماددىي دۇنيا)كە نىسبەتەن پەۋقۇلئاددە تەسەۋۋۇر كۈچى بار. مەسىلەن، جىمىكى مەۋجۇداتلارنى پەرۋەردىگار ياراتقان ياكى بۇلار ھەتتا پەيغەمبەرلەرنىڭ گەۋدىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، بۇ كىشىلەردىن ئاسراش مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتتىكى كىشىلەر مۇشۇ ئاساستىلا بىردەكلىك ھاسىل قىلالايدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئەلۋەتتە بەك كۆپ ئۇ-مىد كۈتەلمەيمىز. ئەمما، «جەنۇب تەرەپ»تىكى ئاھالىنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، سانائەتلەشتۈرۈش دولقۇنى بىلەن «شىمال تە-رەپ»تە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن مەنپەئەت ئىنېرتسىيەسى ۋە تۇرمۇش ئادىتى بۇ خىل بۇرۇلۇشنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى ئەمەلىي ئەھۋال تەلەپ قىلغاندىكىدىنمۇ بەكرەك ئاستىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. يەر شارىنىڭ مۇھىت شارائىتى كەلگۈسىدىكى نەچچە ئون يىلدا داۋام-لىق يامانلىشىپ بارىدۇ، رايون خاراكتېرلىك ئاپەتلەرمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. بىراق، بىزگە يەنە مۇنداق پۇرسەتمۇ بار. يۇ-قىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يامان ئىشلار بەلكىم دۆلەت چېگراسى ۋە مەدەنىيەت چەك ـ چېگراسىدىن ھالقىغان ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۈچكە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

ئىستاتىستىكىدىكى تەرەققىيات ۋە كۆچۈش

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇلۇش بىلەن «كۆچمەن»لەر ھادىسىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتنى سېلىشتۇرىدىغانغا باشقا بىرەر خىل ئۇسۇل تېخى يوق. «كۆچمەنلەر» ياشاش ئۈچۈن، ئۆزى تۇغۇلغان يەرگە تامامەن يات، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەھ-دىت بىلەن تولغان يېڭى مۇھىتقا كۆچۈپ بارىدۇ. يەنە بىر جەھەت-تىن، ئۇ مۇشۇ كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغان دۆلەتتىكى ئەسلىي ئاھالىلەر يۈزلەنمىسە بولمايدىغان تاشقى خىرىس. بۇنداق خىرىسنى

ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى سىنىپقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئانچە مۇھىم ئەمەس ياكى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق كىچىك ئىش دېيىشكە بولمىسىمۇ، بىراق نېمىلا دېگەنبىلەن ئۇ يەنىلا زەربىسىز ھەم تەھدىتسىز ئىش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئاساسەن دېگۇدەك بۇ تۇپەيلىدىن تەسىرگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار مائارىپ جەھەتتە تاشقى تەسىرنىڭ تەسىرگە بەكرەك ئۇچراپ، بىزارلىق ھېس قىلىپ قالسا، ئۆزىنىڭ باللىرىنى باشقا رايوندىكى مەكتەپلەرگە ياكى خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بېرىشىدۇ. كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان «يۇك»نى كۆتۈرىدىغانلار ئالدى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئاۋام ـ پۇقرالار بولىدۇ، ئۇلارغا يېڭى كەلگەن ئاھالىلەردىن خىزمەت ئورنى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەرزان باھادا ئىجارە بېرىدىغان ئۆيى ۋە كەسپىي تەربىيەلىنىش پۇرسىتىنى تالاشماقتىن باشقا ئامال يوق. دەل مۇشۇنداق ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ چەت گىرۋەكلىرىدە تۇرۇۋاتقانلار رىقابەتلىشىۋاتقان ئەھۋالدىلا، ئوڭ قانات ئۇچىغا چىققان ئۇنسۇرلارنىڭ كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان تەرغىباتلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا شارائىت يارىتىلىدۇ.

كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىدۇ. ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار پۈتكۈل دۇنيادىكى رويخەتكە ئېلىنغان مۇساپىرلارنىڭ 30% ىنى قوبۇل قىلدى، ئەمما ئۇ يەردىكى دائىمىي تۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنىڭ سانى دۇنيا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 10% ىنىلا ئىگىلەيدۇ، كۆپ سانلىق مۇساپىرلار، قوغلاپ چىقىرىلغانلار ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەردە ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ يەر پەقەت پاناھلىنىدىغان جاي تېپىشتىكى ئوتتۇرا ھالقا، بىراق ئۇلاردا شىمالدىكى «گۈزەل دۆلەت»لەرگە بېرىۋالغۇدەك

مۇساپىنى داۋاملىق بېسىشقا كېتىدىغان زۆرۈر مەبلەغ كەمچىل. مۇساپىرلارنى قوبۇل قىلغان بىرقەدەر نامرات دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار دۇچ كەلگەن مەسىلە بىزدەك بىرقەدەر باي، بىر گەۋدىلىشىش دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى، تۇزۇلمە جەھەتتىن ماسلىشىش ئىقتىدارىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ.

بىراق، يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە، بىزمۇ كۆچمەنلەر مەسىلىسىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايمىز، كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «پېنسىيە پۇلىمىز»نىڭ بىخەتەرلىك كاپالىتى مۇشۇ تۇپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرايدۇ، دەپ قارايدىغان مەسىلە كىشىلەر ھەممىشە مۇنازىرە قىلىشقاندەك ئۇنچىۋالا ئېغىرمۇ ئەمەس. چۈنكى، ئۇ مەسىلىلەرنى تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئارقىلىق تامامەن ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. يەر شارى خاراكتېرلىك مۆلچەردىن قارىغاندا، كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر ھادىسىسىنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب تۆۋەندىكىچە:

نامرات ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىكى ئاھالىنىڭ تېز كۆپىيىشى پەيدا قىلغان بېسىم؛

نامرات، باي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقىنىڭ ئۇزۇكسىز چوڭىيىشى؛

مۇھىتنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى؛

ئۇرۇش، ئىچكى ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق سىياسىيسى؛

پۈتۈن يەر شارىنى قاپلاۋاتقان قولايلىق قاتناش تورى.

ئەرەب ئەللىرىدە ئاھالىنىڭ زور مىقداردا كۆپىيىشى بۇ رايوندىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي كىرىزىسنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، تۈركۈملەپ چوڭ بولۇۋاتقان ياشلار تېز ئۆزگىرىۋاتقان دۇنيادا تېگىشلىك «پۇل»، بىخەتەر سو-

رۇنغا ئىگە بولالمىدى. مەيلى خىزمەت، تۇرالغۇ ياكى مەدەنىيەتنى
تونۇش تۇيغۇسى بولسۇن، ھەممىسىلا زۆرۈر كاپالەتتىن مەھرۇم
قالدى. خۇنتىنگتون ئۇنىڭدىن ئۆتكۈر توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ
ئاساسىنى كۆرۈۋالدى. ئۇ ئىسلام دۇنياسى غەرب ئەللىرى بىلەن
كەسكىن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەپ بېشارەت بەردى. ئەم-
ما، ئۇ ئەرەب ئەللىرىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىش دولقۇنى دۇنيادىكى
ئوتتۇرا ئافرىقىدىن باشقا رايونلارغا ئوخشاشلا ئاستا ـ ئاستا پەس-
يىشكە باشلىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى. شىمالىي ئاف-
رىقىدىكى مەغرىب رايونىدا ئاھالىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى
نۆۋەتتە تېخى 2.5% تىن ئاشقان بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقى بىرقان-
چە يىلغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئېشىش نىسبىتىدە يەنىلا سەل تۆۋەن-
لەش بولدى. باشقا رايونلار، مەسىلەن: شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا،
جۇڭگو ياكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدە بۇ مەزگىلدىكى ئاھالى-
نىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 2% تىن تۆۋەن بولدى ھەمدە 1% كە قاراپ
يېقىنلىشىۋاتىدۇ. ئەمما، تەرەققىي تاپقان سانائەت ئەللىرىدە، ئاھا-
لىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى نۆل ھالەتتە دېگۈدەك تۇرۇۋاتىدۇ ياكى
بولمىسا كېمىيىۋاتىدۇ.

بىز ئېكولوگىيە، ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتتە مۇھىم ئەھ-
مىيەتكە ئىگە بۇنداق يۈزلىنىشنى قەتئىي قوللىشىمىز كېرەك،
بىراق ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تۇغۇلۇش نىسبىتىنى بىۋاستە
تىزگىنلەشكە قارىتىلىپ قالماسلىقى كېرەك، بۇنىڭدا بەزى ۋاسى-
تىلىك، ئاسان تالاش ـ تارتىش قوزغىمايدىغان ئۇسۇللارنى تەۋسى-
يە قىلىشقا بولىدۇ، يەنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ياردەم بېرىپ،
ياشاش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي ياشانغاندا كۈ-
تۈنۈش سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش، ئەڭ مۇھىمى ئاياللارنىڭ ھو-
قۇق ـ مەنپەئەتىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنى كەسپىي ھايات ۋە جەمئى-

يەتتىكى ئىقتىسادىي تۈرمۈشقا ماسلاشتۇرۇش لازىم. ئەلۋەتتە، مۇ-شۇ تەدبىرلەرگىلا تايانغان بىلەن كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان ئىجتىما-ئىي بېسىمنى تولۇق تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بىراق، بۇ تەدبىرلەر نې-مىلا دېگەنبىلەن بېسىمنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىش رولىنى ئوي-نايدۇ ھەمدە كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان دۆلەتلەر-مۇ مۇشۇ تۈپەيلىدىن زەربىدىن مەلۇم دەرىجىدە قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

يەكۈن

خەلقئارالىق سىياسىيدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىدىيەۋى ئېقىم خۇددى كىشىلەرنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇشقا تۇتقان پوزىتسىم-يەسىگە ئوخشاش ئاجايىپ زىددىيەتلىك بىر خىل پىسخىكىنى ئى-پادىلىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، دۆلەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشقا تۈرتكە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى دۆلەت-لەر ۋە رايونلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىققا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرى-جىدە تۈرتكە بولدى. يەر شارىلاشتۇرۇشتا ماكان ئارىلىقى بارغانچە مۇھىم بىلىنمەيدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت چېگراسىنى ھالقىغان ھەمكارلىققا كۆپ قولايلىق تۇغۇلدى.

بۇ مۇھاكىمىلەرنىڭ يەنىلا ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان خەلقئارالىق سىياسىي رايونلارغا (ئاشۇ تەرتىپلىك، قە-دىمىي دۆلەتلەر دۇنياسىغا) كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئەڭ كىچىك بولىدۇ. بۇ رايونلاردا خەۋپسىزلىك جەھەتتىكى مۇشكۇلاتلار ئۆزئارا ھەمكارلىق ئۈچۈن ئەڭ چوڭ توسالغۇ پەيدا قىلدى. بۇ يەردە ماكان ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ئىنتايىن مۇ-ھىم رول ئوينايدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. توقۇنۇش ئالدى بىلەن يەرلىك خاراكتېرگە ۋە رايون خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ؛ قوشنا دۆلەتلەر ۋە باشقا سىياسىي بىرلىكلەر ئۆزئارا تالاش - تارتىش پەيدا قىلىد-

دىغان ئەڭ چوڭ خەۋپنى ئۆزىگە يوشۇرغان بولىدۇ. دۆلەتلەر دۇنيا سىدىكى دەل مۇشۇنداق سىستېما كەلگۈسىگە تۇتاشقان يولنى يورۇ تۇشقا ئۇرۇنغان مەشھۇر بېشارەتچىلەر دىققەت قىلمىدىغان مۇھىم نۇقتىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ بېشارەتچىلەر ھېنرى كىسسىنگېر، زبىگنېۋ بىرژېنسكىي، پاۋل كېننىدى، ئارنولف باللىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەتنىڭ كېيىنكى بىر ئەسىرنى 19 ـ ئەسىرگە خاس نەزەر بىلەن كۆزىتىشكە مايىل ھەمدە خەلقئارالىق سىياسىيدىكى باشقا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ لەرگە سەل قارايدۇ.[1] شۇڭا، ئۇلارنىڭ مۆلچەرى چوقۇم جايىدا چىق مايدۇ ھەم چەكلىمىلىككە ئىگە.

سەيمىل خۇنتىنگتوننىڭ بۇ ئەپەندىلەرگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ كەلگۈسىگە نەزەر سالغاندا، ھەممىشە مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك نۇقتىئىنەزەرلەرنى قوشۇۋېلىپ، ئەنئەنىۋى سىياسىينىڭ كونا تونىنى توپتوغرا كىيىۋالىدۇ، بىراق ئۇ «مىللىي دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى» ئورنىغا «يادرولۇق دۆلەت رەھبەرلىكىدىكى مەدەنىيەت چەمبىرىكى»نى دەسسەتكەن. ئۇنداق قىلمىغان بولسا، ئۇمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا دەلىل ـ ئىسپاتلار بىلەن سىياسىينى تەھلىل قىلىشتەك تور ئىچىگە چۈشۈپ قېلىپ چىقالمىغان بولاتتى. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدا، ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇشنىڭ كۈچلۈك ھەمكارلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئاستا ـ ئاستا يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى مەجبۇرلاش يوسۇنىدىكى، ۋاقتى ئۆتكەن، سودىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان كونا رامكا ئالىدۇ، بۇنداق ئىدىيە بويىچە بولغاندا، بىر ئادەم ئالىدىغان پايدا مۇقەررەر

---

① ھېنرى كىسسىنگېر: «دۆلەتنىڭ ئىدارىكى: دىپلوماتىيەنىڭ ماھىيىتى»، بېرلىن، 1994 ـ يىلى نەشرى. پاۋل كېننېدى: «21 ـ ئەسىرنى كۈتۈۋالايلى» فىرانكفورد، 1993 ـ يىلى نەشرى.

ھالدا يەنە بىر ئادەم تارتىدىغان زىيان ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولىدۇ. بىراق، ئۇزاق مەزگىللىك نۇقتىدىن قارىغاندا، بىر رايوننىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈكسىلىشى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىگە قارىتا مۇقەررەر ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، كاپىتالنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى يۆتكىلىشچانلىقى ۋە خەلقئارالىششى ئۇنى مىللىي دۆلەتنىڭ ئەسلىي خاسلىقىغا بېقىندۇرۇپ قويۇپ، بارغانسېرى زامانىنىڭ كەينىدە قويىدۇ. دۆلەت ھالقىپ تىجارەت قىلىدىغان كارخانىلار ئۆزلىرى مەبلەغ سالغان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي توقۇنۇشقا قىلچە قىزىقمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى پۈتكۈل دۇنيادا رىقابەتلىشىش ئۈچۈن مۇقىم بىر مۇھىت يارىتىش، يەنە كېلىپ خەلقئارالىق يېقىن ھەمكارلىق ئارقىلىقلا بۇ نىشانغا يەتكىلى بولىدۇ. دۇنيا سودا تەشكىلاتى بىر دۆلەت ئۆز ئالدىغا قۇرۇۋالغان «خۇسۇسىي ئاپپارات» ئەمەس، ئىقتىسادىي جەھەتتە قۇدرەتلىك چوڭ دۆلەت قولىغا ئېلىۋالغان ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى تىزگىنلەش كۈچى ئالدىدا، باشقا ئەزا دۆلەتلەر بىر - بىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى تىرىشىپ كۈچەيتىپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك، نېمىلا دېگەنبىلەن ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بىر بېلەت تاشلاشقا كۈچى يېتىدۇ.

بۇ كونكرېت ئەھۋالنى چىقىش قىلغاندا، ئىككى رايون ئوتتۇرىسىدا ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق ئورنىتىش تەسەۋۋۇرىنى تامامەن ئالدىن مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا دۇنيا ئىقتىسادى ۋە سىياسىي مەنپەئەت ئەڭ زور چەكتە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق غەرب بىلەن شەرقىي ئاسىيا ياكى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقتۇر. تەكىتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇ-

كى، ئىچمۇيتىلگەن جۇڭگو بۇ ھەمكارلىق ئىتتىپاقنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالىدۇ؛ ئەمما خەۋپلىك، بىكىنمە جۇڭگو بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بولۇپ قالىدۇ. لاتىن ئامېرىكىسى، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، شەرقىي ياۋروپا (روسىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يەنە جەنۇبىي ئاسىيادىكى بىر قەدەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان رايونلارمۇ زورمۇزور دېگۈدەك بۇ ئىتتىپاق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى مۇمكىن. ناۋادا ئىسلام ئەللىرى زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنى تاماملىيالىسا، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا مۇشۇ چەمبىرەك ئىچىگە سىغداپ كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق خەلقئارالىق سىياسىي داۋالغۇشنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلىيەلىگۈدەك دەرىجىدە كۈچىيىدۇ ياكى بولمىسا ھەتتا ۋەزىيەتنى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان رايونلار، مەسىلەن، ئافرىقا ۋە يېقىن شەرق رايونلىرىدا تېخىمۇ پايدىلىق رامكا شارائىتىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇ يەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ مۇمكىن.

ئاسىيا بىلەن غەربنىڭ ئىتتىپاقى غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ تور تەشكىلىي شەكلى ئارقىلىق قۇرۇلغان ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دۆلەتلەردە ئۆز ئورنىنى تىكلىگەن. بۇ كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتى ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ پائالىيىتى بىلەن ھامان بىردەك بولۇپ كېتىشى ناتايىن، بەزىدە ھەتتا ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، مۇھىت ئاسراش ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسى ۋە ئىستېمالچىلارنى قوغداش، ئەمگەك مۇھاپىزىتى جەھەتتە شۇنداق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ تەشكىلاتلار ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ ئۈستۈنلۈكىگە قارىتا بىر خىل تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچنى ھاسىل قىلىدۇ. باشقا دۆلەت ھالقىغان ئالاقىلەر بۇنداق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ. تېررورىزمنى بىۋاسىتە پەيدا قىلمىسىمۇ، قىزىقىشى ئوخشىشىپ كېتىدىغان پارتىيە ـ گۇرۇھلار تەشكىل

قىلغان «خەلقئارالىق تەشكىلات»لار بۇنىڭ مىسالىدۇر.

تېررورىزم، مۇھىت مەسىلىسى، كۆچمەنلەر دولقۇنى قاتار-لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ھالقىشلار پەيدا قىلغان پايدى-سىز تەسىرلەرمۇ ئوخشاشلا ئاتالمىش زىددىيەتلىك ھادىسىلەرنى نا-مايان قىلىدۇ. تېررورىزم بىر جەھەتتىن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىراق، ئۇ يەنە قەتئىي، ئورتاق كۆرەشلەرگە زۆرۈر ھەم مۇۋاپىق سەۋەب تېپىپ بېرىدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان قىزىقىشنى بىرىن-چى ئورۇنغا قويغان دۆلەتلەر تېررورىزم پەيدا قىلىدىغان مۇقىمسىز ھالەتنى چوقۇم ياقتۇرمايدۇ، بۇ بىر «كىرىستاللىشىش نۇقتىسى» بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، مۇھىت ئاسراش مەسىلىسى ۋە كۆلىمى زور كۆچمەنلەر ھەرىكىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقىمۇ بۇ قانۇنىيەت ئوخشاشلا باب كېلىدۇ.

ئۇنداقتا تەھلىلىمىزنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە، مەدەنىيەت ئا-مىلىنىڭ زادى قانداق رول ئوينايدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ با-قايلى. يەكۈن شۇكى، ئۇ زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى كەسكىنلەشتۈ-رۈۋەتتى، بۇ تەرىپىنى ئۇنىڭ پايدىسىز تەسىرى دېمەي بولمايدۇ. بىرىنچى، بۇ نۇقتا كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلغان ئاشۇ دۆلەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى بۇ دۆلەتلەردە مەدەنىيەت ئامىلى ئاساسلىقى ئىچكى ئىشلار جەھەتتىكى مەنىگە ئىگە. ئىككىنچىدىن، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تالاش - تارتىشلار يەنە تېررورىزملىق پائالىيەتلەر ئۇ-چۇن ئادەتتىن تاشقىرى زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن؛ ئۇ تېررورىزمنى بىۋاستە پەيدا قىلمىسىمۇ، تېررورىزمنىڭ مۇددىئاسى ئۇچۇن يې-ڭى مەنبەلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇ ئاساسلىقى يەر-لىك ۋە رايون خاراكتېرلىك تالاش - تارتىشلارنى قوزغايدۇ، يەنى دىنىي ئەقىدىنىڭ چىن مەنىسى ئۈستىدە توختىماي تالاش - تار-

تىش قىلىۋاتقان ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار ئارىسىدا، ئەسلىيەتچىلەر
بىلەن «بىدئەتچىلەر» ئارىسىدا ھەممىدە ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت
ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۆلەت بىلەن ئىرقلار
ئارا توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن. بەزىدە بۇنداق ئىشلار مەدەنىيەت
ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشاش بولغان دۆلەتلەردىن تەشكىل تاپقان ئىت-
تىپاقتىمۇ يۈز بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ دۆلەت مەنپە-
ئەتى ئوخشاش بولۇپ قالسا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئورتاق نۇقتا
بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ شەكىلاتلارغا تېخىمۇ ئاسانلاشتۇرۇۋېتىشى
مۇمكىن. بىراق، ئومۇمىي پىرىنسىپنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاساسلىقى
ھوقۇقنى كۈچەيتىشنى ئويلايدىغان سىياسىي تەشكىللەرگە نىسبە-
تەن ئېيتقاندا ماكان جەھەتتىكى يېقىنلىشىش بىر - بىرىدىن رايى
يېنىش كەيپىياتىنى تېخىمۇ ئاسان كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.
بۇنداق ئەھۋالدا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقمۇ مەدەنىيەت
جەھەتتىكى پەرقچە ئوخشاشلا تالاش - تارتىشقا قاتناشقان ياكى
ھەمكارلىقنى قوغدىغان كۆلەم قانچە چوڭ بولسا — دۆلەتلەر گۇ-
رۇھىدىن رايون ئىتتىپاقىغىچە، ھەتتا ئورتاق دۇنيا سىستېمىسى-
غىچە — مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ باشقا ئامىللار تەرىپىدىن چەكلى-
نىش ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش پۇرسىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئۇ-
نىڭ ئەڭ پايدىسىز تەسىرىنى ھەقىقەتەن پەيدا قىلغان - قىلمىغانلى-
قى ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىشنىڭ يۈز بېرىشى ئۇنى ئىقتىساد، مۇ-
ھىت، كۆچمەنلەر ۋە ئالماشتۇرۇش مەسىلىلىرىدە ئاكتىپ ئىلگىرى
سۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر، ئۇ تەقدىر كۈچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنمايدۇ،
بەلكى تېخىمۇ چوڭ جەھەتتىن دۆلەت ۋە سىياسىينىڭ مەدەنىيەت
ئامىلىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىگە باغلىق بولىدۇ.

2

بىز نېمىلەرنى قىلىشىمىز كېرەك؟

بىز قانداق قىلساق ئالاقىنى كۈچەيتىدىغان ئىلگىرى سۈرۈش كۈچى، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تۈرتكىلىك كۈچنى بۇ- لۇنۇشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدىن ئاشۇرالايمىز؟ خېلى نۇر- غۇن كىشىلەر تەشۋىشكە چۈشۈپ ھەم نورمال تۈرمۇش ئوربىتىسى- دىن ئايرىلىپ، زوراۋانلىق خاھىشىغا يۈزلەنگەن چېغىدا، يۈز بې- رىش ئېھتىمالى بولغان زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا دۇچ كېلىدۇ، بۇ چاغدا بىز تىنچلىق مۇساپىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن قانداق زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىشىمىز كېرەك؟ ناۋادا بىز بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمەكچى بولساق، ئۈچ قاتلامدىن تەھلىل قىلىشىمىز كې- رەك، بۇ بىرقانچە نۇقتىغا رايون تەھلىلى داۋامىدا ئۆزۈكسىز دىق- قەت قىلىنىپ كەلمەكتە، شۇنىڭدەك كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىندى، ئۇلار دەل دۆلەت، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتتۇر.

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ رېتسېپى

دۆلەتلەر دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم يېتەكچى پىرىنسىپ، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ياكى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توسۇپ، مىللەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋېتىلگەن مۇھىم رولىنى ۋەھىمىدىن خالىي قىلىشتىن ئىبارەت. مىللەت بىلەن ئىرق ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىشىنىش تۇيغۇسىنى ھاسىل قىلىش ۋەھىمە پەيدا قىلىشقا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم، گەرچە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان قىلمىشلارنىڭ يۈز بېرىشى

مۇمكىن بولسىمۇ، ۋەھىمە پەيدا قىلىشقا تايىنىشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىشكە بولمايدۇ. بۇ خىل ئېنىق تونۇش «قول ئېلىشىپ يارىشىپ قىلىش سىياسىتى» ۋە چەكلەش سىياسىتى بىلەن ئورگانىك بىر-رىككەن «جىددىيلىكنى پەسەيتىش سىياسىتى» نى ئاساس قىلغان.

ئىشىنىش مۇناسىۋىتىنى تۈرغۈزۈشتا نۇرغۇن مىزانلار بار. ئۇ بارلىق قاتلاملاردىكى دىپلوماتىيە ئالاقىسى، سۆزلىشىش ۋە سۆھ-بەتتىن باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە قەرەللىك ياكى قەرەلسىز ھالدا باشلىقلار سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم بىر خىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ چوڭ سىياسەت - فاڭجېنلىرىنى بەلگىلەيدىغان، ئۇرۇش ياكى تىنچلىق ئۈستىدە قا-رار چىقىرىدىغان رەھبەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىشنىڭ ئور-نىنى باشقا ھەرقانداق شەكىل ئالالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-تا، ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى ئىشىنىش مۇناسىۋىتىنى كۈچەي-تىشمۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ. غەرب ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان رايونلاردا، غەرب ئالدى بىلەن بۇنداق ئىشىنىش مۇناسىۋىتىنى ئۇچۇق - يو-رۇقلۇق بىلەن تۇرغۇزۇشى كېرەك، ئىمكانىيەت بولسا بۇ ھەربىي ھازىرلىقلارنىڭ سان ۋە سۈپىتىنى تىزگىنلەشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. بۇ جەھەتتە ئامېرىكا ئاسىيادا تۇرلۇك ئالدىن باشلاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇ جۇڭگو، ھىندىستان بىلەن ھەربىي ھەمكارلىق مۇددىئاسىنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرغۇزدى ھەمدە ئۇنى يولغا قويدى. بىز ئىسلام دۇنياسىدىكى غەربكە ئىشەن-مىسىمۇ، ئەمما دۈشمەنلىك غەرەزىدە بولمىغان دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئىران ۋە سۈرىيەدەك دۆلەتلەر بىلەن ئەڭ ياخشىسى مۇشۇنداق ھەمكارلىق شەكلىنى ئورنىتىشۇپلىشنى ئارزۇ قىلىمىز.

ئۆزئارا ئىشىنىش تۈيغۇسىنى يېتىلدۈرۈشتە، خەلقئارالىق

تەشكىلاتلارغا تايىنىشتىن باشقا تېخىمۇ كارغا كېلىدىغان شەكىل يوق. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى كۆپچىلىك تەنقىد قىلىپ، ئەيىبلەپ كېلىۋاتىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ «پائالىيىتى» ھەمىشە يېتەرلىك ئەمەس دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ تەنقىدلەر ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ جان تومۇرىنى چاڭگاللىغا ئېلىۋالغان ئەزا دۆلەتلەرگە قارىتىلغان، بىراق بۇ خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ھەرقايسى ئەللەرنى كەمدىن - كەم تېپىلىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتكەن بولۇپ، كۆپچىلىك بىرلىكتە خەۋپسىزلىك مەسىلىسىنى ئورتاق مۇھاكىمە قىلىسا ھەمدە خەۋپسىزلىك جەھەتتىكى مۇشكۇلاتلاردىن تىرىشىپ قۇتۇلسا بولىدۇ. نۆۋەتتە ئامېرىكىدىكى ئۇلۇغ قانات پارتىيە - گۇرۇھلاردا كەڭ تارقالغان تەكەببۇرلۇق، مەنسىتمەسلىك كەيپىياتىنىڭ ئورنىنى قوللاش ۋە مۇناسىۋەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئېلىۋاتىدۇ. شۇڭا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن كۆپ خىل، جاپالىق ۋەزىپىلەرنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنلىيالىشىنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھاتلارنى يولغا قويۇۋاتىدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئارا ۋە رايونلار ئارا چۈشىنىش ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى بىرىنچى ۋەزىپە.①

رۇسىيەنىڭ بىر گەۋدىلىشىش مۇساپىسى

رۇسىيەنىڭ بىر گەۋدىلىشىشنى داۋاملىق يولغا قويۇشى تۈپ رېئال ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ناۋادا شىمالىي ئاتلانتىك ئوك-

---

① ئېرنىست ئوتتوكزېمپىل: «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى»، «ئىمكانىيەت ۋە خاتا چۈشەنچە». مېيونخېن، 1994 - يىلى نەشرى؛ «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە دۇنيانىڭ تەرتىپى: خەلقئارالىق سىياسىينى مەدەنىيلەشتۈرۈشكە قوشۇلغان تۆھپىمۇ؟»، ئوپلادېن، 1997 - يىلى نەشرى.

يان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىش مۇساپىسى پىرىنسىپ جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرىمىسا، بۇ رۇسىيەنىڭمۇ مۇۋاپىق شەرت ئاستىدا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ شەرتلەر رۇسىيە- نىڭ ئۆزۈل - كېسىل دېموكراتىيەلىشىشى، ئىقتىسادىنىڭ مۇقىم تە- رەققىي قىلىشى، ئىنسانىي ھوقۇقىنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولۇشى، ئۆ- زىگە قوشنا ئەللەر بىلەن ماس ئىېنىق مۇناسىۋەتنى ساقلاش قاتار- لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، نۆۋەتتە رۇسىيەدە بۇ شەرتلەر غەرب ئىشەنگۈدەك ۋە قوبۇل قىلالىغۇدەك شەكىلدە ياخشىلانغىنى يوق. سىرتلاردا رۇسىيە بەك قۇدرەتلىك دۆلەت بولغانلىقتىن شىما- لىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىغا كىرىشى مۇم- كىن ئەمەس، دەيدىغان گەپ - سۆزلەر بار. بۇ زورمۇزور ئۆزىنى كۆچلۈك كۆرسىتىشنىڭ باھانىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ناۋادا بۇ گەپنىڭ ئاساسى بار دەيدىغان بولساق، ئۇنداقتا ئامېرىكىنى شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىن چىقىرىۋېتىسەك بولىدۇ. كەل- گۈسىدە رۇسىيەنىڭ مۇۋاپىق پەيت تېپىپ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىن ئىبارەت بۇ غەرب سىياسىيسىدىكى مەركىزىي تەشكىلاتقا كىرىش مۇمكىنچىلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، پەقەت رۇسىيەنىڭ شۇنداق ئارزۇسى بولسىلا، بۇ تەسەۋۋۇر شەك - شۈبھىسىزكى، سىياسىي ئىدراكنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ قالىدۇ. ناۋا- دا رۇسىيە باشقىچە يول تۇتسا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشى. ئەمما، بۇ ئىشتا زىددىيەت يەنىلا كۆپ، بىز بىر جەھەتتىن رۇسىيەنىڭ ئۆززۇكسىز «غەربلىشىشى»نى ئارزۇ قىلىمىز، ھەتتا شۇنداق بولۇشىنى تەلەپ قىلىمىز. بۇ مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولۇپ، بىر گەۋدىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ، بىراق يەنە بىر جەھەتتىن بىز ئۇنىڭ بۇ تەشكىلاتقا كى- رىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايمىز.

بۇ چوڭ دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇنچە ئاسان ئەمەس، كىشىلەر ئۇنىڭ ئارمانغا تولىمۇ دەرمانى يوق تۇرۇپ ياراتماقچى بولغان دۇنياۋى چوڭ ئوبرازىغا ھۆرمەت قىلىشى، ئۇنىڭ باشقا قوشنا ئەللەرگە بېسىم ئىشلىتىشىگە چىداپ تۇرۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا كاۋكاز رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ئۆزىنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئۆزىگە غوجا بولغان ھالدا تەڭشەپ تەقسىملىيەلەيدۇ، بەلكى روسىيە قىزىقىنالىقى ئۇچۇنلا دۆلەتنىڭ بايلىقىنى سېتىش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويىدىغان ئىش بولمايدۇ.

چەت رايونلارغا بولغان ياردەم

ئافرىقىنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىغا سىرتتىن ئۆزلۈكسىز ياردەم بېرىش ھەم ئۇنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ۋەزىپىمۇ غەربنىڭ ئىقتىدار دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن، بۇ يەردە بىزنىڭ ئالدى بىلەن ئۆز خەلقىمىز ئالدىدا «ياخشى ھۆكۈمەت» ئوبرازىنى ساقلىشىمىزنىڭ چەت رايونلارغا ياردەم بېرىشىمىزدىكى ئالدىنقى شەرت ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىر تىپىك مىسال شۇكى، ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن ماندىلا ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتتە، جەنۇبىي ئافرىقا «77 دۆلەت گۇرۇھى» تەشكىلاتىغا كىرىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن. ئەمما، ياۋروپا ئىتتىپاقى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ سىرتىدا قېلىشىنى خالىغان. بۇ تەشكىلاتقا كىرگەن ئافرىقا ئەللىرى بىلەن ياۋروپا ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە ئىقتىساد، سودا مۇناسىۋىتى بار ھەمدە ئۇلار ياۋروپا بازارلىرىغا تۇتىشىدىغان ئەۋزەل يولغا ئىگە بولغان، جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بەزى ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ بەزى جەھەتتىكى رىقابەت ئىقتىدارىغا بولغان ئەندىشىلەر تۇپەيلىدىن،

ياۋروپا ئىتتىپاقى كېڭىشى تەدبىر بەلگىلەشتە ئۇزاقىچە بىر قا-
رارغا كېلەلمەي ئارىسالدىلىقتا قالغان. مەسىلەن، ئۇزاقا سوزۇلغان
سۆھبەتلەردە، گېرمانىيە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى جەنۇبىي
ئافرىقىنىڭ رىقابەتچىسى سۈپىتىدە، گېرمانىيەدىكى سەرەبىل تې-
رىيدىغان دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىنى «باتۇرلۇق» بىلەن قوغدىدى.
لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىرىنچى ۋەزىپە ئۇلارنىڭ
ئۆزىگە ياردەم بېرىش ئىقتىدارىغا تۇرتكە بولۇشتىن ئىبارەت. بۇ
جەھەتتە غەرب ئەللىرى ئالدىغا يەنە بىر قەدەم بېسىپ، يەنى بۇ را-
يوننىڭ ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش قەدىمىنى تېزلىتىشكە
پايدىلىق مۇھىم بىر قەدەمنى بېسىپ، بۇنى كونكرېت ھەرىكىتىدە
ئىپادىلەپ، ئۇلارنى تېزدىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات
تەشكىلاتى (OECD) نىڭ ئەزاسى قىلمۇالسا بولىدۇ.

ئاسىيانىڭ «پولات ئارقاندا مېڭىش»ى

ئاسىيادا بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى
سۈرىدىغان يۈزلىنىش بارلىققا كەلدى. رايون خاراكتېرلىك تەش-
كىلاتلار ۋە بىر گەۋدىلىشىشنىڭ باشلىنىشىنى قوللاش كېرەك دەپ
قارالدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپا-
قى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرى ۋە
جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقى كېڭىشى (SARC) بارلىققا
كەلدى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقى كېڭىشى ھېچقان-
داق نەتىجە چىقمايدىغان قاتمال شەكىلدىن تەدرىجىي قۇتۇلۇپ، را-
يون ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ھەمكارلىقىدىكى ئەمەلىي خىزمەتلەر-
نى تۇتۇپ ئىشلەشكە كىرىشتى. ئامېرىكا ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى ئا-
سىيا رايونىدىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭمۇ غەرب ئەللىرى قاتناشمىغان
ئەھۋال ئاستىدا يىغىلىش ئۆتكۈزەلەيدىغانلىقىدەك ئەمەلىي پا-

كىتلارنىڭمۇ مۇمكىنچىلىكىگە سەۋر قىلىپ تۇرۇشى كېرەك. بەلكىم دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت سۆھبەت ئۈستىلىگە كەلمىسە، بەزى مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئوڭاي بىر تەرەپ قىلغىلى بولۇشىمۇ مۇمكىن.

بىز ئاسىيا ئەللىرىنىڭ خەۋپسىزلىك ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئاساسىي نۇقتىسىغا تامامەن ئىشەنسەك بولىدۇ. ئۇلار غەرب بىلەن بىردەكىشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىدى. بىز ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىنى تاشلاپ قويماستىن، بەلكى مۇۋاپىق شەكىلدە ئىش كۆنتەرتىپىگە قويساق بولىدۇ. بىراق، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەزا قوبۇل قىلىشتىكى شەرتى غەرب ئەللىرىنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسىدە بولۇپ قالماسلىقى كېرەك، بېرمىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا قوبۇل قىلىنىشىغا بولغان كۈچلۈك ئېتىراز شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى، بۇ مۇستەبىت ۋە دېموكراتىك ئەزا ئەللەرنىڭ بىرلىكتە «جاھانگىرلىك»نىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئورتاق قارشى تۇرۇشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ ئىشلاردا بىز سەزگۈر كۆزىتىش ئىقتىدارىمىز بىلەن ئىش كۆرگىنىمىز تۈزۈك. ئاسىيا ئەللىرى بىزگە مۇناسىۋەتلىك تەنقىد - پىكىرلىرىنى بەرگەندە، غەرب ئەللىرىمۇ ئەستايىدىل قۇلاق سېلىشى كېرەك. ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتىكى سۆزلىشىشلەردە ئۆزىمىزنىڭلا گېپىنى يورغىلاتقانىڭ پايدىسى يوق، بىز غەرب ئەللىرىمۇ ئۇنىڭدىن ساۋاق ئېلىشىمىز، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى تېپىپ چىقىشىمىز كېرەك.

دۆلەتلەر ئارىسىدىكى يېقىنلىق بۇ رايوننىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب ئەللىرى جۇڭگونىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ھەر ۋاقىت دىققەت قىلىشى كېرەك. ئاسىـ

يادىكى ھەرقايسى ئەللەر جۇڭگودىن قورقۇش پەسخىكىسىدىن خا-
لىي بولالىغان چاغدىلا، ئاسىيا سىياسىيسىدىكى ئەركىن تەرەققىيات
ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئارزۇسى
ياكى زومىگەرلىككىلا ئەھمىيەت بەرمەي، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە
ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئالدىن ئويلىشىدىغان بولغاندىلا، بۇ
ئالدىنقى شەرت ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. بىراق، ناۋادا جۇڭگو مۇشۇ
يولنى تاللىسا، ئۇنداقتا غەرب ئەللىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا ياردەم
قولىنى سۇنۇپ، تاكى جۇڭگو باشقا دۆلەت ۋە مىللەتلەر بىلەن ئىنا-
ناق ئۆتىدىغان مۇھىتقا تەدرىجىي ماسلاشقانغا قەدەر ئاسىيادا بىر
خىل كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ھاسىل قىلىپ تۇرۇشى كېرەك.

بۇلاردىن سىرت، غەرب ئەللىرى ئۆزى ئىشەنمەي كېلىۋاتقان
ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ دۆلەت — جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياپونىيە
بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت جەھەتتە-
كى قوش تەرەپلىك مۇناسىۋەتنى ساقلىشى كېرەك. بۇنداق قىلىش
غەربكە پايدىلىق مەنپەئەت ئامىللىرىنى تولاپ، ئاسىيادىكى چوڭ
دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ئۈچۈنلا بو-
لۇپ قالماستىن، بەلكى بۇ دۆلەتلەرنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىپ،
ئۇلارنىڭ چۈشىنىشى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، بارلىق قاتلاملار-
دا ئۇزاق داۋاملىشىدىغان، كۆپ خىللاشقان سۆزلىشىش مېخانىزمى-
نى ئورغۇزۇش ئۈچۈن بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
رايون توقۇنۇشى يۈز بېرىشتىن ساقلىنىش ھەمدە بۇ رايوننىڭ بىر
گەۋدىلىشىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مۇشۇنداق سۆز-
لىشىش ئارقىلىق، ئالماشتۇرۇش شەكلىنى ياخشىلىشى كېرەك.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن يارىشىش

دۇنيادا ئىسلام دۇنياسىغا ئوخشاش سوغۇققانلىق بىلەن كۆ-

زىتىشىمىزگە ۋە ئوبيېكتىپ سۆزلىشىش پوزىتسىيەسى تۇتۇشى-
مىزغا توغرا كېلىدىغان باشقا ھەرقانداق رايون يوق. نۇرغۇن مۇ-
سۇلمانلار كۆچمەنلىك يولى ئارقىلىق غەرب جەمئىيىتىمىزگە
كېلىپ ماكانلىشىپ قالدى، پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئەركىنلەشتۇ-
رۇش مۇساپىسىدە، ئۇلار بىز ياۋروپالىقلار بىلەن بولغان كەلگۈ-
سىدىكى ۋاستىلىك مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى مۇمكىن.
ئىسلام دۆلەتلىرى بىزگە بىۋاسىتە رايون خاراكتېرلىك قوشنا،
شۇڭا ئۇنى تاشلىۋەتسەك، ئىككى ياقلىمىلىق شەكىل جەھەتتە
بىزگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ، چۈنكى بىزنىڭ ئارىمىزدا
چەك - چېگرانى ئايرىشقا ئۇرۇنۇش يولىدىكى تىرىشچانلىقلار بەك
كۆپ بولغان.
ئالدى بىلەن غەرب تەنقىدىنىڭ بىردەكلىكى ئارقىلىق ئىسلام
جەمئىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىدى-
غان ھەم غەربنىڭ سىياسىي مەدەنىيەت ئامىللىرى بىلەن بىر گەۋ-
دىلىشىشىنى ئىزدەيدىغان دۆلەتلەرنى قوللىشى كېرەك، گەرچە
ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرى يېتەرلىك بولمىسىمۇ، شۇنداق قىلماي
بولمايدۇ. بۇنداق دۆلەتلەر تۈركىيە، ئىيوردانىيە، تۇنىس ۋە مىسىر-
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دۆلەتلەرنىڭ بىرەرسىمۇ «بىز»نىڭ دې-
موكراتىيە تۈزۈلمىمىزگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئىنسانىي ھوقۇق بۇ
دۆلەتلەردە يېتەرلىك ھۆرمەت قىلىنمايدۇ، ئىقتىساد بيۇروكرا-
تىزمنىڭ ئاسارىتىدىن تېخى تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلىگىنى يوق،
چىرىكلىكمۇ جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە، شۇڭا بۇن-
داق ئەيىبلەشلەرمۇ ئاساسسىز ئەمەس. بىراق، ئۇلارنى ئىسلام دۇن-
ياسىدىكى باشقا ھۆكۈمەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىزگە خېلى
يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىز ھەمىشە
ئۇلارنىڭ بىزگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىنى كۆزلىمىزدىن چىقى-

ـرىۋىتەلمەي كۆنۈپ قالدۇق. ئۇلار قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپەـ
قىيەتلەرنى ئېتىراپ قىلغۇمىز كەلمەيدۇ. بىز يەنە بۇ دۆلەتلەرنىڭ
ئەسلىيەتچىلىككە قارشى تۇرۇشتىكى ئىرادىسى ۋە بۇنىڭ ئۇچۇن
كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنىمۇ تۆۋەن چاغلاپ كەلدۇق. بولۇپمۇ،
تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا غەربنىڭ
خاتالىقلىرى روشەن گەۋدىلەندى. ئەلۋەتتە، تۈركىيە چېگراسى ئىـ
چىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كوردلارنىڭ ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقانلىـ
قى (ئۇلارنىڭ ئۆزىدىمۇ سەۋەنلىك بار)، تۈرمىلەردە قاتتىق جازاغا
تارتىلىۋاتقانلىقى ئېنىق، شۇنداقلا ئارمىيەمۇ دېموكراتىك ھاكىمىـ
يەت تۈزۈلمىسىگە زىيانلىق تەسىرلەرنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. بۇ مەـ
سىلىلەرنى ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن تەنقىد قىلىشىمىز كېرەك.
بۇ ئۈچ مەسىلىدە تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن بىر گەۋدىلەـ
شىشتىن ئىلگىرى پۈتۈنلەي چوڭقۇر ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمىسا
بولمايدۇ. ئەمما، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈركىيەنىڭ كەلگۈسىدە ئىتـ
تىپاققا كىرىش مەسىلىسىدە ئېنىق ئىپادە بىلدۈرۈپ، شەرتنى ئېـ
نىق ھەم كونكرېت ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە سۆھبەتلىشىشتىكى ۋاـ
قىت جەدۋىلىنىمۇ ئۇقتۇردى. شۇغىنىسى، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈرـ
كىيەنىڭ ئىتتىپاققا كىرىش ئىلتىماسىنى ئاز ـ تولا خىجالەت
بولغان قىياپەتتە ياكى يۈزىنى داپتەك قىلىپ تۇرۇپ دېگۈدەك رەت
قىلدى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ھەر پەسىلدە دېگۈدەك تۈرـ
كىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرىنى ئەيىبلەپ ياـ
كى بۇ ئىشلارغا سۈكۈت قىلىپ كەلدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ياۋروـ
پا ئىتتىپاقى تۈركىيە ئارمىيەسىنى ئۇلار ئېرىششنى ئارزۇ قىلىـ
دىغان بارلىق قوراللار بىلەن سېخىيلىق بىلەن تەمىن ئەتتى؛ بىزـ
نىڭ بۇنىڭدىنمۇ بەكرەك خاتا سىگنال بېرەلىشىمىز يەنە مۇمكىنـ
مۇ؟ شۈبھىسىزكى، بۇ ئىشلار تۈركىيەگە: بىز سېنى ئالدىنقى سەپـ

تىكى ھەربىي دۆلەت قىلىشۋالماقچى ھەم سىنىلىق ئىچكى ئىشلىرىغا ـ
نى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، سىنىلىق مۇشۇنداق رول ئېلىـ ـ
شىنى قولىماقچى، دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ. بىراق، ئىقتىسادىي
ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە تۈركىيە بىزنىلىق دائىرىمىزگە كىرمەيدۇ.
شۇڭا، تۈركىيەدىكى تامامەن غەرب مەدەنىيىتىنىلىق تەسىرىگە ئۇچ ـ
رىغان تايانچ كۈچلەرنىلىق بۇ سىگناللارنى ئۆزلىرىنى چەتكە قاققاز ـ
لىق ۋە بىر تېپىك بىلەن قوغلىشۋەتكەنلىك دەپ چۈشىنىپ قېلىـ ـ
شىدىنمۇ ھەيران قالغىلى بولمايدۇ.
ياۋروپا ئىتتىپاقىنىلىق تۈركىيەگە قوللانغان سىياسىتى جە ـ
ھەتتە ئىلگىرىكى مىساللاردىن پايدىلىنىپ كۆرۈشكە بولىدۇ، يەنى
ئۇ گىرېتسىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيەدەك ياش، يەنە كېلىپ
مۇقىم بولمىغان دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىنى غەرب
مىللىي ئورتاق گەۋدىسىگە قوبۇل قىلدى.
ئەمما، ماراكەش، تۇنىس ۋە مىسىرغا نىسبەتەن ياۋروپا ئىتتى ـ
پاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئوتتۇرا دې ـ
ڭىز سىياسىتى جەھەتتە مۇۋاپىق مۇنبەر ھازىرلاپ بەردى. ماراكەش
ئىلھام ئاستىدا يولغا قويغان ئېچىۋېتىش سىياسىتى تېخىمۇ ئۇزاق
قوللاشقا ئېرىشىشى كېرەك؛ تۇنىسنىلىق چەكلىمە ئاستىدىكى دې ـ
موكراتىيەسى، مەسىلەن، بېسىم ئاستىدىكى ئەركىنلىك، قامال
قىلىش، قارشى ئېلىنمايدىغان زىيالىيلارغا قارىتا يولغا قويغان
چېگرادىن چىقىشنى چەكلەش قاتارلىقلارنىمۇ ئېنىق تەنقىد قىلىـ ـ
شىمىز كېرەك؛ مىسىردا ھۆكۈمەتنىلىق كومپارتىيە ۋە مۇسۇلمان
قېرىنداشلار تەشكىلاتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆكتىچى پارتىيەلەر
بىلەن بىرلىكتە ئورتاق سورۇن ھاسىل قىلىشىغا ئىلھام بېرىش
كېرەك. لوكسوردىكى قىرغىنچىلىق پارتىيەلەرنىلىق چەكلەش بۇيى ـ
رۇقلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشىغا باھانە بولۇپ قالماسلىقى،

بەلكى ھەقىقىي سۆزلىشىشنىڭ ئاچقۇچىغا ئايلىنىشى كېرەك. ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى بۇ ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى بىيۇروكراتچىلىققا تاقابىل تۇرۇشىغا ياردەم قىلىش ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ قەرزدارلىقىغا ئالاقىدار مەسىلىلەردە غەرب دۇنياسى يۆلەك بولۇشى كېرەك، بولۇپمۇ، مىسىرغا بۇنداق ياردەم ئىنتايىن زۆرۈر. ئەلۋەتتە، ياۋروپا ئىقتىساقى ئوۋۇەتتىكى بىرلەشمە شەرتنامىگە ئوخشىمايدىغان شەكىلنى قوللىنىشى كېرەك، بۇ شەرتنامە پەقەت مەغرىب ئەللىرىنى سانائەتنى قوغداش خاراكتېرىدىكى تاموژنا بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا ياۋروپا بازارلىرىنى ئېتىۋالدى. ياۋروپا ئىقتىساقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يېزا ئىگىلىك گۇرۇھلىرىنىڭ ۋائىزلىقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان خاتا سىياسەت يەنىلا ئىجرا قىلىنىۋەردى.

غەرب بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى توقۇنۇش سىياسىي ھەم ئەخلاق جەھەتتىكى نازۇك نۇقتا بولۇپ كەلدى. مۇسۇلمانلار غەرب ۋە ئۇنىڭ باشلامچىسى ئامېرىكىنىڭ يوزەكى ئىش تۇتۇشى ۋە قوش ئۆلچىمىنى ئەيىبلەشتى، بۇنداق ئەيىبلەشلەرنىڭ ئەلۋەتتە ئاساسى بار. بۇنداق خاتا چۈشەنچە كېلىپچىقىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن، غەرب ئەللىرى ئىسرائىلىيەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرتسىز، ھەتتا زۆرۈر تېپىلغاندا بارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق قوغدىشى كېرەك. چۈنكى، تارىخ باشقا مۇۋاپىق يولنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ، بىراق غەرب ئىسرائىلىيەنىڭ خەلقئارا قانۇنلارغا بوزغۇنچىلىق قىلىش، چەت ئەل زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىش، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ قارارلىرىنى مەنسىتمەسلىك، پەلەستىن رايونىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇ-

لۇشغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتەك قىلمىشلىرىغا سۈكۈت قىلىپلا كەلدى ياكى بولمىسا ئەڭ كۆپ دېگەندىمۇ ئانچە ـ مۇنچە ئاگاھلاندۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغان تاقەت قىلىش پوزىتسىيەسىنىلا ئىپادىلەپ قويدى، بۇ تامامەن چۈشىنىش مۇمكىن بولمىغان، كۆپچىلىك تېخىمۇ كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيدىغان قىلمىش. يەنە كېلىپ ئىسرائىلىيە مىنىستىرى پەلەستىننى «يۇتۇۋېلىش» توغرىسىدا گەپ سانتقان، ئىسرائىلىيە ئالىي سوتىنىڭ «ئېغىرلىتىپ سوتلاش» تەدبىرىنى قوللىنىشقا قوشۇلغان، يەنى ئەرەب مەھبۇسلىرىنى قاتتىق قىيناشقا قوشۇلغان چاغدىمۇ، غەرب ئەللىرى قۇلىقىنى يوپۇرۇۋېلىپ دېگۇدەك يۇرۇۋەردى. ئوخشاشلا ئىسرائىلىيە خەۋپسىزلىك قىسىملىرى قوللانغان چېتىلما جاۋابكارلىق تەدبىرى، يەنى تېررورچىلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى يۇرت ـ ماكانىدىن قوغلىۋېتىش، ئۆيلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرى ۋە باغلىرىنى تۇپا تۇرتۇش ماشىنىسى بىلەن تۇرتۇپ تۈزلىۋېتىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ غەرب ئۇققاسقا سېلىپ يۇرۇۋەردى. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ داۋاملىق كېڭىيىپ كېتىشى توغرىسىدىكى تەتقىقات دوكلاتىدا، ئىسرائىلىيەدىن ئىبارەت بۇ يادرو چوڭ دۆلەتتى بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنىپ باقمىدى. غەرب ئىسرائىلىيەنىڭ تەلىپىنى قەتئىي قوللاپ، پەلەستىن ھۆكۈمىتى ئەسلىيەتچىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاساسىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىشى كېرەك دەپ قارىدى. ئەمما، ئىسرائىلىيە پەلەستىندىكى قارشىلاشقۇچىلاردىن قېلىشمىغۇدەك دەرىجىدىكى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچى كۆچمەنلەرنىڭ تولۇق قوراللىنىپ پەلەستىن زېمىنىدا كۆرەڭلەپ يۇرۇشى بىلەن كارى بولمىدى. 1994 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كۆچمەن دوختۇر باررۇخ گودىستان خېبروندا ناماز ئوقۇۋاتقان 29 مۇسۇلمانغا تېررورلۇق ھۇجۇمى قوزغىدى، نۇرغۇن

كۆچمەنلەر تاكى بۈگۈنگە قەدەر گودىستاننى قەھرىمان ۋە يىدائىي دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئىسرائىلىيە كۆچمەنلىرى ئۆزلىرى ئولتۇ-راقلاشقان جايلارنىڭ چېتىگە نىسبەتەن «چېگرانى تۈزىتىش» ھەرد-كىتىنى يولغا قويغاندا، يەنى پەلەستىننىڭ تېخىمۇ كۆپ تېرىلغۇ يېرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغاندا، ئىسرائىلىيە ئارمىيەسى ئۇلارنى دەرغەزەپكە كەلگەن پەلەستىن ئېتىراز بىلدۈرگۈچىلەردىن قوغداپ قالدى. غەرب بۇ ئىشقا نىسبەتەن ھېچقانداق ئىنكاس قايتۇرمىدى. غەرب ھەتتا ئوسلو كېلىشىمىنى ئىمزالىغان چاغدا بەلگىلىگەن ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىندا ئىسرائىلىيە ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىلىرىنى قۇرماسلىق توغرىسىدىكى ئېنىق بەلگىلىمىلەرنىمۇ قەتئىي ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلمىدى. ئۇنداقتا، ناۋادا ئىسلام دۇنياسى بۇ ئىشنى ئەھلىسەلىپىنىڭ يېڭى بىر قېتىملىق، ۋاستە-لىك شەرققە يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتى دەپ قارىغان بولسا، بۇنىڭ-دىن كىم ھەيران قالار ئىدى؟ غەرب ئەللىرى بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشتا تامامەن مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭ ئەڭ قىزىقارلىق ھەم ئەڭ تىراگېدىيەلىك يېرى شۇكى، ئىسرائىلىيەدىكى سىياسىي كۈچلەر-گە بۇنداق چەكسىز كەڭ قورساقلىق بىلەن قوللاش پوزىتسىيەسى تۇتقانلارنىڭ غەرب قىممەت قارىشىغا قەتئىي ئىشىنىدىغان كىشى-لەر بولۇشى ناتايىن. دىنىنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ سىياسىي پائا-لىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قەدىمىي ئىسرائىلىيە پادىشاھ-لىقىنى يېڭىباشتىن قۇرۇش ئارزۇسىدا يۈرگەن بۇ ئەسەبىي كۈچ-لەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رەقىبلىرىگە ئوخشاش ئىنسانىي ھوقۇق، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇر-مايتتى. ناۋادا بىز ياشاۋاتقان دەۋردە ئەر – ئاياللار بىرلىكتە دۇئا – تىلاۋەت قىلسا، پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇتەئەس-سىپ ئىسرائىلىيەلىكلەر بىلەن ئىسلاھاتچى يەھۇدىيلار ھازىردارلىق

تېمى يېنىدا دۇئا قىلغاندا، ئۇلارغا راسا تىل ـ ئاھانەت قىلىنىدۇ، چۈنكى دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتى پىراۋوسلاۋىيە دىنى ـ يەھۇدىي دىنىنىڭ ھەرىكەت مىزانىغا خىلاپ، شۇڭا ساقچىلار ئۇلارنى قوغلىۋەتسە بولىدۇ؛ ئۇنداق بولغاندا بۇ ئىشلارنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمايدۇ، بۇ شەرقتىكى ئەسلىيەتچىلىك بولۇپ، كىشىلەر ئافغانىستان، ئىران ۋە سۇداندا دۇچ كەلگەن ئىشلاردىن پەرقى يوق دېسىمۇ بولىدۇ.①

ناۋادا بىز بۇ ئىشلارنى سەممىيلىك بىلەن تەنقىد قىلمىساق، ئۇنداقتا غەربنىڭ قوللانغىنى بىر خىل «كۆرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسكە سېلىش» سىياستى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئادەتتىكى چەكلىمىنىمۇ بۇزغانلىق بولىدۇ، بىز ئۆز دۆلىتىمىزنىڭ يېڭىباشتىن تىنچلىق سۆھبىتى يولىغا قايتىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان نۇرغۇن ئىسرائىلىيەلىكلەرگە ياخشىلىق قىلدۇق دەپ يامانلىق قىلىپ قويدۇق. دەل مۇشۇ ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل غەربچە سىياسەت قوللىنىشىنى ھەقىقىي ئارزۇ قىلىدۇ، غەرب ئەللىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن سۆزلىشىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. غەربنىڭ يۈزەكىلىك بىلەن ئىش قىلىشىنىڭ بۇنداق سۆھبەتكە قانچىلىك ئېغىر زەربە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى، يەنى قانچىلىك ئەجەللىك يوك بولىدىغانلىقىنى ئۇلار ھەرقانداق كىشىدىن ئوبدان بىلىدۇ. ناۋادا بۇنداق يۈزەكى پوزىتسىيە ۋاقتىدا تۈزىتىلمىسە، غەربنىڭ مەۋقەسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. لېكىن، بۇنداق پۇرسەتنىڭ كېلىش ئېھتىمالى يوق دېيەرلىك. غەربكە مايىل مىسىر ھۆكۈمىتى بىلەن

① موشې زىممېرمان: «ئىسرائىلىيەنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى»، «دۆلەت بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدا»، بېرلىن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

ئىيوردانىيە ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۆلارنىڭ مەۋ-جۇتلۇق مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىشى مۇمكىن.

بىز ئەمدى ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىمىز. ئىران ئامېرىكىنىڭ ياقتۇرماسلىقى تۈپەيلىدىن قىيىنىلىپ كەلدى. بۇ 1979 ـ يىلى تېھراندىكى تۇتقۇن قىلىۋېلىش كىرىزىسىدىن قالغان چاتاق. ھۆمەينى ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىلدە، بۇ دۆلەت قوشنىسى ئىراقتەك مۇستەبىت، ئىستىبدات، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ھۆكۈمرانلىق قىلىنمىغان بولسىمۇ، 1997 ـ يىلىدىن بېرى «كۆپ مەنبەچىلىك» تىن ئىبارەت بۇ نازۇك يېڭى شەيئى قەدىمىي پېرسىيە زېمىنىدا ساغلام ئۆسۈپ يېتىلدى. ئىراندا زوڭتۇڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈلۈشتىن ئىلگىرىلا، ئاشىق ـ مەشۇقلارغا نىسبەتەن ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان تەكشۈرۈش ئاز ـ تولا بوشىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆرپ ـ ئادەتنى ساقلىغۇچىلار ئۇزاقتىن بېرى قاتتىق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىلەرمۇ چەكلەش كۈچىدىن خېلى قالدى. مەسىلەن، سۈنئىي ھەمراھلىق تېلېۋىزىيەنى ئۆزى خالىغانچە ئۇلىۋېلىش ياكى سىنئالغۇ فىلىملىرى، CD پىلاستىنكىلىرىنى ئەتكەس يول بىلەن ئىمپورت قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارمۇ ئانچە سۈرۈشتۈرۈلمەيدىغان كارى چاغلىق ئىش بولۇپ قالدى. ئىسلاھاتچىلاردىن بولغان زوڭتۇڭ نامزاتى ھاتەم سايلام ردقابىتى پائالىيىتىدە، ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرگىمۇ ئىدىيە ئەركىنلىكى بېرىش، ئۆكتىچىلەر ۋە باشقا دىن مۇخلىسلىرىنى قوغداش، ئاخبارات ئەركىنلىكى بېرىش ۋە ئاياللارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەركىنلىكى بېرىش قاتارلىق پىروگراممىلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ئىسلام قۇرۇلتىيى ئېچىلىش ئالدىدا، ئۇ يەنە خېيىم ـ خەتەرگە قارىماي، «زەھەرنى

چىچىپ»لا يۈرگۈزگەن دىنىي داھىي ھامەنىي بىلەن ئاشكارا ئۆزگەرگەن سوقۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ دوگماتىزمچە ۋائىزلىق قىلىشلىرىغا قارشى چىقىپ، ئاۋام ـ پۇقرا جەمئىيىتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قوغداش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ھەتتا ئىسلام دۇنياسى غەرب مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشى كېرەك دەيدىغان ئىدىيەنى ئوتتۇ-رىغا قويدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ھاتەم يەنە ئامېرىكا بىلەن سۆزلىشىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسرائى-لىيە يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ چېگرادىن كىرىشىگىمۇ ئاستا ـ ئاستا يول قويۇلىدىغان بولدى. ئۇلار ئىراندىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزالىرى بىلەن سۆزلەشتى ھەمدە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرىنىڭ قوبۇل قىل-لىشى ۋە قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى، ئىران تەرەپ بۇنداق ئۇچرىشىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاكتىپ ئىلھام بېرىش پوزىتسىي-يەسى تۇتتى. مېكنونى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ياۋروپانىڭ «تەنقىدىي يوسۇندا سۆزلىشىش» سىياسىتىنى قوللانغانلىقى يەنىلا توغرا بولدى. بۇ خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى تېررورلۇق تەش-كىلاتلىرىنى قوللاپ، ئۇلارغا نىسبەتەن سۇس سىياسەت قوللانغان-لىقى توغرا بولغىنىغا ئوخشاشلا ئىش بولدى. شۇڭا، يولغا قويۇلۇ-ۋاتقان سۆزلىشىش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئىراننىڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، بۇگۈن قول-لىنىلغان بارلىق تەدبىرلەرنىڭ تېھران بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلغانلىقى ۋە بۇنىڭ ئاقىلا-نىلىك بولغىنىغا بەلكىم ئاخىرىدا ئامېرىكىمۇ ئىشىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن سۆزلىشىشتە، غەربنىڭ ئاسىيادىكى

سۆھبەت ھەمراھلىرى بىلەن تالاش ـ تارتىش قىلغاندىكىگە ئوخ-
شاش ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى كۈچلۈك تۈردە قوغدىماسلىقىقا
ئاساسى يوق، بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، غەرب-
نىڭ قىممەت ئىدىيەسى مۇقەررەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى
قىسمىدا قوللاشقا ئېرىششنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇ قوللاش غەربنىڭ
قىممەت قارىشىنى تولۇق قوبۇل قىلغان، دىنىي سىياسىيدىن
ئايرىۋېتىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ
قوللىشىدۇر. بۇ قوللاش يەنە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى تەرەپدارلىرى-
نىڭ قوللىشىدۇر. ئۇلار ئۆزىنىڭ «قۇرئان كەرىم» ۋە ئۇنىڭغا ئائىت
رىۋايەتلەرنى چۈشەندۈرۈش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ئىدىيە
ياكى شۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان قىممەت قاراشلىرىنى ئىل-
غاپ چىقىدۇ. باسسام تىبى «ياۋروپادىكى ئىسلامىيەت» دېگەن ئۇ-
قۇمنى روياپقا چىقىرىپ، دىنىي دۇنيانىڭ ئېچىۋېتىش، زامانى-
ۋىلاشتۇرۇشقا بولغان يېڭى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى تەرغىب قىلدى.
ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىسلام ئەللىرى ياۋروپا ئەللىرى دۇنياسىغا تاما-
مەن سىڭىپ كىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ يەنە ياۋروپا ئور-
تاق مەدەنىيىتىنىڭ مول بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەن. ئىسلاھاتنى
خالايدىغان مۇسۇلمانلار بىلەن سۆزلىشىش داۋامىدىكى بۇنداق مەدە-
نىيەت قارىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەريانى بىز غەرب ئەللىرىگىمۇ
كەسكىن جەڭ ئېلان قىلدى. ئەپسۇس، بۇ مۇھىم ۋەزىپە مۇسا-
پىرلار مەسىلىسى، تۈركىيە كۆچمەنلىرىگە بولغان ۋەھىمە ۋە كۆپ
مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى سىغدۇرۇشچانلىقى
قاتارلىق مەسىلىلەر ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتتى.[1] بۇنداق نۇقتىئىنە-

---

[1] باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدا كۈن كەچۈرۈش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق»، مىيونخىن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

زەرلەرنى پەقەت ئىسلام ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىلا دەلىللىيەلەيمىز، يەنە كېلىپ بۇ ئارىمىز-دا ياشاۋاتقان مۇسۇلمانلارغا تۇتقان پوزىتسىيەمىزدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بىر گەۋدە-لەشتۈرۈشكە تۇتقان چەتكە قېقىش، رەت قىلىش پوزىتسىيەسى كىشىلەرنى، بولۇپمۇ ياشلارنى ئەسلىيەتچىلەرنىڭ قوينىغا ئىتتىرىدۇ، خالاس.[1] ئۇلارغا تۇرمۇشتا چىقىش يولى تېپىپ بېرەلمىگە-نىمىزدىلا، ئاندىن ياۋروپادىكى كاتولىك دىنى، پىروتېستانت دىنى (يېڭى دىن) ۋە يەھۇدىي دىنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئوخ-شاش، دىنىي پەرقنىڭ قىممەت قارىشى جەھەتتىكى ئورتاقلىقنىڭ كەينىگە ئۆتۈشىدىن ئۈمىد كۈتەلەيمىز.

ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ رامكا شارا-ئىتى

بۇنداق سۆزلىشىشلەر ھۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىسىدىكىلا ئىش ئە-مەس، سىياسىي ئامىللار ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلمىسىلا، ئىقتىساد ئەسلىدە ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە كېتىۋېرىدۇ. خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش بويىچە تور-لىشىشى كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە ئىقتىسادىي سى-ياسەتلەرنى ئورتاقلىققا يۈزلەندۈرۈش ھادىسىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەركىن سودا پىلانى دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا تەرەق-قىي قىلدى، بۇ جەھەتتە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا

---

[1] ۋىلھېلىم خېيىمتمېير: «بىر گەۋدىلەشمەسلىك ۋە ئىسلام ئەسلى-يەتچىلىكى»، «گېرمانىيەدىكى تۈركىيە ياشلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلىش ۋە كۈندىلىك تەجرىبە ھەم ئۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىش شەكلى».

بانكىسىنىڭ تۆھپىسىگە كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. بەزى دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتمۇ دۆلەتنى خاتا يولغا باشلاپ قويىدىغان ئىشلاردىن قول ئۈزدى. شۇڭا، نۆۋەتتە دۇنيا ئىقتىسادىدا ئاساسىي يېتەكچى ئورۇن-دا تۇرىدىغان دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلار خەلقئارالىق ئىقتىسا-دىي سەھنىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن جانلىق پائالىيەت قىلماقتا. ئەلۋەتتە بۇنداق ئەھۋال نۇرغۇن سەلبىي تە-سىرلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. نۇرغۇن جايلاردا كىشىلەر نەچچە ئون يىلدىن بۇيان توقۇپ چىققان ئىجتىمائىي تور بۇسۇلۇپ كېتىشكە باشلىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ يەنە ئاكتىپ ئاقىۋەتلەرنىمۇ پەي-دا قىلدى. نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت چەم-بىرىكىدىن كەلگەن بىر قىسىم مۇھىم تايانچ كۈچلەر، يەنى ئىق-تىسادىي پائالىيەتچىلەر مەسىلىلەر ئۈستىدە ئوخشاش بىر خىل تىل، ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلار ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇشتەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان ئىقتىسادىي پائا-لىيەتلەر داۋامىدا ئۆز ئارا ئالاقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتى. ئىقتى-سادىي پائالىيەتلەردىكى بىردەكلىك ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەتلەر-نىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر مۇھىم ئامىل ياكى بولمىسا ھەل قىلغۇچ تۈرتكىلىك كۈچ ھېسابلىنىدۇ. سىياسىي تۈزۈلمە ئاخىر بېرىپ، بۇ كۈچلەرنىڭ يۈنىلىشىنى ئۆز ئالدىغا تىزگىنلەشكىمۇ قادىر بولالمايدۇ، بۇ يولدا كۆرسەتكەن تىرىشچان-لىقلارنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايلا قالماي، بەلكى تۆلەنگەن بە-دەلمۇ ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. شۇڭا، پايدىلىق رامكا شارائىتىنى ھازىرلىماي بولمايدۇ.

بۇ رامكا شارائىتى ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايون تەشكىلاتلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى قائىدە ـ تۈزۈملىرىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كې-

چىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. يەنى، بەزى كونسېرنلارنىڭ چوڭ غوجايىن-
لىرى ئارزۇ قىلغاندىكىدەك ئىش بولمايدۇ. ئىجتىمائىي ۋە ئېكو-
لوگىيەلىك پرىنسىپلارنى دۇنيا ئىقتىسادىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر
كۆرسىتىدىغان دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائا-
لىيەتلىرىگە سىڭدۈرۈشنى ئۇزاق مۇددەتلىك نىشان قىلىش لازىم.
مالايشىيا بىلەن فىلىپپىن ئۇزاق مۇددەت تىرىشچانلىق كۆرسەت-
كەندىن كېيىن، بالا ئىشچىلارنى ياللاپ ئىشلىتىشنى چەكلەيدىغان
خەلقئارالىق ئەھدىنامىگە تۇنجى تۈركۈمدە ئىمزا قويغان ئاسىيا دۆ-
لەتلىرى بولۇپ قالدى، بۇ كىشىلەرگە سىجىل يول كۆرسىتىش ۋە
تىرىشىش ئارقىلىق نېمە قىلارىنى بىلمەي ئارىسالدى بولۇپ يۈر-
گەنلەرگە نىشاننى كۆرسىتىپ بېرىشكە تامامەن بولىدىغانلىقىنى
ئىپادىلەپ بەردى. ئىنسانىي ھوقۇقنى ئېغىر دەپسەندە قىلىش ياكى
مۇھىتقا قىلچە ئەيمەنمەستىن بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئارقىلىق رىقا-
بەتتە ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرگەن بىرەر دۆلەت تېخى بولمىسا
كېرەك، پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىغان رىقابەت مۇشۇنداق بىر تەر-
تىپ رامكىسى ئىچىدە بىرەر دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ئارىلىششى بول-
مىغان ئەھۋال ئاستىدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئىچكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا قىيىنچى-
لىقنىڭ پەۋقۇلئاددە ئېغىرلىقى ئىسپاتلانغان ئىسلام رايونىدىكى دۆ-
لەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادىي مۇئامىلىدىكى توسالغۇ كەڭ
كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ تەھدىتىگە ئېغىر دەرىجىدە ئۇچ-
رىغان رايونلاردىلا بولىدۇ. بۇ خىل پرىنسىپ ئەلۋەتتە باشقا ھەم-
مىلا رايونلارغا باب كېلىۋېرىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا ئىقتىسادىي مۇ-
ناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئىككىلا تەرەپكە پايدىلىق بولۇپ، ئا-
جىزلار كۈچلۈكلەردىن قورقىدىغان ئىشمۇ چىقمايدۇ. يېقىن شەرق
ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدا بۇنداق مۇناسىۋەتلەر ھەمكارلىشىش ۋە

ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى كۆپەيتىشكە قىزىقىدىغان تەرەققىيپەرۋەر
تەشكىلاتلارنىڭ كۈچىنى ئاشۇردۇ. بىراق مۇئەييەن ئەھۋالدا، ئال-
قىشلانمايدىغان ئاشۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىمۇ ئىجتى-
مائىي رېئاللىققا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىللىك
نۇقتىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتىمۇ ئىنتا-
يىن كىچىك بولىدۇ. ئىسلام سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەق-
قىيات ئاساسىنى تۇرغۇزۇشىغا ياردەم بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى ئۆزىگە
ئىشىنىدىغان، ئېچىۋېتىش تىپىدىكى كارخانىچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى
قوللاش بىزنىڭ تېخىمۇ مۇھىم نىشانىمىز.

ئىجتىمائىي تور: غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ رولى

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستە پەقەتلا ئىقتىساد دېسەك
يېتەرلىك بولمايدۇ. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىش ئالدى
بىلەن ئىجتىمائىي پائالىيەتچىلەرنىڭ پائالىيەت كاتېگورىيەسىگە
كىرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىلىم - پەن ساھەسى، سەنئەت ساھەسى،
ھەرقايسى پارتىيە - گۇرۇھلار، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە جەمئى-
يەتلەر، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا چې-
تىلىدۇ. بۇ ئاپپارات ۋە تەشكىلاتلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار تو-
رىدا ھالقىلىق رول ئوينىدى. يېقىنقى بىرقانچە ئون يىلدا بۇ ئىج-
تىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئاشتى، ئۇلارنىڭ
كۈچىنىڭ زورىيىشى ۋە خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە بارغانسې-
رى جاراڭلىق سادا ياڭرىتىشى 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگى-
لىدە كىشىلەرنىڭ ئەڭ دىققىتىنى قوزغىغان ئىشلارنىڭ بىرى بو-
لۇپ قالدى. بۇنداق يېڭىلىقلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ سى-
ياسىي تۈزۈلمىدىكى ئورنىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ

بەردى. شۇڭا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئاساسلىقى ئىجتىد-
مائىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئىنتايىن ئۇزۇن - كېسەل بولغان
جايلاردا، يەنى پۈتكۈل غەرب دۇنياسىدا يىلتىز تارتتى. ئۇلار يەنە
شۇ يەرلەردىن پۈتكۈل دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىپ، سىياسىي ۋەزد-
يىتى ئىنتايىن ئازلا ئىمكانىيەت قالدۇرغان جايلارغىمۇ غەيرىي
ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۇرۇقىنى چاچتى. ھەرقايسى جەمئىد-
يەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىدىكى پەرقى چوڭىايغانسېد-
رى، ئۇنىڭ پائالىيەت قىلىش ئىمكانىيىتىمۇ كۆپەيدى. غەيرىي
ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەت ئاپپاراتى ھېسابلانمايدىغان،
ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرمايدىغان پۇقرالار، ئاز
سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ چېتىدە قالغان
كوللېكتىپلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى، يەنە كېلىپ ئۇلار
دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ، باشقا دۆلەت ۋە مەدەنىيەت چەمبەد-
رەكلىرى بىلەن ھەمراھلىق تورى ھاسىل قىلدى. شۇڭا، مەدەنىد-
يەتلەر ئارىسىدىكى سۆزلىشىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغانلار،
غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەتكە قارىغاندا تېخىمۇ مۇ-
ھىم رول ئوينىدى. ئۇلار ئۆزىنى ھەرقانداق كېلىشىم، شەرتنامە ۋە
توختامنامىلەر ھەمدە دۆلەت مەنپەئەتى ھەممىدىن ئۈستۈن دەيدىغان
مۇھىم پىرىنسىپلارنى ئويلىشىپ ئولتۇرۇشقا زورلىمىدى. ئىچكى
ئىشلارنىڭ بېسىمى ۋە چەكلەش خاراكتېرىنى ئالغان مەنپەئەت
ھېساباتىنىمۇ ئويلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. بۇ قاتلامدىكى
مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشتىن مۇنداق ئىككى خىل
نەتىجە چىقىشى مۇمكىن: ئالدى بىلەن ئۇ بىرقەدەر ئاسان تالاش -
تارتىش قوزغايدۇ، چۈنكى كىشىلەر دىپلوماتىيە جەھەتتە سەۋر -
تاقەت قىلىشنى ئانچە ئويلىشىپ كەتمەيلا، بىر - بىرى ئوتتۇرىسى-
دىكى پەرقنى ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن ئىپادىلەيدۇ ۋە تەتقىق قى-

لىدۇ؛ بىراق ئۇ يەنە ئىجادىيلىقتا باي بولىدۇ، چۈنكى ھوقۇق ۋە خەۋپسىزلىك مەسىلىسى بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىدىغان، ئىشەنمەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنى ئوتتۇرىغا قىستۇرۇۋالمايدۇ.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ دەسلەپتە مۇھىت ئاسراش سىياسىتى جەھەتتە نامايان بولۇپ، تەسىر كۈچى تەدرىجىي «يۇقىرى قاتلام»دىكى خەلقئارالىق سىياسىي ساھەلەرگىمۇ كېڭەيدى. ئۇلار ھەر خىل توقۇنۇشلاردا سالاكەشلىك قىلىپ تەرەپلەرنى ياراشتۇردى. مەسىلەن، موزامبىك ۋە ئالجىرىيەدە پائالىيەت قىلغان كاتولىك دىنى كاھىنلىرى تەشكىلاتى «St.Egidio» دەل شۇلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇلار يەنە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇش ۋە تالاش ـ تارتىشلارنى مۇرەسسە قىلدى. مەسىلەن، مالىدا كوپېراتىپ، كوپېراتسىيە پۇل ئامانەت بانكىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە كەسپىي تەشكىلاتلار دۆلەتنىڭ يېڭىباشتىن «Taureg» تەشكىلاتىغا قايتىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىلگىرى سۈردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىدا، ئارمىيەنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش جەھەتتىكى ئەۋزەللىك ھوقۇقى چەكلەندى؛ ئۇلار يەنە شەخسلەرنىڭ قېزىلما بايلىقلارنى ئېچىشىنى چەكلەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدىمۇ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە سەل قاراشقا بولمايدىغان، جانلىق يېڭى سىياسىي كۈچكە ئايلاندى، ئۇلار دىپلوماتىيە ۋاسىتىسى رولىنى جارى قىلدۇرالمايدىغان جايلاردا، دۆلەت، رايون ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىغا كۆۋرۈك سالىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك ئەلچى بولۇپ قالدى.

بۇ جەرياندا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ غەيرىي ھۆ-

كۆمەت تەرەپلەرنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇ-
ناسىۋەتنى باشقا ئىشلار ئورنىنى ئالالمايدىغان ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە
قىلغانلىقىنى بايقىدى. ئوخشاشمىغان دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ھۆ-
كۈمەتلەر بىلەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى دائىملىق ئارد-
لىشىشلاردا بىر - بىرى بىلەن بارغانسېرى كېلىشىپ، ئادەتتە
ئېيتىلىدىغان «قوش لىنىيەلىك تۈزۈلمە» باسقۇچىغا قەدەم قويدى-
دى. بۇ يەردە بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆتكۈزۈ-
لۈۋاتقان قەرەللىك سۆھبەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، ھەربىي
ئىشلار، خەۋپسىزلىك، ئەسكەر قىسقارتىش قاتارلىقلارغا ئائىت
مەسىلىلەردە، بارغانسېرى كۆپ دۆلەتلەردىكى غەيرىي ھۆكۈمەت
تەشكىلاتلىرى ياكى خەلقئارالىق پۇقراۋى تەشكىلاتلار تەكلىپىگە
بىنائەن مۇشۇنداق سۆھبەتلەرگە قاتناشماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئەل-
لەرنىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىمۇ «شەخسىي» سالاھىيىتى، يەنى
غەيرىي ھۆكۈمەت تەرەپ سالاھىيىتى بىلەن بۇنداق يىغىنلارغا قات-
ناشتى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئۆزىنىڭ تەتقىدىي پىك-
رىنى قىلچە ئەيمەنمەستىن ئوتتۇرىغا قويسا ياكى باشقا سورۇنلاردا
چەك قويۇلىدىغان بەزى تەكلىپلەرنى بەرسە بولۇۋېرەتتى. «قوش
لىنىيەلىك تۈزۈلمە» گە ئائىت يىغىنلاردا، بۇ نۇقتىئىنەزەرلەرنى
دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن مۇھاكىمە قىلىشقا بولاتتى، مە-
لۇم بىر تەشكىلات ياكى شەخسنىڭ مۇخالىپ كېلىدىغان پىكىر-
لەرنى بىرىشى بىلەنلا ئۇلار تەئەللۇق بولغان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرد-
نىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپ كېتىدىغان ئىش بولمايتتى.
بۇنداق شەكىل كۆپچىلىكنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالغان سۆھ-
بەت مۇھىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ، توپۇق يولغا كىرىپ قالغان تالاش -
تارتىشلارنى يېشىۋاشتىن «ھەل قىلىش ھاياتىي كۈچى» بىلەن تە-
مىن ئەتتى. شۈبھىسىزكى، بۇنداق يىغىنلار قاتناشقۇچىلارنىڭ مە-

دەنىيەت پەرقى توغرىسىدا ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن كېڭىشىپ، ئۇنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتى ۋە ماسلاشتۇرۇش يولى ئۈستىدە مۇ- ھاكىمە يۈرگۈزۈشكە تۈرتكە بولدى، بۇنىڭدىن بىۋاستە دىپلوما- تىك ئاقىۋەت كېلىپچىقمايتتى.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمىتى باشقا ساھەلەردە ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىدە ئوينىغان رولىدىن تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناپ بولالمايدۇ. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئىنسانىي ھو- قۇق «مەدەنىيەت پەرقى» باھانىسى بىلەن دەپسەندە قىلىنىپ كېلى- ۋاتىدۇ، خۇددى بىر مىللىقلار شىۋېيتسارىيەلىكلەرگە قارىغاندا رە- ھىمسىز جازاغا بەرداشلىق بېرىشنى خالايدىغاندەك ياكى خىزمەت قىلىش ۋە تەربىيەلىنىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئافغا- نىستان ئاياللىرى نورۋېگىيە ئاياللىرىدەك ئەقىللىك، قابىل ئە- مەستەك ھەم ئەقىل ـ پاراسىتىنى جارى قىلدۇرالمايدىغاندەكلا ئىشلار بولۇۋاتىدۇ. خەلقئارالىق ئىنسانىي ھوقۇق تەشكىلاتى (مە- سىلەن، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم تەشكىلاتى) ياكى دۆلەت ئىچى- دىكى ئىنسانىي ھوقۇق تەشكىلاتلىرى بۇنداق ناچار ھۆكۈمرانلىق ئەپسانىلىرىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى ئورتاق يوسۇندا يوققا چىقاردى. ناۋادا ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، ئومۇملاشقان بىر ئىنسانىي ھو- قۇق ئاساسىي قائىدىسى پۈتكۈل دۇنيادا پەقەت نامىدىلا ئەمەس، بەل- كى ئەمەلىي يوسۇندا ئىجرا قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ تۆھپە بۇ پۇقراۋى تەشكىلاتلارنىڭ ھەمكارلىقى ۋە تىرىشچانلىقىغا مەنسۇپ بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە پۈتكۈل يەر شارى بويىچە دېموكرا- تىيەلەشتۈرۈش جەريانىدا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئاچ- قۇچلۇق رول ئوينىدى. شۇڭا، ئۇلار سىياسەت جەھەتتە شەرتسىز (مەزمۇننى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنىدىغان ياكى بېسىم ئىشلىتىپ تە-

سىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار بولمىغان ئاساستا) قوللاشقا ئېرىشى- شى كېرەك. ئەلۋەتتە نۇرغۇن كىشىلەر بۇ كوللېكتىپلارنىڭ ئىش- لىرىدىن ناھايىتى خاپا بولۇپ يۈرۈشىدۇ، بولۇپمۇ ھۆكۈمەت تەرەپ- نىڭ ۋەكىللىرى تېخىمۇ شۇنداق، ئۇلارنىڭ بەزى ئىشلىرىنىڭ ئە- يىبلەشكە تېگىشلىك جايلىرى ھەقىقەتەن بار. لېكىن، پايدىلىق تە- رەپى بىلەن زىيانلىق تەرىپىنى دەڭسەپ كۆرىدىغان بولساق، شۇن- داق بىر خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇقەررەر، يەنى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆزۈكلۈك رولى ۋە ئۇلارنىڭ سۆزلىشىش مېخا- نىزمى ئۇلار پەيدا قىلغان پايدىسىز ئامىللارغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم ھەم تېخىمۇ قىممەتلىك.

ئاياللارنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈش

نۇرغۇن كىشىلەر، بولۇپمۇ ئەرلەر مېنىڭ كەلگۈسىدە پائال تەرەققىي قىلدۇرۇلىدىغان ئاچقۇچلۇق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىمنى ئاڭلىغىنىدا تەئەججۈپلەنمەي قالمايدۇ، ئاياللارنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈش ھەقىقەتەن شۇنچە مۇھىممۇ، ئەجەبا بۇ ئا- ياللار ئارقىلىق نۇرغۇن ساھەلەردە كۆزلەنگەن ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغىلى بولامدۇ؟

بىرىنچىدىن، بۇ ئىنسانىي ھوقۇق غايىسىگە يېقىنلىشىشتىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ. نېمىلا دېگەنبىلەن ئاياللار دۇنيا ئا- ھالىسىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. ئاياللارنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىش باشقا ھەرقانداق كوللېكتىپنىڭ ھوقۇقىنى ئاشۇرۇشقا قارىغاندا، ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە مۇساپىسىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. ئاياللار ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ئورتاق يوسۇندا قولغا كەلتۈرۈشكە كۈچلۈك تۈردە ئىنتىلگەندە، مەسىلەن، ئىراق- دىكى «ئىسلام ئەركىن ئاياللىرى بىرلەشمىسى» ياكى ئىلگىرى ئې-

-رىتىرىيەدە يۈز بەرگەن «ئالدىنقى سەپتىكى ئايال جەڭچىلەر ئازادلىق ھەرىكىتى»دە، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى تامامەن كۆچەيتكەندىن كېيىن، شۇ دۆلەت ۋە رايوننىڭ تەرەققىياتى ۋە دېموكراتىيە مۇسا-پىسىدە بىر نۇرلۇق يول ئېچىلدى.

ئىككىنچىدىن، ئاياللارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان شەكىل بىلەن ئەڭ نامرات ئاھالىلەر قات-لىمىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ياخشىلاش نىشانىغا يەتمەكتە. گىرامېن بانكىسى (Grameen Bank) نىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپ-پەقىيەتلىرى بۇ نۇقتىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىس-پاتلاپ بەردى. بۇ ھەمكارلىق بانكىسى دەسلەپتە بېنگالدىلا پائالى-يەت قىلغانىدى، ھازىر 58 دۆلەت ۋە رايونغا تەرەققىي قىلدى. ئا-ياللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارغا ئاز سومملىق قەرز پۇل بېرىش ئۇنىڭ ئاساسلىق كەسپى. بېنگالدا بۇ بانكىنىڭ قەرز پۇ-لىغا ئېرىشكەنلەرنىڭ 94% ى ئايال بولۇپ، ئايال قەرزدارلارنىڭ ئىنتايىن ئىشەنچلىك قەرزدار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان، ئۇلار ئىقتىسادىي پائالىيەت ئارقىلىق ئائىلىسىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئەھۋالىنى ياخشىلىغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 1/3 قىسىم ئائىلىلەر نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھال - ئوقىتىنى ياخشىلاش يولىغا ماڭ-دى؛ قالغان 2/3 قىسىم ئائىلىلەر «نامراتلىق» ئۆلچىمىگە يەتتى. بۇ ئائىلىلەردىكى بالىلار تېخىمۇ ياخشى تەربىيە ئالالايدىغان بول-دى، بۇ ئائىلىلەردىكى ئىشسىز ئەرلەرمۇ خىزمەت ئورۇنلىرىغا يې-تىشەلەيدىغان بولدى.

ئۈچىنچىدىن، ئاياللار تېخىمۇ كۆپ ھوقۇققا ئېرىشىپ، ئىق-تىسادىي تۇرمۇشقا تېخىمۇ سىجىل ئارىلاشقاندىلا، ئاھالىلەرنىڭ كۆپىيىشى ئاندىن مۇقىملىشىدۇ. ئەكسىچە، ئاياللار ھوقۇقىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەھ-

ۋالى يەنىمۇ ياخشىلىنىدۇ. كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يېرى شۇكى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا، ئاياللارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ھەتتا غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ئاياللارنىڭ نىسبىتىدىن يۇقىرى. ناۋادا ئاياللارنىڭ ئۈزۈكسىز كۈچىيىۋاتقان قاتنىشىش ئېڭى ئارقىلىق غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچى زورايدى دېسەك، ئۇنداقتا مۇھىت ئاسراش، دېموكراتىيە ئىدىيەسىنى تارقىتىش ۋە ئۇنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە مۇشۇ تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

تۆتىنچىدىن، ئاياللار يەنە مەدەنىيەت چەك ـ چېگراسىدىن ئەڭ ئاسان ھالقىپ، دوستلۇق كۆۋرۈكى سالالايدىغان كۈچ بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق سۆزلىشىشتىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا ھازىرچە تېخى ئىشەنچىمىز يوق، مەدەنىيەتلەرنىڭ چەك ـ چېگراسىمۇ ئاياللار ئارىسىدا ئارازلىق پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بىراق، ئاياللار ھەممىلا مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئەرلەرگە قارىغاندا ھەممىشە كەمسىتىشكە ھەم تەڭسىز مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ، ئافغانىستاندىكى تالىبان ھاكىمىيىتى ئاياللارنىڭ نۇرغۇن ھوقۇقلىرىنى تارتىۋالغاندىن تارتىپ، ئۆزىمىز ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى بېشىمىزدىن كەچۈرگەن بەزى ئىنچىكە ئۇسۇل ۋە ئادەتلەرگىچە بۇنداق مىساللار دېگەن كۆپ، بىز بۈگۈن يەنە ھوقۇق تەڭپۇڭلۇقى قائىدىسىدىن پايدىلىنىپ بۇنداق ھالەتنى تىرىشىپ ياخشىلاشقا كىرىشكەن بولساقمۇ، ئەھۋال يەنىلا ئوخشاش. ئاياللارنىڭ ئورنىنى ياخشىلاش يولىدىكى بۇنداق مۇددىئا ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئاساسەن ئوخشاشمىغان غايىگە ئېتىلىدىغان ئاياللارنى بىر يەرگە جەم قىلدى.

1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بېيجىڭدا ئېچىلغان 4 ـ نۆۋەتلىك دۇنيا ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغىنىغا ئوخشاشلا، پىكىردىكى ئوخشاشلىقلاردا بىرلىككە كېلىپ، ئىختىلاپلارنى قويۇپ تۇرۇپ، مەدەنىيەت پەرقى ئاساسىدا كېلىپچىققان ئىختىلاپلارنى ئىجادىيلىق بىلەن توغرا يولغا سالساق بولىدۇ. ئەلۋەتتە ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلمايمىز.

غەربنىڭ ئىسلاھاتى

مەن بۇ يەردە بىر تەرەپ قىلىشقا تېگىشلىك بارلىق مەسىلىلەرنى غەربنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە تەسۋىرلىدىم، بۇنداق قىلىشىمدىكى سەۋەبنى 6 ـ بابتا شەرھلەپ ئۆتكەنىدىم. ئۇنىڭدىكى ئاگاھلاندۇرۇشنى يەنە بىر قېتىم تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىزنىڭ تامامەن زۆرۈرىيىتى بار، يەنى غەرب مەدەنىيىتى پۈتكۈل يەر شارىدىكى خىرىسلارغا تاقابىل تۇرالايدىغان ھەممىگە قادىر خاسىيەتلىك ئەڭگۈشتەر ئەمەس. تارىخ چاقى تېخى توختاپ قالغىنى يوق، غەرب تۈزۈلمىسىدە ياشاۋاتقان كىشىلەرمۇ تېخى ئەڭ ئاخىرقى دەم ئېلىش نۇقتىسىنى تاپالىغىنى يوق. خۇددى گېيوتېنىڭ «فائۇست» دېگەن درامىسىدىكى: «توختاڭە، سىز نېمىدېگەن گۈزەل ـ ھە!» دېگەن مەشھۇر سۆز (شۇ پەيتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا) دە ئېيتىلگىنىگە ئوخشاش، بۇ نۇقتىئىنەزەر ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبە پەيتىنى قولغا كەلتۈرمەستىن، ئەكسىچە مەغلۇبىيەت پەيتىگە مۇپتىلا بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئاچقۇچى غەرب ئەللىرىنىڭ قولىدىلا ئەمەس، ئەمما غەرب ئەللىرىنىڭ ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيىتى، دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىسى پۈتكۈل دۇنيانى ئىزدىنىشكە تۈرتكە بولىدىغان ئەڭ ياخشى ئالدىنقى شەرت بىلەن تەمىن ئەتتى.

يەر شارىلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ ئەھمىيىتىنى نىسپىي ھالدا يوقىتىش، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن قاتتىق سوقۇلۇش، تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىلىشنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە تېزلىشىشى، پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىغان خەۋەرلىشىش تورى دېگەنلەرنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىدىغانلىقىدا شەك يوق. بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن، كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان غايەت زور بېسىم، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار پەيدا قىلىدىغان يوقىتىش خەۋپى، يەر شارى مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىشى تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىشى مۇمكىن بولغان ئېكولوگىيەلىك ئاپەت دېگەنلەر بىزدىن مۇناسىپ ھەل قىلىش لايىھەسى ياكى بىرىكمە خاراكتېردىكى ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەمما بۇلارغا كۆپ خىل تەجرىبىلەر ئارقىلىقلا جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ. پەقەت ئاشۇ تەجرىبىخانىغا ئوخشاش تەشكىللەنگەن ۋە نامايان قىلىنغان دۆلەتلەر، يەنى كۆپ خىللىشىشقا سەۋر - تاقەت قىلالايدىغان ھەم ئۇنى پائال ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان دۆلەتلەرنىڭلا كەلگۈسىگە تۇتاشقان يولنى تاپالىشىدىن ئۈمىد بار. بۇنداق نىسپىي ئېچىۋېتىلگەن خۇسۇسىيەت ئەمەلىيەتتە دەل غەرب ئەللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، كىشىگە بۇنداق يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەركىنلىك ۋە ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرۇش سورۇنى يارىتىپ بېرەلەيدىغان بۇنىڭدىن باشقا يول يوق. يەنە كېلىپ باشقا رايونلار كۆرەش قىلىش ئارقىلىقلا بۇنداق ئېچىۋېتىلگەن خاراكتېر ۋە تەجرىبە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ. بىراق، بىز نۆۋەتتىكى رەھىمسىز رېئاللىق ئالدىدا، غەرب مەدەنىيىتى قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك ھالدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، «ئىتائەتچان» گۆركارلارنىڭ جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدا

تەييارلىنىپ بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالماي تۇرالمايمىز. بىز ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەتنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇشتا، ئۈچ تەرەپتىن كېلىدىغان خىرىسقا تەڭلا يۈزلىنىشىمىز كېرەك. بىرىنچىدىن، بىز ئۆزىمىزدىكى قاتمال ئاپپاراتلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە بىلەن ئىشچىلار، كاپىتالىستلارنىڭ ھەمراھلىقى بىزنى تەسىرلىك مىسااللار بىلەن تەمىن ئەتكەن؛ ئىككىنچىدىن، مەدەنىيەت، ئىرقىي ساپلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان ئۇلۇغ قانات كۆچلەرگە دۇچ كېلىمىز؛ ئۈچىنچىدىن، «ئاق كۆڭۈل كىشىلەر»نىڭ كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتكە بولغان ئىختىيارلىقىغا دۇچ كېلىمىز، ئۇلار دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئۇزۇل - كېسىل ئىنكار قىلىدىغان قىلمىشلارغىمۇ ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز كەڭ قورساقلىقى بىلەن سەۋر - تاقەت قىلىشىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىشلارغا مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تون كىيگۈرۈپ قويۇلغاچقا، پەرقلەندۈرمەكمۇ ئاسانغا توختىمايدۇ.

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەتلەر - نىڭ سۆزلىشىشى!

مۇقىملىق بىلەن ئېچىۋېتىش كەلگۈسىنىڭ ئىشىكىنى ئاچىد - دىغان ئاچقۇچ. بۇ ئالدى بىلەن پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدا ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ھەرگىزمۇ جەمئىيەتتە پايدىسىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت ئەزالىرىنى جەمئىيەتنىڭ تاشلاندۇقلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش دې - گەنلىك ئەمەس. ئىجتىمائىي دۆلەتلەرنى يوقاتماستىن، بەلكى ئۇلار - نى تۆۋەن تەننەرخ ئارقىلىق ئۈنۈملۈك ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەندۈر -

گۆچ كۆچ بولىقىغا ئايلاندۇرۇش تەبىئىيلا بىز دۇچ كېلىدىغان ئەڭ چوڭ ۋەزىپە. شۇنداقلا، يەنە رەت قىلغىلى بولمايدىغان ئالدىنقى شەرت. غەرب ئەللىرى شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن بىز بەرگەن رەھ-بەرلىك مەسئۇلىيىتىنى ھەقىقىي ئادا قىلغان بولىدۇ. ناۋادا دۇنيا-دىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم كىشىلەر ۋەھىمە قاپلىغان ئىجتىمائىي تۇزۇم ئىچىدە ياشاۋاتقان بولسا، بىز ئېيتىۋاتقان بۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇشمۇ ئەسلا مۇمكىن بولمايدۇ.[①] سەممىيلىك ئالدى بىلەن ئالماشتۇرۇشتىكى ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا قارىتىلىدۇ. بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن يات شەيئىلەرگە سەۋر - تاقەت قىلغىلى، ئۇنىڭ تەسىرىنى ھېس قىلغىلى ھەمدە ئۇنى چۈ-شەنگىلى ۋە ئۆزئارا ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي بىخە-تەرلىك تۇيغۇسىدىن باشقا، يەنە ئىچكى قىسمىدىكى جەمئىيەت تەر-تىپىگە ئۆزىگە ئىشەنگەن ھەم ئاكتىپ يوسۇندا مۇئامىلە قىلىشنى-مۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر كىشىنى رازى قىلالىغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس، شۇنداق تۇرۇقلۇق سىرتتىكى مۇلاھىزىلەرنى ئىدراكىي يوسۇندا قىلىشنى قانداق تەلەپ قىلغىلى بولىدۇ؟

بىز باشقا مەدەنىيەتلەردىن پايدىلىق تەركىبلەرنى قوبۇل قى-لىشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز كېرەك، ئەمەلىيەتتە بىز ئىسلام دىنى، ھىندى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئائىت ئىشلارنى كۆپ بىلىپ كەتمەي-مىز. كۇڭزىچىلىق ياكى ياپونىيەنىڭ شىنتو دىنىغا ئائىت ئىشلار-

① ئانفونى گىددېنس: «سولچىل ۋە ئوڭچىللارنىڭ سىرتىدا»، فىراڭ-كفورد 1997 - يىلى نەشرى؛ ئۇلرىچ بېك: «يەر شارىلاشتۇرۇش دېگەن نې-مە؟»، «يەر شارىچىلىقتىكى خاتالىق — يەر شارىلاشتۇرۇشقا بېرىلگەن جا-ۋاب»، فىرانكفورد 1997 - يىلى نەشرى 4 - قىسىم.

نى كۆپ سانلىق غەربلىكلەر ئاڭلاپمۇ باقمىغان. مانا بۇنىڭ ئۆزىلا بىر ئەجەللىك ئاجىزلىق، غەرب دۇنياسى شۇنىڭ ئۇچۇن كوممۇ-نىزم ئۇستىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك هالدا غالىب كېلەلىدىكى، هەر-بىر كىشى كوممۇنىزمدىن ئىبارەت بۇ ئاتالمىش «بىدئەتچىلىك»نى ئاساسەن دېگۈدەك چۈشىنەتتى. كۈچلۈك قارشىلىشىش هالىتىگە باب كېلىدىغان ئاشۇ قانۇنىيەتلەر ئىجادىي خاراكتېردىكى سۆزلى-شىشلەرگە نىسبەتەنمۇ ئوخشاشلا مۇهىم؛ ناۋادا كىشىلەر ئۆزى بىلمەيدىغان شەيئىلەرنى ئاز - تولا چۈشىنمۇۋالسا، ئۇنداقتا بۇ شەي-ئى بىزگە نىسبەتەن ئەمدى يات هېسابلانمايدۇ - دە، سۆزلىشىشمۇ ئاسانغا چۈشىدۇ. ئوقۇتۇش پىلانلىرى ۋە تەلىم - تەربىيە پىلانلى-رىدا، بەزى ۋاستىلەرنى ئاز مىقداردا قوللىنىش ئارقىلىق بەزى خۇشاللىنارلىق هەم پايدىلىق ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. دىنىي جەمئىيەتلەر بۇ جەھەتتە ناۋادا دۇنيادىكى باشقا دىنلارغىمۇ ئۆز پىكرىنى بايان قىلىش پۇرسىتى بېرىشنى خالايدى-غان بولسا، ناهايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن.[1]

بۇ كىتابىمىزدا گەپنى ئىنسانىيەتنىڭ ۋەھىمە تۇيغۇسىدىن باشلىدۇق، بىراق ۋەھىمىنىڭ كۆپ قىسمى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس. بېكىنمىچىلىك ياخشى نەتىجە بەرمەيدۇ، يات شەيئىلەرگە نىسبەتەن ئېچىۋېتىش، جانلاندۇرۇش پوزىتسىيەسى تۇتقاندىلا، ئىشلارنى ياخشى بىر ياقلىق قىلغىلى بولىدۇ. غەرب ئەللىرى دىل-خەستىلىك ۋە ۋەھىمە ئالدىدا يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. باشقا رايونلاردىكى كىشىلەر بىزنى پولات-

---

① هانس كىۋېلىڭ: «دىنىي دۇنيا ئېتىكىسى ئۆچمەنلىك ۋە زوراۋان-لىق قارشى» بېرلىن، 1994 - يىلى نەشرى.

تەك مۇستەھكەم دەپ قارايدۇ. چۈنكى، كۆچلۈكلەر مەۋجۇتلۇق جە-
ھەتتە ھېچقانداق ۋەھىمە ھېس قىلماستىن، ئاجىزلارغا يېقىنلىد-
شالايدۇ. بۈگۈن غەرب دۇنياسىغا دەل مۇشۇنداق تەلەپ قويۇلۇۋاتىد-
دۇ. پۈتكۈل دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئوخشاشمىغان مە-
دەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق-
لىقنىڭ تارايماستىن، بەلكى ئېخىمۇ كېڭىيىۋاتقانلىقىغا ئىشەنمەي
تۇرالمايمىز. پەقەت تىرىشىپ ئىزدىسەكلا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى
جايلىرىدىن سۆزلىشىدىغان ھەمراھ ۋە ھەمكارلىشىدىغانغا نىشان
تاپالايمىز.

21 ـ ئەسىردە ئىنسانلار نەگە بارىدۇ؟ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرد-
سىدىكى پەرق دۇنيانىڭ چەك ـ چېگراسىنى ئايرىشقا سەۋەب بولۇپ
قالامدۇ ياكى ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ
كۈچكە ئايلىنامدۇ؟ بۇ ئىشلار بىز غەرب ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەتكە
تۇتقان پوزىتسىيەمىزگە باغلىق. ئامېرىكا غەربنىڭ سەركىسى بو-
لۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشى كې-
رەك. بىز پەقەت ئامېرىكىدىنلا ئۈمىد كۈتىمىز، نۆۋەتتىكى ئەھ-
ۋالدىن قارىغاندا، ئۇچۇرلارنىڭ ھەممىسىلا بۇنداق ئارزۇغا يېقىند-
لىشىپ كەتمەيدۇ. ئۆزىمىزنىڭ ئەۋزەللىكىنى، مۇۋەپپەقىيەتلىرد-
مىزنى قوغداشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىش ۋە باشقا مەدەنى-
يەتلەر بىلەن مۇۋاپىق شەكىلدە سۆزلىشىش ئارقىلىق بۇنداق نەتد-
جىلەرنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەسىلىنى ھەل قىلىش-
نىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىشىمىز كېرەك. 21 ـ ئەسىردىمۇ 20 ـ
ئەسىردىكىگە ئوخشاش ھەممىلا يەرنى قانلىق ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق
توقۇنۇش ۋەقەلىرى قاپلاپ كېتەمدۇ ياكى بۇ تالاش ـ تارتىشلار
ھەمكارلىق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان دۇنياۋى يېڭى تەرتىپنىڭ ياد-
داشما ھادىسىلىرىگە ئايلىنىپ قالامدۇ؟ مەلۇم دەرىجىدىن ئېيتقاند-

دا، ئەھۋالىنىڭ تەرەققىياتى «جۇڭگونىڭ خىرىسى»، ياپونىيەنىڭ تەھدىتى ياكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىگە باغلىق بولماستىن، بەلكى ئالدى بىلەن ئۆزىمىزگە — دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ھاۋاسىدا بىمالال نەپەس ئېلىۋاتقان، ئېچىۋېتىلگەن كۆپ مەنبەلىك مەدەنىي غەرب جەمئىيىتىگە باغلىق.

پىلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم پەيدا
قايتا تەكشۈرگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: زەيەرجان ئۇچقۇن
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئەنۋەر قۇتلۇق
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: ئىسكەندەر ئەنۋەر
باسما مەسئۇلى: ليۇ ۋېيىۋ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
گۈزەل سەنئەت مۇھەررىرى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

ئاپتورى: خارالد مۇللېر [گېرمانىيە]

تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

نەشرىيات: شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئىقتىساد ـ تېخنىكا تەرەققىيات رايونى
پەن ـ تېخنىكا باغچە يولى 5 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830026
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
بەت ياسىغۇچى: شىنجاڭ ئۆگەن كىتاب تارقىتىش چەكلىك شىركىتى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى شەھەرلىك كېخباڭ رەڭلىك باسما چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1230 × 880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 16.25
نەشرى: 2014 ـ يىلى 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2015 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: ISBN978-7-5469-5131-7
باھاسى: 60.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-5469-5131-7

定价: 60.00 元